

ISSN 1829-4383

Արցախի պետական համալսարան
Арцахский государственный университет
Artsakh State University

Արցախի պետական համալսարանի
ԳԻՏԱԿԱՆ
ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
Арцахского государственного университета

Artsakh state university
PROCEEDINGS

ՊԵՐՎ 1 TOM 1 VOLUME 1

2018

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ SOCIAL SCIENCES

Ստեփանակերտ

Հրատարակվում է 1998թ-ից.
Պարբերականությունը՝ տարեկան մեկ անգամ
Издаётся с 1998г. Периодичность - ежегодно
Issued since 1998. Frequency – annual

Տպագրվում է Արցախի պետական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ:
Публикуется по решению ученого совета Арцахского государственного университета.
Published by the Decree of the Academic Council of the Artsakh State University.

Խմբագրական խորհրդի նախագահ՝ ր.գ.թ. Սարգսյան Ա.Յու.
Председатель редакционного совета: к.ф.н. Саргсян А.Ю.
Chairman of the Editorial Board: Ph. D. in Philology Sargsyan A.Yu.

Գլխավոր խմբագիր՝ պ.գ.դ. Ավանեսյան Վ.Մ.
Главный редактор: д.и.н. Аванесян В.М.
Editor-in-chief: Doctor of History Avanesyan V.M.

Խմբագրական կոլեգիա
Редакционная коллегия
Editorial board

1. Աղաբալյան Ն.Է., ԱՀ ԿԳՍ նախարար – Агабалиан Н.Э., Министр образования, науки и спорта АР - Aghabalyan N.E., Minister of Education, Science and Sport of AR
2. Սուվարյան Յու.Մ., տ.գ.դ. ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս – Суварян Ю. М., д.э.н., академик НАН РА - Suvaryan Yu.M., Doctor of Economics, Academician of NAS RA
3. Ղազինյան Գ.Ս., ի.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս – Газинян Г.С., д.ю.н., академик НАН РА - Ghazinyan G.S. . Doctor of Law, Academician of NAS RA.
4. Ասրյան Շ.Շ., տ.գ.թ. – Асрян Ш.Ш., к.э.н. – Asryan Sh.Sh., Ph.D. in Economics
5. Բալայան Վ.Ռ., պ.գ.դ., – Балаян В. Р., д.и.н. – Balayan V.R., Doctor of History
6. Ղազարյան Հ.Ս., ր.գ.թ. – Газарян А.С., к.ф.н. – Ghazaryan H.S., Ph.D. of Philology
7. Ենգոյան Ա.Փ., ր.գ.դ. – Енгоян А.П., д.п.н. – Engoyan A.P., Doctor of Political science
8. Հարությունյան Վ.Ն. ր.գ.դ., Арутюнян В.Н. , д.ф.н. – Harutyunyan V.N., Doctor of Philology
9. Խանյան Ս.Ա., ր.գ.դ. – Ханян С.А. д.ф.н. – Khanyan S.A., Doctor of Philology
10. Կարապետյան Ի.Կ., մ.գ.դ. – Карапетян И.К., д.п.н. - Karapetyan I.K., Doctor of Pedagogics
11. Կարապետյան Վ.Ս., հ.գ.դ., պրոֆեսոր – Карапетян В.С., д.п.н.- Karapetyan V.S., Doctor of Psychology
12. Հայրապետյան Է.Ա., մ.գ.թ. – Айрапетян Э.А., к.п.н.- Hayrapetyan E.A., Ph. D. in Pedagogics
13. Հարությունյան Գ.Հ., մ.գ.դ. – Арутюнян Г.Г., д.п.н. - Haroutyunyan G.G., Doctor of Pedagogics
14. Հովհաննիսյան Լ.Շ., ր.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ – Ованнисян Л.Ш., д.ф.н., член-корреспондент НАН Армении – Hovhannisyan L.Sh., Doctor of Philology, Corresponding Member of the Armenian National Academy of Sciences
15. Մանասյան Ս.Ս., փ.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ – Манасян А. С., д.ф.н., член-корреспондент НАН Армении – Manasyan A.S., Doctor of Philosophy, Corresponding Member of the Armenian National Academy of Sciences
16. Մարգարյան Գ.Գ. կ.գ.թ., /գիտ. քարտուղար/ – Маргарян Г. Г., к.б.н., ученый секретарь – Margaryan G.G., Ph. D. in Biology, Scientific Secretary
17. Մխիթարյան Ա.Մ., հոգեբ.գ.թ. – Мхитарян А.М., к.п.н. – Mkhitaryan A.M., Ph. D. in Psychology
18. Մուսայելյան Հ.Գ., ր.գ.դ. – Мусаелян О. Г., д.ф.н. – Musaelyan H.G., Doctor of Philology.
19. Յարամիշյան Վ.Բ., հոգեբ.գ.թ. – Ярамишян В.Б. –к.п.н. - Yaramishyan V.B., Ph. D. in Psychology.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ

ՕՖԵԼՅԱ ԲԱԲԱՅԱՆ ԳՐԱԲԱՐԸ ԵՎ ՄԵՆՔ.....	10
ՇՈՂԵՐ ՄԻՆԱՍՅԱՆ , ՀԱՄՄԻԿ ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՆՕՐԻՆԱԶՈՓ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՆՈՒՆ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ.....	19
ՍԻԼՎԱ ՄԻՆԱՍՅԱՆ XX ԴԱՐԻ ՄԵԾ ԼԵԶՎԱԲԱՆԸ (ԱՇՈՏ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ-100).....	29

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԷՂՈՒԱՐԴ ՄԿՐՏՉՅԱՆ ՁՈՒԽՐԱ ԵՐՎԱՆԴՅԱՆԻ «ԱԶԳԱՅԻՆ ՈԳՈՒ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ՎԱՐԴԱՆ ՀԱԿՈՐԹՅԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ» ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ..	36
ԶԱՐԻՆԵ ՄԱՌԱԶՅԱՆ ԱՊՐԻԼՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԱՐՑԱԽԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ.....	44

ՕՏԱՐ ԼԵԶՈՒ

ՆՈՒՆԵ ԱՎԱԳՅԱՆ «ՌՈՒՄԵՐԵՆՆ ՕՏԱՐԱԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ» ԴԱՍԸՆԹԱՅԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ, ՈՐՊԵՍ ՌՈՒՄԵՐԵՆՆ ՈՐՊԵՍ ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ ՈՒՍՈՒՅՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃՅՈՒՂԱՎՈՐՈՒՄ.....	51
ՍՈՒՄԱՆՆԱ ՄԿՐՏԻՉՅԱՆ ՊՈԵՏԻԿ ՏԵՔՍՏԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԸ ՌՈՒՄԱՅ ԼԵԶՎԻ ԴԱՍԱԺԱՄԵՐԻՆ (Վ. ԿՈՆՈՊԼՅՈՎԻ ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ).....	59
ՍՈՒՄԱՆՆԱ ՄԿՐՏԻՉՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ ՑՈՒՑՈՒՄՆԵՐ «ՇԱՐԺՈՒՄ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԲԱՅԵՐ» ԹԵՄԱՅԻ ՈՒՍՈՒՅՄԱՆ ՀԱՄԱՐ.....	66
ԱԳԱԹԱ ՄԱՖԱՐՅԱՆ ԴԵՎ ԱՐՔԵՏԻՊԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԵԶՎԱԿԱՆ և ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՆՑՈՒԹԵՐՈՒՄ.....	71
ՆԱՏԱԼՅԱ ԿՐԻՎՈՇՄԱՆՈՎԱ ԲԻԼԻՆԳՎԻԶՄԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԵՐՁԴՆԵՍՏՐՈՒՄ.....	79
ՌԻՏԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՈՒ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԻՐԱԶԵԿՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏԻ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՄՈՏ ԱՆԳԼԵՐԵՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ-ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՔՍՏԵՐԻ ՄԻՋՈՑՈՎ.....	84

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՏԵՓԱՆ ԲԵՐԻԼ ԲԱԶՄԱՄԱԿԱՐԴԱԿ ԱՆԸՆԴՀԱՏ ՊՐՈՖԵՍԻՈՆԱԼ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՄԵՐՁԴՆԵՍՏՐՅԱՆ ՆՈՐԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՓՈՒԼ.....	98
ԼՅՈՒԴՄԻԼԱ ՎԱՍԻԼՅԵՎԱ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄՈՂԵՌՆԱՅՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ.....	104

ՎԱԼԵՆՏԻՆԱ ԳԵՆԻ, ԱՆԱՍՏԱՍԻՅԱ ԳԵՆԻ Տ.Գ.ՇԵԲԵՆԿՈՒ ԸՆՎԱԼՆ ՄՊՀ-Ի ԿՐԹԱԴԱՍՏԻԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԱԶԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	109
---	------------

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱԼԵՐԻ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ ՄԻՐԻԱՅԻ ԱՐՇԱՎԱԽՄԲԻ ԱՎԱՐՏԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆՈՒՄ.....	115
--	------------

ԱՐԱՐԱՏ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ «ԹՈՒՖՆԿՅԱՆ» ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ (ԹԲՀ) ԱԶԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՅԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ.....	128
---	------------

ՏԱՐՈՆ ՀԱԿԸԲՅԱՆ ԼԱԶՄԱՍՄԱՂԱՄԱԿԱՆ ԻՀԱԾԻՃԱԿԸ ԱՀԱԽԸՂՄ (1993 թ. հրդիսիս-խեթկեմբեհ ամիսնեհիմ).....	135
--	------------

ՆԱՏԱԼԻԱ ՏԱՆՇԻՆԱ ԼՈՒԻ-ՖԻԼԻՊ ՕՐԼԵՆԵԱՆՅՈՒ ՊԱՐԻՍԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ (ՎԻԿՏՈՐ ԲԱԼԱԲԻՆԻ «ՕՐԱԳՐԻ» ՆՅՈՒԹԵՐԻՑ).....	143
--	------------

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԼՎԱՐԴ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ ՆԵՐԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅԵԼ ԱՆՑԱԼԻ ԴԱՍԵՐԻ ՀԱՇՎԱՌՈՒՄՈՎ.....	150
--	------------

ԱՇՈՏ ՂՈՒԼՅԱՆ ԼՂՀ ՀՈՉԱԿՈՒՄՆ ՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ԿԱՊԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼԱՅՈՒՄԸ..	155
---	------------

ՀՐԱՅՐ ՓԱՇՏՅԱՆ, ԼԻԱՆԱ ԲԱԼԱՅԱՆ ՓԱԹԵԹԱՅԻՆ ԵՎ ՓՈՒԼԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ. ՆՐԱՆՑ ԴԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՍՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՊԱՐԻ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐՈՒՄ...	164
--	------------

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԱՅԱՆ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ ՊԵՏԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ.....	173
--	------------

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԻԼԻԿ ԲԵԳԼԱՐՅԱՆ, ԱՆՅՈՒՏԱ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ ՀԱՐԿԱԳԱՆՁՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԳՈՐԾԻՔԱԿԱԶՄԸ ԱՀ-ՈՒՄ.....	180
--	------------

ԱՆՅՈՒՏԱ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ, ԱՐՏԱԿ ՄԻՐՉՈՅԱՆ, ՄՇԵՐ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ՆԵՐԴՐՈՒՄՅՈՒՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽԴԻՐՆԵՐԸ ԱՐՅԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ.....	187
---	------------

ՈՌԻՉԱՆ ԶԱԽԱՐՅԱՆ, ԼԻԼԻԹ ԱՎՇԱՐՅԱՆ ԱՀՕԱԽԻ ՀԱՆՀԱԺԵԼԱՕԹՅԱՆ ԲՆԱԿԱԱՕԹՅԱՆ ԿՅԱՆՄԻ ԱՀԱԿԻ ԲԱՀԵԼԱՄՄԱՆ ԿԱՆԽԱԽԵՄԱՆ ԷԿԱՆԱՄԵՆԻԿԱԿԱՆ ՄԵԹԱԴՆԵՀԸ.....	197
--	------------

ԺԱՍՄԵՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ ՀՆԱ-Ի և ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏՆԵՐԻ ՓՈԽԿԱՊԱԾՈՒԹՅԱՆ ԿՈՌԵԼՅԱՑԻՈՆ-ՌԵԳՐԵՄԻՈՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	207
---	------------

ՇՈՒՇԱՆ ԶԻՐՈՅԱՆ ԵՐԿՐԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ, ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՂ ԴԵՐԸ.....	214
---	------------

ՀԱԿՈՒ ՂԱՀՐԱՍՄԱՆՅԱՆ

ՄՐՑԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ, ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ.....	223
--	------------

ՄԱՆՈՒՇ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԵՐԻ ԱՆԽՈՒՍԱՓԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԱՐԳԱՑԱԾ ՇՈՒԿԱՅԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ.....	234
--	------------

СОДЕРЖАНИЕ

АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

ОФЕЛИЯ БАБАЯН

ГРАБАР И МЫ..... 10

ШОГЕР МИНАСЯН, АСМИК ГАЗАРЯН

НЕЗАКОНОМЕРНЫЕ ГРАММАТИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ В СИСТЕМЕ
ИМЕННЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В СОВРЕМЕННОМ АРМЯНСКОМ ЯЗЫК..... 19

СИЛЬВА МИНАСЯН

ОДИН ИЗ ОСНОВАТЕЛЕЙ И НОВАТОРОВ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
20-ОГО ВЕКА И ЗНАМЕНИТЫЙ УЧЕНЫЙ / АШОТ АБРААМЯН -100/..... 29

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ЭДУАРД МКРТЧЯН

МОНОГРАФИЯ ЗУХРЫ ЕРВАНДЯН. «ОТОБРАЖЕНИЕ
НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ВАРДАНА АКОПЯНА»..... 36

ЗАРА САРАДЖЯН

АПРЕЛЬСКАЯ ВОЙНА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПИСАТЕЛЕЙ АРЦАХА..... 44

ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК

НУНЕ АВАКЯН

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ КОНЦЕПЦИЯ КУРСА “РУССКИЙ ЯЗЫК КАК
ИНОСТРАННЫЙ”, ОТВЕТВЛЕННАЯ ОТ МЕТОДОЛОГИИ ИЗУЧЕНИЯ
РУССКОГО ЯЗЫКА КАК РОДНОГО..... 51

СУСАННА МКРТИЧЯН

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ НА УРОКАХ РУССКОГО
ЯЗЫКА (НА ПРИМЕРЕ ЛИРИКИ В. КОНОПЛЕВА)..... 59

СУСАННА МКРТИЧЯН

МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ДЛЯ ВЕДЕНИЯ ЗАНЯТИЙ ПО ТЕМЕ
«ГЛАГОЛЫ ДВИЖЕНИЯ»..... 66

АГАТА САФАРЯН

ЭКСПЛИКАЦИЯ АРХЕТИПА «ДЕМОН» В ЯЗЫКОВОМ И ТЕКСТОВОМ
МАТЕРИАЛЕ..... 71

НАТАЛЬЯ КРИВОШАПОВА

ОСОБЕННОСТИ БИЛИНГВИЗМА В ПРИДНЕСТРОВЬЕ..... 79

РИТА ПЕТРОСЯН

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ГРАММАТИЧЕСКОЙ И
КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ – ИСТОРИКОВ
ПОСРЕДСТВОМ АНГЛИЙСКИХ ПРОФИЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ
ТЕКСТОВ..... 84

ПЕДАГОГИКА

СТЕПАН БЕРИЛ

СОЗДАНИЕ СИСТЕМЫ НЕПРЕРЫВНОГО МНОГОУРОВНЕВОГО
ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ – НЕОБХОДИМЫЙ ЭТАП
ФОРМИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ
ПРИДНЕСТРОВЬЯ..... 98

ЛЮДМИЛА ВАСИЛЬЕВА

ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В ПРИДНЕСТРОВСКОМ
УНИВЕРСИТЕТЕ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ..... 104

ВАЛЕНТИНА ЕНИ, АНАСТАСИЯ ЕНИ

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ УЧАСТНИКОВ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА ПГУ ИМ. Т.Г.
ШЕВЧЕНКО..... 109

ИСТОРИЯ

ВАЛЕРИЙ АВАНЕСЯН ЗАВЕРШЕНИЕ СИРИЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ И ПОЗИЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ПАРЛАМЕНТЕ.....	115
--	-----

АРАРАТ ВАРДАНЯН СОДЕЙСТВИЕ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОГО ФОНДА “ТУФЕНКЯН” РАЗВИТИЮ ОСВОБОЖДЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ.....	128
---	-----

ТАРОН АКОПЯН ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В АРЦАХЕ (ИЮНЬ-СЕНТЯБРЬ 1993Г.).....	135
---	-----

НАТАЛЬЯ ТАНЬШИНА ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЗАРИСОВКИ ПАРИЖА ЛУИ-ФИЛИППА ОРЛЕАНСКОГО (ПО МАТЕРИАЛАМ «ДНЕВНИКА» ВИКТОРА БАЛАБИНА).....	143
---	-----

ПОЛИТОЛОГИЯ

АЛВАРД АБРААМЯН СТРОИТЬ НАСТОЯЩЕЕ УЧИТЫВАЯ УРОКИ ПРОШЛОГО.....	150
--	-----

АШОТ ГУЛЯН ПРОВОЗГЛАШЕНИЕ НКР И ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ.....	155
---	-----

ГРАЙР ПАШАЯН, ЛИАНА БАЛАЯН ПАКЕТНЫЕ И ПОЭТАПНЫЕ ВАРИАНТЫ: ИХ РОЛЬ В ВОСПРИЯТИИ ОБРАЗА КАРАБАХСКОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ.....	164
---	-----

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

ГАЯНЭ НЕРСИСЯН ГОСУДАРСТВЕННО ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ МХИТАРА ГОША.....	173
--	-----

ЭКОНОМИКА

ЛИЛИК БЕГЛАРЯН, АНЮТА ГАСПАРЯН СОВРЕМЕННЫЙ ИНСТРУМЕНТАРИЙ НАЛОГОВЫХ СБОРОВ В АР.....	180
---	-----

АНЮТА ГАСПАРЯН, АРТАК МИРЗОЯН, МГЕР МХИТАРЯН ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В АРЦАХСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ.....	187
--	-----

РУЗАН ЗАХАРЯН, ЛИЛИТ АВШАРЯН ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ УЛУЧШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ.....	197
--	-----

ЖАСМЕН ЗАКАРЯН КОРРЕЛЯЦИОННО-РЕГРЕССИОННЫЙ АНАЛИЗ ВЗАИМОСВЯЗИ ВВП И ОСНОВНЫХ ОТРАСЛЕЙ ЭКОНОМИКИ.....	207
---	-----

ШУШАН ЗИРОЯН РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ, СТРУКТУРНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ И РЕГУЛИРУЮЩАЯ РОЛЬ ГОСУДАРСТВА.....	214
---	-----

АКОП КАГРАМАНЯН КОНКУРЕНТНАЯ СИТУАЦИЯ, ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РАЗРЕШЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ АРЦАХ.....	223
--	-----

МАНУШ МИНАСЯН НЕИЗБЕЖНОСТЬ ЭКОНОМИЧЕСКИХ КРИЗИСОВ В РАЗВИТОЙ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ.....	234
---	-----

CONTENTS

ARMENIAN LANGUAGE

OPHELIA BABAYAN

GRABAR AND WE..... 10

SHOGER MINASYAN, HASMIK GHAZARYAN

GRAMMATICAL IRREGULARITIES IN THE SYSTEM OF NOMINAL PARTS
OF SPEECH IN MODERN ARMENIAN..... 19

SILVA MINASYAN

ONE OF THE FOUNDERS AND INNOVATORS OF THE XX CENTURY'S
LINGUISTIC THINKING AND THE FAMOUS SCIENTIST
/ ASHOT ABRAHAMYAN -100 /..... 29

LITERATURE

EDWARD MKRTCHYAN

“DEPICTION OF NATIONAL SPIRIT IN THE WORKS OF VARDAN
HAKOBYAN” ZOUKHRA YERVANDYAN'S MONOGRAPHY..... 36

ZARA SARAJYAN

THE APRIL WAR IN THE WORKS OF THE WRITERS OF ARTSAKH..... 44

FOREIGN LANGUAGES

NUNE AVAGYAN

EDUCATIONAL CONCEPT OF THE COURSE «RUSSIAN AS A FOREIGN
LANGUAGE» AS THE BRANCH OF THE METHODOLOGY OF TEACHING
RUSSIAN AS A NATIVE LANGUAGE..... 51

SUSANNA MKRTICHYAN

USING POETIC TEXT AT RUSSIAN LESSONS (ILLUSTRATED BY
V.KONOPLEV'S LYRICS) 59

SUSANNA MKRTICHYAN

METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS FOR CONDUCTING CLASSES ON
THE TOPIC «MOTION VERBS»..... 66

AGATHA SAFARYAN

THE EXPLICATION OF THE «DEMON» ARCHETYPE IN LANGUAGE AND
TEXT MATERIAL..... 71

NATALIA KRIVOSHAPOVA

FEATURES OF BILINGUALISM IN PRIDNESTROVIAN REGION..... 79

RITA PETROSYAN

PECULIARITIES OF DEVELOPMENT OF GRAMMAR AND
COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS-HISTORIANS THROUGH
ENGLISH PROFILE-ORIENTED TEXTS..... 84

PEDAGOGY

STEPAN BERYL

CREATING A SYSTEM OF CONTINUOUS MULTILEVEL PROFESSIONAL
EDUCATION - A NECESSARY STAGE OF FORMATION OF INNOVATION
ECONOMY OF TRANSNISTRIA..... 98

LYUDMILA VASILYEVA

TRAINING OF TEACHERS IN TRANSNISTRIAN UNIVERSITY IN THE
CONTEXT OF THE MODERNIZATION OF EDUCATION..... 104

VALENTINA ENI, ANASTACIA ENI

PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL SUPPORT OF PARTICIPANTS OF THE
EDUCATIONAL PROCESS IN PGU AFTER T.G. SHEVCHENKO..... 109

HISTORY

VALERY AVANESYAN COMPLETION OF THE SYRIAN EXPEDITION AND THE POSITION OF POLITICAL PARTIES IN THE FRENCH PARLIAMENT.....	115
ARARAT VARDANYAN THE TUFENKIAN CHARITABLE FOUNDATION ASSISTANCE TO THE DEVELOPMENT OF THE LIBERATED LANDS OF THE REPUBLIC OF ARTSAKH.....	128
TARON HAKOBYAN MILITARY-POLITICAL SITUATION IN ARTSAKH (JUNE - SEPTEMBER1993).....	135
NATALYA TANSHINA POLITICAL SKETCHES OF PARIS BY LOUIS-PHILIPPE OF ORLEANS (BASED ON THE MATERIALS OF THE "DIARY" BY VIKTOR BALABINE)....	143

POLITICAL SCIENCE

ALVARD ABRAHAMYAN BUILDING THE PRESENT WITH THE PAST LESSONS.....	150
ASHOT GHOULIAN PROCLAMATION OF NKR AND INSTITUTIONALIZATION OF INTERNATIONAL RELATIONS.....	155
HRAYR PASHAYAN, LIANA BALAYAN PACKAGE AND STAGE OPTIONS: THEIR ROLE IN PERCEPTION OF THE IMAGE OF KARABAKH CONFRONTATION.....	164

JURISPRUDENCE

GAYANE NERSISYAN THE POST-LEGAL HUMMANITARIAN VIEWS OF MKHITAR GOSH.....	173
--	-----

ECONOMY

LILIK BEGLARYAN, ANYUTA GASPARYAN MODERN TOOLSET OF TAX COLLECTION IN AR	180
ANYUTA GASPARYAN, ARTAK MIRZOYAN, MHER MKHITARYAN PROBLEMS OF IMPROVING THE INVESTMENT POLICY IN ARTSAKH REPUBLIC.....	187
RUZAN ZAKHARYAN, LILIT AVSHARYAN ECONOMETRIC METHODS FORECASTING THE IMPROVEMENT OF LIFE QUALITY OF THE ARTSAKH REPUBLIC POPULATION.....	197
ZHASMEN ZAKARYAN CORRELATION AND REGRESSION ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN GDP AND THE MAIN SECTORS OF THE ECONOMY	207
SHUSHAN ZIROYAN DEVELOPMENT OF ECONOMY OF THE COUNTRY, STRUCTURAL CHANGES AND THE REGULATORY ROLE OF THE STATE.....	214
HAKOB GHAHRAMANYAN COMPETITIVE SITUATION, MAIN PROBLEMS AND WAYS OF THEIR RESOLUTION IN ARTSAKH REPUBLIC.....	223
MANUSH MINASYAN INEVITABILITY OF ECONOMIC CRISES IN THE DEVELOPED MARKET ECONOMY	234

ՀՏԴ. 809. 198.1Հայոց լեզու

Օֆելյա ԲԱԲԱՅԱՆ

ԱրՊՀ, Բ.Գ.Թ., պրոֆեսոր, ակ.Ս. Աբրահամյանի անվամբ հայոց լեզվի ամբիոն

E-mail: o.e.babayan@mail.ru**ԳՐԱԲԱՐԸ ԵՎ ՄԵՆԷ**

Գրաբարը՝ հին հայերենը, մեր նախնիների խոսակցական լեզուն է եղել: Մինչև գրավոր լեզու դառնալը հայերենն անցել է պատմական զարգացման երկարատև ուղի՝ նախագրային ժամանակաշրջան: Այն գրավոր լեզու է դարձել V դարի սկզբին, երբ ստեղծվել են մեսրոպյան գրերը: Հայոց լեզվի գրային շրջանի մեջ ընդունված է տարբերակել երեք փուլ՝ **հին, միջին և նոր:**

Բանալի բառեր՝ գրաբար, ժամանակակից հայոց լեզու, արևելահայերեն, արևմտահայերեն, դասական ուղղագրություն, գրաբարյան քարացած հոլովածներ, բայական համակարգ:

Օ. Բաբայան**ГРАБАР И МЫ**

Грабар является основой армянского языка и помогает правильно понимать многие явления современного армянского языка, происхождение и развитие слов и словоформ, учит классическому правописанию, которое сохраняется на западном армянском языке. Наша политическая независимость также изменила функционирование армянского языка, сегодня большое значение придается знанию как габара, так и восточноармянского и западноармянского языков. В статье объясняется ряд устойчивых фраз габара, которые используются в современном армянском языке.

Ключевые слова: грабар, современный армянский язык, восточноармянский, западноармянский, классическая орфография, древнеармянские устойчивые словоформы склонения, глагольная система

O. Babayan

GRABAR AND WE

Grabar is the basis of the Armenian language and it helps to correctly understand many of the phenomena of the modern Armenian language, the origin and development of words and word forms, teaches the classical spelling that is preserved in Western Armenian. Our political independence has also changed the functioning of the Armenian language, and today great importance is given to the knowledge of both grabar and Eastern and Western Armenian languages. The article explains a number of set expressions of grabar, which are used in modern Armenian.

Keywords: grabar, modern Armenian, modern Armenian language, Eastern Armenian, Western Armenian, classical spelling, ancient Armenian set expressions of declension, verb system

Հին շրջանն ընդգրկում է 5-11-րդ դարերը: Նրա լեզուն հին հայերենն է, որի խոսակցական հիմքը Հայաստանի կենտրոնական մասի, Այրարատի, Տուրուբերանի, Տարոնի հաղորդակցման լեզուն է: Հին գրական հայերենը հայությանը հասկանալի է եղել շուրջ յոթ հարյուր տարի, բայց իբրև գրական լեզու՝ երկար դարեր գործածվում էր և գրականության մեջ իր տեղը զիջել է նոր լեզվին հիմնականում XIX դարում: Իբրև պաշտամունքային լեզու՝ գրաբարը այժմ էլ գործածվում է Հայոց եկեղեցում: Դարերի ընթացքում հին հայերենի խոսակցական տարբերակը հեռացել է գրականից, դարձել գրեթե անհասկանալի: Ժողովուրդն այն կոչում էր «գրոց» լեզու, այստեղից էլ «գրաբար» անվանումը: Հայոց լեզվի հին և նոր փուլերի լեզուն «գրաբար» և «աշխարհաբար» են անվանվել 19-րդ դարի կեսերին՝ գրապայքարի շրջանում: Հայ ժողովուրդն իր լեզուն միշտ անվանել է հայերեն, և կարելի է ասել նաև *հին հայերեն* և *նոր հայերեն*:

Գրաբարով ստեղծվել է հարուստ ու բազմաբնույթ ինքնուրույն և թարգմանական գրականություն: Առաջին թարգմանված երկը *Աստվածաշունչն* է՝ հին և նոր կտակարաններով: Այդ մասին Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ Կորյուն վարդապետը «Վարք Մաշտոցի» երկում գրում է. «Եւ ապա հանդերձ օգնականաւք իւրովք իջանէր ի քաղաքն Սամոսատացոց, յորում մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն եւ յեկեղեցոյն մեծարեալ լինէր:

Եւ անդէն ի նմին քաղաքի ի թարգմանութիւն դառնային հանդերձ արամբք երկուք, աշակերտաւքն իւրովք, որոց առաջնոյն *Յովհան* անուն կոչէին *յեկեղեաց* գաւառէն եւ երկրորդին *Յովսէփ* անուն ի *Պաղանական* տանէն: Եւ եղեալ սկիզբն թարգմանելոյ զգիրս նախ յԱռակացն Սողոմոնի, որ ի սկզբան իսկ ծանօթս իմաստութեանն ընծայեցուցանէ լինել, ասելով՝ եթէ «Ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ, ընդունել զդարձուածս բանից, ի միտ առնուլ զարդարութիւն ճշմարիտ եւ ուղղել զիրաւունս: Զի տացէ անմեղաց զխորագիտութիւն, մանկանց տղայոց զմիտս եւ զհանճար: Որոց իբրեւ լուիցէ իմաստունն՝ իմաստնագոյն լիցի. Իսկ որ հանճարեղն իցէ՝ զառաջնորդութիւն ստացի, ի միտ առցէ զառակս եւ զբանս խորինս, զճառս իմաստնոց եւ զառակս նոցա»¹:

¹ Տե՛ս Աբրահամյան Ա., *Գրաբարի ձեռնարկ*, Եր., 1976, էջ 289:

Գրաբարի՝ գիտական սկզբունքներով կազմված առաջին բացատրական բառարանը Մխիթար Սեբաստացու բառարանն է, որը բանասիրության մեջ կոչվում է նաև Հին հայկազյան բառարան՝ «Բառգիրք հայկազեան լեզուի»։ Նրա առաջին հատորը լույս է տեսել 1749-ին, երկրորդը՝ 1769-ին Վենետիկում։ Նոր հայկազյան բառարանը՝ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», բաղկացած է երկու հատորից, հեղինակներն են Գաբրիել Ավետիքյանը, Խաչատուր Մյուրմեյանը և Մկրտիչ Ավգեյանը։ Լույս է տեսել Վենետիկում 1836-37 թթ.։ Երևանի պետական համալսարանը բառարանը վերահրատարակել է 1979, 1981 թթ.։ Այդ բառարանի համառոտությամբ ու բաց թողնված բառերի հավելումով Մկրտիչ Ավգեյանը կազմել է «Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի»։ Տպագրվել է Վենետիկում 1846 և 1865 թթ.։

V դարի հայ գրական լեզուն մշակված ու կանոնիկ է և «հետագա սերունդներին զարմացնում է իր կանոնավորությամբ, բառապաշարի ճոխությամբ, դարձվածքների բազմազանությամբ, շարահյուսական ձևերի գործածության անկաշկանդ ազատությամբ»¹։ Գրաբարն այսօր խոսակցական լեզու չէ։ Բայց, ինչպես մեր մանկությունը, միշտ մեզ հետ է, ներկա է մեր ամեն մի նախադասության, արտահայտության մեջ։ Ճիշտ են նկատել, որ մենք բարևից մինչև ցտեսություն խոսում ենք գրաբար, բայց չենք գիտակցում։ Հայոց հին գրական լեզուն՝ գրաբարը, հայերենի հիմքն է և օգնում է մեզ՝ ճիշտ հասկանալու ժամանակակից հայերենի շատ երևույթների, բառերի և բառաձևերի ծագումն ու զարգացումը, սովորեցնում ավանդական, դասական ուղղագրությունը, որը պահպանվում է արևմտահայերենում։

Գրաբարյան քարացած շատ բառաձևեր են գործածվում արդի հայերենում։ Փորձենք որոշ չափով խմբավորված ներկայացնել մի մասը։

1 ՀՈԼՈՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

1. Ուղղական հոլով։ Հայտնի է, որ հոգնակի թվում ուղղական հոլովն ունի *ք* հոլովակերտը։ Ներդրական (ներքին) հոլովումների դեպքում բառի վերջին բաղաձայնից առաջ կարող է հանդես գալ *ու, ի, է, ա* ձայնավորներից մեկը՝ *հայրենի-հայրենիք, արքունի-արքունիք, բարի-բարիք, տեղի-տեղիք (տեղի տալ և տեղիք տալ), գիր-գիրք, մասն-մասունք, հարսն-հարսունք, սկիզբն-սկզբունք, մանուկ-մանկունք, աղջիկ-աղջկունք, շուրթն-շրթունք, դիցազն-դիցազունք, ծաղիկ-ծաղկունք, բարձր-բարձունք, անձն-անձինք, դաշն-դաշինք, եզր-եզերք (տի+եզերք), տարր-տարերք, սերմն-սերմանք, կողմն-կողմանք*։

Նույն սկզբունքով է կազմվում *-ումն* ածանցով վերջավորվող բառերի հոգնակի ուղղականը՝ *բաժանումն - բաժանմունք, ուսումն-ուսմունք, ցուցումն-ցուցմունք, հարցումն-հարցմունք, հուզումն-հուզմունք, վարումն-վարմունք*։ Գործածական են

-իք մասնիկ ունեցող մի շարք անեզական հասարակ և հատուկ անուններ՝ *ընթրիք, կարիք, ժանիք, կեղծիք, օձիք, արգասիք, անդրավարտիք, երախտիք, հարսանիք, կարծիք, չարիք, Տնորիք, Աղձնիք, Միւնիք* և այլն։ *-անք* ածանցով՝ *աղաչանք, բաղձանք, զարդարանք, զարմանք, զբօսանք, լլկանք, կալանք, հալածանք, հանգամանք, հոսանք, մեծարանք, յանցանք, յարգանք, պատրանք, պարսաւանք, պերճանք, սահանք, մեղադրանք, փշրանք, արտադրանք, փականք,*

¹ Տե՛ս Առաքելյան Վ., *Անհարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության*, Եր., 1981, էջ 59։

կապանք, աշխատանք և այլն: **-ք**-ով՝ ասք, արեւելք, արեւմուտք, խօսք, ցնորք, հմայք, աղօթք, անէծք, առանցք, կուրծք, ինչք, դժոխք, կուռք, պահք, բարք, վարք, պարտք, խելք, կամք, կառք, փառք, գնացք և այլն:

Կին և տիկին բառերից բացի՝ գրաբարում մի քանի բառեր ևս հոգնակի ուղղական հոլովում ստանում են **-այք**, նաև **-եայք**՝ ծովեզերեայք կամ ծովեզերայք (=ծովափնյա, ծովափի առարկաներ, ծովափեր), հայաստանեայք (=հայաստանցիներ), ասորեստանեայք (=ասորեստանցիներ), թեք հոլովներում՝ հայաստանեայց, հայաստանեաց, ասորեստանեայց¹ (Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցի):

2. Անեզական հատուկ և հասարակ անունների և այլ բառերի սեռական, տրական հոլովաձևեր՝ Հայք-Հայոց, Վայք-Վայոց, Տայք-Տայոց, Վիրք-Վրաց, Սիրնիք-Սիրնեաց, Պարսք-Պարսից, Կասպք-Կասպից, Աղուանք-Աղուանից, Յոյնք-Յունաց, կամք-կամաց, կեանք-կենաց, խելք-խելաց (ի), միտք-մտաց (+ա+ծին), դէմք-դիմաց, գործք-գործոց (արտաքին), Արշակունիք-Արշակունեաց, Արծրունի-Արծրունեաց, Բագրատունիք-Բագրատունեաց, մեռեալք-մեռելոց, Առաքեալք-Առաքելոց (վանք), Մուշ-Մշոյ, մամուլ-մամլոյ, պատիւ-պատուոյ, քոյր-քեռ (+այր=քրոջ ամուսին), գիւղ-գեղջ (+ուկ), արւ-աւուր (օրավուր), աւուրք-աւուրց (հին+ավուրց), յաւէտ-յաւիտեան, մասն-մասին, տիւ-տուրնջեան (լուսատու), դուրք (գործածական էր միայն հոգնակի կամ թերևս երկակի թվով՝ դուրք (դուրս, դրաց, դրօք), հետո հայերենում ևս ստեղծվեց եզակի ձևը՝ դուռն, որից հոգնակին՝ դուռնք: Բմաստային տարբերություն կա՝ դրսի և ներսի դռները² - դրաց (+ի), դիք-դից (+արան), յարգանք-յարգանաց (հաւաստիք), հարսանիք-հարսանեաց (հանդէս):

Նախդիրների հետ՝ յաւուր պատշաճի (ի նախդիրը ձայնավորից առաջ փոխվել է ՚ի, որը հ է գրվում, եզակի թվի տրական հոլովի հետ արտահայտում է եզակի ներգոյականի իմաստ) -հավուր պատշաճի, ինքնըստինքյան (ինքն+ըստ+ինքեան), ըստ արժանւոյն (արժանի բառի տրական հոլովն է), ըստ որում (որ հարաբերական դերանվան տրական հոլովն է=որի), ի միջի այլոց (ի+մէջ-միջի+այլք-այլոց), հանձին (ի>յ+անձն գոյականի եզակի թվի տրական հոլովաձև, արտահայտում է եզակի ներգոյականի իմաստ):

3. Հայցականի հոլովաձևեր. ա. դուրք-դուրս, չորք-չորս, աւետիք-աւետիս, բ. նախդիրների հետ՝ առ+աջ, առ+անց, առ+ընթեր, ընդ+դեմ, հոտնկայս (ի>յ+ոտն+կայս), կայ՝ «կայան, կեցած տեղը, տեղ, վիճակ», ոտնկայ. նաւակայք, յոտնկելեաց «ոտքի վրա ուղիղ կանգնած», «կանգնիլ, կալ», բայական ձևով ավելի շատ է գործածվում³, հանուն (յ+անուն), հօգուտ (յ+օգուտ), հուրախություն (ի>յ+ուրախութիւն), ի փառս (փառք), ի դեմս (դէմք), ի թիվս (թիւս), ի տրիտուր (=փոխարինություն, վարձատրություն, փոխհատուցում)⁴, ի հեճուկս (հեճուկ՝ թշնամանք, հեզնական, սիրտ ցավեցնելու գործ, հեճուկս առնել=թշնամություն անել)⁵, ի դէպ (դէպ եղել), դէպի (դէպ+ի), բացի (բաց+ի, ի բաց կաց յինէն, բաց+ատ), համենայն դէպս (յամենայն դէպս - հ<յ<ի նախդիր և դէպք գոյականի հոգնակի թվի

¹ Տե՛ս Աբրահամյան Ա., նշվ.աշխ., էջ 56-57:

² Տե՛ս Աճառյան Հր., *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. I, 1971, էջ 685:

³ Տե՛ս Աճառյան Հր., նշվ.աշխ., հ. II, 1973, էջ 504-505:

⁴ Տե՛ս Աղայան Էդ., *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*, հ. II, Եր., 1976, էջ 1461:

⁵ Տե՛ս Աճառյան Հր., նշվ.աշխ., հ. III, Եր., 1977, էջ 78:

հայցական հոլով, արտահայտել է հոգնակի թվի ներգոյականի իմաստ՝ բոլոր դեպքերում), հընթացս (յընթացս-հ<յ>ի նախդիր և ընթացք գոյականի հոգնակի թվի հայցական հոլով, արտահայտել է ներգոյական հոլովի իմաստ՝ ընթացքում), հանձինս (յանձինս-ի>յ+անձն գոյականի հոգնակի թվի հայցական հոլովաձևը՝ անձինք-անձինս): Ի նախդիրով որոշ կապերի իմաստը երբեմն արտահայտվում է համապատասխան բառի տրական հոլովով՝ *ի հաշիվ-հաշվին, ի պատիվ-պատվին, հոգուտ-օգտին*¹:

4. Բացառականի հոլովաձևեր՝ *ի հարկե (ի հարկե), ի վերջո (վերջո), օրստօրե (օրե):*

5. Գործիականի հոլովաձևեր

ա. Եզակի թիվ՝ անձամբ, մասամբ, դիտմամբ, պատահմամբ, նկատմամբ, վերաբերմամբ, արամբ (+ի), մեղմիվ (մեղմիւ), ճշտիվ (ճշտիւ), առթիվ (առթիւ), շնորհիվ (շնորհիւ), հազիւ (հազ «դժուարություն», միայն հազիւ գործիականաձև մակբայի մեջ է գործածվում: Հազիվ բառից են ծագում հազիւախօս «ծանրախօս», հազուադէպ, հազուագիւտ (նոր գրականում)², սակավ (սակաւ, սակ՝ «պայման, սահմանված չափ, կուպար, կարգ, դաշն, օրէնք», նոր բառեր են սակարկել, սակագին, սակարկություն, սակարան, սակացոյց)³, բնավ (բնաւ), իրավ (իրաւ), հարկավ (հարկաւ), հավաստյալ (հավաստեալ), փութով, շուտով:

բ. Հոգնակի թիվ՝ *իրոր (իրաւք), կարծոք (կարծեալք), բարյոք (բարեալք):*

գ. Գրաբարյան գործիական հոլովի վերջավորությունների հետ երբեմն հանդես են գալիս -ի, -ին ածանցները՝ *յուրովի (յւրով+ի), կամովին (կամով+ին), գլխովին (գլխով+ին), տակավին (տակաւ+ին):* Այդպիսի բառերի -ովի, -ովին, -ավին մասնիկներն այժմ գիտակցվում են իբրև բաղադրյալ ածանց⁴:

Գործիականի հոլովաձևեր կան մի շարք բառերում՝ *որովհետև (որ դերանվան գործիական հոլով և հետևիչ բայի ներկայի հիմք, կա նաև հետևակ բառում: Հետ բառի նախնական նշանակությունն է «ոտք», հետի «ոտքով», հետիոտ, ոտնահետ)*⁵, *հիրավի (իր բառի գործիական հոլովն է իրաւ, հոգնակին՝ իրաւք (իրօք): Իրաւ գործիականը իբրև գոյական է դիտվել «իրաւունք, դատաստան, արդարություն» նշանակությամբ, համարվել է ուղղական, որից կազմվել են մյուս հոլովները, յիրաւի ներգոյականի իմաստ է յ+իրաւ+ի «իրօք, ճշմարիտ է որ»*⁶, *այսուամենայնիվ, այդուամենայնիվ, այնուամենայնիվ (այս, այդ, այն ցուցական և ամենայն որոշյալ դերանունների գործիական հոլովաձևեր), այսուհանդերձ, այդուհանդերձ:*

¹Աբրահամյան Ս., *Չթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում*, Եր., 1965, էջ 303:

² Տե՛ս՝ Աճառյան Հր., նշվ.աշխ., հ. III, էջ 5:

³ Տե՛ս՝ Աճառյան Հր., նշվ.աշխ., Եր., հ. IV, 1982, էջ 157:

⁴ Տե՛ս՝ Աբրահամյան Ս., *Չթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում*, Եր., 1965, էջ 303:

⁵ Տե՛ս՝ Աճառյան Հր., նշվ.աշխ., հ. III, Եր., 1977, էջ 82-83:

⁶ Տե՛ս՝ Աճառյան Հր., նշվ.աշխ., հ. II, Եր., 1973, էջ 250:

II ԲԱՅԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

1. *Ղերբայներից*

ա. *Անորոշ ղերբայ*՝ գրաբարից ավանդված մի շարք պատճառական բայեր կան, որոնցում բայաձևանքը քարացել է: Դրանք արդեն չեն գիտակցվում իբրև պատճառական բայեր¹:

զեկուցել - զգալ բայից է, որը կազմված է զ նախդրից և զալ բայից, հին կատարյալն է զեկի, որից և զեկուցանել՝ «լուր տալ, իմացնել, պատմել», իրազեկ «տեղյակ, լուրը իմացած», ինչպես նաև իրազգաց հոմանիշը², որից զեկույց, զեկուցում (զեկույց+ում), *կառուցել* - կառչել բայից, անցյալ կատարյալի հիմքը՝ կառի+ոյց+ան+ել, որից՝ կառույց (ոյ>ու), կառուց+ում,

ծանուցել - ճանաչել բայից, անցյալ կատարյալի հիմքը՝ ծան (ծան+ոթ)+ոյց+ան+ել, որից՝ ծանուցում (ծանույց+ում),

հատուցել - հատանել բայից, անցյալ կատարյալի հիմքը՝ հատ+ոյց+ան+ել, որից (ան+) հատույց (ոյ>ու), հատուց+ում,

հարուցել - յարնչել (= վերաբերել, հարմարվել) բայից, անցյալ կատարյալի հիմքը՝ յարի+ոյց+ան+ել, որից՝ յարույց (ոյ>ու)+ում (հարուցում, խնդրահարույց),

մատուցել - մատչել բայից-մատի+ոյց+ան+ել, որից մատույց (ոյ>ու), մատուցում,

վերցնել - վերանալ բայից-վերաց+ոյց+ան+ել,

փակցնել - փակնուլ բայից՝ փակուցանել՝ «կպցնել, փակցնել»³,

հրամցնել - հրամայել բայը «յետնաբար գրուած է նաև հրամել (իբր գրաբարյան ձև ... միջին հայերէն՝ համել): Դա գործածվում է ոչ թե բուն «հրամայել» նշանակությամբ, այլ իբր քաղաքավարական ձև՝ զանազան իմաստներով՝ «ներս եկէք, վե՛ր եկէք, նստեցե՛ք, առե՛ք, կերե՛ք, ասացե՛ք»։ Այսպես ունինք Պլ. հրամմեցէք, հրամմե, Ննիս. հրամմեցէք, համմեցէք, համե... Ղրբ. հմեցե՛ք... Սրանից են հրամցնել «հրաւիրել», հրամեցէք՝ «հրաւեր», հրամեցէք աւոր «հրաւիրեալ»⁴,

կասեցնել - կասիլ կամ կասել (յետ կանգնիլ, դադարիլ, լքանիլ), կասեց+ոյց+ան+ել⁵:

բ. *Ի մասնիկով ապառնի ղերբայ*՝ սիրելի, աստելի, խոցելի, ողորմելի, եղկելի, բուժելի, նկատելի, տեսանելի, ուսանելի, ընդունելի, մերժելի, ունելի և այլն:

գ. *Անցյալ ղերբայ*՝ ուսյալ, մնացյալ, բանտարկյալ, անիծյալ, հիշյալ, միացյալ, ննջեցյալ, կորուսյալ, հանգուցյալ, յարուցյալ, անցյալ, կոչեցյալ, առաքյալ, մեռյալ, սառուցյալ, որոշյալ, տվյալ (տուեալ) և այլն:

դ. *Ենթակայական ղերբայ*՝ ծնող, գրող, ընտրող, ծառայող, ուսանող,

-իչ մասիկով՝ մատնիչ, կառավարիչ, ներկայացուցիչ, փրկիչ, սրբիչ, գրիչ, բրիչ,բացիչ, պատմիչ, նկարիչ, գործիչ, ուսուցիչ, զավթիչ, կախարդիչ, հրապուրիչ, քայքայիչ, եզրափակիչ, կիզիչ, գրավիչ, ավերիչ, արտահայտիչ, թովիչ, հմայիչ և այլն:

2. *Պատճառական բայերի անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված բառեր*

ուսուցանել - ուսանել բայից, ուս+ուցանել, որի անցյալ կատարյալի հիմքն է՝ ուսույց՝ ուսուց (ոյ>ու)+ում=ուսուցում, ինքն+ուսույց,

¹ Տե՛ս Աբրահամյան Ա., Պառնասյան Ն., Օհանյան Հ., *Ժամանակակից հայոց լեզու*, հ. II, 1974, էջ 202:

² Տե՛ս Աճառյան Հր., նշվ.աշխ., հ. II, , էջ 86:

³ Տե՛ս Աճառյան Հր., նշվ.աշխ., հ. IV, էջ 471:

⁴ Տե՛ս Աճառյան Հր., նշվ.աշխ., հ. III, էջ 130:

⁵ Տե՛ս Աճառյան Հր., նշվ.աշխ., հ. II, էջ 531:

ջեռուցանել - ջեռնուլ բայից՝ ջեր//ջեռ+ուցանել, անցյալ կատարյալի հիմքն է ջեռոյց (ոյ>ու)+ում=ջեռուցում,

սնուցանել - սնանել (իմ) բայից՝ սն (սուն)+ուցանել, անցյալ կատարյալի հիմքն է սնոյց (ոյ>ու)+ում=սնուցում,

կորուսանել - կորնչել (իմ) բայից՝ կորի+ուցանել, ց-ն տարրալուծվել, վերածվել է ս-ի, որն էլ կարող է ձայնեղանալ, վերածվել գ-ի, (խել+ա+)(կորույս, կորուսյալ,

ելուզանել - ելանել բայից՝ ել+ուցանել>ելուզանել, որից՝ ելուզ+ակ,

փլուզանել - փլչել բայից-փլի+ուցանել>փլուզանել, որից՝ փլուզում,

այտուցանել - այտնուլ բայից՝ այտի+ուցանել, անցյալ կատարյալի հիմքն է այտոյց, որից՝ այտուց (ոյ>ու)+ում, այտուց+իկ,

հանգուցանել - հանգչել բայից՝ հանգի+ուցանել, անցյալ կատարյալի հիմքն է հանգոյց որից՝ հանգուցեալ (ոյ>ու),

մածուցանել - մածնուլ բայից, մածի+ուցանել, անցյալ կատարյալի հիմքն է մածոյց, որից՝ մածուց (ոյ>ու)+իկ,

զարթուցանել - զարթնուլ բայից՝ զարթի+ուցանել, անցյալ կատարյալի հիմքն է զարթոյց, որից՝ զարթոյց (ոյ>ու)+իչ,

սառուցանել - սառչել բայից, սառի+ուցանել, անցյալ կատարյալի հիմքն է սառոյց, որից՝ սառուց (ոյ>ու)+եալ,

թռուցանել - թռչել բայից, թռի+ուցանել, անցյալ կատարյալի հիմքն է թռոյց, որից՝ թռուց (ոյ>ու)+իկ:

Այլ բայերի անցյալ կատարյալի հիմքից՝ բանալ-բաց (բաց+ատ), թանալ - թաց (թաց+ութոյն), խնուլ - խից (խց+ան), լնուլ - լից (լց+ովի), ընթեռնուլ - ընթերց (ընթերց+ել, ընթերց+ան+ութոյն, ներկայի հիմքից էլ՝ ընթեռնելի), լուցանել - լոյց (ճրագ+ա+լոյց, լուց+կի), շիջանել (իմ) - շեջ (հր+շեջ,ան+ շեջ), լալ - լաց (լացուկոծ), նստել (իմ) -նիստ (նստ+ա+տեղ), կալ (=մնալ, կանգնել)-կաց (նիստ+ու+կաց), բաննալ - բարձ (համ+բարձ+ում), դառնալ - դարձ (անց+ու+դարձ), ըմպել - արբ (ջր+արբ+ի), ունել (իմ)=բոնել, ունենալ, համարել - կալ (հեր+ա+կալ, ժուժկալ, զահակալ, կալ+ուած, կալ+ան+ավոր), նան՝ ունել+ի):

Դիմավոր բայերի քարացած ձևեր

Կեցցես - կեալ (=ապրել) բայից, անցյալ կատարյալի հիմքը՝ կեաց+ցես, ստորադասական եղանակի II ապառնի ժամանակաձև, II դեմք, եզակի թիվ, ներգործաձև խոնարհում (=ապրես, կապրես, պիտի ապրես, ապրելու ես),

կեցցե - նույնի III դեմք, եզակի թիվ (ապրի, կապրի, պիտի ապրի, ապրելու է),

կեցցեն - նույնի III դեմք, հոգնակի թիվ (ապրեն, կապրեն, պիտի ապրեն, ապրելու են),

հասցե - հասանել բայի ստորադասական եղանակ II ապառնի, III դեմք, եզակի թիվ, ներգործաձև խոնարհում (հասնի, կհասնի, պիտի հասնի, հասնելու է),

իցե - եմ պակասավոր բայի ապառնի ժամանակի III դեմք, եզակի թիվ (ինչ+ն+)(իցե (իցե), երբևիցե,

դիզուր - դնել նույնարմատ անկանոն բայի ստորադասական եղանակի II ապառնի, հոգնակի թիվ, I դեմք, ներգործաձև խոնարհում (=դնենք, կդնենք, պիտի դնենք, դնելու ենք),

զուցե - գոլ (=գոյություն ունենալ, լինել) պակասավոր բայի ստորադասական եղանակ, I ապառնի, III դեմք, եզակի թիվ, ներգործաձև խոնարհում,

արասցե - առնել (=անել, կատարել, ստեղծել) նույնարմատ անկանոն բայի ստորադասական եղանակ, II ապառնի, եզակի թիվ, III դեմք, ներգործածն խոնարհում (Աստուած մի արասցե=Աստված չանի),

եղիցի - լինել տարարմատ անկանոն բայի ստորադասական եղանակ, II ապառնի, եզակի թիվ, III դեմք, գուգահեռաբար գործածվում է նաև լիցի ձևը,

եղել - նույն բայի սահմանական եղանակ, անցյալ կատարյալ III դեմք, եզակի թիվ (=եղավ),

երևի - երևիլ բայի սահմանական եղանակ, ներկա ժամանակ, III դեմք, կրավորածն խոնարհում, եզակի թիվ,

գոյ - գոլ պակասավոր բայի սահմանական եղանակ, ներկա ժամանակ, III դեմք, եզակի թիվ,

բայ - բալ (=խօսել, ասել) առանձին անգործածական բայի սահմանական եղանակ, ներկա ժամանակ, եզակի թիվ, III դեմք, I և II դեմքերը՝ բամբասանք բառում (II դեմքը՝ բաս, եղանակավորման իմաստ է արտահայտում՝ Բա՛ս, սրան Թիֆլիս կասեն: Հ.Թ., Գիքորը),

համարյա - համարել բայի բուն հրամայական, ներգործածն խոնարհում, եզակի թիվ,

գրեթե (գրեա՛+թե) - առաջին բաղադրիչը գրել բայի բուն հրամայականն է, ներգործածն խոնարհում, եզակի թիվ,

երթ - երթալ տարարմատ անկանոն բայի բուն հրամայական, եզակի թիվ, ներգործածն խոնարհում,

լեռ - ուտել տարարմատ անկանոն բայի բուն հրամայական, կրավորածն խոնարհում, եզակի թիվ,

գոնե - գոլ պակասավոր բայի հրամայականն է՝ գոնեա (բարբառներում՝ գոնեա, գոնե)¹,

արի,արիք - յառնել (=առողջանալ, վեր կենալ) նույնարմատ անկանոն բայի բուն հրամայական, եզակի և հոգնակի թիվ (=վեր կաց և վեր կացեք՝ արի՛ք դիւցազունք),

լուր - լսել նույնարմատ անկանոն բայի բուն հրամայական, կրավորածն խոնարհում, եզակի թիվ:

Հայտնի է, որ հայերենը երկու ուղղագրություն ունի՝ բուն մեսրոպյան, դասական կամ հին (գրաբարյան) և նոր կամ արևելահայ: Մեր պատմության ներկա շրջանում վերանայվել են անցյալի սխալները, հայ ժողովրդի երկու հատվածների միջև սերտացել են հոգևոր, մշակութային, գիտական փոխհարաբերությունները: Այսօր ուղղակի անհրաժեշտություն է ինչպես գրաբարի, այնպես էլ հայոց լեզվի երկու տարբերակների՝ արևելահայերենի և արևմտահայերենի, դասական ուղղագրության իմացությունը:

Պետք է հիշենք, որ մեր քաղաքական անկախությունը նոր հարաբերությունների հիմք է դարձել նաև հայոց լեզվի գործառության բնագավառներում, իսկ «մեր լեզուն մենք ենք, որ կանք»:

¹ Տե՛ս Աճառյան Հր., նշվ.աշխ., հ. I, էջ 579:

Գրականություն

1. Աբրահամյան Ա., Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1976:
2. Աբրահամյան Ս., Չթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում, Եր., 1965:
3. Աբրահամյան Ա., Պառնասյան Ն., Օհանյան Հ., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. II, 1974:
4. Աղայան Էդ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. II, Եր., 1976:
5. Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. I, 1971:
6. Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. II, 1973:
7. Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Եր., 1977:
8. Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Եր., 1982:
9. Առաքելյան Վ., Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության, Եր., 1981:

Հոդվածը տպագրության է ներառվում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, ք.գ.թ. Հ.Ս.Ղազարյանը:

ՀՏԴ 809. 198.1

Հայոց լեզու

Շողեր ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԱրՊՀ, Բ.գ.թ., դոցենտ, ակ. Ս. Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոն

Հասմիկ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ԱրՊՀ, Բ.գ.թ., դոցենտ, ակ. Ս. Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոն

E-mail: Shoger. minasjan@mail. ru, Hasmik. ghazaryan @mail.ru

**ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՆՕՐԻՆԱԶՓ
ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ԱՆՈՒՆ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ
ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ**

Սույն աշխատանքը ներկայացնում է ժամանակակից հայերենի անուն խոսքի մասերի համակարգում առկա քերականական անկանոնություններն ու շեղումները: Դրանք վերաբերում են գոյականի ու դերանվան հոգնակիի կազմությանն ու հոլովմանը, նրանց հոդագործածությանը, ածականի ու թվականի փոխանվանական գործածությանը և մի շարք այլ իրողությունների: Հիմնականում նշվում են նաև քննվող իրողությունների գոյության պատճառները:

Բանալի բառեր՝ անկանոնություն, բացառություն, շեղում, գոյական, ածական, թվական, դերանուն, հոլովում, հոգնակի թիվ, փոխանուն:

Մ. Մինասյան Ա. Գազարյան

**НЕЗАКОНОМЕРНЫЕ ГРАММАТИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ В
СИСТЕМЕ ИМЕННЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В СОВРЕМЕННОМ
АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ**

В данной работе представлены незакономерные явления и отклонения в грамматической системе именных частей речи современного армянского языка. В частности рассматриваются образование множественного числа и склонение существительных и местоимений, их субстантивация и употребление с артиклями, также иные их проявления. В основном анализируются причины возникновения исследуемых явлений.

Ключевые слова: незакономерные явления, исключение, отклонение, существительное, прилагательное, местоимение, склонение, множественное число, субстантивированные части речи.

Sh. Minasjan H.Ghazaryan**GRAMMATICAL IRREGULARITIES IN THE SYSTEM OF
NOMINAL PARTS OF SPEECH IN MODERN ARMENIAN**

The given article presents grammatical irregularities and deviations in the system of nominal parts of speech in Modern Armenian. These concern the formation of plural of noun and pronoun, their declension and combination with articles and some other phenomena. The study focuses on the causes of the analyzed events.

Keywords: *irregularity, exception, deviation, noun, adjective, numeral, pronoun, declension, plural, substantivized parts of speech*

Լեզվական միասնական համակարգի առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ պատմական զարգացման տվյալ փուլում լեզուն ունենում է իր ենթահամակարգերին բնորոշ որոշակի հատկանիշներ: Լեզուն պատմական փոփոխություններով փորձում է հասնել ձևերի, իմաստների, կադապարների միասնության ու ընդհանրության, ուստի պատմական զարգացման յուրաքանչյուր փուլում նա ունենում է իր համակարգին բնորոշ հատկանիշների ամբողջություն: Այսպես, եթե գրաբարի հոլովման ու խոնարհման համակարգերին բնորոշ է թերականությունը, որը հիմնականում բնութագրվում է բազմիմաստ վերջավորությունների առկայությամբ, ապա ժամանակակից հայերենի համակարգին ավելի բնորոշ են մենիմաստ քերականական վերջավորությունները և քերականական ձևերի վերլուծական կազմությունը: Ու քանի որ լեզվի մեջ քերականական ձևերի կազմության եղանակներն ու դրանց ծառայող միջոցներն ունեն համակարգային բնույթ, ուստի հնարավոր է դառնում բնութագրել լեզվի զարգացման յուրաքանչյուր փուլ որպես որակապես յուրահատուկ համակարգ: Մյուս կողմից, սակայն, որքան էլ լեզուն ձգտում է իր քերականական կառուցվածքի (և ոչ միայն) միասնականության ու ընդհանրականության, այնուամենայնիվ լեզվի զարգացման յուրաքանչյուր փուլում պահպանվում են, շարունակվում են գործել, սաղմնավորվում են այնպիսի իրողություններ, որոնք չեն համապատասխանում լեզվի տվյալ փուլի համար կենսունակ, առավել ընդհանուր ու միասնական բնույթ ունեցող ձևերին: Լեզվական նման իրողությունների պատճառները տարբեր են լինում՝ լեզվի նախորդ շրջաններից պատմականորեն փոխանցումն ու պահպանումը, բարբառներից ու այլ լեզուներից՝ երկարատև շփման ու ազդեցությունների հետևանքով մուտք գործելը, լեզվի տվյալ փուլում առաջացող, բայց դեռևս կանոնական մակարդակի չհասած և համընդհանուր չդարձած իրողությունների առկայությունը, քերականական համաբանությունը և այլն:

Լեզվական կանոնիկ, բայց ոչ կենսունակ ու ոչ ընդհանրական իրողությունները վերաբերում են լեզվի բոլոր մակարդակներին՝ հնչյունական, բառային, քերականական:

Սույն հոդվածը ներկայացնում է ժամանակակից հայերենի անուն խոսքի մասերի համակարգում առկա լեզվական այն իրողությունները, որոնք, լինելով հակահամակարգային, ընդունելի են լեզվական նորմի կողմից: Մեր աշխատանքը մի քայլ է ժամանակակից գրական հայերենի լեզվական նման իրողությունները

ամբողջական տեսքով ներկայացնելու, ինչպես նաև մասնագիտական գրականության մեջ չներկայացված որոշ երևույթներ վերլուծելու ճանապարհին:

Քննությունը սկսենք գոյականի հոգնակիի կազմությունից:

Ժամանակակից գրական հայերենում գոյականի հոգնակին օրինաչափորեն կազմվում է **եր, ներ** մասնիկներով, հոգնակիի կազմության մեջ որոշ դեր ունեն նաև **իկ, այք, ք** մասնիկները: Միավանկ բառերը ստանում են **եր**, բազմավանկ բառերը՝ **ներ** հոգնակերսները:

Որոշ միավանկ բառերի՝ հին հայերենում ունեցած վերջնահանգ **ն**-ն, որը եզակիում ընկել է, հոգնակիի կազմության ժամանակ վերականգնվում է, ինչպես՝ **թռռ-թռռներ, մուկ- մկներ**, ընդ որում սա վերաբերում է նաև այն դեպքերին, երբ այդ միավանկ բառերը հանդես են գալիս որպես բաղադրյալ բառի վերջին բաղադրիչ, ինչպես՝ **սողաթռռ- սողաթռռներ, դաշտամուկ- դաշտամկներ**: Անկախ պատճառից՝ արդյունքում ստացվում է մի շարք միավանկ բառերի հոգնակիի՝ **ներ** մասնիկով կազմություն: Սակայն այս իրողությունը ևս ունենում է շեղումներ. մի քանի միավանկ բառերի գրաբարյան բաղաձայնահաջորդ **ն**-ն հոգնակիի կազմության ժամանակ չի վերականգնվում, որի հետևանքով միավանկ բառը օրինաչափորեն ստանում է **-եր** մասնիկը: Այդ բառերն են՝ **մաս(մասն)- մասեր, կողմ(կողմն)- կողմեր, սերմ(սերմն)- սերմեր, ող(ողն)- ողեր, ռունգ(ունգն)- ռունգեր, անձ(անձն)- անձեր, որդ(որդն)- որդեր, ուլ(ուլն)- ուլեր, բուրգ(բուրգն)- բուրգեր, բուռ(բուռն)- բուռեր/բռեր**:

Միավանկ բառերից **ռուս** բառը ևս ստանում է **ներ**, որը բացատրվում է բառի բարբառային արտասանությամբ՝ **(ը)ռուս** կամ **(ու)ռուս**, որով բառը դառնում է երկվանկ և ստանում **ներ**. վերջինս պահպանվում է նաև գրական հայերենում **ռուս** արտասանության դեպքում:¹

Բազմավանկ բառերից **ստեղն, եղեգն, բնեկն** պարզ, նաև **ազն, ակն, եղն, ռոն** երկվանկ վերջնաբաղադրիչով բարդ բառերը **եր** մասնիկ են ստանում՝ **ստեղն-ստեղներ, եղեգն- եղեգներ, բնեկն- բնեկներ, արքայազն- արքայազներ, որմզդեղն- որմզդեղներ, շողակն- շողակներ, հետիոտն- հետիոտներ** և այլն:² Կարծում ենք՝ այս բառերի՝ հոգնակիում **ներ** ստանալուն խանգարում է բառավերջում բաղաձայնների և հատկապես **ն**-ի առկայությունը. բաղաձայնների կուտակումը կառաջացնի անբարեհնչություն:

Իկ մասնիկով հոգնակի է կազմում միայն **մարդ** բառը, նաև այն բաղադրյալ բառերը, որոնց վերջին բաղադրիչը **մարդ** բառն է՝ **նախամարդ- նախամարդիկ, տղամարդ- տղամարդիկ**:

Կին բառի հոգնակին գրաբարաձև է՝ **կանայք**: Խոսքին հոետորականություն հաղորդելու նպատակով որպես կոչական գործածվում են նաև **տիկնայք** և **պարոնայք** ձևերը, սակայն նրանց համար կանոնական է **ներ**-ով հոգնակիակազմությունը:

Ըստ Ջահուկյանի՝ պատմական առումով ժամանակագրական տարբեր մակարդակներից են գալիս **կին** և **մարդ** բառերի հոգնակիի կազմության եղանակները: **Կին** բառի հոգնակիի կազմության եղանակը շատ հին է, այն առանձնահատուկ է եղել նույնիսկ համահնդեվրոպական շրջանում: **Մարդ** բառի

¹ Տե՛ս Աբրահամյան Ս.Գ. և այլք, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, հ. 2, Ե., 1974, էջ 49:

² Տե՛ս Ավետիսյան Յու., Ջաքարյան Հ., *Հայոց լեզու. Ձևաբանություն*, Ե., 2008, էջ 17:

հոգնակիի կազմության եղանակը սահմանափակ և առանձնահատուկ բնույթի էր նաև հին հայերենի շրջանում: ¹

Ինչ վերաբերում է **իկ** մասնիկի ծագմանը, ապա, ըստ Զահուկյանի, այն առաջացել է **իկ** ածանցից. <<Եթե տվյալ ածանցը, բացի հավաքական իմաստ արտահայտելուց, ունի նաև այլ կարգի իմաստներ, և հավաքական իմաստ արտահայտելը նրա համար գլխավորը չէ(հմմտ.- ություն-ը ուսանողություն, ուսուցչություն և այլ բառերի մեջ), ապա մենք գործ ունենք իսկական հավաքական բառերի հետ. այլապես տվյալ ածանցը յուրահատուկ միջին դիրք է գրավում հավաքական ածանցի ու հոգնանիշ վերջավորության միջև: Այս դեպքում հոդ կա անցման համար: Հայտնի է, օրինակ, որ արդի գրական հայերենի և բարբառների հոգնանիշ վերջավորությունները ծագում են նախկին հավաքական ածանցներից: Կարելի է ասել նույնիսկ, որ դրանցից **եր-ը** և **ներ-ն** են միայն վերածվել իսկական հոգնակերտ վերջավորությունների, իսկ **իկ-ը** և **այք-ը** դեռ լիովին չեն խզել կապերը ածանցներից և պահպանում են հավաքականության որոշ երանգ>>: ²

Ժամանակակից գրական հայերենի անվանական, մասնավորապես հոռվական համակարգի մասնիկները գլխավորապես մենիմաստ են, յուրաքանչյուր վերջավորություն մեկ իմաստի կրիչ է. **ընկերներիցս** բառաձևում **ներ-ը** արտահայտում է թվի, **ից-ը**՝ հոլովի, **ս-ն**՝ առկայացման քերականական իմաստ: Այս ընդհանրությունից շեղվում են **անք, ենք, ոնք, ունք** մասնիկներով գոյականները, որոնցում ուղիղ ձևում հանդես եկող **ք** մասնիկը, ինչպես նաև սեռական տրականի **ց-ն** արտահայտում են և՛ հոգնակի թվի, և՛ հոլովի իմաստ: Նշանակում է՝ այս դեպքում ունենք մասնիկների բազմիմաստություն:

Ժամանակակից գրական հայերենի տրական հոլովը ունի 8 հոլովիչ, որոնցով և անվանվում են ժամանակակից հայերենի 8 հոլովումները: Անկախ այս կամ այն հոլովման պատկանող բառերի քանակից՝ բոլոր այս ութ հոլովումներն էլ համարվում են կանոնական և օրինաչափ: Օրինաչափությունից շեղվում է **աղջիկ, սեր** և **մահ** բառերի հոլովումը. **աղջիկ-ը** հոլովվում է արտաքին թեքման **ա** հոլովումով, **սեր-ը**՝ արտաքին թեքման **ո** հոլովումով, իսկ **մահ-ը**՝ **վան**: Ընդ որում **սեր** բառի հոլովման անկանոնությունը չի սահմանափակվում միայն տրականում **ո** արտաքին հոլովիչ ստանալով. տրականի հոդավոր տարբերակը ունենում է **սիրուն** ձևը, որը առաջացել է հետևյալ հնչյունափոխությամբ՝ գրբ. սեր-սիրոյ-սիրոյն, աշխ.սիրո- սիրոյն-սիրուն:³ **Սեր** բառի բացառականում **ց-ից** առաջ ևս հանդես է գալիս **ու** մասնիկը՝ **սիր-ու-ց**, մինչդեռ բացառականում **ուց** վերջավորություն ունենում են միայն **ու** հոլովման պատկանող բառերը: **Սիրուց** բառաձևի **ու-ն**, ամենայն հավանականությամբ, գալիս է տրականից, քանի որ, ինչպես հայտնի է, բառերի մի մասի բացառականը կազմվում է տրականի հիմքից: Տրականում հոդի առկայությամբ **ո-ի ու-ով** փոխարինումը տեղի է ունենում ոչ միայն **սեր**, այլև **աստված** բառում՝ **աստծո-ն** > **աստծուն**, ընդ որում խոսքը ոչ միայն **ն**, այլև **ս,դ** հոդերին է վերաբերում՝ **սիրուս, աստծուդ**:⁴

¹ Տե՛ս Զահուկյան Գ., Բ., *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները*, Ե., 1974, էջ 184:

² Նույնը, էջ 184-186:

³ Ասատրյան Մ. Ե., *Ժամանակակից հայոց լեզու*, Ե., 1989, էջ 75:

⁴ Զահուկյան Գ., Բ., նշվ. աշխ., էջ 210:

Այլաձև հոլովման շարքը դասվող մյուս բոլոր բառերը (**հույս, լույս, սուգ, աստված, հավատ, մամուլ, խնդիր, պատիվ, հուր(ո արտաքին հոլովիչ), կայսր, դուստր(ե ներքին հոլովիչ), հանգիստ, կորուստ, ծնունդ, գալուստ** (յան արտաքին հոլովիչ) ունեն նաև կանոնավոր ի հոլովում, իսկ **աստված** բառը՝ կանոնավոր ու հոլովում:

Քննվող բառերի այլաձևությունը պատմական հիմք ունի, որոշ կապացություններում պահպանվում է գրաբարյան հոլովաձևը՝ **սգո թափոր, հավատո հանգանակ, մամլո ասուլիս, խնդրո առարկա, կորստյան ցավ** և այլն:

Այլաձև է համարվում նաև **մարդիկ** և **կանայք** բառերի հոլովումը՝ մարդկանց, կանանց:

Սովորաբար գոյականի եզակի և հոգնակի հոլովաձևերի միջև տարբերությունը լինում է քերականական թվի հարցում, իսկ բուն հոլովական տեսակետից դրանք համապատասխանում են իրար: Սակայն ժամանակակից հայերենում որոշ բառերի եզակի և հոգնակի ձևերի միջև լինում է անհամապատասխանություն: Այսպես՝ **լեռ, տուն** բառերը և սրանցով վերջացող բաղադրյալ բառերը, **-ում ածանցով** վերջացող բառերի զգալի մասը, **առաջ** բառը, եզակի հարացույցում չունենալով ներգոյական հոլով, հոգնակիում ունեն, օրինակ՝ **լեռում** հոլովաձև չկա, բայց կա **լեռներում**:

Բաղաձայնահաջորդ **ն**-ով վերջացող միավանկ բառերը (նաև որոշ բազմավանկ բառեր՝ **ամառն, ձմեռն, շարժումն**) ժամանակակից հայերենում ենթարկվում են **ան** արտաքին հոլովման, որը առաջացել է **ա** ներքին հոլովիչի և բառավերջի **ն**-ի կցումով: Այս միավանկ բառերի՝ հոգնակիի կազմության ժամանակ ևս **ն**-ն վերականգնվում է(կան բացառություններ, որոնց մասին խոսվել է), ինչպես՝ **բեռ- բեռան- բեռներ, գառ- գառան- գառներ**: Այս բառերի շարքից դուրս են մնում **հարս, մատ, ակ, կուռ** (վերջինս բնորոշ է խոսակցական լեզվին) բառերը, որոնք հոգնակիում ստանում են **ներ**, բայց հոլովվում են **ի** հոլովմամբ, ինչպես՝ **հարս- հարսներ- հարսի, մատ- մատներ- մատի, ակ- ակներ- ակի**:

Թեք հոլովաձևերի հոլովական մասնիկները կարող են ավելանալ ինչպես բառի անհնչյունափոխ, այնպես էլ հնչյունափոխված հիմքերին:

Չանդրադառնալով օրինաչափորեն կատարվող հնչյունափոխություններին (**ի>ը, ի՛, ու>վ, ու՛, ե>ի** և այլն)՝ ներկայացնենք եզակի օրինակներում կատարվող դեպքերը.

-**անուն** բառի հոլովման ժամանակ տեղի է ունենում ոչ թե ու>ա, այլ Օ>ա հերթագայություն,

-**կաշի** բառի հիմքը բնորոշվում է **ի>վ** հնչյունափոխությամբ,¹

-**աստված** բառի հիմքը բնորոշվում է **վա>ը** հերթագայությամբ,²

-**կանայք** բառի հոլովման ժամանակ կատարվում է **յ-ք>ն-ց** հերթագայություն:³

Հետաքրքիր իրողություն է, որ գրաբարյան բաղաձայնահաջորդ **ն**-ն, որը վերականգնվում է բառակազմության, հոգնակիի կազմության և պատմական դիտարկմամբ նաև տրական հոլովում, միայն **դուռ** բառի դեպքում առկա է նաև

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 186:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 187:

³ Տե՛ս նույն տեղը:

բացառական և գործիական հոլովածներում: Հմմտ.՝ **դուռ- դռնից-դռնով, բայց՝ ձուկ- ձկից- ձկով, բեռ- բեռից- բեռով:**

Նույն բառի հոլովական այս կամ այն իմաստը տարբեր ձևերով արտահայտելու երևույթը առաջացնում է հոլովական զուգաձևություններ, որոնք շատ են հատկապես տրական հոլովում: Ինչպես նշում է Մ.Ասատրյանը, զուգաձևությունների առկայության հիմնական պատճառը ժամանակակից հայերենի ընդհանրական **ի** հոլովման գերիշխող դիրքն է:¹ Հետևաբար տրական հոլովում զուգաձևություն ունեցող բոլոր բառերի հոլովման տիպերից մեկը **ի** հոլովումն է: Բացառություն են կազմում միայն **տաքի** և **աստված** բառերը, որոնք տրականում ունեն համապատասխանաբար **ու//վա** և **ու//ո** հոլովիչները, ինչպես՝ **տաքու// տաքվա, աստծու// աստծո:**

Գոյականի կարևոր քերականական կարգերից է նաև առկայացումը, որը իրականանում է հոդերի միջոցով: Հոդերի արտահայտած իմաստներն ու գործառության դեպքերը հիմնականում օրինաչափ են ու ընդհանրական: Ընդհանուր օրինաչափությունից կան եզակի շեղումներ:

Ժամանակակից հայերենում հատուկ անունները ստանում են որոշիչ հոդ՝ անկախ հատուկ անվան փոխառյալ լինել- չլինելուց, նաև անկախ այն հանգամանքից, թե այդ հատուկ անունը եզակի է գործածված, թե առանձնահատուկ դեպքերում դարձել է հոգնակի: Այս օրինաչափությունից շեղվում են **անք, ենք, ոնք, ունք** մասնիկներով հոգնակիները, որոնք անհոդ են թե՛ ուղիղ, թե՛ թեք հոլովածներում, ինչպես՝ **Գրիգորենք- Գրիգորենց, Վեդունք- Վեդունց, Վարդանանք-Վարդանանց:** Հոդ չեն ստանում նաև այս մասնիկներով կազմված հասարակ անունները (**պապոնք, հերանք**), **մարդիկ, կանայք(տիկնայք, պարոնայք)** բառերը: **Աստված** բառը եզակի ուղիղ ձևում միշտ անհոդ է, իսկ տրականում և հոգնակի ձևերում կարող է լինել հոդով՝ **աստծուն, աստվածները, աստվածներին:** Պետք է նկատի ունենալ, որ **աստված** բառը, հատուկ անուն որոշիչ ունենալու դեպքում եզակի ուղիղ ձևում հանդես է գալիս հոդով, օրինակ՝ **Տիր աստվածը, Վահագն աստվածը** և այլն:

Ժամանակակից հայերենում բառահարաբերական ձևային բառին կցվում են որոշակի հաջորդականությամբ: Այսպես՝ անվանական համակարգում այդ հաջորդականությունը ենթադրում է հոգնակերտ վերջավորություն, հոլովական վերջավորություն, հոդ: Սակայն փոխանուն տրականի հոլովման ժամանակ հոլովական վերջավորությունները հանդիպում են որոշիչ հոդից հետո, օրինակ՝ **Հակոբին-ը, Հակոբին-ի-ն, Հակոբին-ից, Հակոբին-ով, Հակոբին-ում** և այլն:²

Ածական խոսքի մասը չունի գոյականին հատուկ քերականական հատկանիշներն ու դրանց դրսևորման բազմազանությունը: Ուստի և ածական խոսքի մասի համակարգում քիչ են գործող օրինաչափությունից շեղումներն ու բացառությունները:

Հայտնի է, որ ածականի գերադրական աստիճանի կազմությանը մասնակցում են **ամենա-** և **-ագույն** ածանցները, որոնց համատեղ գործածությունը նույն բառի մեջ համարվում է սխալ: Այս երևույթը թույլատրելի է միայն մարզական մի երկու տերմինի մեջ, որոնք պատճենված են ռուսերենից

¹ Տե՛ս Մասատրյան Մ.Ե., նշվ. աշխ., էջ 85:

² Ջահուկյան Գ.,Բ., նշվ. աշխ., էջ 212:

(**наилегчайший-ամենաթեթևագույն, наилучший-ամենալավագույն**) և կազմվել են չափի հատկանիշի բազմաստիճանություն արտահայտելու պահանջով:¹

Ածականը ունի փոխանվանաբար գործածվելու հատկություն, որի հետևանքով նա ստանում է հոդ, հոլովվում **ի** հոլովմամբ եզակի և հոգնակի թվերով և նախադասության մեջ կատարում գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններ: Ընդ որում փոխանուն բառի **ի** հոլովմամբ հոլովվելը վերաբերում է ոչ միայն ածականին, այլև բոլոր փոխանուններին: Այս օրինաչափությունից շեղվում է միայն **բարի** բառը, որը հոլովվում է **ու** հոլովմամբ՝ **բարու- բարուց** և այլն: Կարծում ենք՝ պատճառը համաբանությունն է, քանի որ **ի**-ով վերջացող բառերը հիմնականում ենթակվում են **ու** հոլովման: **Սառը(ն), դառը(ն), խառը(ն)** ածականները թե՛ որպես բուն ածական, թե՛ որպես փոխանուն ածական միջտ հանդես են գալիս հոդով: Օրինակ՝ **Քաղցր և դառը** սուրճերից նախընտրում եմ **դառը** (այսինքն՝ դառը սուրճը):

Փոխանվանաբար գործածվող ածականը նախադասության մեջ կարող է ենթակայի պաշտոն կատարել: Դրվելով ուղղական հոլովով՝ փոխանուն ածականը որպես օրինաչափություն պետք է ունենա հոդ, ինչպես՝ **Մեծը** ներս մտավ: **Կուշտը** սովածին մանր է բրդում: Սակայն նկատելի է մի հետաքրքիր իրողություն. եթե փոխանուն ածականը ունենում է **մի** անորոշ դերանվամբ արտահայտված որոշիչ լրացում, ապա ածականը հոդ չի ստանում: Օրինակ՝ **Մի կարճահասակ** մյուսին չպիտի նախանձի: **Մի տձև** մյուս տձևից ոչնչով չի տարբերվում: Հասկանալի է, որ երևույթի պատճառը **մի** դերանվան արտահայտած անորոշության մեջ է, քանի որ **մի** դերանուն որոշչի որոշյալը միշտ անորոշ է: Բայց մյուս կողմից էլ փոխանուն ենթական որպես օրինաչափություն պետք է հոդ ունենա: Ավելացնենք նաև, որ քննվող իրողությունը վերաբերում է նաև հարակատար և ենթակայական դերբայներին: Օրինակ՝ **Մի հարբած** օրորվելով անցավ ճանապարհը: **Մի երգող** լռեց, մյուսները հետևեցին նրան: Հայտնի իրողություն է, որ ածականը, հարակատար և ենթակայական դերբայները, հաճախակի գոյականաբար գործածվելով, կարող են վերածվել գոյականի, ինչպես՝ **աղքատ, հարուստ, մուր, ցուրտ, հավելված, կոտորած, ծնող, ուսանող** և այլն: Սակայն վերը բերված նախադասությունների ընդգծված օրինակներից երևում է, որ դրանք չեն կարող ընկալվել որպես գոյականացված ածական կամ դերբայ:

Թվական խոսքի մասի համակարգում առկա շեղումները ես քիչ են: **Ինը(ն)** և **տասը(ն)** թվականները, ինչպես նաև այն բաղադրյալ թվականները, որոնցում որպես վերջին բաղադրիչ հանդես է գալիս **ինը(ն)** արմատը, փախանվանական գործածության ժամանակ ուղղական հոլովում որոշիչ հոդ չեն ստանում:² Միայն նախադասության մեջ է հնարավոր դառնում որոշել նման թվականի թվականական կամ փոխանվանական կիրառությունը: Օրինակ՝ Ունի **քսանինը** գիրք, որոնցից **տասնինը** իրենը չեն: Ընդգծված բառերից առաջինը ունի թվականական, երկրորդը՝ փոխանվանական կիրառություն:

Երկու թվականը գոյականաբար գործածվելիս հոդից առաջ հանդես է գալիս գրաբարի հոգնակի հայցականի **ս-ն**՝ **երկուսը**:

¹ Աբրահամյան Ս., Գ., *Ժամանակակից գրական հայերեն*, Ե., 1981, էջ 167:

² Տե՛ս Պետրոսյան Զ., *Գոյականի առումները հայերենում*, Ե., 1960, էջ 86:

Քանակական թվականներից –**բորդ** և –**երորդ** ածանցներով կազմվում են դասական թվականներ: Դասական թվական չի կազմվում միայն **մեկ** թվականից: Վերջինիս համար գործածվում է **առաջին** բառը, որը կազմվում է **աջ** արմատից և **առ** ու **ին** ածանցներից: **Առաջին** բառը յուրահատուկ է նաև նրանով, որ ունի ածականի իմաստ, որի հետևանքով ածանցմամբ գերադրական աստիճան է կազմում, ինչպես՝ **հիմնարկի ամենառաջին մասնագետը, իմ ամենաառաջին անելիքը** և այլն: Բանն այն է, որ այս բառը նախապես ունեցել է ածականի իմաստ, ինչը վկայում են նրա՝ ՆՇԲ-ում բերված իմաստները՝ **նախկին, սկզբնական, իշխանական, գլխավոր, լավագույն, ազնվագույն** և այլն: Չնայած պետք է նշել, որ գրաբարի քերականության գրքերում իսկ **առաջին** բառը ներկայանում է որպես դասական թվական: Արդի հայերենի բացատրական բառարաններում ևս նշվում է **առաջին** բառի ածականական (հիմնական, գլխավոր, անհրաժեշտ) և նույնիսկ գոյականական (ջրիկ կերակրատեսակ իմաստով) իմաստները, բայց արդեն որպես թվականական իմաստից ածանցված:

Բաշխական թվականների համար սովորական չէ գոյականաբար գործածվելը, հատկապես երբ այն ունի կրկնավոր կազմություն: **Մեկ-մեկ** կրկնավորը ունի ոչ միայն բաշխական թվականի, այլև ավելի հաճախ մակբայի իմաստ: Օրինակ՝ **մեկ- մեկ հիշել, մեկ- մեկ հանդիպել, մեկ- մեկ այցելել**:

Մեկ թվականից իմաստային զարգացմամբ առաջացել է համանուն կապ՝ **տնով մեկ, աշխարհով մեկ**, իսկ նրա որոշյալի ձևի իմաստային զարգացումով՝ **մեկը** անորոշ դերանունը: Ի տարբերություն ածականի ու թվականի՝ դերանունը հարուստ է քերականական հատկանիշներով, որոնք դրսևորվում են առավել յուրահատուկ ու բազմազան ձևերով, քան որևէ այլ խոսքի մասի համակարգում: Դա բխում է դերանվան՝ որպես յուրահատուկ խոսքի մասի էությունից: Բանն այն է, որ դերանունները խոսքի մեջ կարող են փոխարինել գոյական, ածական, թվական, մակբայ խոսքի մասերին և ըստ այդմ էլ ունենում են համապատասխան խոսքի մասի քերականական հատկանիշներ: Բայց նույնիսկ այս դեպքում չկա միօրինակություն. կան առարկա ցույց տվող դերանուններ, որոնք չեն հոլովվում (ինքս, ինքդ, այս, այդ), կան գործողության հատկանիշ ցույց տվող բառեր, որոնք կարող են հոլովվել (այստեղ, այնտեղ): Դերանունը առանձնահատուկ է նաև հոլովի ու թվի քերականական կարգերի դրսևորման ինքնատիպությամբ ու անմիօրինակությամբ: Արդի հայերենի տասնմեկ դերանուն՝ **ես, դու, նա, մենք, դուք, ինքը** (անձնական), **սա, դա, նա** (ցուցական), **ով** (հարցական կամ հարաբերական), **իրար** (փոխադարձ), հոլովվում են անվանական-դերանվանական խառը հոլովմամբ, քանի որ հարացույցի անդամների մի մասը ձևավորվում է ինքնատիպ՝ սուպլետիվ ձևով, իսկ մյուս մասը (բացառական, գործիական, ներգոյական) անվանատիպ կազմություն ունի: Մնացած դերանունները հոլովվում են գոյականի նման և կարող են ունենալ հոլովական լրիվ կամ թերի հարացույցներ:

Թվի քերականական կարգի դրսևորման յուրահատկությունը երևում է ոչ միայն հոգնակիի կազմության, այլև նրա արտահայտած իմաստի մեջ: Առաջին և երկրորդ դեմքերի անձնական դերանունների հոգնակիները ցույց են տալիս որևէ ընդհանրությամբ միավորվող մարդկանց խումբ, որի մեջ մտնում է նաև խոսողը (մենք) կամ խոսակիցը (դուք): Ի տարբերություն գոյականի՝ դերանվան հոգնակիի կազմության մեջ բավականին ակտիվ է **ք** մասնիկը: Դերանվան հոգնակին կարող է կազմվել եզակի ուղղականից (**դու+ք, ինչ+եր**), եզակի

տրականից (**սրան+ք, իրեն+ք**) կամ բոլորովին այլ արմատից (**ես- մենք**): Ով դերանվան հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են երկու հոգնակերտներ՝ **ք, եր**:

Դիմային հարաբերությամբ անձ ցույց տվող դերանուններից միայն **ինքը** դերանունը կարող է հանդես գալ իրի փոխարեն: Օրինակ՝ Ժամանակը ամեն ինչ **իր** տեղն է դնում: Հասկանալի է, որ այս դեպքում փոխաբերական գործածությունները նկատի չենք ունենում: **Ոմն** դերանունը գրաբարում անձ էր ցույց տալիս անորոշ նշանակությամբ, հոլովվում էր, ուներ գոյականական և ածականական իմաստ ու կիրառություն: Ժամանակակից հայերենում այն ունի միայն ածականի իմաստ ու կիրառություն, նշանակում է <<**ինչ-որ**>>, չի հոլովվում և դրվում է միայն անձ ցույց տվող բառերի վրա՝ **ոմն ուսանող, ոմն երգիչ**: **Ոմն** դերանվան հոգնակին՝ **ոմանք**, ունի միայն գոյականական նշանակություն, կիրառություն, հոլովվելու հատկանիշ: Ստացվում է, որ նույն բառի եզակին ունի ածականի իմաստ, կիրառություն, իսկ հոգնակին՝ գոյականի: **Այլ** դերանունը ունի առարկայի հատկանիշի իմաստ՝ այլ կարծիք, այլ հարց: Առարկայի իմաստ արտահայտելու համար ստանում է միայն **ն** հոդ՝ ձեռք բերելով փոխանվանական գործածություն: Մակայն ի տարբերություն փոխանվանաբար գործածվող մյուս բառերի՝ **այլն** ձևը, ինչպես նաև հոգնակի ուղղականի **այլք** ձևը կիրառվում են միայն հաջորդաբար թվարկվող բոլոր առարկաները չնշելու, թվարկումը սահմանափակելու նպատակով: **Այլն** ձևի յուրահատկությունը նաև այն է, որ թեք հոլովներում հոլովական վերջավորությունը դրվում է **ն** հոդից հետո՝ **այլնի, այլնից, այլնով** և այլն: **Այլք** ձևը ունի միայն առարկայական նշանակություն, թեք հոլովներից ունի միայն տրականի **այլոք** գրաբարյան ձևը: Ուրեմն այս դեպքում ևս ունենք **ոմն** բառի նույն յուրահատկությունը. եզակին ունի հատկանիշի, իսկ հոգնակին՝ առարկայի իմաստ: Թե՛ **ոմն**, թե՛ **այլ** դերանունների նման շեղումը ունի ընդհանուր պատճառ. գրաբարում այս դերանունների եզակիները ունեցել են նաև առարկայի իմաստ, որը ժամանակակից հայերենում չի պահպանվել, մինչդեռ հոգնակիները շարունակում են պահպանել այդ իմաստը: **Ոմանք** և **այլք** բառաձևերը հոդ չեն ստանում, որի պատճառը գրաբարյան **ք**-ի առկայությունն է:

Անձնական դերանունների յուրաքանչյուր դեմքի համար ժամանակակից հայերենը ունի գույզ դերանուններ՝ **ես- ինքս, դու- ինքդ, նա- ինքը, մենք- ինքներս, դուք- ինքներդ, նրանք-իրենք**: Մակայն եթե առաջին և երկրորդ դեմքերի գուգահեռ ձևերի միջև իմաստային էական տարբերություն չկա, ապա **ինքն** դերանունը ոչ միշտ է արտահայտում **նա** դերանվան իմաստը և հետևաբար ոչ միշտ է հնարավոր փոխարինել **նա** դերանունով: Եթե գործողության առարկան և գործողություն կատարողը համընկնում են, գործածվում է **ինքը** դերանունը, հակառակ դեպքում՝ **նա** դերանունը:

Առաջին և երկրորդ դեմքերի անձնական դերանուններին խնդրառությունը փոխվում է՝ կախված **շնորհիվ** կապի շարադասությունից, ինչպես՝ **իմ(մեր) շնորհիվ- շնորհիվ ինձ(մեզ), քո(ձեր) շնորհիվ- շնորհիվ քեզ(ձեզ)**:

Հարցական և հարաբերական դերանունների առանձին, թե դերանվան մեկ տեսակ համարելու հարցը լեզվաբանների կողմից տարբեր կերպ է ընկալվում ու ներկայացվում, ընդ որում յուրաքանչյուրը փորձում է իր կարծիքը հիմնավորել համոզիչ փաստերով: Այդ դերանունները մեկ տեսակի մեջ միավորող, նաև հակառակը պնդող լեզվաբանները ուշադրություն չեն դարձրել մի կարևոր հանգամանքի. դրանք բառային կազմով նույնը չեն. **ինչու, քանի, որերորդ, քանիերորդ** դերանունները չեն կարող հանդես գալ նախադասություններ

կապակցողի դերում, ուրեմն և հարաբերական համարվել չեն կարող: Մի հետաքրքիր դիտարկում ևս, որը հաստատում է այդ դերանունների՝ առանձին տեսակ լինելը և անմիջական առնչություն ունի մեր քննության նպատակի հետ: **Որ** հարցական դերանունը առանց հոդի միայն հատկանիշի իմաստ ունի, հոգնակի **որոնք** ձևը հոդ չի ստանում և բացառապես առարկայի իմաստ ունի: Մինչդեռ **որ** հարաբերական դերանունը հոդով և առանց հոդի միայն առարկայի իմաստ է արտահայտում, հոգնակին՝ ևս:

Այսպիսով՝ անուն խոսքի մասերի համակարգում առկա անկանոնություններն ու շեղումները մասնավորապես և լեզվական յուրաքանչյուր իրողություն ընդհանրապես ունենում է իր ծագման, գոյության ու պահպանման հիմունքը, իսկ այդ ամենը լեզվի՝ որպես կենդանի երևույթի փոփոխականության, զարգացման ու կատարելագործման գործընթացի արտացոլումն է:

Գրականություն

1. Աբրահամյան Ս. Գ. և այլք, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, Ե., 1974:
2. Աբրահամյան Ս., Գ., Ժամանակակից գրական հայերեն, Ե., 1981:
3. Աղայան Է. Բ., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967:
4. Աղայան Է. Բ., Արդի հայերենի առձեռն բացատրական բառարան, Ե., 2014:
5. Աղայան Է. Բ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987:
7. Ասատրյան Մ. Ե., Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1989:
8. Ավետիսյան Յու., Զաքարյան Հ., Հայոց լեզու. Ձևաբանություն, Ե., 2008:
9. Խաչատրյան Լ. Մ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008:
10. Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի (հեղ.՝ Գ. Ավետիսյան, Խ. Սյուրմեյան, Մ. Ավգերյան), Ե., 1979:
11. Պետրոսյան Հ. Զ., Գոյականի առումները հայերենում, Ե., 1960:
12. Զահուկյան Գ., Բ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974:

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, բ.գ.թ. Ա. Յու. Սարգսյանը:

ՀՏԴ 809. 198.1

Հայոց լեզու

Միլվա ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԱրՊՀ, ք. գ. թ., դոցենտ, ակ. Ս. Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոն,

E-mail: silvaminasyan50@mail.ru

XX ԴԱՐԻ ՄԵԾ ԼԵԶՎԱԲԱՆԸ (Աշոտ Աբրահամյան-100)

Անվանի գիտնական Աշոտ Արսենի Աբրահամյանը XX դարի արևելահայ լեզվաբանության հանրահռչակ ներկայացուցիչներից է՝ բայի մանրամասնված, համակողմանի գիտականորեն հետազոտած դեմքերից: Այդ խոսքի մասի անդեմ ու դիմավոր ձևերի՝ ծագումնաբանական, պատմական քննարկումների, բառական-քերականական կազմության, սեռի քերականական կարգի համակողմանի ու նորարարական դիտարկման ներկայացրած հեղինակ էր: Բայ խոսքի մասն այդ ժամանակահատվածում ուսումնասիրության էր ենթարկվել շատ լեզվաբանների կողմից՝ տարբեր տեսանկյուններով, իսկ Ա. Ա. Աբրահամյանը նոր ձևով էր քննարկել հատկապես բայասեռի քերականական կարգի հարցը՝ սեռադաս (անցողական ու անանցողական), սեռ, սեռային առում (պատճառական, միջին-անդրադարձ), կրկնասեռություն՝ հազեցած գիտական նորակազմ բառերով:

Բանալի բառեր՝ Բայ, դերբայ/ընդունելություն՝ անորոշ (աներևույթ), անկատար, ապառնի, վաղակատար, հարակատար, ենթակայական, ժխտման (ըդական), դիմավոր կամ եղանակային ձևեր, սեռադաս՝ անցողական, անանցողական, սեռ՝ ներգործական, կրավորական, չեզոք, կրկնասեռ, սեռային առում՝ միջին-անդրադարձ, պատճառական:

С.Минасян

ЗНАМЕНИТЫЙ УЧЕНЫЙ 20-ОГО ВЕКА

/ Ашот Абрамян -100/

Известный ученый Абрамян Ашот Арсенович - один из ярких представителей восточно-армянской лингвистики двадцатого века, подробно и научно изучивший глагол, этимологию грамматической категории вида этой части речи, исторических диспутов, словесно грамматического состава, новаторского и подробного исследования грамматической категории языка. В этот период времени многие языковеды изучали глагол как часть речи, а А.А.Абрамян новаторски подошел к изучению именно вопроса грамматической категории залога: переходные и непереходные, залог и его значение (побудительное,

средневозвратное) и повтор залога, насыщенное новыми словами – терминами.

Ключевые слова: *глагол, причастие, неопределенный, несовершенный, причастие будущего времени, деепричастие прошедшего времени, отрицательные (изъявительные), личные формы или формы наклонения, переходный, непереходный, действительный залог, страдательный залог, значение залога: средневозвратное и побудительное.*

S.Minasyan

THE XX CENTURY'S FAMOUS LINGUISTIC SCIENTIST

/ Ashot Abrahamyan -100 /

Famous scientist Ashot A.Abrahamyan - one of the brightest representatives of the Eastern Armenian linguistics of the twentieth century, studied verb in detail and scientifically, etymology of grammatical category of this part of speech, historical disputes, verbal grammatical structure, innovative and detailed study of the grammatical categories of language. During this time, many linguists have studied the verb as a part of speech, and A.A.Abramyan innovatively approached the study was the question of the grammatical categories of collateral: transitive and intransitive, collateral and its value (causative, medium-term) and repeat of the voice, full of new words -terms.

Keywords: *verb, participle / indefinite, imperfect, participle of the future tense, gerundive of past tense, negative (indicative), personal forms or forms of inclination, transitive, intransitive, active voice, passive voice, value of voice: middle-term and causative.*

Աշոտ Աբրահամյանը (1918-1985) ծնվել է Սևանի հյուսիս-արևմտյան լեռնահովտային մոտակա Գեղամավան գյուղում՝ շինականի ընտանիքում: Փոքրուց ծանոթ էր տնտեսական աշխատանքներին և հորթ ու գառ պահելու աշխատանքներին: Հրազդանի դպրարագեղ ավիին գառներն ու հորթերը պահելիս, հիացել էր բնության սքանչելի հրաշալիքներով՝ ջանասիրաբար օգնելով իրենց տնտեսությանը: Տարրական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում, միջին դասարաններն ավարտել է շրջանային դպրոցում, միջնակարգը՝ Երևանում: 1937 թ. ուսուցչական աշխատանքի էր անցել Հրազդանի (Ախտա) շրջանային գյուղերում՝ դասավանդելով հայոց լեզու և գրականություն: Եղել է նաև ուսմասվարի, տնօրենի պաշտոններում: Երիտասարդ հասակում սքանչացել է սրտի թագուհու հմայքներով (1940 թ. երկու տասնյակից ավելի բանաստեղծություններ են պահպանվում՝ զուգակցված հայրենի սքանչելի բնաշխարհին ու հայրենիքին): Մեծ լեզվաբան Աշոտ Աբրահամյանը բուհն ավարտել է հեռակա՝ աչքի ընկնելով իր արտակարգ մտածողությամբ ու քննադատական մտքով: 1944-47 թթ. նույն ձևով շարունակել է ասպիրանտուրան, իսկ 1948 թ. պաշտպանել թեկնածուականը: 1949 թ. ստացել դոցենտի կոչում: 1943/44 ուսումնական տարուց մինչև կյանքի վերջը դասախոսական աշխատանքի էր անցել Խ. Աբովյանի անվան ինստիտուտում՝ դասավանդելով գրաբար, ժամանակակից հայոց լեզու ու լեզվաբանություն և ուներ իր ընտանիքը (չորս դստեր հայր էր): 1950/59 թթ. աշխատել է նաև գիտությունների ակադեմիայում ու հայոց լեզվի սեկտորի վարիչ էր. այնուհետև՝ բուհական, իր հիմնական

աշխատանքին զուգահեռ, նաև այստեղի գիտական խորհրդում: Խ. Աբովյանի անվան ինստիտուտի հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչ էր 1960 թ.: 1963 թ. անվանի գիտնականը պաշտպանել է դոկտորական դիսերտացիա Բայագիտությունից, 1964 թ. ստացել պրոֆեսորի պաշտոն, հետո նաև ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ էր, գիտության վաստակավոր գործիչ¹ (1965 թ.): Նա հիմնականում զբաղվել է հայոց լեզվի պատմական քերականության, գրաբարի և ժամանակակից հայերենի բայագիտական հարցերով ու որպես խորահմուտ մասնագետ՝ հայտնի լեզվաբանների ուշադրության կենտրոնում էր: Նաև լեզվի ավանդման գիտամեթոդական խնդիրներով էր հետամուտ եղել: Մեծանուն Ա. Ա. Աբրահամյանը «Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը»² գրքում հայ քերականագիտության պատմության մեջ (գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար, բարբառներ) բազմակողմանի համառոտ ու լուրջ տվել է դերբայների մասին եղած գիտական տարբեր ըմբռնումների, վերլուծությունների համառոտ պատմությունն ու իր քննարկումները: Գիրքը բաղկացած է երեք մասից: Այս կապակցությամբ անվանի լեզվաբան Էդ. Աղայանը քննարկել է այդ երեք մասերը ու տվել իր բարյացակամ վերաբերմունքը «Հայ լեզվաբանության պատմություն»³ աշխատության II հատորում, հատկապես դերբայներն այլ խոսքի մաս չհամարելու կապակցությամբ: Ահա մեծանուն գիտնական Ա. Ա. Աբրահամյանի կատարած ընդհանրացումը. «Դերբայը ուրույն քերականական հասկացություն է, բայց ոչ ուրույն խոսքի մաս, իսկ սրանից բնավ էլ չպետք է եզրակացնել, թե այն խոսքի մասերից դուրս է առհասարակ: Որպես խոսքի մաս դերբայը նույն բայն է: ...Բայը խոսքի մեջ դրսևորվում է երկու ձևով՝ դիմավոր և դերբայական: Ուրեմն՝ դերբայը բայի՝ խոսքի մեջ դրսևորման մի ձևն»⁴ է:

Մեծանուն գիտնականն այս աշխատության առաջին մասում քննարկել է դերբայները, որպես բայ խոսքի մասի բաղադրիչ, V դարից առ իր ապրած ժամանակահատվածը: II մասում վեր է լուծել հնագույն ձևերը, հետագա զարգացումները, հատկապես –ում, –իս, –ած (–ուած) դրսևորումները մատենագիտությունում և դրանց զարգացումն ու արդի վիճակը, բարբառներում եղած իրողությունները: Էդ. Աղայանի անվանած *մակբայական դերբայ*ն անկատարի II-ական ձև է կոչել (Էդ. Աղայանի՝ Մեղրու բարբառի քննարկումները հատվածում՝ անորոշ դերբայի –ի փոխարկումը –ս-ի⁵ և այլը. այդ դերբայն ուներ անկատարի II-ական ձև անվանումը, իսկ հիմա՝ համակատար, *զուգընթացական*⁶): III գլխում դերբայների ձևաբանական դերի մանրագննիսն ուսումնասիրությունն է

¹ Էդ. Աղայան, *Հայ լեզվաբանության պատմություն*, հ. II, էջ 376-379, Ե., ԵՊՀ հրտկչ., 1962 թ., 388 էջ, Հ. Զ. Պետրոսյան, *Հայերենագիտական բառարան*, էջ 11, Ե., Հայաստան հրտկչ., 1987 թ., 686 էջ, Ա. Ա. Աբրահամյան, *Հայագիտական հետազոտություններ, մտորումներ, խոհեր*, Ե. Գիտ., Արտագրքս հրտկչ., 2001 թ., 184 էջ:

² Ա. Ա. Աբրահամյան, *Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը*, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ հրտկչ., 1953 թ., 440 էջ:

³ Էդ. Աղայան, *Հայ լեզվաբանության պատմություն*, հ. II, էջ 376-379, Ե., ԵՊՀ հրտկչ., 1962 թ., 388 էջ:

⁴ Ա. Ա. Աբրահամյան, *Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը*, էջ 41, Ե., 1959 թ.:

⁵ Ն. տ., էջ 106, 107:

⁶ Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, հ. II (ձևաբ.), էջ 316, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ հրտկչ., 1974 թ., 588 էջ:

փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա: Բնական է, գրքի սկզբում ստալինյան, մառական մոտեցումներ են շոշափված, ինչպես նաև կիրառված են արդի հայեցակետով մի շարք անհարկի օտարաբանություններ: Ժամանակին ռուսերենից կատարված փոխառություններ էին ցանկացել համարել: Օրինակ, *տրադիցիա* բառը կիրառված է այսպես. «*Գաբրիել Ավետիքյանը հիմնական հարցերում չխախտելով տրադիցիան*» (սրա մոտ էլ դերբայն աներևույթ եղանակ է, մյուս դերբայները՝ ընդունելություն, վերջինս էլ առանձին խոսքի մաս է), *առարկում է այն քերականներին որոնք* ընդունելություն *տեքմինը չեն բացատրում բայի և անվան հատկությունների ընդունումով*» (էջ 27): Դեռևս Ստ. Մալխասյանցն¹ իր «*Հայերեն բացատրական բառարան*»-ում նշել էր հայկականը՝ *Աւանդություն*, որն ավելի հարմար ձևով կարելի էր նշել՝ *սովորությունը* նն: Եվ այդպես այլ բառեր՝ *դիֆերենցիայի* փորձ է կատարվում (էջ 17), իբրև *իլյուստրացիա* (էջ 16), կատեգորիա (էջ 25), կոնցեպցիա (էջ 32) և այլն: Որպես լեզվաբան՝ արժեք , որ ուշադրություն դարձներ:

Ա. Ա. Աբրահամյանի հաջորդ հանրահայտ աշխատանքը բուհական դասագրքի արժեք ունի: Դա «*Գրաբարի ձեռնարկ*»-ն² է, որտեղ շատ հաջող համակարգված ներկայացված էր *ձևաբանություն* բաժինը (գրքին կցված են գործնականների համար հաջող ընտրված բնագրեր, ծանոթագրություններ ու բառարան): Այդ դասագրքի բոլոր հրատարակություններն ուսանողների համար առաջնակարգ դասագրքեր էին:

Հայերենին անվանի նվիրյալի գիտական աշխատությունների փառքը «*Բայը ժամանակակից հայերենում*» աշխատությունն³ է (դրանով հեղինակին շնորհվել էր բանասիրական գիտությունների դոկտորի աստիճան): Այս աշխատությունը XX դարի բայագիտական⁴ նվաճումների գիտական խոր ու համակողմանի առաջընթացն էր: Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Բ. Հ. Վերդյանը⁵ նշել է. «Այս աշխատությունն աչքի է ընկնում հայ դասական լեզվաբանության և արդի լեզվաբանական մտքի նվաճումների ստեղծագործական համադրությամբ ու գիտական նորություններով: Բավական է միայն վերցնել հայերենի բայի ծագման ու կազմավորման և բայական սեռին հատկացված բաժինները, որպեսզի անմիջապես զգացվեն գիտական խիզախումը, հեղինակի պրպտող միտքն ու գիտական հայտնագործությունների անակնկալ հաճույքը: Ոչ

¹. Ստ. Մալխասյանց, էջ 443, ֆրանսերենից ռուսերեն, *Հայերեն բացատրական բառարան*, հ. IV, Ե., ՀՍՍՌ պետական հրտկչ., 1945 թ., 618 էջ:

². Ա. Ա. Աբրահամյան, *Գրաբարի ձեռնարկ* (I հրտկ-ը՝ 1952 թ., այնուհետև վերահրտրկ-ը), IV հրատկյթ., Ե., Լույս հրտկչ., 1976 թ., 588 էջ:

³. Ա. Ա. Աբրահամյան, *Բայը ժամանակակից հայերենում*, գիրք I, Ե., ՀՍՍՌ ԳԱ հրտկչ., 1962 թ., 730 էջ:

⁴. Կային նոր հրատարակված հետևյալ աշխատությունները՝ Հ. Խ. Բարսեղյան, *Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն*, Ե., 1953 թ., Մ. Ե. Ասատրյան, *Բայի սեռերը ժամանակակից հայերենում*, Ե., 1959 թ., Պ. Մ. Պողոսյան, *Բայի եղանակային ձևերի ոճական կիրառություններն արդի հայերենում*, Ե., 1959 թ., Ա. Ա. Մուրվալյան, *Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայականություն*, Ե., 1959 թ., Թ. Գ. Ջուհարյան., *Բայի ուսուցման հիմնական հարցերը*, Ե., 1956 թ.:

⁵. Բ. Հ. Վերդյան, *Համակ նվիրում*, էջ 19 (Ա. Ա. Աբրահամյան, *Հայագիտական հետազոտություններ, մտորումներ, խոհեր*, Գիտ. Ե., Արտագերս հրտկչ., 2001 թ., 184 էջ):

միայն հայ, այլև ընդհանուր լեզվաբանության համար մեծ արժեք են ներկայացնում հայերենում բայական կրկնասեռության, նրա դրսևորումների ու պատճառների քննությունը»:

Մեծանուն լեզվաբան Ա. Ա. Աբրահամյանն այս աշխատությունում մանրամասնված ուշադրություն է դարձրել բայերի համադրական և վելուծական (հարադրական) կազմության երկու հիմնական տիպերին (բառակազմական ու քերականական հարադրությունների տարբերակումներին և այլն): Համադրական բայերում քննարկվել են այլ խոսքի մասերից համապատասխան ձևությոներով նոր խոսքի մաս կերտելու իրողությունները: Կատարված են նաև անվանակազմ բայերի իմաստային խմբավորումներ: Կրկնավոր բայերը քննարկված են վաղնջահայերենի շրջանից առ իր ապրած ժամանակահատվածը՝ ներառյալ բնաձայնականները: Փոխառյալ բայերի վերակազմական ձևերն են մանրամասնված ուշադրության արժանացել: Դրանք կատարված են հին, նոր, նորագույն փաստերով, համապատասխան մասնիկների առանձնացմամբ: Ածանցական բայատիպարների բաժնում ցույց են տրված սկզբնատիպ բայերի ածանցավոր և ածանցագուրկների փոխհարաբերությունը: Նույնիսկ ուշադրություն էր դարձրել կրավորական ձևով ներգործական բայերի պատահական կիրառություններին: Օրինակ՝ Խնկո-Ապրո հանրահայտ «Խոզն ու ագռավը» չափածո առակի հանգի գոհ բայական ներգործական սեռի բառաձևում անհարկի –վ-ին՝ Խոզն ագահ ու անհագ այնքան կաղին *զխտվեց*¹,// Որ ցած ընկավ ու փռվեց (*զխտել* խոսակցական բայը ներգործական սեռի է): Այստեղ շեշտված է այդ բայի գեղագիտական սխալը, որը մեծ ճանաչում ունենալու պատճառով հասարակության շրջանակներում այդպիսի կառուցվածքով ճանաչում գտավ (արհամարհական, անարգական ոճի խոսակցական այս բայը Հր. Աճառյանի «Գաւառական բառարան»-ում² տեղ ունի բարբառային արտահայտություն ձևով՝ Մշո բարբառ (ներգործաձև)՝ *զխտել*, Վանի բարբառ (կրավորաձև և -կ ածանցով)՝ *զխկուիլ*, նաև *զխտել*// -վել ձևով: Որպես արևելահայերեն խոսակցական բառ՝ այն Հ. Խ. Բարսեղյանի «Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական-տերմինաբանական բառարան»-ում³ է հիշված, բայց –վ-ի անհարկի լինելը նշված չէ:

Լծորդությունները, իբրև բայերի կառուցվածքային քերականական ամենաընդհանուր խմբավորումներ, Ա. Ա. Աբրահամյանի կողմից ցույց են տրվել փոփոխությունների (*լծորդափոխական երևույթ*⁴) ու համահարթումների իրողություններում: Դրանք կրկնալծորդությունների և այլ բաժիններում են քննարկվել:

Բայափոխներն ուսումնասիրվել են բայերի քերականական ձևակազմության մեջ, հատկապես հիմքի ցոյական տեսակի լայն տարածման, դրա հանդեպ անցյալական տեսակի սահմանափակման, բայերի ածանցական տիպարների պատմական փոփոխությունների ու ածանցական արդի ձևակազմության

¹ Ա. Ա. Աբրահամյան, էջ 657, *Բայը ժամանակակից հայերենում*, գիրք I, Ե., ՀՍՍՌ ԳԱ հրտկչ., 1962 թ., 730 էջ:

² Հր. Աճառյան, *Գաւառական բառարան*, էջ 321, Թիֆլիս, 1913 թ., 1142 էջ :

³ Հ. Խ. Բարսեղյան, *Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական-տերմինաբանական բառարան*, էջ 316, Ե., Լույս հրտկչ., 1973 թ., 978 էջ:

⁴ *Լծորդափոխական երևույթ*, էջ 315, Ա. Ա. Աբրահամյան, *Բայը ժամանակակից հայերենում*, գիրք I, Ե., ՀՍՍՌ ԳԱ հրտկչ., 1962 թ., 730 էջ:

հետևանքով հիմքերի մեջ առաջացող փոփոխությունների և հարակից այլ երևույթների մասին եղած օրինակներում:

Մեռի կարգը լուսաբանելիս (երեք սեռը՝ ներգործական, չեզոք (սրանք սկզբնասեռ կամ հիմնասեռ) և կրավորական) *անցողականության* (ուղիղ խնդիր ընդունելը) և *անանցողականության* հարցերով են լուսաբանվել: Դրանք համարվել են *սեռադասեր*¹, իսկ իսկ պատճառականը և միջին-անդրադարձը՝ *սեռային առումներ*² են:

Ա. Ա. Աբրահամյանի «Բայը ժամանակակից հայերենում» աշխատությունը պարունակում է նաև առ այսօր բառարաններ չմտած լեզվաբանական նորակազմ գիտաբառեր³ բայագիտությունից, ինչպես՝ լծորդափոխական (315), հիմնասեռ, սկզբնաձևային, սկզբնասեռ (էջ 512), սեռադաս (էջ 9, 517) և այլն:

Մեծ ճանաչում ստացած լավագույն լեզվաբան Ա. Ա. Աբրահամյանը հեղինակ է նաև բազմաթիվ արժեքավոր գիտական հոդվածների, որտեղ քննարկվել են պատմական հնչյունափոխության, բայական կրկնասեռության, ժամանակակից հայերենի կրկնավոր բայերի, փոխառությունների հետ կապված բայակազմական մի շարք իրողություններ և այլ հարցեր: Նա գրաբարից ժամանակակից հայերենով թարգմանել էր նաև Եզնիկ Կողբացու մեծարժեք «*Եղծ աղանդոց*»-ը՝ համապատասխան հմուտ ծանոթագրություններով և գիտական առաջաբանով: Հաջորդ թարգմանած գործը Ստեփանոս Օրբելյանի (անհայտ-1305) «*Մյունիքի պատմությունն*» է՝ էլի համապատասխան առաջաբանով (լատիներեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն, վրացերեն թարգմանություններին էլ էր անդրադարձել): Երախտաշատ հեղինակ Ա. Ա. Աբրահամյանը գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ էր, ղեկավարել և օժանդակել էր բազմաթիվ սկսնակ ու որոշ ծառայություն ունեցած լեզվաբանների գիտական աշխատությունների իրացմանն ու հեղինակների համապատասխան գիտական աստիճանին հասնելուն: Նա գիտական բնագավառի վաստակավոր գործիչ էր և ուներ արտակարգ հիշողություն (անգամ հիշում էր, թե որ ատենախոս (դիսերտանտ) երբ և ինչ թեմա էր ստացել ու ինչ գործ է կատարել այդ կապակցությամբ կամ չի կատարել երեք տարվա ընթացքում: Զլացողներին կամ ինչ- որ այլ պատճառներով չկատարողներին զրկել է այդ թեմայից, եթե նորից էին դիմել, տվել էր մեկ ուրիշը: Մենք (Ս.Ս.) դա զգացել ենք մեր մաշկի վրա: Այդպիսի անաչառ վերաբերմունք երեք տարին մոռացողների նկատմամբ սխալ չէր: Օրինակ՝ ես հիվանդանոցներում շատ էի եղել ու երեք տարում աշխատանքի ու ընտանեկան պարտակա-

¹. Ն. տ., էջ 517:

². Ն. տ., էջ 516:

³. Համեմատված են հետևյալ բառարանների հետ՝ Հ. Խ. Բարսեղյան, *Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական-տեղմիներանական բառարան*, էջ 316, Ե., Լույս հրտկչ., 1973 թ., 978 էջ, *Ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարան*, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ հրտկչ., հ. II, 1972 թ., 716 էջ, հ. III, 1974 թ., 576 էջ, հ. IV, 1980 թ., 828 էջ, Հ. Զ. Պետրոսյան, Ս. Ա. Գալստյան, *Լեզվաբանական բառարան*, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ հրտկչ., 1975 թ., 318 էջ, Աղայան Էդ., *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*, Ե., Հայաստան հրտկչ., 1976 թ., 1616 էջ, Խլղաթյան Ֆ. Հ., *Բառարան-տեղեկատու* (սոր բառեր և իմաստներ), Ե., Հայաստան հրտկչ., 1982 թ., 168 էջ, Հ. Զ. Պետրոսյան, *Հայերենագիտական բառարան*, Ե., Հայաստան հրտկչ., 1987 թ., 686 էջ, Սեդա Էլոյան, *Արդի հայերենի նորաբանությունների բառարան*, Ե., Նաիրի հրտկչ., 2002 թ., 492 էջ:

նությունների հետ չէի հասցրել ու չէի էլ հասկացել տրված ժամկետը (հատուկ փաստաթղթեր չէի տրվել): Աղեկտուր արցունքներս իբր չնկատելով՝ մեղմ ու հոգատարությամբ ասել էր. «Մտ. Ջորջանի նորավեպերի վրա կատարած աշխատանքդ ժամանակին չես բերել, հիմա էլ Հովհ. Շիրազի պոեմների վրա աշխատիր» (այդ ժամանակ գրական թերթում ընթերցել էի մեծանուն բանաստեղծի «Խաղաղություն ամենեցուն» պոեմից հատված և հիացական նամակ էի գրել հեղինակին՝ բառաստեղծական անկրկնելի տաղանդի վերաբերյալ, հատկապես հատուկ անունից բայ ստեղծելը՝ մասիսվել և այլն. սա նշեցի, լուսահոգի Ա. Աբրահամյանն իսկույն հանգիստ ասաց. «Քո թեման պատրաստ է, միայն արագ աշխատի՛ր, կանացի գործերից մի քիչ հեռու մնա՛» և տխրամած աչքերով նայեց անորոշության): Ցավոք, անգույթ մահը չթողեց, որ նա տեսներ շիրազապաշտի գիտական հաջողությունը, որն ադրբեջանահպատակ Արցախում մեծ հանդգնություն էր (միշտ ՊԱԿ-ի (ԿԿԵ) հսկողության տակ էի): Մեծ գիտնականին բացարձակ ճերմակահեր էի տեսել: Ասում էին, որ թույլ սովորող մի ուսանողուհու դիտողություն էր արել երկրորդ անգամ վերաքննությունից անբավարար ստանալու համար (նա զգուշացրել էր, որ III-ի անհաջողությունը դուրս մնալու վտանգ է ստեղծելու): Ուսանողուհին լուռ դուրս էր եկել ու գնացել Հրազդանի կամուրջից իրեն նետել և հոգին ավանդել, երբ այդ լուրը փոխանցել են Ա. Ա. Աբրահամյանին, գիշերը մազերը լրիվ ճերմակել են քնած ժամանակ, երևի մտքում եղած ահավոր ապրումների պատճառով, թեկուզ ինքն անմեղ էր (անզիջում էր մայրենիի նկատմամբ անտարբեր սովորողների նկատմամբ, միայն *վերինի*, հատկապես ՊԱԿ-ի նկատմամբ էր խեղճանում, որովհետև դրա դառը պատմությունը հոյակապ էր հիշում...):

Մեծանուն հեղինակի ծննդյան հարյուրամյակն է: Հայ լեզվաբանության պատմությունում միշտ արժանահիշատակ կհիշվի մեծավաստակ գիտնականը, մայրենիի անաչառ ու բարեխիղճ նվիրյալը, մեծ ուսուցիչ Ա.Ա.Աբրահամյանը:

Հոդվածը տպագրության է նրաշխավորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, ք.գ.թ. Հ.Մ.Ղազարյանը:

ՀՏԴ 82.09

Գրականագիտություն

Էդուարդ ՄԿՐՏՅԱՆ

Երևանի Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական համլսարան, բ. գ. դ.,
պրոֆեսոր, հայոց լեզվի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի դասախոս

ԶՈՒԽՐԱ ԵՐՎԱՆԴՅԱՆԻ «ԱԶԳԱՅԻՆ ՈԳՈՒ ԱՐՏԱՅՈՒՈՒՄԸ ՎԱՐԴԱՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ» ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Զուխրա Երվանդյանի սույն մենագրությունը նոր խոսք է ժամանակակից հայ գրականագիտության ասպարեզում: Հեղինակը կարողացել է մեծավ հաջողությամբ լուծել իր առաջադիր խնդիրը՝ Վարդան Հակոբյանի բազմաժանր և բազմաթեմատիկ ստեղծագործություններից առանձնակի քննության նյութ դարձնելով ազգային ոգին առավել ցայտուն արտացոլող երկերը:

Բանալի բառեր՝ մարտնչող, բնաշխարհիկ, գոյամարտ, բարձրարժեք, խտամտքեր, ընդգրկուն, հմայք, փորձառու, նվիրական, գաղտնագիր:

Յ. Մկրտչյան

МОНОГРАФИЯ ЗУХРЫ ЕРВАНДЯН. “ОТОБРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ВАРДАНА АКОПЯНА”

Данная монография кандидата филологических наук, доцента Зухры Ервандян является новым словом в области современного армянского литературоведения. Автор с большим успехом смогла решить поставленную перед собой задачу, из многожанровых и многотомных произведений Вардана Акопяна сделав материалом отдельного исследования те произведения, которые наиболее выразительно отображают национальный дух.

Зухра Ервандян делает глубокие анализы зрелого и опытного литературоведа, профессионально обосновывая свое своеобразное слово о работах автора. Она исключительным образом (языковым ощущением) и деликатностью, проявлением серьезных знаний и осведомленности в области некоторых отраслей искусства, армянской и общей литературы освещает отдельные эстетические линии Акопяна, делает ценные языковые стилистические наблюдения, непрерывно представляя дух и

Ключевые слова: боевой, коренной житель, война, ценной,

охватывающий, привлекательность, опытный, заветный, тайнаписный, афоризмы.своеобразность его поэтического слова.

E. Mkrtchyan

**“DEPICTION OF NATIONAL SPIRIT IN THE WORKS OF
VARDAN HAKOBYAN” ZOUKHRA YERVANDYAN’S
MONOGRAPHY.**

This monograph of docent Dr. Zoukhra Yervandyan is a new word in modern Armenian literature study/philology. The author with a great success could achieve a goal put in front of her, from multigenre and multitopic works of Vardan Hakobyan distinctly researching those ones, which more vividly depict national spirit.

Zoukhra Yervandyan made deep analyses of mature and experienced philologist, professionally substantiating her peculiar word about the author's works. With exceptional linguistic sense and delicacy, showing serious knowledge and awareness in some spheres of art, Armenian and general literature she is covering the certain aesthetic lines of Vardan Hakobyan, making valuable linguistic stylistic observations and continuously presenting spirit and peculiarity of his poetic word.

Key words fighter, domestic/national, struggle for existence, valuable, deep thoughts, encompassing, charm, experienced, cherished, cryptography.

Զուխրա Երվանդյանը հասուն և փորձառու գրականագետի խորագնին վերլուծություններ է կատարում՝ մասնագիտորեն հիմնավորելով հեղինակի մնայուն գործերի մասին իր ինքնատիպ ասելիքը: Նա բացառիկ լեզվագագադողությամբ և նրբիմացությամբ, հայ և ընդհանուր գրականության, արվեստի որոշ ճյուղերի լրջագույն իմացության ու քաջատեղյակության դրսևորմամբ լուսաբանում է Հակոբյանի գեղագիտության առանձնագծերը, կատարում լեզվառճական արժեքավոր դիտարկումներ՝ անխաթար ներկայացնելով նրա պոետական խոսքի ինքնակերպությունն ու ոգին:

Վարդան Հակոբյանի մասին խոսելը, ինչպես ասում են, որքան հեշտ, նույնքան էլ դժվար և պատասխանատու գործ է: Հեշտ է այն առումով, որ նրա ստեղծագործությունները քննել, բնութագրել, նշել և արժևորել են բազմաթիվ գրականագետներ և գրողներ, ուսուցիչներ, արվեստի մարդիկ, մանավանդ, որ նրա գրքերը լայն տարածում ունեն ամենուրեք և հետաքրքրություն են ներկայացնում ընթերցողների համար: Դժվարությունը նրա մեջ է, որ լրջագույն պատասխանատվություն պետք է դրսևորել գրողի ստեղծագործությունների հանդեպ և, խուսափելով կրկնաբանություններից՝ նորովի, պատշաճ վերլուծություններով անդրադառնալ հեղինակին տրված գնահատականներին ու մեկնաբանություններին:

Այս այս ոչ դյուրին աշխատանքը նվիրումով է ստանձնել բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Զուխրա Երվանդյանը, ով, ի դեպ, հինգ մենագրության, վեց գիտամեթոդական և ուսումնամեթոդական ձեռնարկների, շուրջ քառասուն գիտական հոդվածների հեղինակ է: Շեշտենք, որ նա կարողացել է մեծավ հաջողությամբ լուծել իր առաջադիր խնդիրը՝ Վարդան Հակոբյանի բազմաժանր և բազմաթեմատիկ ստեղծագործություններից առանձնակի քննության նյութ դարձնելով ազգային ոգին առավել ցայտուն արտացոլող երկերը,

իսկ դրանք բանաստեղծություններ են, պոեմներ՝ ժանրային այլևայլ տարբերակներով (քնարական, քնարաէպիկական, ավանդապատում, պատմական և այլն, գործեր, որոնց կառույցները նմանը չունեն ոչ միայն հայոց, այլև համաշխարհային գրականության մեջ), ինչպես նաև վիպասանություն:

Զուխրա Երվանդյանը հետազոտական աշխատանքի ընթացքում դիմել է աղբյուրագիտական բազմաթիվ նյութերի՝ ձեռքի տակ ունենալով Վարդան Հակոբյանի ստեղծագործությունների գրականագիտական ուսումնասիրությունների, ինչպես ասում են, հսկայական պաշար, հիշատակության արժանի են Մերգեյ Սարիսյանի «Բանաստեղծի հայտնությունը» (1998 թ.), «Հայտնության խորհուրդը կամ բանաստեղծության փիլիսոփայությունը» (2016 թ.), Սոկրատ Խանյանի «Ցավի և սիրո պոեզիան» (1991թ.), «Վարդան Հակոբյանի ստեղծագործությունը» (գրական դիմանկար), «Մարտնչող գրականություն» (2012), Տաթև Սողոմոնյանի «Տաճարի ճանապարհին կամ մենարանի ուխտավորը» (2007), «Վարդան Հակոբյանի գեղագիտական համակարգը» (2011) գրքերը² և այլ շատ գործեր, որոնք հեղինակի կողմից ուշադրության և գնահատության են արժանացել:

Վարդան Հակոբյան բանաստեղծին արմատապես ճանաչելու և նրա ստեղծագործությունները գիտական խորը վերլուծությունների ենթարկելու, դրանք գեղագիտորեն արժեւորելու գործում, պիտի ասել, քիչ դերակատարություն չեն ունեցել հատկապես ակադեմիկոս Մերգեյ Սարիսյանի կարծիքներն ու դիտարկումները, այս հանգամանքը ես առանձնացնում եմ, որովհետև հենց Սարիսյանն է, որ «ստեղծել է Վ. Հակոբյանի բանաստեղծության գիտությունը»: Որպես օրինակ՝ հիշենք մեծ գիտնականի գնահատումներից թերեւս մեկը. «Վարդան Հակոբյանի բանաստեղծությունը մշտապես խոսում է բանականության հանձարը... Էական է բնաշխարհիկ գենետիկան: Վարդան Հակոբյանի պոեզիան արցախյան ոգու տիեզերական արձագանքն է»³ (ընդգծ. Է. Մ.): Եվ ահա, արժանի հետևորդ Զ. Երվանդյանը Վ. Հակոբյանի գեղագիտական աշխարհն ամբողջացնող գաղափարական-բովանդակային գլխավոր հասկացություններն ընդգծում է այսպես՝ «Հայրենիք (հայրենի Արցախ, Հայաստան) – հայրենյաց ճակատագիր – գոյամարտ – բնաշխարհ – ես-ի որոնումների ու հաստատումների տարակերպ երկունքներ»⁴:

Ուշի-ուշով, մեր ստացած տպավորությամբ ու մեծ բավականությամբ, նկատում ենք, որ Զուխրա Երվանդյանը, Վարդան Հակոբյանի բազմախոհ ու խորքային ստեղծագործություններից մասնավորելով ազգային ոգով առավել շաղախվածները, հասուն գրականագիտական և գրաքննադատական տարերքով, վարքով ու բանիմացությամբ, գիտական անբասիր եռանդով կատարել է մեծ և արգասավոր հետազոտական աշխատանք՝ ընթերցողին ներկայացնելով բարձրարժեք մենագրությունը՝ «Ազգային ոգու արտացոլումը Վարդան Հակոբյանի ստեղծագործություններում», որն իր կառույցով, նյութի ընդգրկումով ու բովանդակային իմաստով դոկտորական ատենախոսություն է հիշեցնում:

Գրքի ձեւավորումը ուշագրավ ու բովանդակալից է:

- Աշխատությունը կուռ կառուցվածք ունի. նրա բաղադրամասերն են.
- Երկու խոսք՝ խմբագրի կողմից, ապա՝ հեղինակային առաջաբան (5-10):
- Գիրքը բաղկացած է չորս գլուխներից (11-223), ըստ որում՝ երրորդ գլուխը, որ վերաբերում է Վարդան Հակոբյանի «Զատիկը ջրավազանի հատակին» ծավալուն վեպի վերլուծությանը, ունի երկու բաժին (99-168):

- Ամփոփումը (224-234) «ներկայացված» է հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն տարբերակներով:
- Խոսք ավարտից հետո (235-236) բաժինը, ըստ էության եզրակացությունն է:
- Շրջանակից դուրս: Խտամտքեր (237-246): Այս բաժնում գետեղված են Վարդան Հակոբյանի ստեղծագործություններից քաղված շուրջ 140 իմաստախոսություններ:
- Օգտագործված գրականություն (247-250):

Հեղինակի կողմից կատարված գեղագիտական ուսունասիրությունները, հետազոտական վիթխարի աշխատանքը, վերլուծություններն ու բնութագրությունները, հիմք են տալիս քննության առարկա գրքի մասին առավել ընդգրկուն խոսք ասելու, սակայն բավարարվենք մի քանի դիտարկումներով:

1. Զուխրա Երվանդյանը գրական-գեղարվեստական ստեղծագործություններ վերլուծելու յուրահատուկ եղանակ ունի: Նախ՝ նա դրսևորում է գրականագիտության, հայ և ընդհանուր գրականության, արվեստի որոշ ճյուղերի լրջագույն իմացություն, քաջատեղյակություն, ապա՝ երեւոյթները մեկնաբանելիս, նա դիմում է վերլուծական, համեմատական ու համադրական եւ այլ մեթոդների, կատարած հետեւությունները հաստատում հայ և համաշխարհային իրականության մեջ ճանաչված հեղինակներից բերվող մեջբերումներով: Այլ կերպ ասած, իր անձից զատ, սա այլոց նկատմամբ կիրառվող «հարգանացս հավաստին» է: Օրինակ՝ գրողի «էության տարածքները» քննելիս Զ. Երվանդյանը նշում է՝ ինչքան էլ որ ամեն տողի հետ, ամեն տողի մեջ ինքնաբացահայտման նորանոր խորքեր հայտնաբերվեն, միևնույն է, պոետի էության ընդգրկումի չափը անորոշելի ու անիմանալի կմնա. *«Եվ հասնել չկա՝ // որքան էլ գնաս»* («Վոտորակներ», «Ես արդեն հասել եմ մի տարածք, որն ինձանից դեռ շատ հեռու է» («Լուսնային իմ սայթը»)). Եվ հեղինակն այս առիթով վկայաբերում է Վիլյամ Մարոյանի խոսքը՝ գրողի էությունն ավելի տարածք ունի, քան կյանքը (42):

Օգտվելով Վահրամ Փափազյանի հետևյալ խտամտքից՝ *Լեզուն մարդու իմացության անսահման երգեհոնն է իր բյուրապատում ստեղնաշարով*, հեղինակն ընդգծում է՝ *Վարդան Հակոբյանի իր ստեղծած գեղագիտական համակարգով հավաստում է, որ ինքը կարողանում է հմտորեն օգտվել մեր հոգևոր ժառանգությունից և լեզվի «բյուրապատում ստեղնաշարը» իրեն ենթարկել* (166-167): Ավելին: Հակոբյանի բանաստեղծություններից բառերի ու կապակցություններից ծաղկաքաղ անելով՝ հեղինակը համոզիչ ձևով ցույց է տալիս, որ դրանք ասելիքն ավելի ներագոյու դարձնող ընտրյալ միավորներ են: Եվ, իրավ, բանաստեղծության լեզուն դառնում է Նիկողայոս Մառի այն ասույթի խորիմաստության հաստատումը, թե *հայերենը աղոթքի լեզու է, աստվածային ձոյու ու աննման լեզու* (183):

Եղեռնի ցավը *հայկական հասցե ու անուն ունի*, այն մեր մեջ *անվերջ աճոում է ու երբեք անցյալ չի դառնում*. ըստ Հակոբյանի՝ *Ամեն ցավի ցավ մի ասեք, ամեն ցավ տիրոջ // անունով կոչեք...* («Խոսի քնքշանքը»)). սա համահունչ է գերմանացի նշանավոր փիլիսոփա և գրող Գեորգ Քրիստոֆ Լիխտենբերգի մտքին. *Մահը մշտական մեծություն է, իսկ ցավը՝ փոփոխական, որ ընդունակ է անվերջ աճել* (138):

Այսպիսի գուգադրումները շատ ու շատ են՝ մի քանի տասնյակներով, դրանք կարելի է հաշվել տողատակերի կիրառություններով, որոնք եւ, բնականաբար, ենթադրում են անվանի մտածողների ու գեղագետների կողմից կատարված ամենատարբեր դիտարկումների առկայություն, կարծիքների համադրումներ,

վերլուծություններ ու մեկնաբանություններ: Հեղինակային հղումներում ընթերցողը հանդիպում է այնպիսի անունների, ինչպիսիք են՝ Էռնստ Կասսիրերը (13), Վ. Փափազյանը (14), Գր. Գուրգադյանը (24), Պոլ Վալերին (25), Զ. Ավետիսյանը (27), Հ. Սահյանը (30), Գ. Գ. Մարկես (33), Բրունո Շուլց (36), Մարիո Վարգաս Լյոսա (44), Ռ. Զ. Քոլլինգվուդը (49), Գ. Վ. Լայբնիցը (49), Վ. Գ. Բեկինսկին (54), Հր. Թամրազյանը (56) Լ. Մկրտչյանը (60), Ալֆոնս դը Լամարթինը (63), Հր. Մաթևոսյանը (68), Ս. Մարինյանը (73), Ա. Բակունցը (77), Ալ. Թոփչյանը (98), Վ. Սարոյանը (107), Շիլլերը (109), Բլեզ Պասկալը (114), Ալբեր Քամյուն (116) և այլք: Այս անդրադարձներն ընդգծում են երկու կարեւոր հանգամանք, նախ՝ գրքի հեղինակի քաջատեղյակության, որակն ու աստիճանը, ապա՝ Վ. Հակոբյանի ստեղծագործությունների հմայքը, խորությունն ու վեհությունը:

2. Զուխրա Երվանդյանը հասուն և փորձառու գրականագետի խորագին վերլուծություններ է կատարում՝ մասնագիտորեն հիմնավորելով հեղինակի մնայուն գործերի մասին իր ինքնատիպ ասելիքը: Նա բացառիկ լեզվագագացողությամբ և նրբիմացությամբ լուսաբանում, վերհանում և ներքին բավականությամբ ցուցադրում է բանաստեղծի և վիպասանի բազմաշերտ ապրումների, զգացողությունների և գաղափարների գեղարվեստական ուրույն փայլատակումները:

Վարդան Հակոբյանն իր մարդ-կառույցով՝ բնույթով և էությամբ, խտացված մտքերի և գաղափարների գաղտնագիր ամբողջություն է, ինչպես Սերգեյ Մարինյանն է նշել, «բարդ երեւոյթ է», որը բացահայտելու համար մասնագիտական լուրջ պատրաստություն և նվիրական ջանքեր են պահանջվում: Համոզված ասենք, որ գրքի հեղինակն այդ ամենն ունի, որոնք հնարավորություն են ընձեռել նյութը համակողմանի եւ ընդգրկուն վերլուծություններով հրամցնելու ընթերցողին:

Զ. Երվանդյանին հաջողվել է թափանցել Վարդան Հակոբյան բանաստեղծի տառապանքով, տխրությամբ և ողբերգությամբ, խնդրությամբ և երջանկությամբ, ըմբոստությամբ և կայծակնարությամբ, կորուստներով ու կարոտով, հաղթանակով ու փառքով տոգորված աշխարհը, նրա պոետական կերպարի խորքերը եւ, հիմնավոր վերլուծություններ կատարելով, ընթերցողին անխաթար ներկայացնել պոետի խոսքն ու ոգին: Մեր մոտավոր հաշվումներով՝ գրքի առաջին ու երկրորդ գլուխներում միայն բանաստեղծությունների 100 և ավելի վերլուծություններ և անդրադարձումներ կան: Դրանք մանրամասն դիտարկումներ ու բնութագրումներ են: Օրինակ՝ էջ 15-ում շուրջ 10 դիտարկում կա՝ պոետական ինքնահայեցումներ, ինքնագնահատումներ, տրամադրության անկումներ, խռովքներ, դժգոհություններ ու ցասումներ, չստացվածի թախիծ, ներքին վեճ ու պայքար, հիասթափության պահեր, ինքնադատումներ՝ հիասթափության պահեր (...Հիասթափության պահերս աճող սնկեր են) կամ ներքին վեճ ու պայքար (...Իմ բարդ իմ կռիվանյութից է):

Իսկ չորրորդ գլուխը՝ երկու բաժիններով (69 էջ), ամբողջությամբ նվիրված է «Զատիկը ջրավազանի հատակին» վեպի քննությանը, որն իր բնույթով, բնականաբար, տարբերվում է բանաստեղծությունների քննում-վերլուծումներից: Զ. Երվանդյանն այնքան ծավալուն, խորն ու մանրակրկիտ դիտարկումներ է անում, որ ընթերցողը հստակորեն պատկերացնում-տեսնում է վիպական գործողությունների, եղելությունների և հերոսների ապրած պատմական ժամանակներն ու միջավայրը՝ տիպական հանգամանքները, վեպի սյուժեն:

Վեպի գաղափարական ատաղձի հիմքում 20-րդ դարի առաջին և վերջին տասնամյակների հայակործան ու հայասպան իրադարձություններն են: Գլխավոր

հերոսը՝ բժիշկ Արտեմ Գասպարյանն է՝ Ուշխուդանց Արտեմը, 1915 թ. ծնունդ էր. նույն տարում թուրք ենիչեերիները Հարարում 5, փախուստի ժամանակ, սպանել էին նրա մորը. «Առավոտյան մի պառավ նրան գտնում է արյան մեջ կորած: Կրծքի կաթի հետ մոր արյունն էր խառնվել», - գրում է վիպասանը (էջ 12):

Զուխրա Երվանդյանը կատարում է ճշմարիտ և հավաստի դիտարկումներ, որոնք խոսում են վեպի գեղագիտական ու գաղափարական առանձնահատկությունների մասին: Մեջբերենք հեղինակի դիտարկումներից մի քանիսը. *Գեղարվեստական անունադրության գյուտերից կարելի է համարել հայրենի եզերքի գլխավոր քաղաքի Տրակերտ անվանումը՝ Տիրոջ կերտած* (131) [Ստեփանակերտն է], *Վեպի առանձնահատկություններից մեկն էլ արծարծվող նյութի նյութականության և ոգեղենության սահմանի անզատելիությունն է* (ն.տ.), *Գրողի կերտած տիպականի և անհատականի փայլուն համադրություններ են* (130), *Հուզախառն վավեր փաստերով ներկայացված տարեգրություն հիշեցնող այս վեպը* (132) (... գրված է արցախյան պատերազմի տաք հետքերով), *Խորապես ազգային գաղափարական բովանդակություն ունեցող այս վեպում գլխավոր պատումային գիծը ձգվում է անցյալ դարասկզբի ցեղասպանությունից մինչև դարավերջի ոչ պակաս արյունալի իրադարձությունները* (122):

«Իմ խնդիրն այս վեպում, - գրել է Վարդան Հակոբյանը, - մի քիչ այլ է: Երկու միլիոնի մեջ մտնո՞ւմ են, արդյոք, այն բյուրավոր նահատակվածների անունները, որոնք յաթաղանվել են Հարարում, Շուշիում, Բազավանում (Բազու), Շամախիում, Շամխորում, Գանձայում... հայկական բոլոր այն շեն ու վարքար բնակավայրերում, որոնք սպանդից անմիջապես հետո բռնի կերպով խորթմայրության են տրվել ազերական խորհրդակայսրությանը» (120. մեջբերումը վեպի էջ 3-ից):

Սերգեյ Սարինյանը նկատում է, որ *Վարդան Հակոբյանը... սիրագործված իր վեպով հայտնաբերել է տաղանդավոր արձակագիր Վարդան Հակոբյանին, և հայտնաբերումն այդ ավետարար է* (140):

Հեղինակի՝ Վարդան Հակոբյանի «Զատիկը ջրավազանի հատակին» վեպին վերաբերող գիտական բացառիկ ուսումնասիրությունն ու արժևորումներն ընձեռնվող հնարավորության շրջանակում, ցավոք, ամբողջությամբ ներկայացնել չենք կարող: Այնուամենայնիվ, հարկ ենք համարում շեշտել, որ դրանք արված են գրականագիտական հարուստ լեզվով:

3. Արցախյան թեմաներով գրված գեղարվեստական երկերում Արցախի բարբառային ձևերի գործածությունը մեծ առավելություն է, քանի որ դրանով մի կողմից՝ հայրենի եզերքի բնաշխարհն է շնչավորվում, և բարբառախոս արցախցին անմիջապես պատկերանում է քո առջև, մյուս կողմից՝ գրական-գեղարվեստական երկերին առաջադրվող հատուկ խնդիր է լուծվում. տիպականացվում է գործող հերոսների լեզուն, և ամբողջանում է «տիպական կերպարը տիպական հանգամանքներում» կերտելու սկզբունքի իրագործումը:

Վարդան Հակոբյանը գերազանց է տիրապետում մայրենի բարբառին, նա իր խոսվածքներին ու ստեղծագործությունները մեծապես համեմում է դրանց յուրատիպ կիրառումներով: Իսկ Զուխրա Երվանդյանը, որ նույնպես քաջատեղյակ է Արցախի բարբառին, բավականության զգացումով և բծախնդիր ընտրությամբ քննության առարկա ստեղծագործություններից վկայաբերում է բառեր, արտահայտություններ, կառույցներ և կատարում լեզվառճական արժեքավոր դիտարկումներ: Նա գրում է. *Վարդան Հակոբյանը, ում «մեջ խոսում է հայկական հավիտենական Արցախը» 6 չի կարողանում զսպել իր անսահման սերն ու հիացումը հայրենի եզերքի նկատմամբ. Այդպիսի օդ աշխարհի ոչ մի անկյունում*

չկա, ապա մարդկանց Պարի լուս-ն ու Ոնց ես, ոնց չես-ները (162), Երևի լեռան թոռ կամ ծոռ եմ ես... // Քիրսը՝ իմ հասցեն, անունս ասես // Տանդրան զանգի կոճակ է վրան. // Երևի լեռան թոռ կամ ծոռ եմ ես, // իմ մեջ անմեռ է ոգին վեհության (97): «Որպես Արցախ աշխարհի զավակ-բանաստեղծ,- մեկնաբանում է հեղինակը,- Հակոբյանը նվիրյալի մեծ ակնածանքով, կասեի՝ մեծ հպարտությամբ է օգտվում նաև մայրենի բարբառի հարուստ բառազանձից» (193):

Բարբառային խոսքի գործածության մի քանի օրինակ նշենք:

Հարարցի Մարգարը խոսում է գրականախառը. *Մատաղ ինիմ ծեզ, էս արուն-կրակի մաշին էլ ինի, ծեզ հրրթնընքավ ընք փրսրկլական...* [146]:

- Սիմոն պապը՝ անխառն բարբառով. *Չէ՛, մեր Մարգարը ճոկ մարդ ա, ըսածան ընգնող չի, վեր ասալ ա, պիտի անե...* Արա՛ մին տուշ (ն. տ.):

Ուրիշ հերոսների խոսքերից՝ *Վերը ասիմ, վերը թողիմ* [130], *Կտրվին էն օրերը, էլ տի փիս օրեր չտեսնանք* [154], *Քեֆներդ ա լյավ, թե հալներդ* [182], *Հը, քե մատաղ, Ղարաբաղում հինչ կա-հինչ չկա...* *Լոխ լյավա*՝ [266]:

Բացի բարբառով կազմված ամբողջական խոսքերից, վեպում գործածվում են նաև բառեր, բառաձևեր և բառակապակցություններ, որոնք գեղարվեստական պատկերներում եզերքային բնավորության տիպիկ գուներանգներ են ստեղծում: Դրանցից են՝ *պինջրիփսոկ, ժենգյալ, մրխաշար, ծհան, պողեր, խլեղ, հարահաս, խոխեք, մաշված-չոփ դարձած այսներ, քեթկալներ, շինացեք, ճղպորե, ճնգճնգացնել, օխնը, օխնահաց, աշկար, քաշի սաղունձ, փրթոշ, «փափախ» անուն, փոտ անուն, քոլ, սատոր, շրդըթաթախ, հավայի-հավայի խոսել, ճապկե, ծկլթալ* և այլն:

Ի դեպ, բարբառային ձևերի գործածության առումով նշենք, որ ճիշտ կլիներ՝ պահպանվեին ձայնավորների և բաղաձայնների քմայնացման բարբառագրային տարբերակները:

4. Ամբողջական խորաշերտերով ներկայացնելով հակոբյանական գեղագիտության գլխավոր առանձնահատկությունները՝ Զուխրա Երվանդյանը «Զատիկը ջրավազանի հատակին» վեպի լեզվաոճական առանձնահատկությունները՝ և «Վարդան Հակոբյանի պոետիկան» բաժիններում լեզվական ու գրականագիտական վերլուծություններ է կատարում: Նա ընդգծում է, որ գեղարվեստական արտահայտամիջոցները «այնքան յուրօրինակ են ու պատկերաստեղծ, այնքան տեղին ու խոսքին ներծույլ, որ հերիքում են վեպն իր ամբողջության մեջ գեղարվեստական կատարելության հասցնելուն» (155): Նրա աչքից չեն վրիպում մակդիրները, անձնավորումը, փոխաբերությունը, չափազանցությունը, ճարտասանական հարցը, բառախաղը, աստիճանավորումը («Որքան հնարավոր է՝ շատ վերցնել կյանքից, հափռել, թալանել...»), պարադոքսը, կրկնությունը, նմանաձայնական բառերը, իմաստախոսությունն ու խտամիտքը, ասացվածքը (156-168):

«Վարդան Հակոբյանի պոետիկան» բաժինը հետևյալ խոսքերով է սկսվում. «Ոճական և ձևաբանական բազմաբնույթ անդրադարձումների ենք հանդիպում Վարդան Հակոբյանի բանաստեղծական ժողովածուներում» (169), և տողատակում նշվում են հինգ ժողովածուներ: Այստեղ 50-ից ավելի բանաստեղծությունների և խոսքերի անդրադարձներ են կատարվում՝ մտքերի խտացումներով և գրականագիտական արժեքավոր բնութագրումներով: Վերևում նշվածներից բացի, այստեղ շոյալ անդրադարձումներ կան նաև այլ արտահայտչամիջոցների. *ինչպես՝ հակադրություն, համեմատություն, կցուրդ (Հետո եկել է Առանը հեռվից, // Առանը հեռվից եկել, կանչել է...), խաչաձևում, հանգույց, նույնասկիզբ, նույնավերջ, գուգադրություն, նվագաբերում, բառախաղ, հարանունություն, դարձվածք,*

ճարտասանական բացականչություն, զեղչում, փոխանունություն, հումոր, առձայնություն, բաղաձայնություն (201-223): Հետաքրքրական մեկնաբանություններ են արվում բառագործածությունների, կրկնությունների, վերնագրերի վերաբերյալ:

Ամփոփում-ը հակիրճ է և իմաստալից:

5. Գիրքն ունի նաև «Շրջանակից դուրս» բաժին, որտեղ ներկայացված են շուրջ 140 խտամտքեր՝ իմաստախոսություններ՝ բանաստեղծի պատկերավոր և բանաձևաբնույթ մտածողության յուրահատուկ կողմերն ու փիլիսոփայությունը հաստատող:

Ամփոփելով մեր խոսքը, ասենք՝ Զուլխրա Երվանդյանի «Ազգային ոգու արտացոլումը Վարդան Հակոբյանի ստեղծագործություններում» մենագրությունը, հիրավի, նոր խոսք է ժամանակակից հայ գրականագիտության ասպարեզում:

Հոդվածը տպագրության է նրաշխափորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, ք.գ.դ., պրոֆեսոր Ս.Ա.Խանյանը:

ՀՏԴ 82Գրականագիտություն

Զարինե ՍԱՌԱՋՅԱՆ

ԱրՊՀ, Բ.Գ.Թ., ավագ դասախոս, գրականության և լրատվության ամբիոն

E-mail: zsarajyan@mail.ru

ԱՊՐԻԼՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԱՐՑԱԽԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՍՏԵՂՍԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Արցախյան շարժումը վերաճեց ազգային ազատագրական պայքարի, որն իր արտացոլումն է գտել գրականության էջերում: 2016թ. ապրիլյան պատերազմի օրերին Արցախի գրողները ստեղծեցին գեղարվեստական գործեր, որոնք յուրատիպ ուղերձներ են՝ հղված մի կողմից սահմանին սխրանքներ գործող զինվորին, մյուս կողմից՝ միջազգային հանրությանը: Քաղաքական, սոցիալական, ռազմական իրավիճակը, արցախցու խոհը, ցավը, հույզերը, զինվորի աննախադեպ սխրանքը, հաղթանակն ու կորստի մրմուռը, հումանիզմը գեղարվեստական ուրույն պատկերներով արտացոլվել են Արցախի գրողների գործերում:

Բանալի բառեր: Արցախյան շարժում, ապրիլյան պատերազմ, գեղարվեստական գրականություն, հումանիզմ, սխրանք, պատկեր, պոեզիա:

3. Сараджян

АПРЕЛЬСКАЯ ВОЙНА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПИСАТЕЛЕЙ АРЦАХА

Арцахское движение переросло в национально-освободительную борьбу, которая нашла свое отражение в литературе. Во время апрельской войны 2016 года писатели Арцаха создали художественные произведения, которые стали уникальными посланиями, адресованными, с одной стороны, солдатам, совершающим подвиги на границе, с другой стороны - международному сообществу. Политическая, социальная и военная ситуация, мысли, боль и эмоции арцахского народа, беспрецедентный героизм солдат, победа и боль утраты, а также гуманизм уникальными художественными образами были отражены в творчестве арцахских писателей.

Ключевые слова: Арцахское движение, апрельская война, художественная литература, гуманизм, храбрость, образ, поэзия.

Z.Sarajyan

THE APRIL WAR IN THE WORKS OF THE WRITERS OF ARTSAKH

The Artsakh Movement grew into the national liberation struggle, which has found its reflection in the literature. During the April War of 2016, the writers of Artsakh created fiction that became a unique message directed, on the one hand, to the soldiers performing feats on the border, on the other hand - to the international community.

The political, social and military situation, thoughts, pain and emotions of the Artsakh people, unprecedented heroism of soldiers, victory and pain of loss, as well as humanism have been reflected in the works of the Artsakh writers with the unique artistic images.

Key words: Artsakh Movement, April War, fiction, humanism, bravery, image, poetry.

1988 թ. դարձավ ազգային վերագարթոնքի մեկնակետ. Արցախյան շարժումը վերաճեց ազգային-ազատագրական գոյապայքարի, որը շարունակվեց մինչև 1994 թ. զինադադարը: Հարաբերական խաղաղության մեջ ապրող Արցախը ցայսօր պարտադրված է դիմագրավելու ժամանակ առ ժամանակ հակառակորդի կողմից սանձազերծվող առճակատումներին: Արցախյան շարժումը, գոյապայքարն ու առանձին դրվագներ արտացոլվեցին արվեստում, գրականության մեջ՝ գեղարվեստական, փաստավավերագրական արձակ գործերում և պոեզիայում: Մ. Բախտինը Դոստոևսկու ժառանգությանն անդրադառնալիս գալիս է այն եզրահանգման, որ Դոստոևսկին իր կերպարները երբեք ոչնչից չի ստեղծել, երբեք «դրանք չի հորինել»¹: Հատկապես Արցախյան շարժման, պատերազմի թեմատիկայով գրական-գեղարվեստական գործերում ակնառու է մի խորքային երևույթ. գրական հերոսները կերպավորվում են իրական հերոսների ամբողջությունից, և նրանք բոլորն էլ կյանքից են եկել պոեզիա կամ արձակ ստեղծագործություն: Նրանք բոլորն իրական են և արկածայնությունն ու գերիրապաշտությունն այս պարագայում գրողական և ոչ մի ժանրի դավանանքը չեն դառնում: Ինքնություն, ազգային տեսակ, ճշմարիտ արժեքների պահպանում. թերևս այսպիսին է գրական ստեղծագործությունների այս շրջանի խոհերի ու ապրումների դիմամիկան: Եթե ընդհանրականության մեջ դիտարկենք ստեղծագործությունների թեմատիկ ընդգրկվածությունը, ապա կարելի է փաստել, որ բոլոր հեղինակների գործերում առկա է ինտելեկտուալ ստեղծագործական կարողությունների, կենսափորձի ու զգացականի բարդ համադրույթը: Բոլոր ստեղծագործություններում առկա են ազգային խորը անգիտակցականից ածանցվող սիմվոլիկա, մտածողություն, ներհայում, ինքնագիտակցություն: Հայրենասիրության, տեսակի և ինքնության պահպանման գաղափարի ընկալումից արտածված են ոչ միայն մարդկային հոգու, այլև ազգային մտածողության խորքային բոլոր դրսևորումները:

Գրականագետ Արքմենիկ Նիկողոսյանն իր «Բարձունքը մերն է, տղերքը չկան...» հոդվածում իրավացիորեն նշում է. «Արցախյան պատերազմի մասին գրված բոլոր գործերում կա մշտական հիշեցումը, թե ինչ ծանր գնով ենք ձեռք

¹ Բախտին Մ. Մ., *Դոստոևսկու պոեզիայի հիմնախնդիրները*, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուն» հրատ., 2010թ., էջ 80:

բերել հաղթանակը մեզ պարտադրված պատերազմում: Մեր գրողները որդեգրեցին ոչ թե հաղթանակը փառաբանելու, այլ պատերազմին ՈՉ ասելու քաղաքականությունը»¹:

2016 թ. ապրիլյան ճակատագրական իրադարձությունը, որը պատմություն մտավ «Ապրիլյան քառօրյա պատերազմ» անվամբ, չէր կարող վրիպել հայ գրողի գրական տեսադաշտից: Բոլոր ժամանակներում էլ պատմական կարևորագույն իրադարձություններն իրենց գեղարվեստական արտացոլումն են գտել գրականության էջերում: Ապրիլյան օրերին Արցախի գրողները ստեղծեցին գեղարվեստական գործեր, որոնք յուրատիպ ուղերձներ են՝ հղված մի կողմից սահմանին սխրանքներ գործող զինվորին, մյուս կողմից՝ իրադարձություններին հեռվից հետևող միջազգային հանրությանը և ընդհանրապես մարդկությանը: Թուրքական ցեղասպան քաղաքականության ժառանգորդ Ադրբեջանը նույն սահաբեկչական ձեռագրով գործեց Մարադայում՝ 1992 թ-ի ապրիլ ամսում կազմակերպելով Մարադայում ապրող խաղաղ բնակչության ցեղասպանություն, նույն ձեռագրով գործեց Սումգայիթում և Ադրբեջանի հայաշատ բնակավայրերում՝ 1988 թ-ին պետական մակարդակով խրախուսելով և իրականացնելով էթնիկ զտումներ, գազանաբար խոշտանգելով, ողջակիզելով, տանջամահ անելով հայերին: Այս ցեղասպան ձեռագրով գործեց նաև 2016 թ. ապրիլին՝ հանկարծակի լայնամասշտաբ պատերազմ սանձազերծելով դարաբաղա-ադրբեջանական սահմանի ողջ երկայնքով և մտնելով սահմանամերձ հայկական առաջին գյուղը՝ Թալիշ, սպանել և խոշտանգել է երկու տարեց բնակիչների: 2016թ. ապրիլյան իրադարձությունները, քաղաքական, սոցիալական, ռազմական իրավիճակը, արցախցու խոհը, հումանիզմը, ցավը, հույզերն ու զգացմունքները, զինվորի աննախադեպ սխրանքը, հաղթանակն ու կորստի մրմուռը, գրողի գեղագիտական պրիզմայով անցնելով, գեղարվեստական ուրույն պատկերներով արտացոլվել են Արցախի գրողների գործերում: Անդրադառնանք դրանցից մի քանիսին.

Արցախի գրական ընտանիքի նահապետ **Սուկրատ Խանյանը** գրեց իր «Հպարտություն»² բանաստեղծությունը՝ նվիրված Արցախի հերոս, ապրիլյան քառօրյայում անմահացած Ռոբերտ Աբաջյանին: Բանաստեղծը Ռոբերտ Աբաջյանի կերպարով կերտում է առհասարակ հայ զինվորի սխրագործ կերպարը. «*Դու հաստատեցիր, որ մարտերի մեջ//Մի հայ զինվորը տասի ուժ ունի*»:

Ապա բանաստեղծը ներում է հայցում հերոսից, որ իր երգը կոչում է մեծ հպարտություն և բանաձևում հայ զինվորի անպարտելիության խորհուրդը. «*Հպարտությունս գիտակցված մահդ է, // Քո մահը, որդիս, չունի պարտություն*»:

Հայ զինվորը կոչում էր Վահագնի պես, ոչ թե որպես զինվոր, այլ կովի աստված, և այս գերբնական ուժին հավասարագոր խիզախումն է, որ ազերի թուրքին սանձեց և թուլ չտվեց Արցախը դարձնել մի նոր Նախիջևան: Խանյանը այս բանաստեղծության մեջ գեղարվեստական պատկերներով շնչավորում է հերոսի խիզախման պատմությունը, որը դասի ուժ ունի և հերոսությունը համարում է դեպի Նախիջևան արև ձգվող լույս՝ դեպի վերջնական հաղթանակ:

Արցախի ԳՄ նախագահ, բանաստեղծ **Վարդան Հակոբյանը** իրադարձություններին արձագանքեց «Կենդանի պատ»³ պոեմով, որը

¹ <https://granish.org/arkmenik-nikoghosya/>

² «*Հայրենիաց պաշտպան*» թերթ, հ. 82, դեկտեմբեր, 2016, էջ 1:

³ «*Նարեկ*» հանդես, հ. 19, 2016, էջ 15:

հերոսապատում է՝ նվիրված ապրիլյան քառօրյայի նահատակներին: Պոեմում բանաստեղծը արժարժում է ազգային, քաղաքական, սոցիալական խնդիրներ: «Հայոց ապրիլի//1-ը// դարձյալ սկսվեց//ապրիլի//24-ով», - ահագանգում է արցախցի պոետը և իր խոսքը ուղղում «անականջ աշխարհին»: Գեղարվեստական պատկերավորմամբ գրողը ներկայացնում է ապրիլյան արհավիրքները Թալիշում, Մատաղիսում, որտեղ ազերիները գլխատել, խոշտանգել, հոշոտել են հայերին, խաղաղ բնակչությանը: Բանաստեղծի ցասումն ուղղվում է նաև դեպի այն երկրները, ովքեր զենք են վաճառում Ադրբեջանին, ապա անդրադառնում է ՌԴ փոխվարչապետ Դմիտրի Ռոգոզինի կերպարին և մեջբերում նրա խոսքը, որ «կրակում է ձեռքը, ոչ թե զենքը...»: Ապա հեզնանքը սուր երանգ է ստանում՝ դիմելով քրիստոնյա Ռոգոզինին. «Դու ճիշտ ես, // մուստաֆա Դմիտրի, // ի սեր մեր Աստծո, // ի սեր քո Ալլահի, // դու ճիշտ ես...»: Պոեմում բանաստեղծը առաջ է քաշում ազգի՝ ինքն իր ուժերին ապավինելու և հայրենիքի փրկության հարցում հույսը օտարների վրա չդնելու գաղափարը. «Արցախը սակայն//Արցախ է մնում// իր ուժը//միայն//տեսնելով իր մեջ»: Այս գիտակցումով էլ տղաները դարձան կենդանի պատ՝ կերտելով Արցախի հաղթանակը: Բանաստեղծը մեջբերում է նաև ապրիլյան քառօրյայում նահատակված տղաների վերջին խոսքերը և սերունդներին հղված պատգամի պես են հնչում՝ հայրենիքի սահմաններն անխախտ պահելու և թշնամուն մարտական դիրք չհանձնելու նրանց հրամայականը:

Ապրիլյան պատերազմը յուրահատուկ արտացոլվեց նաև **Հրանտ Ալեքսանյանի** «Կանայք և պատերազմը»¹ բանաստեղծության մեջ: Պատերազմները կոփում են մարդկանց. անգամ մարդկության ամենանուրբ կեսը՝ կանայք, պատերազմին նայում են համարձակ և ուղիղ աչքերով, չերկնչելով մահից. «Երիտասարդ կանայք քայլում էին մայթով/խոսում էրեկվա հրետակոծությունից/որ ճարակել էր մերձակա շրջանը.../Որքան էլ արտառոց, անըմբռնելի էր՝/կանայք մահացու դղիրդի մասին/ խոսում էին անվախ, ծիծաղելով...»:

Գրողը հոգեբանորեն թափանցում է իր կերտած հերոսների ներաշխարհը և ընդգծում նրանց հուզագգացական անպարփակ աշխարհի դոմինանտ գաղափարը՝ հայրենիքի սահմաններն անառիկ պահելը, ինչ գնով էլ լինի: Այսպիսին է արցախցու արժեքային համակարգը՝ ֆանատիզմի հասնող հայրենասիրություն, երբ խոսքը վերաբերում է կենսատարածքի պահպանմանն ու պաշտպանությանը: Հայրենի հողին կառչած մնալու անընկճելի կամքը հզոր է անգամ մայրական բնագոյից: Այսպես է մտածում Հ. Ալեքսանյանի հերոսը, որը Արցախում ապրող ու արարող հայն է: Այսպես մտածում է երիտասարդ կինը, որդուն մարտադաշտ ուղարկած մայրը, զինծառայող կինը, ամուսնուն դիրքեր ճանապարհած, երեխայի ծննդին սպասող հղի կինը, մարտագործողություններում զոհված սիրած երիտասարդի հիշատակը սրտում մշտապես վառ պահող օրիորդը... և այս անընկճելի կամքը կնոջը դարձնում է ավելի գեղեցիկ, ու հեղինակը ընդհանրացնում է. «Պատերազմի օրոք կանայք ավելի են գեղեցկանում՝ ներքուստ արտաքինապես.../Գեղեցկությունը խաղաղության մա՞յրն է»²:

¹ Ալեքսանյան Հրանտ, Ոսկրե երկնքի տակ, «Ոգի-Նաիրի» հրատ., Ստեփանակերտ, 2017, էջ 99:

² Նույն տեղում, էջ 101:

Նորեկ Գասպարյանի՝ ապրիլյան օրերին գրած «Վերջին մարտը»¹ բանաստեղծությունը սոցիալական ցանցերում ու էլեկտրոնային կայքերում բազմաթիվ դիտումներ էր արձանագրում: Մասնա ծոերի հաղթական զարկով, հեթանոս աստվածների՝ ծովից ծով Հայաստանը խորհրդանշող անպարտելիությամբ, Աստծո՝ Տիրոջ հովանավորությամբ մարտադաշտում հայ զինվորն է՝ ընդդեմ գարշահոտ թշնամու: Բանաստեղծության մեջ ողբի, կորստի ցավի, նվաճողի երանգներ չկան: Բանաստեղծը հաղթական ոգով մարտակոչ է հնչեցնում հայ զինվորին՝ համոզված լինելով, որ հաղթանակը հայինն է: Վրեժի ու ցասումի հույզերն են խտացված բանաստեղծության յուրաքանչյուր քառատողը ամփոփող հայիոյախոսությունն հիշեցնող՝ «ջնջում ենք, տղերք, ես դրանց մերը...» արտահայտությունը: «*Ես նորից ծուռ եմ, ձիս էլ Քուռկիկն է, իմն է երկինքը, // Իմ ամեն մի զարկ Աստծո պատվեր է, առաջ է Տերը, // Եկողը սուտ է, եկողը փոշի, մնացած քոյից...*», -գրում է Գասպարյանը: Ուշագրավ մի հանգամանք, որ հաճախ է նկատվում պատերազմն արտացոլող նրա գործերում. Ճակատագրական մարտում բանաստեղծը դիմում է հեթանոս աստվածների անպարտելի ուժին, ոչ թե քրիստոնեական հնազանդությանը. վերջին մարտում երկինքն ու երկիրը, ամբողջ բնությունն ու կրոնները համախմբվում են հայ զինվորի շուրջ՝ նպաստելով նրա հաղթանակին:

Նվարդ Ավագյանը գրեց «Ապրիլյան պատերազմ»² շարքը: «Հայության պատռված երակից»³ բանաստեղծության մեջ տեսնում ենք հայության ցավը, ժամանակի, պահի ողբերգական նկարագիրը: Բացվող օրը հայի անարատ հացին «մրուր ու լեղի» է տալիս: «Մեծ բախման շրջանն է իջել // աղ ցանի ապրիլյան վերքին, // զինվոր ը իմ, տղա յք մեր սիրելի...», -գրում է բանաստեղծուհին և մարտիկի նման կոչ անում տղաներին պահի կարգախոսը՝ «*արհանալ*» և «ո՛չ մի թիզ՝ անարգ թշնամուն, // ում ձեռքից եկածն է լոկ նախճիր...»:

Առանձին դեպքերում կին գրողների մոտ մայրական բնագործ ակնառու է ստեղծագործության ենթատեքստերում:

Բանաստեղծուհի Ժաննա Բեգլարյանի որդին այդ օրերին առաջնագծում էր՝ մարտական ամենաթեժ կետերից մեկում: Պատերազմի դաշտում կռվող որդի ունեցող մայրը ռազմակոչ չի հնչեցնում իր բանաստեղծության մեջ, ոչ էլ երկրի օրհասական պահը ողբում: Նրա բանաստեղծությունը աղոթք է՝ սահմանում կանգնած զինվորի համար, ատելություն է՝ պատերազմ հրահրողների նկատմամբ և հումանիստական արժեքների քարոզում: «*Պատերազմ ու ատելություն քարոզողները // կյանքի զինն ուրացած մանկուրտներ են // և առնչություն չունեն քաղաքակրթության հետ*»⁴, -գրում է նա: Բանաստեղծուհին ուզում է մարդու նոր տեսակ արարել՝ «աչքակուշտ, մեծսիրտ, կյանքամեծար ու սեփական կոչումը չժխտող»:

¹ Գասպարյան Ն., *Երկնքից ընկնող գույն-գույն խնձորներ*, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատ., Ստեփանակերտ, 2016, էջ 50:

² Ավագյան Նվարդ, *Երկնքի և երկրի միջև*, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատ., Ստեփանակերտ, 2017, էջ 6:

³ Նույն տեղում, էջ 9:

⁴ «*Նարեկ*» հանդես, հ. 19, 2016, էջ 27:

Բանաստեղծուհի **Զինաիդա Բալայանը** «Դարերից են հառել...»¹ բանաստեղծությունում ստեղծեց ապրիլյան անմահացած հերսների՝ Ռոբերտ Աբաջյանի, Ադամ Սահակյանի, Քյարամ Սլոյանի, Արմենակ Ուրֆանյանի... փառավոր ներկայությունը : *«Սահմանամերձ գոտիներում, թեժ մարտերում, տղերք, // Լեզենդ դարձաք արիության, // սուրբ նահատակ դարձաք: Մեն-մենակով դարձաք գորաբանակ անպարտ, // Հետ նահանջել չկար՝ դարձաք հաղթաբանակ...»*:

Արձակագիր Լևոն Խեչոյանը մի առիթով ասել է, որ գրականության դերը կարողանալու հնարավորություն է՝ պատերազմն ատել տալու:

Արցախի երիտասարդ սերնդի բանաստեղծները, ապրիլյան քառօրյա ռազմագործողությունների անմիջական մասնակիցը լինելով, լավ գիտեն պատերազմի և խաղաղության գինը և նրանց պատկերած պատերազմը խեչոյանական այս դավանանքին է հարում:

Խրամատն ու խրամատային կյանքը ներշնչել են **Հայասեր Հովսեփյանին**: Նա իր բանաստեղծություններում, խեչոյանական պատգամին հավատարիմ, պատերազմն ատել է տալիս յուրովի: Պատերազմները, որտեղ սպանվում, լլկվում են մարդիկ, բանաստեղծի համոզմամբ, չի կարելի կոչել հաղթական: Մարտընկերոջ գոհվելն ու արյունը տեսնող բանաստեղծ մարտիկը ըմբոստանում է խաղաղության դեմ, այն խաղաղության, որը մարտադաշտում լքում է կովող զինվորին. «Դու վախկոտ ես, խաղաղությո՛ւն: // Տեսել ես կարմիր արյունը // սպանված զինվորի // և անամոթաբար միշտ / լքում ես ինձ, // երբ ես կանգնում եմ // այս արյունոտ խրամատում, // ինչպես հոգին է լքում մարմինը // սպանված իմ ընկերոջ»²: Ջուգորդումների և մտապատկերների պարադոքսն ակնառու է նրա՝ այս բանաստեղծությունում: Հայասերը խաղաղությունը անձնավորում է՝ դիմելով «դավաճան», «անամոթ» մակդիրներով, որովհետև լքելով նրան՝ զինվորին դարձնում է գնդակի թիրախ, ապա հրամայում կանգ առնել, մնալ իր թիկունքում, որովհետև թիկունքում, ամենաթանկն են՝ մանուկները. «Մնա իմ թիկունքում, // այնտեղ մանուկներ կան // անմեղ, անհոգ... // Կանգ առ, անամոթ...»: Իրականում, սակայն, այս բանաստեղծությունը կարելի է համարել պատերազմները ժխտող և խաղաղությունը ներբողող յուրատիպ մի գործ: Մեկ այլ ստեղծագործության մեջ նա գեղեցկություն և խաղաղություն բառերը կիրառում է որպես հոմանիշներ:

Ապրիլյան քառօրյայի մասնակից երիտասարդ բանաստեղծ **Վիտալի Պետրոսյանի** բանաստեղծություններում ևս տեսնում ենք պատերազմը մերժող և խաղաղության ձգտող շեշտադրումներ: «Բնքնաձիգս սահմանապահն է խավարի ու լույսի»³, -գրում է Վիտալին՝ հակադրելով պատերազմը խորհրդանշող խավարը լույսին՝ «լուսնի գեղեցիկ դեմքին»: Սահմանին ժամանակը առաջ չի գնում. «հերթական կրակահերթը, // և վայրկյանները սկսում են հոսել»: Բանաստեղծ զինվորը, ով պատերազմի մեջ եղել է արդեն մեկ անգամ, նրա մտապատկերներում պատերազմն այլևս ավարտ չունի. «պատերազմը ավարտ չունի, այն շարունակվում է գերեզմանոցում», -գրում է բանաստեղծը:

¹ Բալայան Զինաիդա, անտիպ:

² Հովսեփյան Հայասեր, անտիպ

³ Պետրոսյան Վիտալի, անտիպ

Երիտասարդ բանաստեղծուհի **Սոնա Համբարձումյանը** ապրիլյան քառօրյային անդրադարձավ «Վերադարձածները»¹ բանաստեղծությամբ: Բանաստեղծության մեջ տեսնում ենք երեք սերնդի մղած պատերազմի խորհրդանիշ-պատկերներ: Երեք սերունդներ՝ պապը, հայրը, եղբայրը, Մեծ Հայրենական, Արցախյան ազատագրական և ապրիլյան պատերազմներից վերադարձած հաշմված զինվորներ են, ովքեր /պապը՝ չերևացող ձեռքերով, հայրը՝ չերևացող ոտքերով, եղբայրը՝ կույր աչքերով/ շարունակում են լուռ հիշեցնել ու պատմել պատերազմի մասին: «Պատերազմից վերադարձած երկիրը//Սահմանում անվերադարձ կորուստներ է ունենում»//Կանխելով վերադարձը//Նոր պատերազմի»:

Այսպիսով՝ ընթերցողի առջև բացվում է հետազոտության ևս մի հետաքրքրական դաշտ՝ իրական հերոսների ներկայությամբ: Արցախյան շարժման, մասնավորապես՝ 2016 թ. Ապրիլյան պատերազմի թեմատիկան ամփոփող բոլոր այս գործերում կա անցյալի արժևորում, ներկայի իմաստավորում և ապագայի ճշմարիտ արժեքների կերտում, որտեղ ընդարձակ են ներքին ազատության տարածքներն ու սահմանները:

Հոդվածը տպագրության է նրաշխավորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, ք.գ.դ., պրոֆեսոր Ս.Ա.Խանյանը:

¹ «**Նաթեկ**» հանդես, հ. 19, 2016, էջ 34:

Нунэ АВАКЯН

Старший преподаватель кафедры русского языка и литературы АргУ

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ КОНЦЕПЦИЯ КУРСА “РУССКИЙ ЯЗЫК КАК ИНОСТРАННЫЙ”, ОТВЕТВЛЕННАЯ ОТ МЕТОДОЛОГИИ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК РОДНОГО

В данной статье дана образовательная концепция курса «Русский язык как иностранный» на продвинутом этапе изучения русского языка, ответвленная от методологии изучения русского языка как родного и положенная в основу предлагаемого курса русского языка — к его использованию в создании логичной и точной, правильной и ясной, чистой и выразительной, целесообразной и уместной, то есть, в целом, хорошей речи. Реализации этой концепции способствует также ознакомление обучаемых с основами культуры речевой деятельности на русском языке в виде говорения и слушания, письма и чтения, а также использования невербальных средств речи¹.

Ключевые слова: речь, языковые средства, текст, язык, навыки, термин, ситуация, сфера, деятельность, общение, уровень владения языком.

Ն.Ավագյան

«ՌՈՒՍԵՐԵՆՆ ՕՏԱՐԱԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ» ԴԱՍՇՆԹԱՅԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ, ՈՐՊԵՍ ՌՈՒՍԵՐԵՆՆ ՈՐՊԵՍ ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃՅՈՒՂԱՎՈՐՈՒՄ

Այս հոդվածում խոսվում է «Ռուսերենն օտարալեզուների համար» դասընթացի առաջադեմ փուլում ուսաց լեզվի դասավանդման հայեցակարգի մասին, որն առաջացել է «ռուսերենն որպես մայրենի լեզու» ուսուցման մեթոդաբանությունից: Այն հիմք հանդիսացավ առաջարկվող ռուսերենի դասընթացի համար՝ օգտագործվելով պարզ և տրամաբանական, ճշգրիտ և հստակ, մաքուր և արտահայտիչ, նպատակահարմար և համապատասխան, այսինքն՝ սահուն

¹ Поповская Л.В., Лисоченко О.В. *Русский язык и культура речи: основы культуры речевой деятельности: практикум* / под ред. Л.В. Поповской. — Ростов н/Д: Феникс, 2009. — 472 с.

խոսք սովորցնելու համար: Այս հայեցակարգի իրագործմանը նպաստում է նաև խոսելու եւ լսելու, գրավոր խոսքի եւ ընթերցման միջոցներով սովորողներին ծանոթացնելը ռուսերեն խոսքի մշակույթի հիմունքներին, ինչպես նաև խոսքի ոչ բանավոր միջոցների օգտագործումը:

Բանալի բառեր՝ խոսք, լեզվական միջոցներ, տեքստ, լեզու, հմտություններ, տերմին, իրավիճակ, ոլորտ, գործունեություն, հաղորդակցություն, լեզուների իմացության մակարդակ:

N. Avagyan

EDUCATIONAL CONCEPT OF THE COURSE "RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE " AS THE BRANCH OF THE METHODOLOGY OF TEACHING RUSSIAN AS A NATIVE LANGUAGE

The article deals with the educational concept of the course "Russian as foreign language" at an advanced stage of studying of Russian which is branched off from the methodology of studying of Russian as native, which appeared to be the basis for the offered Russian course being used in creation of logical and exact, correct and clear, clean and expressive, expedient and appropriate, that is, in general, the good speech. Implementation of this concept is promoted also by acquaintance of trainees with bases of culture of speech activity in Russian in the form of speaking and hearing, the writing and reading and also the use of nonverbal means of the speech.

Key words: speech, language means, text, language, skills, term, situation, sphere, activity, communication, level of language proficiency.

Цель курса “Русский язык как иностранный”- познакомить на практике с основами методической науки, чтобы понять, как построить занятие, какой дидактический материал при этом использовать, как организовать самих учащихся, ориентируясь на разные уровни обучения и различных контингент.

В методике овладения навыками построения хорошей русской речи, или, как теперь говорят, речевыми компетенциями, основополагающее значение приобретает понятие выбор языковых средств из числа тех, которыми располагает производитель речи. При этом под хорошей речью понимается «такая речь, в которой соблюдаются современные языковые нормы и этика общения и которая может способствовать достижению наибольшего эффекта»¹. Хорошая речь – это речь «современная, целесообразная, понятная адресату, творческая»².

В условиях новых экономических реалий возрастает интерес студентов к языку делового общения. В качестве важнейших качеств специалиста-управленца особо выделяются умения вести деловые переговоры, грамотно составлять текст документа, работать с законодательными актами и деловой корреспонденцией. Немаловажным является и умение осуществлять непосредственную (бытовую) коммуникацию с русскоязычными коллегами и партнёрами по бизнесу. Всё это составляет основу профессиональной компетенции менеджера, сотрудника офиса. Таким образом, на

¹ Сиротинина О.Б. *Основные критерии хорошей речи* \Хорошая речь\ под.ред. М.А.Кормилицыной и О.Б.Сиротининой. – Изд. 2-е, испр. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – С.17

² Там же. – с.16-21.

первый план выдвигается необходимость обучения учащихся языковым формам делового общения.

Значит, речь идёт о создании специальных методик по языку делового общения для изучающих русский язык как иностранный и подготовке программ, ориентированных на развитие навыков устной и письменной речи учащихся, специализирующихся в различных сферах бизнеса. На первый план выдвигается систематизация лексического и грамматического материала, необходимого для овладения русским языком на уровне В2-С1¹, проще говоря, на продвинутом уровне и введение этого материала в профессиональную речь будущего управленца. Принципы активной грамматики (опора на текст, коммуникативная направленность, ориентация на речетворчество и пр.

Выбор лексического и грамматического материала должен производиться с опорой на действующие программы по русскому языку как иностранному, с одной стороны, и учётом реальных потребностей наших учащихся, осуществляющих бизнес-коммуникацию в русскоязычном коллективе, с другой. Помимо официально-делового стиля речи, должна использоваться также и область коммуникации, связанная с непосредственными контактами в условиях офиса (так называемая обиходно-деловая коммуникация).

Степень адаптированности варьируется в зависимости от учебных целей.

Лексический и грамматический материал, предназначенный для изучения: (термины, устойчивые обороты, конструкции официально-делового стиля речи) - необходимо отрабатывать, на наш взгляд, на базе словосочетаний и отдельных предложений, а затем включать в учебный текст.

Тестовый материал вводится для уровней В2 и С1. Тестовый материал по каждой лексической теме должен быть посвящён раскрытию одной из базовых тем русского языка как иностранного.

В соответствии с принципом методической целесообразности необходимо использовать упрощённую систему терминов, что объясняется ориентацией материала учащегося, не получившего профильного филологического образования, но имеющего потребность в организации бизнес - коммуникации в условиях офиса. Так, не используется термин «подстиль» для обозначения разновидностей официально-делового стиля, не даются понятия, связанные с градацией форм речевой деятельности, и т.п. Данный подход позволяет сконцентрировать внимание учащихся на практических аспектах освоения языка и использовать теоретические знания как ключ к получению конкретных профессиональных умений и навыков.

К концу курса учащиеся должны знать языковой материал, общий для основных коммуникативных сфер (прежде всего учебно-профессиональной и обиходно-деловой), который усваивается на продуктивном и репродуктивном уровнях.

Таким образом, к концу курса учащиеся должны быть компетентными в различных видах речевой деятельности, главными из которых являются чтение, аудирование, говорение и письмо.

В современной методике обычно выделяют начальный, средний и продвинутый этапы обучения. Кроме этого выделены и сертифицированы уровни владения языком. Согласно принятой в России концепции выделяются пять уровней.

Начальный уровень — это уровень начальной ориентации в языке, приобретение отдельных знаний и навыков.

Говорящий справляется со стандартными фразами простого разговора,

¹ *Общеввропейские компетенции владения иностранным языком*: Изучение, обучение, оценка. Департамент по языковой политике. Страсбург, 2001 (французская и английская версии), МГЛУ. 2003, 2005 (русская версия).

использует только выученный материал, его речь состоит из отдельных слов или клишированных фраз и понятна носителям языка, привыкшим к общению с иностранцами. На слух учащийся понимает короткие выученные фразы, требует частого повторения и медленного темпа. Он читает знакомые слова и фразы, понимает общее содержание текста, если есть визуальная поддержка и фоновые знания. Может написать выученные слова и фразы, заполнить анкеты и бланки.

Средний уровень — это уровень «выживания», т.е. появляются возможности ограниченного общения и понимания речи в стандартных ситуациях.

Учащийся может прожить в стране изучаемого языка в качестве туриста, принимая участие в простых разговорах. Его речь ограничена личными и автобиографическими темами, состоит из отдельных предложений. Он может делать покупки в магазинах, заказывать еду, узнавать дорогу и т.п., уже творчески использует выученный материал, однако его речь понятна носителю языка, который привык говорить с иностранцами.

На слух легче воспринимает речь носителей языка, короткие телефонные разговоры, простые объявления по радио и телевидению. Понимание ограничено темами личного общения. При чтении, учащийся понимает простые тексты с прозрачной структурой. может «спрогнозировать» содержание короткого текста, хотя нередко ошибочно его понимает. Может написать короткое письмо, состоящее из простых фраз.

Продвинутый уровень — это уровень владения языком, который позволяет выполнять ограниченные профессиональные обязанности.

Учащийся минимально удовлетворяет языковые потребности, связанные с работой или учебой. Говорит о событиях, используя видовременную систему, справляется с ситуациями, в которых возникают небольшие осложнения. Его речь логически связана, ошибки возникают в сложных ситуациях, что не мешает понимать его носителю языка.

Профессиональный уровень — это такой уровень, при котором владение иностранным языком приближается к уровню владения языком образованного носителя языка.

Говорящий полностью удовлетворяет языковые потребности, связанные с учёбой или работой. Умеет высказывать мнения, делать предположения, участвовать в неофициальных и официальных беседах, обсуждать абстрактные, политические, академические, социальные и профессиональные вопросы.

Пятый уровень владения языком — это уровень совершенного и безупречного владения русским языком.

Описание различных уровней РКИ и создание соответствующей системы тестов является одной из наиболее актуальных задач современной теории и практики преподавания русского языка.

Унифицированная система тестирования позволяет определять и сертифицировать уровень владения РКИ вне зависимости от места, времени и формы обучения, а также создает основу для обеспечения международного признания языковых сертификатов.

При выделении уровней владения РКИ необходимо исходить из требований, предъявляемых к коммуникативной компетенции студентов. Уровень коммуникативной компетенции определяется способностью тестируемых:

- выделять основную информацию текста, устанавливать логическую связь между событиями, явлениями и фактами, обобщать изложенные в тексте факты, делать выводы по прочитанному;
- понимать учебные и аутентичные аудиотексты с разной степенью и глубиной осмысления их содержания в рамках программных требований;
- понимать высказывания собеседника в условиях непосредственного общения в различных ситуациях, «том числе при наличии незнакомых языковых средств»;

- понимать и реагировать (вербально и невербально) на устные высказывания партнёра — носителя изучаемого языка — в рамках сфер, тематики и ситуаций профессионального общения;
- связно высказываться о себе, о прочитанном, увиденном, услышанном, выражая при этом своё отношение к воспринятой информации или предмету высказывания;
- письменно передавать основную информацию прочитанного или прослушанного текста;
- давать письменную характеристику и оценку события или явления, выражать собственное отношение к излагаемому.

Под уровнем владения понимается степень сформированности речевых умений и навыков, т.е. компетенций, у пользователя языка. Существует шестиуровневая шкала владения русским языком:

- *элементарный уровень (ЭУ);*
- *базовый уровень (БУ);*
- *пороговый (РКИ-1);*
- *промежуточный (РКИ-2)*
- *продвинутый (РКИ-3)*
- *сверхпродвинутый (РКИ-3)*

Элементарный уровень достигается учащимися в период обучения в первом семестре подготовительного факультета в рамках вводного курса продолжительностью в 2-3 недели. Он обеспечивает возможность удовлетворить элементарные коммуникативные потребности при общении с носителями языка в пределах бытовой, учебной и социокультурной сфер на тщательно отработанном лексико-грамматическом материале при объеме словаря в 750 единиц.

Базовый уровень характеризуется как уровень владения языком в конце первого семестра подготовительного факультета. Этот уровень обеспечивает знание основ системы языка и способность пользоваться языком в четырех видах речевой деятельности при лексической базе в 1500 слов в бытовой, учебной и социокультурной сферах общения.

Первый сертификационный (пороговый) уровень дает абитуриенту право для поступления в вуз на первый курс, позволяет пройти обучение в вузе и удовлетворять свои потребности при общении с носителями языка в социально-бытовой, учебно-профессиональной и социально-культурной сферах речевой деятельности. Лексический минимум порогового уровня определяется в 2300 единиц. Содержание языковой компетенции предусматривает углубленное знакомство с системой языка, а уровень коммуникативной компетенции обеспечивает возможность общения в различных ситуациях, актуальных для обучения студента и проживания в стране изучаемого языка. Для достижения порогового уровня необходимо около 480 часов.

Второй сертификационный (промежуточный) уровень предназначен для языковой подготовки студента-бакалавра нефилологического профиля. Для достижения этого уровня владения языком требуется, с учетом профессиональной ориентации, не менее 450 часов. Лексическая база определяется в 10 тысяч единиц, при активном владении 6 тысячами единиц.

Третий сертификационный (продвинутый) уровень дает представление о владении русским языком бакалавра – филолога. Для достижения этого уровня требуется 720 учебных часов. Лексическая база определяется в 12 тысяч единиц, при активном владении 7 тысячами единиц.

Четвертый сертификационный (сверхпороговый) уровень владения русским языком характеризует носителя языка как опытного пользователя. Этот уровень достигается в период обучения в магистратуре при объеме в 180 часов (без учета часов,

необходимых для достижения третьего сертификационного уровня: 60 учебных часов на обучение общему владению русским языком, 120 учебных часов на обучение его использованию в сфере профессионального общения.

Сертификат четвертого уровня свидетельствует о высоком уровне владения русским языком, близким к уровню носителя языка. Наличие данного сертификата необходимо для получения диплома специалиста и магистра филолога-русиста, кандидата филологических наук, а также кандидата педагогических наук.

В процессе освоения учебного (текстового) материала учащиеся должны овладеть необходимыми профессиональными навыками устной и письменной речи на русском языке. При этом владение устной речью должно быть доведено до уровня, обеспечивающего свободное, неподготовленное употребление усвоенного грамматического и лексического материала в любой возникающей ситуации.

Необходимо обеспечить также объём грамматического и лексического материала второго уровня владения русским языком в учебно-профессиональной сфере. Учебно-профессиональная сфера общения на этом этапе является основной, и специфика речевых действий данной сферы общения проявляется в том, что они связаны с процессом познания, отражают мыслительно познавательную деятельность обучаемого.

Предлагаем учебный курс для студентов инженерно-технического профиля¹, состоящий из двух частей.

Часть I. «Модель предложения и её модификации»

Тема 1. «Части речи (повторение)»

Тема 2. «Модель предложения»

Тема 3. «Модификации и синонимичные варианты моделей предложений»

Тема 4. «Вторичные способы обозначения ситуации»

Тема 5. «Распространители модели предложения. Сложные предложения»

Часть II. «Текст как основная учебная единица. Типы текстов»

Тема 6. «Тексты о предметах»

Тема 7. «Тексты о процессах»

Тема 8. «Тексты о свойствах»

Приведенные выше темы не только объясняют и первично закрепляют с помощью упражнений основные понятия, но и помогают учащимся совершить переход от программы подготовительного факультета (зачастую пройденной не в полном объёме) к программе основного курса.

Выделяем 4 основные ситуации научной речи, классификация которых основана на типах предикатов.

1. Ситуация, обозначаемая предложениями типа:

Инженеры строят дорогу (лицо и его действие);

Порошок поглощает влагу (предмет и его процессуальный признак).

2. Ситуация, обозначаемая предложениями типа:

¹ Государственный образовательный стандарт по русскому языку как иностранному. Профессиональные модули. Первый уровень. Второй уровень / Н.П. Андрушина и др. М.; СПб.: Златоуст, 2000.

Тапочка И.К., Куриленко В.Б., Титова Л.А. *Государственный стандарт по русскому языку как иностранному. Второй уровень владения русским языком в учебно-профессиональной сфере : для учащихся естественного, медико-биологического и инженерно-технического профилей.* М.: РУДН, 2003.

Тапочка И.К., Куриленко В.Б., Титова Л.А. *Требования по русскому языку как иностранному. Второй уровень владения в учебной и социально-профессиональной макросферах : для учащихся естественного, медико-биологического и инженерно-технического профилей.* М.: РУДН, 2005.

Автомобиль надёжен и экономичен (предмет и его качественная характеристика).

3. Ситуация, обозначаемая предложениями типа:

Ртуть — металл. Ломоносов — великий учёный. Фотон — частица света (лицо или предмет и его классифицирующий или характеризующий признак, выраженный именем существительным).

4. Ситуация, обозначаемая предложениями типа:

В океане есть горы. У нейтрона нет заряда (локативный субъект (место) характеризуется наличием/отсутствием в нём предмета).

Каждая ситуация описана основным способом — предложением и вторичным способом — словосочетанием (надёжный автомобиль, кипение воды, движение автомобиля, взлёт ракеты, надёжность машины, чистота раствора, кривизна траектории), особым оборотом (причастным, деепричастным: движущийся со средней скоростью автомобиль; двигаясь со средней скоростью, автомобиль...).

Вторичные обозначения четырёх основных ситуаций выступают в качестве компонентов предложения, пунктов плана, заголовков статей, параграфов и т. п., а также служат для связи предложений в тексте. Например: Этот автомобиль надёжен и экономичен. Он (этот надёжный и экономичный автомобиль) очень популярен среди молодёжи. Или: Этот автомобиль надёжен и экономичен. Это (надёжность и экономичность) делает его очень популярным среди молодёжи.

Модели предложений рассматриваются в их регулярных модификациях:

- модификациях времени и вида,
- фазисных модификациях,
- модальных модификациях,
- пассивных конструкций,
- синонимичных вариантах.

Кроме модификаций необходимо представить один из способов распространения и осложнения моделей, актуальный для научной речи, — авторизация. Вводится представление и о возможности двух способов подачи информации:

- 1) объективного
- 2) субъективированного (авторизованного).

Например: Атомные ядра состоят из протонов и нейтронов. Гипотеза правильна — объективный способ подачи информации. Согласно современным представлениям, атомные ядра состоят из протонов и нейтронов. Гипотеза считается правильной — субъективированный (авторизованный) способ подачи информации.

Относительно студентов, изучающих русский язык на продвинутом этапе, когда пройдена подготовка на пороговом и предпороговом уровнях, усвоен язык повседневного общения, сдан экзамен на владение русским языком первого и второго сертификационных уровней и т.д., целесообразно говорить об овладении ими возможностями выбора языковых средств для построения хорошей во всех отношениях русской речи и о реализации данных возможностей.

Знакомясь с возможностями выбора языковых средств при построении русской речи по готовым образцам — студенты, во-первых, получают представление о возможностях выбора языковых средств в более широком, чем на предыдущих этапах овладения русским языком, масштабе; во-вторых — усваивают навыки выбора вариантов языковых средств для создания речи на русском языке студенты должны осознать возможности выбора вариантов языковых средств при построении русской речи, познакомиться с результатами выбора, совершенного производителем речи (текста), и сделать выводы о необходимости обогащения собственного запаса языковых знаний.

Развивая идею выбора языковых средств как основополагающую в развитии речевых компетенций, как готовым образцам русской речи, привлекаем внимание обучаемых к тому, какие языковые средства избраны говорящим или пишущим для

создания речи, какими факторами обусловлен выбор, какова степень эффективности выбора, и т.д.

В результате подводим студентов, изучающих русский язык как иностранный, к выводам о том, что они сами каждый раз, создавая устную или письменную русскую речь, а также, в той или иной мере, пересказывая учебные и научные тексты, производят выбор языковых средств из хранящихся в их памяти запасов знаний русского языка, а возможности, варианты, адекватность и разнообразие выбора зависят от степени владения русским языком и от широты и глубины знаний о нем.

В качестве языкового дидактического материала для приобщения обучаемых к культурным ценностям и науке использовать фрагменты текстов, извлеченных из произведений русской и зарубежной, художественной и публицистической, а также научной литературы, доступных для понимания знакомящих людей с многовариантностью бытия, представляющих собой ценность для обогащения их жизненного и языкового опыта. Работая над фрагментами текстов русских авторов, наши студенты будут глубже, чем на первых этапах изучения русского языка как иностранного, знакомиться с жизнью и с историей страны, с русской национальной ментальностью и русским национальным характером, а работая над текстами зарубежных авторов, — приобщаться к сокровищнице мировой культуры и мысли.

Подлежащий рассмотрению обучаемыми сегментный языковой материал структурирован по уровням языковой системы: лексика, морфемика, словообразование, морфология (избранные темы), синтаксис; фонетика и орфоэпия даны под углом рассмотрения устных средств речи, а графика, орфография и пунктуация — под углом анализа письменных средств.

Для тренировки студентов в сочинении коротких и связных рассказов по рисункам необходимо включать в процесс обучения сюжетные рисунки.

Изучение русского языка на продвинутом этапе может быть интересно и тем носителям русского языка как родного, кто задумывается о том, как говорят и пишут по-русски, как целесообразно, желательно, возможно, необходимо или запрещено говорить или писать на русском языке в зависимости от темы и предмета речи, ситуации и цели общения, от особенностей личности автора и адресата, от стиля, жанра, вида, формы речи и от других факторов, каждый раз обуславливающих выбор языковых средств для её построения.

Статья рекомендована к печати членом редакционной коллегии д.филол.н.
В.Н Арутюнян.

Сусанна МКРТИЧЯН

кандидат педагогических наук, доцент кафедры
русского языка и литературы АрГУ

E-mail: susanna1xh08@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА (НА ПРИМЕРЕ ЛИРИКИ В. КОНОПЛЕВА)

Для развития личности необходимо создавать разностороннюю мотивацию коммуникативной деятельности. При обучении русскому языку появляется возможность использовать не только игровую мотивацию, но и эстетическую, которая обеспечивает знакомство со стихами, песнями, прозой. Но именно в стихотворной речи особенно ярко проявляются чисто художественные свойства и возможности русского языка.

Эффективность использования образцов поэзии в значительной степени зависит от правильно организованной последовательности работы с ними и выбора упражнений, стимулирующих мыслительную деятельность обучаемых и способствующих развитию у них мотивации.

Ключевые слова: стихотворные тексты, уроки русского языка, развитие личности, коммуникативная деятельность, виды мотивации, нравственное и эстетическое воспитание, память.

Ս. Մկրտիչյան

ՊՈԵՏԻԿ ՏԵԺՄՏԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՅ ԼԵԶՎԻ ԴԱՍՍԺԱՄԵՐԻՆ (Վ. ԿՈՆՈՊԼԵՎԻ ՔՆԱՐԵԴՊՈՒԹՅԱՆ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ)

Անձի զարգացման համար անհրաժեշտ է ստեղծել հաղորդակցական գործունեության բազմակողմանի մոտիվացում: Ռուսաց լեզվի ուսուցման ժամանակ հնարավորություն է ստեղծվում օգտագործել ոչ միայն խաղային մոտիվացում, այլև էսթետիկական, որը ծանոթություն է ապահովում բանաստեղծությունների, երգերի և արձակի հետ: Բայց հատկապես բանաստեղծական խոսքում են առավել վառ արտահայտվում ռուսաց լեզվի հնարավորությունները և գեղարվեստական յուրահատկությունները:

Քնարերգության օրինակների օգտագործման արդյունավետությունը մեծ մասամբ կախված է նրանց հետ ճիշտ կազմակերպված աշխատանքի հաջորդականությունից և վարժությունների ընտրությունից, որոնք խթանում են ուսուցանողների մտավոր գործունեությունը և օժանդակում են նրանց մոտ մոտիվացիայի զարգացմանը:

Բանալի բառեր՝ բանաստեղծական տեքստեր, ռուսաց լեզվի դասաժամեր, անձի զարգացում, հաղորդակցական գործունեություն, մոտիվացման տիպեր, բարոյական և էսթետիկական դաստիարակություն, հիշողություն:

S. Mkrtchyan**USING POETIC TEXT AT RUSSIAN LESSONS
(ILLUSTRATED BY V. KONOPLEV'S LYRICS)**

For the development of personality it is necessary to create versatile motivation of communicative activity. When teaching the Russian language there is an opportunity to use not only the gaming motivation, but also an aesthetic that provides familiarity with poems, songs, prose. But particularly in poetic speech are expressed artistic features and capabilities of the Russian language.

The effectiveness of using poetry samples largely depends on the well-organized sequence of work with them and the choice of exercises that stimulate mental activity of students and their motivation.

Key words: poetic texts, Russian lessons, personal development, communication activities, types of motivation, moral and aesthetic education, memory.

В условиях гуманизации образования, когда личность растущего человека находится в центре всей образовательной и воспитательной деятельности, поиск эффективных способов и приемов обучения, в том числе и русскому языку, привлекает пристальное внимание многих ученых, методистов и учителей.

Для развития личности необходимо создавать разностороннюю мотивацию коммуникативной деятельности. При обучении русскому языку появляется возможность использовать различные виды мотивации. Применение эстетической мотивации предполагает знакомство со стихами, песнями, прозой. Но именно в стихотворной речи особенно ярко проявляются чисто художественные свойства и возможности русского языка.

Использование стихотворных текстов на уроках русского языка оказывает положительное воздействие в плане нравственного и эстетического воспитания личности. К ним обращаются для отработки произношения, лексического и грамматического материала, развития речи, обучения выразительному чтению. Многократное повторение одних и тех же языковых явлений в стихотворении, ритмический рисунок, мелодика стихотворения, - все это развивает творческие способности учащихся, учит их наблюдательности, умению рассуждать, побуждает к выражению своих мыслей. Как известно, заучивание стихов развивает также память.

Использование поэзии способствует развитию основных коммуникативных умений: чтения, аудирования, говорения. Поэзия способствует обучению основным видам речевой деятельности и позволяет использовать нешаблонные, творческие типы упражнений. При этом происходит достижение практической цели обучения.

Знакомство с лучшими образцами поэзии, а также вариантами перевода стихов на родной (армянский) язык способствует развитию лингвострановедческой и культурной компетенции обучаемого, т.е. достижению общеобразовательной цели обучения.

Специфика поэзии помогает ученику овладеть эмоционально-ценностным опытом общения. Учитель также глубже узнает своего ученика, как бы получает его психологический портрет. Таким образом, использование поэзии имеет развивающее значение, к тому же оно помогает обеспечить не только языковую атмосферу на уроке, но и психологический комфорт.

При отборе стихов следует руководствоваться следующими требованиями:

1. Они должны быть доступными - не содержать большого количества новой лексики.
2. Не должны включать незнакомые грамматические явления.
3. Должны быть небольшими по объему.
4. Должны представлять воспитательную ценность и заключать в себе тематику для беседы.

Выделяются следующие этапы работы над стихотворением:

1. Краткое ознакомление с автором стихотворения.

2. Снятие языковых трудностей.
3. Выразительное чтение стихотворения учителем.
4. Пересказ и перевод стихотворения.
5. Анализ стихотворения.
6. Повторное чтение стихотворения учителем с целью расстановки учащимися пауз, ударений в тексте.
7. Хоровое чтение стихотворения вслед за учителем по законченным строкам.
8. Чтение стихотворения отдельными учащимися.
9. Обсуждение стихотворения.
10. Сопоставление имеющихся литературных переводов; обсуждение переводов, выполненных учащимися.

Итак, поэзия может быть использована как образец современной аутентичной разговорно-литературной речи для достижения ведущих целей обучения и для развития творческих способностей учащихся.

Эффективность использования образцов поэзии в значительной степени зависит от правильно организованной последовательности работы с ними и выбора упражнений, стимулирующих мыслительную деятельность обучаемых и способствующих развитию у них мотивации.

Предложенные ниже стихотворные тексты с вопросами и заданиями можно использовать на уроках русского языка.

1. Прослушайте “ԼՂՀ Պետական հիմնը” на стихи В.Акопяна и музыку А.Насибяна. Прочитайте стихотворный текст В. Коноплева “Государственный гимн НКР”. Определите его цветовую гамму. Объясните свою точку зрения. Выучите стихотворения наизусть.

ԼՂՀ Պետական հիմնը

Ազատ ու անկախ Արցախ,
Քո տուն-ամրոցը կերտեցինք,
Պատմությունը մեր երկրի,
Մեր սուրբ արյամբ մենք սերտեցինք:

Դու բերդ ես անառիկ,
Բարձունք սրբազան, վեհ անուն,
Մասունք աստվածային,
Քեզնով ենք հավերժանում:

Դու մեր լույս հայրենիք,
Երկիր, հայրենյաց դուռ սիրո.
Ապրիր դու միշտ խաղաղ,
Մեր հին ու նոր Ղարաբաղ:

Քաջերն ենք մենք, հայկազուն,
Մռավ ենք, Քիրս ենք ու Թարթառ,
Մեր վանքերով լեռնապահ՝
Անհաղթելի մի բուռ աշխարհ:

[1: С.40]

Принят решением Верховного Совета республики 17 ноября 1992 года.

Автор слов “ԼՂՀ Պետական հիմնը” – Вардан Акопян, композитор – Армен Насибян.

Государственный гимн НКР

Свободный и независимый
Арцах, как крепость, строим мы,
Героев кровью писана
История моей страны.

Ты, святыня, в веках
Неприступной твердыней стоишь,
Богом хранимый, Арцах,
Ты гордое имя хранишь.

Ты, Отчизна, наш свет,
Храм Любви и в мольбах, и в сердцах.
Помним мы предков завет
Пусть в мире живет Карабах!

Армяне, мы сила страны,
Как Мрав, как Кирс и как вечный Тартар.
Верою предков защищены,
Храним наш край, наш Божий дар.

[1: С. 39]

2.Прочитайте стихотворный текст. Определите его главную идею. Проиллюстрируйте. Какой оттенок придает настроению словосочетание “скрипка Господа”? Обсудите. Выучите стихотворение наизусть.

СКРИПКА ГОСПОДА...

Слышу музыку в небе лазурном
И туда устремляю глаза.
Вижу образ в сиянье ажурном,
Чистый, словно ребенка слеза.
Над Масисом лик Ангела света
Проявляет ко мне интерес.
Звуки в сердце, как строки Завета,
От звучания скрипки с небес.

Вместе с радостью скорбная нота,
С благодатью — печаль и тоска.
В этой музыке- вера народа,
Что хранит его душу века.
«Сколько раз рвали струны у скрипки,
Но она под охраной Христа.
-Знай, мой друг, — молвил Ангел с улыбкой,-
Скрипка Господа — наш Айастан...

Играет Ангел златокудрый мой
На скрипке Господа мотив чудесный.
Останется Армения со мной,
Пока звучит в душе Господня песня.
Плач скрипки Господа у нас в крови,
Передаем его своим мы детям.
Дай, Господи, Армении любви,
Пока Ты с нами, мы живём на свете.

2009 г. [1: С. 68-69]

3. Прочитайте стихотворный текст. Найдите строки, которые подтверждают присутствие в нем человека. Каким вы представляете автора этих строк? Выучите стихотворение наизусть.

ПРИКОСНОВЕНИЕ К АРЦАХУ...

Ашоту Бегларяну

— Ответь, Хачкар, мне, — я открыт душою,
Твоею правдой сердце я омою,
Как свежестью арцахских родников.
Скажи, Хачкар, пусть мой вопрос не нов,
И, может, выглядит совсем нелепо.
Хочу понять страну твою и небо,
Что смотрит с интересом на меня...
Я чувствую, как будто, приобняв
Меня за плечи, кто-то шепчет в ухо:
— Тому, кто хочет слышать, - мало слуха,
Тому, кто хочет видеть, - мало глаз,
Кто хочет говорить, - не нужно фраз.
Пойми, скиталец, каждая тропинка
Неповторима, как слеза, снежинка...
И, если небо ты понять решил,
Спроси о том у собственной души.
Взгляни, мой друг. Ты видишь эти горы?
Знакомся. Мрав. С собратьями просторы
Родной страны из века в век хранит.
Он видел, как здесь первый неопит
С Егише и Дадо общался с Богом,
Как к Амарасу строилась дорога,
Как возводились Гандзасар, Урек.
Здесь каждая вершина, человек,
На живописном карабахском плато
Тебе поведает, какую плату
Платил Арцах за мир и честь свою.
Как в прежние столетия молю:
В дни радости и время непогоды
Храни, Господь, Арцах с его народом!
За пролитые пот его и кровь
Наградой будет пусть Твоя Любовь!

Хачкар умолк. Я под своей рубахой
Биенье сердца ощутил Арцаха.

16-17 февраля 2006 г. [1: С. 30-31]

4. Прочитайте стихотворный текст, наблюдая за употреблением обращений. Сделайте поэтический перевод стихотворения. Обсудите.

МОЙ АРЦАХ...

Мой Арцах, я в кольце твоих гор, как в объятьях любви,
Переполнен словами, их высказать нет сил и духа,
Упиваюсь простором, наполненным силой земли,
В твоём имени — мощь, красота и энергия звука.

Арцах!
 Я услышал от птицы, летящей в седых облаках.
 Арцах!
 Беспреданно пульсирует кровь в напряженных висках.
 Арцах!
 Твой народ, как святыню, хранит это имя в сердцах.
 Арцах!
 Сбереги свою душу родную, отец, в бесконечных веках!

Мой Арцах, я частичка твоя, как и множество тех,
 Кто веками тебя защищал, жил единой судьбою.
 Все дороги к тебе приведут, ведь за сменой вех
 Та же кормит земля, те же ветры шумят над главою.

Арцах!
 Я услышал от птицы, летящей в седых облаках.
 Арцах!
 Как морзянка пульсирует кровь в напряженных висках.
 Арцах!
 Твой народ, как святыню, хранит это имя в сердцах.
 Арцах!
 Сбереги свою душу родную, отец, в бесконечных веках!

декабрь 2006 г. [1: С.36]

5. Прослушайте стихотворный текст в чтении преподавателя. Озаглавьте его. Подготовьтесь к выразительному чтению стихотворения под музыку, выбранную вами.

Покажи мне дорогу на юг!
 Через терние непостоянства
 Колею, словно лыжник в пространстве,
 Я незримо к тебе проторю.

Из российских просторов приду,
 Чтоб в глаза твои, цвета тутовки,
 Вновь взглянуть. Хоть попытки неловки,
 К моему, брат, прости уж, — стыду.

Я хочу в них увидеть опять
 Предначертанный Господом жребий.
 Как в момент совершения требы
 Я готов Слову Бога внимать.

Ведь недаром, скажи, милый брат,
 Он нас свёл на арцахских просторах?
 Чтоб в маштоцевских буквах-узорах
 Я увидел Его светлый взгляд.

Чтоб прочёл на хачкарах слова,
 Письмена на стенах Гандзасара.
 До сих пор от неожиданного дара
 В благодати моя голова.

Я хочу хоть немного отдать
Той любви, что подарена Богом.
Милый брат, я осилю дорогу,
Чтоб Арцах, в тебе видя, обнять.

март 2009г. [1:С.28]

Литература

1. Коноплев В.В. Армения как состояние любви/Ер.: - ФИЛИН, 2013.-76 с.

Статья рекомендована к печати членом редакционной коллегии
д.филол.н. В.Н Арутюнян.

Сусанна МКРТИЧЯН

кандидат педагогических наук, доцент кафедры
русского языка и литературы АрГУ

E-mail: susanna1xh08@mail.ru

МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ДЛЯ ВЕДЕНИЯ ЗАНЯТИЙ ПО ТЕМЕ «ГЛАГОЛЫ ДВИЖЕНИЯ»

Овладение лексико-грамматическими средствами русского языка предполагает выделение некоторых частных объектов с целью наилучшего освоения специфических механизмов их функционирования в речи. Одним из таких частных объектов является группа глаголов движения.

Использование в системе обучения употреблению глаголов движения предложенных нами методических рекомендаций приводит к предупреждению ошибок, закреплению навыков употребления указанного лексического пласта в речи учащихся армянских школ.

Ключевые слова: глаголы движения, русский язык, системно-функциональный, концентрический, ситуативный, приставки, навык, видообразование, речь, учащиеся.

Ս. Մկրտիչյան

ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ ՑՈՒՑՈՒՄՆԵՐ «ՇԱՐԺՈՒՄ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԲԱՅԵՐ» ԹԵՄԱՅԻ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ռուսերենի բառաքերականական միջոցների տիրապետումը ենթադրում է որոշ մասնաբաժինների առանձնացում՝ խոսքում դրանց գործառնությունների յուրացման համար:

Այդպիսի մասնավոր դեպքերից մեկը շարժում արտահայտող բայերի խումբն է:

Առաջարկվող մեթոդական ցուցումների կիրառումը շարժում արտահայտող բայերի ուսուցման գործընթացում կհանգեցնի թույլատրվող սխալների կանխմանը, ինչպես նաև հայկական դպրոցների սովորողների խոսքային համակարգում նշված բառաշերտի օգտագործման հմտությունների ամրապնդմանը:

Բանալի բառեր՝ շարժում արտահայտող բայեր, ռուսաց լեզու, համակարգային-ֆունկցիոնալ, համակենտրոնացված, իրավիճակային, նախաձանցներ, հմտություններ, կերպավորում, խոսք, սովորողներ:

S.Mkrtychyan

METHODOICAL RECOMMENDATIONS FOR CONDUCTING CLASSES ON THE TOPIC " MOTION VERBS "

Mastering the lexical grammatical means of the Russian language suggests the allocation of some private objects with the aim of best mastering the specific mechanisms of their functioning in speech. A group of motion verbs are one of such private objects. The use of the methodological recommendations of the motion verbs in the system of training leads to the prevention of mistakes, strengthening the skills of using the lexical layer in the speech of students of Armenian schools.

Key words: motion verbs, Russian, system-functional, concentric, situational, prefixes, skill, speciation, speech, students.

Выделение темы “Глаголы движения” в процессе обучения русскому языку учащихся армянских школ обусловлено рядом причин лингвистического и методического характера.

1. Многие глаголы движения являются частотными, распространенными в разных сферах общения и достаточно универсальными в употреблении, например: идти-ходить, ехать-ездить, нести-носить, пойти, поехать, прийти.
2. Изучение глаголов движения позволяет в рамках лексически ограниченной группы слов познакомить учащихся с языковыми средствами, обозначающими пространственную ориентацию. Данная глагольная группа – одна из наиболее активных в словообразовательном отношении. Изучение префиксальных глаголов существенно расширяет потенциальный словарь учащихся.
3. Глаголы движения многозначны, поэтому их конкретные значения выявляются и уточняются в контексте. Это открывает большие возможности для развития речемыслительных способностей учащихся и творческого подхода к изучению языка.
4. Овладение глаголами движения, навыками их использования в речи представляет значительные трудности для учащихся – армян в силу известной сложности данной подсистемы в русском языке, а также вследствие межъязыковой интерференции.
5. Коммуникативная значимость рассматриваемой группы глаголов чрезвычайно велика: знание глаголов движения необходимо в общении уже на начальном этапе обучения. Однако подлинно-глубокое освоение некоторых закономерностей их употребления возможно лишь при наличии достаточно высокого уровня владения языком.

Методически важно работу над темой “Глаголы движения” осуществлять во взаимосвязи с изучением глагольной системы в целом, поскольку глаголы движения – лишь небольшая подсистема в составе обширного лексико-грамматического класса.

Изучение употребления глаголов движения осуществляется поэтапно, концентрически, и для каждого концентрируется отбор языковых средств на основе критериев лингвистического, методического и психологического характера. Наиболее сложным является отбор материала для начального этапа обучения, поскольку следует отобрать не просто некоторое, ограниченное количество единиц, а также языковые средства, которые необходимы для осуществления речевой деятельности на данном этапе обучения. Так, например, нельзя на начальном этапе ограничиться введением глаголов только группы идти или группы ходить. Допустимо последовательное представление этих групп, но большого временного разрыва в их презентации быть не может. Это определяется высокой степенью функциональной распространенности данных групп глаголов: они не заменяют друг друга в конкретных условиях употребления.

Описание и представление языкового материала на разных этапах обучения должно быть системно - функциональным, т. е. язык должен описываться и представляться как функционирующая система, с ее подсистемами и элементами.

При системно - функциональном представлении материала осуществляется не одноразовое линейное изложение темы, а постоянное – на протяжении всего курса обучения – углубление и расширение знаний учащихся в этой подсистеме, овладение ориентирами, позволяющими учащимся правильно использовать эти формы в разных речевых условиях. Каждый концентр - это веха в процессе формирования в сознании учащихся адекватного представления о функционирующей подсистеме глаголов движения. В каждом концентре системно-функциональное описание языкового материала дополняется принципом ситуативности представления материала.

Таким образом, принцип представления языкового материала в перспективе всего курса – системно-функциональный; последовательность представления материала – концентрическая; представление конкретных языковых явлений при разработке урока, блока, концентра осуществляется на ситуативной основе.

Задача преподавателя состоит в том, чтобы дать толкование глаголов и охарактеризовать контекстные и ситуативные условия, а также указать различие между глаголами, подчеркнув особенности условий их употребления.

Учащийся должен заметить и принять во внимание компоненты ситуаций: а) где происходит действие; б) относительное время речевого действия: что ему предшествовало и что последует затем; в) участники общения, их социальные роли, характер межличностных отношений участников общения. Так, в ситуациях, где обычно используются высказывания с глаголами движения, существенной оказывается пространственная ориентация по отношению к движущимся предметам. Например, при обозначении перемещения лица, предмета из одной точки в другую (однонаправленное движение) важно четко представлять местоположение говорящего, слушающего и лица (предмета), о котором идет речь, по отношению к исходной и конечной точке перемещения. Ср.: Араик поехал к нам в Степанакерт (говорящий сейчас находится не в Степанакерте, но постоянно живет в Степанакерте) - Приезжай к нам в Степанакерт на каникулы. Араик уже приехал (говорящий живет и находится в Степанакерте) – Араик поехал в Степанакерт (говорящий не в Степанакерте) - Араик уже приехал в Степанакерт (позиция говорящего не определена)

Большое значение при общении имеет наличие осведомленности о предшествующих событиях. Ср.: Вы ездили в Ереван? – Вы уже съездили в Ереван? (второй вопрос предполагает наличие пресуппозиции – осведомленности спрашивающего о намерениях собеседника).

В процессе общения учащийся должен выступать в актуальных для него социальных ролях, с тем чтобы он мог оценить статус не только собеседника, но и свой собственный и на этой основе строить общение, учитывая социальные, культурные, этические нормы, принятые в данной среде, в данной сфере общения.

Успешность общения во многом зависит от правильного выбора языковых средств в соответствии с целями и условиями общения.

В процессе работы целесообразно обратить внимание на наиболее типичные контексты, отражающие ту или иную ситуацию.

Необходимо привлечь внимание учащихся к тому, что правила употребления глаголов движения нередко корректируются устоявшейся традицией употребления (узусом). Так, можно сказать Поезд пришел вовремя, но нельзя *Поезд пришел и остановился, *Поезд медленно пришел.

Поскольку глаголы движения армянского и русского языков различны по объему и широте лексических значений, частотности их употребления, при отборе грамматического материала уже с первых этапов обучения нужно учитывать специфику конструкций армянского и русского языков. Изучение смысловой стороны глаголов выдвигается на первый план.

Необходимо четко разграничить границы обучения бесприставочных и приставочных глаголов движения, тем самым предупредив возникновение трудностей на пути к пониманию и употреблению этих глаголов.

При объяснении лексического значения глаголов движения следует широко использовать внутриязыковое сопоставление. Для этого можно построить следующие сопоставительные ряды:

- а) глаголы движения без приставок, обозначающие способ передвижения (ехать-идти);
- б) глаголы, обозначающие однонаправленное и разнонаправленное действия (идти-ходить, ехать-сздить, бежать-бегать);
- в) бесприставочные и образованные от них приставочные глаголы (идти-уйти, ходить-уходить, ехать-уехать);
- г) глаголы движения с разными приставками (уйти-прийти, уходить-приходить, войти-выйти, входить-выходить).

При планировании учебных занятий необходимо отметить, что приставки по их роли можно объединить в три группы (2, 133):

1. Приставки, вносящие в глагол новые ярко выраженные лексические значения (и одновременно изменяющие или не изменяющие значение глагола).
2. Приставки, образующие новые слова (одновременно изменяющие или не изменяющие вид глагола).
3. Приставки, изменяющие только вид глагола и образующие парный по виду глагол.

При изучении приставочных глаголов движения основное внимание должно быть уделено глаголам с приставками пространственного значения, так как именно они чаще всего встречаются в речи.

Предупреждению ошибок способствует установление соответствий глагольных приставок определенным предлогам (3, 40):

1) при обозначении “финиша” : дойти, доехать до...; подойти, подъехать, подбежать к...;

2) при обозначении “старта” : сойти, съехать, слететь с...; отойти, отъехать от...;

3) при обозначении “трассы”: перенести, перевести, перевезти через

Наиболее распространенные соотношения могут быть представлены следующим образом (там же, 41):

Куда? (“финиш”)	Откуда? (“старт”)
на + В. п.	с + Р. п.
в + В. п.	из + Р. п.
к + Д. п.	от + Р. п.
за + В. п.	из-за + Р. п.
под + В. п.	из-под + Р. п.

“Трасса”, то есть место, где происходит движение, обычно обозначается предложно - падежными группами, куда входят предлоги по (+Д.п.), вокруг (+Р.п.), через (+В.п.), мимо (+Р.п.) и др., или формой Т.п. без предлога: пройти по улице Азатамртиков, вокруг памятника, через ручей, мимо дома, полем.

Чтобы помочь учащимся освободиться от ошибок в употреблении приставочных глаголов, чтобы предупредить эти ошибки, необходимо постоянно обращать внимание на следующие моменты:

- 1) особенности видообразования у глаголов движения;
- 2) роль речевой ситуации при выборе языковых средств;
- 3) особенности взаимодействия приставочного глагола движения и контекста (контекст и выбор глагольной приставки):

а) глагол с одной и той же приставкой в разных контекстах может передавать разные значения;

б) глаголы с разными приставками в определенном контексте могут сближаться, иметь сходное значение контекстуальные синонимы);

в) возможны случаи стилистической дифференциации глаголов движения;

г) встречаются случаи узусного употребления приставочных глаголов;

- 4) особенности построения предложений с глаголами движения:

а) возможные соотношения приставки и предлогов;

б) вид и форму примыкающего глагола со значением цели движения.

Вопрос употребления видов глагола уже не раз был предметом обсуждения в научной литературе (см. 1;4;5).

Шахбазян Р. М. пишет: “Разработка конкретных методов и приемов работы основана на признании следующих теоретических положений :

1. Доминантой грамматической семантики вида, позволяющей противопоставлять совершенный вид несовершенному, является целостность совершенного вида и процессность несовершенного вида.

2. Члены видовой пары являются формами одного слова при сохранении тождества лексического значения.

3. Употребление и функционирование совершенного и несовершенного видов в определенной степени зависит от взаимодействия с лексическим окружением и перекрещивания с другими грамматическими категориями.

Исходя из сложности грамматической категории вида, отсутствия этой категории в родном языке учащихся и указанных теоретических предпосылок, мы находим целесообразным для более эффективного обучения этой категории обращение к методике комплексной подачи материала, предполагающего семантический и функциональный анализ. Успешную реализацию этого принципа мы находим:

а) в определении семантического потенциала категории вида ,

б) в учете разного типа отношений совершенного и несовершенного видов к каждому из присущих им признаков,

в) в установлении сочетаемости видовых форм с обстоятельственными и другими словами, выступающими носителями или дополнительными выразителями данного семантического содержания,

г) в определении грамматических показателей глаголов совершенного и несовершенного видов в их взаимосвязи с другими грамматическими категориями (время, наклонение и др.) “(5, 40 – 41).

Изучение приставочных глаголов движения, следовательно, тесно смыкается и с другой категорией русской морфологии, с категорией вида.

Для уточнения границ конкуренции видов необходимо привлечь контекст, так как вид глагола носит ситуативный характер (1, 9).

Литература

1. Аванесян Г. Н. Учет ситуативности видов русского глагола в процессе обучения. Проблемы содержания и методов обучения языкам: Мат. Респ. науч. конф., посвящ. памяти Г. М. Агабабова. 8-9 октября 1998 г./[Редкол. М. Г. Аствацатрян и др.] – Ер. : ЕГИИЯ им. В. Я. Брюсова, 1998 . - 65 с.
2. Амирджанян Э. Р. Приставочные глаголы движения. Тезисы докладов 48 - ой годичной научной конференции профессорско-преподавательского состава, аспирантов, соискателей, научных работников (19-22 ноября 1996 г.). - Ер.: Манкаварж, 1998 . - 260 с.
3. Битехтина Г. А., Юдина Л. П. Система работы по теме "Глаголы движения". - М.: Рус. яз., 1985. - 160 с.
4. Лебедева Г. Ф. Упражнения по употреблению видов глагола. М.: изд. Моск. ун-та, 1963. – 111с.
5. Шахбазян Р. М. Основные трудности употребления видов русского глагола в национальной аудитории и пути их преодоления. – Русский язык в армянской школе, Ер., 1978, N3. - 64с.

Статья рекомендована к печати членом редакционной коллегии д.филол.н. В.Н Арутюнян.

Агата САФАРЯН

“Университет Месроп Маштоц”,

старший преподаватель кафедры иностранных языков

e-mail: agata2840@mail.ru

ЭКСПЛИКАЦИЯ АРХЕТИПА «ДЕМОН» В ЯЗЫКОВОМ И ТЕКСТОВОМ МАТЕРИАЛЕ

Статья посвящена проблеме отражения в языковом сознании архетипических представлений о демонах. Вера в демонические сущности прослеживается в первобытном обществе, где они воспринимались носителями как злых, так и добрых начал, сосуществующими с человеком. Анализ лексикографической информации показал, что негативный признак в восприятии демонов доминирует и находит еще большее расширение в художественных текстах. В статье посредством анализа языкового и текстового материала, с применением различной методики анализа когнитивных феноменов раскрывается структурно-содержательный потенциал архетипа “Демон”.

Ключевые слова: архетип, архетип “Демон”, бессознательное, языковое сознание, фейри, матрица, признак, анализ.

A. Safaryan

THE EXPLICATION OF THE «DEMON» ARCHETYPE IN LANGUAGE AND TEXT MATERIAL

The article is devoted to the problem of reflection of archetypal ideas about demons in the linguistic consciousness of. Faith in demonic creatures can be traced in primitive society, however, demons were thought to be evil and good creatures, coexisting with a person and predetermining his fate. The analysis of lexicographic information suggests that the negative aspect in the perception of demons dominates, and reveals even greater expansion in fiction. The article, through the analysis of linguistic and textual material, applying different techniques, allows to reveal structural-meaningful potential of the «Demon» archetype.

Keywords: archetype, «Demon» archetype, unconscious, linguistic consciousness, fairies, matrix, feature, analysis.

Ա. Սաֆարյան

**ԴԵՎ ԱՐՔԵՏԻՊԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԼԵԶՎԱԿԱՆ և ՏԵՔՍՏՍԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐՈՒՄ**

Հոդվածը նվիրված է լեզվական գիտակցության մեջ արտացոլված դերի արքետիպային պատկերացումների խնդրին: Դիվական ուժերի նկատմամբ հավատը բնորոշ էր դեռևս նախնադարյան հասարակությանը: Այդ ուժերն ընկալվում էին թե՛ որպես չարի և թե՛ որպես բարու սկիզբ՝ մարդու գոյությանը զուգահեռ: Բառագիտական տեղեկույթի վերլուծությունը հավաստում է, որ դիվական ուժերի ընկալումներում բացասական հատկանիշը գերակայում է, և այն ավելի ընդլայնված դրսևորվում է տեքստերում:

Հոդվածում տեքստային և լեզվական նյութերի վերլուծության միջոցով ճանաչողական ֆենոմենի քննության տարբեր եղանակների կիրառմամբ բացահայտվում են Դև արքետիպի կառուցվածքափմաստային առանձնահատկությունները:

Բանալի բառեր՝ արքետիպ, Դև արքետիպ, անգիտակցական, լեզվական գիտակցություն, փերի, մատրիցա, բնորոշ գիծ, վերլուծություն

Введение

Повышенный интерес к проблемам отражения в языковом сознании архетипических представлений этноса способствовал активной манифестации термина «архетип» в научном дискурсе. Являясь довольно гибким термином и имея множественную аппликативность, «архетип» во всех своих проявлениях всегда соотносим с «первообразами» [1, с. 13]; «общей основой», отсылающей к глубинным слоям психики всех homo sapiens [4, с.10]. За понятием архетипа всегда скрывается константная модель, схема, служащая основой для его дальнейших вариаций.

Переживания кризисных и проблемных ситуаций в массовом сознании провоцируют процесс оживления и воплощения того или иного архетипа [7, с. 149]. Это замечание Юнга можно справедливо отнести к архетипу «Демон», который будучи неотъемлемым и достаточно динамичным компонентом коллективного бессознательного, активно «реагирует» на все изменения в культурно-языковом пространстве.

На ранних этапах зарождения цивилизации возникла вера в сущности, оказывающие благоприятное или негативное влияние на человека. Вера в добрых и злых духов обнаруживается в воззрениях различных народов: у славян *анчутка* (злой дух) – *берегини* (добрые духи); у китайцев *гуй* (злой дух) – *шэнь* (добрый дух); у армян *чарки*, *алы* (злые духи) – *пай*, *мардапай* (духи-хранители) [8, с. 75, 282, 1085]. Амбивалентность в традиции англичан прослеживается в поверьях о добрых (*brownie*, *boggard* и др.; опекуны бань, сокровищ, церквей – *bath fairies*, *Leprechaun*, *Church Grim*) и злых фейри (водные духи – *kelpie*, *mermaids* «морские девы», *merman* «морские мужи») [9, с. 149]; [10, с. 201, 268, 244].

Представления о сверхъестественном актуальны на каждом этапе изменений культурной парадигмы, в частности, в период развития христианского учения. В особенности данное замечание справедливо по отношению к средневековым учениям, в которых дохристианские идеи о добрых и злых духах получили вторичное осмысление. Мифы, легенды, предания, языческие ритуалы и сверхъестественные существа, всячески осуждавшиеся церковью как высшим институтом духовной власти, в то же время не подвергались отрицанию: как справедливо заметил Р. Назиров,

«церковь канализировала народное мифотворчество, направив его в сферу демонологии» [3, с. 155–156]. Такие процессы способствовали оживлению архетипа «Демон» и активной экспликации его негативного аспекта в языковом континууме.

С целью показать лингвистические механизмы этого процесса нами был проведен анализ языкового и текстового материала (роман М.Г.Льюиса «Монах») и выделен ряд когнитивных признаков архетипа «Демон», осознанных человеком и отображенных в структуре архетипа как элементы его содержания.

Методика анализа

Анализ архетипа строится по принципу ядро-периферия, где значение ядра формируется значением основных лексем номинантов, в то время как периферия рассматривается посредством когнитивно-матричного анализа художественного материала

Ядро определяется посредством анализа лексического материала, с привлечением *компонентного анализа*, посредством анализа лексемы-репрезентанта (ключевой лексемы) и вычленения набора семантических признаков, послуживших базой для последующей когнитивной интерпретации, этимологического анализа, дефиниционного анализа.

Положение Н.Болдырева о «необходимости выявления соотношения и взаимодействия языковых единиц и лежащих в их основе структур знания» [2, с. 24], считаем необходимым в вычленении когнитивных признаков исследуемых архетипов в художественном континууме. Опираясь на фактический материал – художественные произведения – мы попытаемся смоделировать периферию архетипа при помощи анализа компонентов, структур, их взаимосвязей а также содержания.

С этой целью нами планируется провести *когнитивно-матричный анализ* архетипа «Демон» в произведении британского писателя М.Г.Льюиса «Монах», позволяющего выявить и описать **“системы взаимосвязанных когнитивных контекстов”** [2, с. 47], положенных в основу формирования значений языковых единиц, репрезентующих архетип. Иными словами содержание архетипа раскрывается посредством сопряжения с определёнными областями знаний.

Семантический анализ значения основных лексем-номинантов архетипа «ДЕМОН». Архетип «Демон» представлен ключевой лексемой – «*demon*». По данным электронных этимологических словарей «*demon*» появляется в среднеанглийском в 1200-1300 от лат. *daemon* 'дух' < греч. *daimon* «божество, божественная сила», вдохновитель, охраняющий божество' < праиндоевр. **daimon* «распорядитель судьбами». Однако мы позволили себе немного углубиться в этимологию данной лексемы, выявив, что *daimon* восходит к корню **da* – «делить, разделять» и “*mon*” – “один, единственный”. Сочетание *da-mon* позволяет предположить, что демон, несмотря на отсутствие данного определения в этимологии все же выражает идею “лишения целостности”, “разъединения души”, ввиду чего демоны могли рассматриваться как *сущности*, несущие в себе как положительный, так и отрицательный потенциал.

Анализ данных основного значения лексем проводится посредством дефиниционных словарей: (CED), (OALD), (Col.Dict), (MacMillan). В ходе анализа выявлено, что общей семой для лексем *demon*, *demoness*, *devil*, *fiend*, *imp*, *Satan*, *Lucifer*, *Mephistopheles*, *Old Nick* (юмор.), *incubi*, *succuba*, *ghoul*, *hag* (устар.), *lamia* является сема «злой дух»-evil spirit являющаяся основной и формирующая общее представление об архетипе «Демон».

Дальше следует категоризация по некоторым дифференциальным признакам: «ангельская сущность»- the angel, the rebellious angel в лексемах **Lucifer**, **Satan**; признак «вымышленность» присутствующий в **devil**, **Old Nick**, **Mephistopheles**, **lamia**, **ghoul** - religious beliefs.; in many religions; believed in folklore; believed to...; imaginary creature; признак «нерархия» состоит из компонентов «главный дух» –

devil, Satan, Lucifer, Old Nick, Mephistopheles – chief spirit, the supreme spirit of evil и «малый дух» – **imp** – a little devil, посредством которых выражаются отношения доминирования и подчинения среди демонов. Признак «гендерная принадлежность» далее категоризируется на «мужской дух» – **incuba** – male evil spirit – «женский дух» – **demoness, succubae, lamia, hag**, female evil spirit. Компонент «влияние на субъект» разложен на «соблазнитель», который дальше субкатегоризируется на «соблазнитель мужчин» – **succuba** – had sex with sleeping men и «соблазнитель женщин» – **incubi** – have sexual intercourse with sleeping women; «истязатель» – **devil, Satan** – tormentor и «канибал» (поедатель трупов) **ghoul, lamia** – robs graves, eats dead people. Дифференцирующий признак «противник Бога» представлен в **devil, Satan, Lucifer, Mephistopheles, Old Nick** – the adversary of God, the enemy of God и компонентом «правитель ада» - **Devil, Lucifer** – the ruler of hell.

Проведённый семантический анализ словарных дефиниций лексем (см. табл.1), позволяет выделить ядро, куда входят интегральная или общая сема «злой дух» и дифференциальные денотативные семы «вымышленность», «иерархия», «гендерная принадлежность», «влияние на субъект», «посланник ада».

Таблица1.

Сема лексема	сущность /злой дух сила/	ангельская сущность	вымысел (плод фантазии/ религиозных верований)	иерархия		гендерная принадлежность		влияние на субъект				противник Бога	правитель ада
				главный	малый	мужской	женский	соблаз- нитель		истязатель	канибал		
								мужчин	женщин				
demon	+												
demoness	+						+						
devil	+		+	+						+		+	+
fiend	+												
imp	+				+								
Lucifer	+	+		+								+	+
Satan	+	+		+						+		+	
Old Nick	+		+	+								+	
Mephistophele s	+		+	+								+	
incuba	+					+			+				
succuba	+						+	+					
lamia	+		+				+				+		
ghoul	+		+								+		
hag	+						+						

Архетип «Демон» в пространстве художественного произведения

Одним из первых английских романов, в которых нашло отражение инфернальное зло, является роман М.Г. Льюиса «Монах» (1796)¹, в котором повествуется об искушении демоном настоятеля церкви Капуцинов – монаха Амбросио. Став жертвой демонического воздействия, Амбросио отходит от церкви, заключает сделку с Дьяволом и становится одержимым своими необузданными страстями.

Задачей автора является максимальное сближение образа монаха с образом демонического персонажа, ввиду чего мы видим в образе монаха отпечаток инфернального мира. Одним из очевидных признаков демонизации героя является его **одержимость**. Разум Амбросио подчинен роковой необузданной страсти – сластолюбию/*lust* – изо дня в день пожирающей его душу и стягивающей его в инфернальную бездну. Желание погрузиться в мир чувственных наслаждений постепенно перерастает в одержимость, а сам монах превращается в злодея. Примеры ниже содержат эпитеты, наделяющие страсть и желание монаха такими качествами как “неуправляемость”- *ill-regulated, unbridled*, “свирепость”- *fierce*.

He would have given worlds had He possest them, to have restored to her that innocence of which *his unbridled lust* had deprived her. (1, 42) He longed for the possession of her person; and even the gloom of the vault, the surrounding silence, and the resistance which He expected from her, seemed to give a fresh edge to *his fierce and unbridled desires*. (3, 199);

Отметим, что выбор предиката *devour/пожирать*, показывает насколько огонь сластолюбия распалился в сердце монаха, что он жадно взглядом впиается в жертву.

He remained for some moments *devouring those charms with his eyes* which soon were to be subjected to *his ill-regulated passions* (3,43);

Синтаксически посредством перечисления хаотичных действий монаха, таких как *pace/расшиазивать, dash/бросаться, howl/выть* автор добавляет чувство напряжения, как самому монаху, так и читателю. Повсеместно стоит обратить внимание на эпитет *impotent fury* и метафору *all the transports of rage and madness*. Атрибут *impotent* в коллокации с *fury* переносит функцию беспомощности и бессилия на ярость, которая ест монаха изнутри; пример ... *all the transports of rage and madness* по аналогии со средствами передвижения приобретают свой маршрут, некий набор хаотических движений, которые характеризуют приступы ярости и безумства, ввиду чего он с одной стороны он старается сдерживать свой гнев, с другой будто сумасшедший истребляет все, что стоит на пути:

... He *paced the chamber with disordered steps, howled with impotent fury, dashed himself violently against the walls, and indulged all the transports of rage and madness*. (2, 253)

С тем чтобы показать неистово-демонический характер монаха в романе раскрывается признак **жестокость**. Этот признак проявляется в поведении, облике монаха посредством эпитетов, приписывающих ему такие свойства как суровость, сердитость, свирепость, острота: *stern, angry, fiery, penetrating, fury*.

As soon as He had finished, Ambrosio bent *an eye stern and angry* upon the imprudent Nun. (1, 88) Still there was a certain *severity in his look and manner* that inspired universal awe, and few could sustain *the glance of his eye at once fiery and penetrating*. (1,23) Antonia trembled at the *fury of his countenance*... (3, 197) He quitted her, and *paced the dungeon with a wild and disordered air* ... (3,117)

¹ Роман относится к периоду готического течения в литературе, когда в центр конфликта ставится столкновение сил Добра и Зла в масштабе человеческого бытия, а герой выступает как воплощение трагической схватки вечно противоборствующих начал. Ключевым аспектом готического романа является его эмоциональный потенциал, посредством которого он манипулирует сознанием человека, вызывая страх, сопряженный с отвращением, либо страх, притягивающий и заставляющий листать страницу за страницей [6, с. 17]

Выделим наречие *violently* придающее действия монаха свирепости и дикости. Так, в примере *He violently grasped Antonia's arm, and spurned the earth with delirious fury* (3,117) ; можно обратить внимание на то, что наряду с наречием *violently* предикаты действия *grasp/схватить* и *spurn/оттолкнуть* уже содержат сему интенсивности и предполагают довольно беспокойный характер действия.

Многочисленны примеры перечислений, содержащих лексемы с ярко выраженным отрицательным оценочным значением в именовании монаха: *лицемер, насильник, предатель, отцеубийца, жестокий* и др. Он будто олицетворение всех смертных грехов, тех грехов, в которых он обличал людей. Все данные лексемы становятся контекстными синонимами, объединёнными мотивом распада личности, которым характеризуется монах.

That you may proclaim me *an Hypocrite, a Ravisher, a Betrayer, a Monster of cruelty, lust, and ingratitude?* (3,198) Have you not made me a *perjured Hypocrite, a Ravisher, an Assassin!* (3,199)

Сюжетная линия романа, вбирающая в себя представление о темных сторонах человеческой натуры вовлекает представление об аде как о месте, куда отправляются души грешных людей. Двуличный лицемерный монах Амбросио по авторской задумке подлежит отправлению в ад, именно поэтому как нам кажется, в романе присутствует отправление к данному месту. Повествование изобилует описаниями ада, и автор постоянно напоминает читателю о нем лексемами *hell, perdition, purgatory*, а также многочисленными метафорическими описаниями.

Можно обратить внимание как изменяется значение слова *Hell* / ад в *Hell's agency*, где наблюдается метонимическое использование *Hell*-места вместо субъектов – существей, обитающих в аду: *Cease then to persuade me, for I dare not employ Hell's agency.* (2,260)

Сопряжение лексем *perdition* “наказание” и *purgatory* “чистилище” с адом осуществляется на основе религиозных верований. Лексема *perdition* в сопряжении с *endless, eternal*, ровно как и лексема *purgatory*, формирует представление о вечном наказании, о вечных мучениях страданиях души. Принимая к сведению тот факт, что *perdition* и *purgatory* более присущи религиозному дискурсу, мы отчетливо видим, что в романе данные лексемы отражают взаимосвязь религиозного аспекта на душу человека и наказания за грехи, в чем усматривается сопряжение с адом:

....nothing could save me from *eternal perdition* but punishing my guilt with the utmost severity. (2,203)You have *doomed yourself to endless perdition*; (2,259) Doubtless, it proceeds from some *Soul in pain, who wishes to be prayed out of purgatory*:(3,97).

Можно предположить, что именно религиозные воззрения об аде как о бездне с вечно горящим пламенем сказались в описании ада в романе. Ввиду этого отметим, что ад в романе представляется метафорично в виде пропасти, извергающей пламя, что предполагает его нахождение в недрах земли и указывает на невозможность возвращения. ...The Lamps were extinguished, the Altar sank down, and in its place appeared *an abyss vomiting forth clouds of flame* (1,42);

Так же можно отметить, что автор расширяет образную сторону ада за счет вовлечения нескольких наименований ада в одном отрывке. Так изначально обозначив ад лексемой *Hell*, он далее заменяет на *eternal perdition*, а позже включает метафорическое описание *a gulph of devouring flames*, представляя ад в виде залива с обжигающим пламенем, чем достигается восприятие не только некоего абстрактного понимания ада как места мучения душ, но усиливается его визуальная сторона.

Open your eyes, Ambrosio, and be prudent. *Hell is your lot*; You are *doomed to eternal perdition*; Nought lies beyond your grave but *a gulph of devouring flames*. (3,286)

Смерть пронизывает все пространство романа. С одной стороны, рассеивая в произведении различную кладбищенскую атрибутику, автор старается воздействовать на воображение читателя и позволить ему оказаться сопричастным ко всему ужасу на страницах романа. С другой стороны, ввиду того, что центральной концепцией романа

является мотив о духовной смерти монаха, насыщение повествования атрибутикой смерти изначально настраивает читателя на нужный лад.

Повсюду в романе обнаруживаются символы смерти: разлагающиеся тела: *Here amidst these lonely Tombs, these images of Death, these rotting loathsome corrupted bodies!* (3,198) *By the side of three putrid half-corrupted Bodies lay the sleeping Beauty* (3,194) кладбища, могилы, черепа, кости: *Admit me into the burying-ground at midnight* (2,182) ; *She unlocked the low Door, and entered the Cemetery.* (3,131) подземные проходы, подвалы: *She opened the wicket and sought for the door leading to the subterraneous Vaults, where reposed the mouldering Bodies of the Votaries of St. Clare* (2,188) и др.

Смерть, словно некий невидимый актер в романе создает фон, который либо передает ощущение крайнего беспокойства, либо соотносит мир живых с миром мертвых. Так в примере ниже, говорящий словно ощущает приход смерти, ему все хуже и хуже и он уже смиренно ждет процесса своего отправления в мир мёртвых:

Death advanced towards me with rapid strides, and I expected that every succeeding moment would be that of my dissolution....(3,237);

В примере ниже смерть также получает метафорическое осмысление, т.к. она сопряжена с очень сильным чувством страха перед ней. Эвфемизм ... *blood ceased to circulate in* ...показывает, что состояние ужаса крайне близко к смерти, что каждый звук настолько ужасающий и пугающий будто передает слова, нашептанные смертью.

As He listened to the first stroke, the blood ceased to circulate in the Abbot's veins: He heard death and torture murmured in each succeeding sound. (3,299)

Концепция романа предусматривает погружение читателя в ужасающие, зловещие обстановки. Атмосфера **ужаса** пронизывает все пространство романа, и как нам кажется, может по праву считаться одним из важнейших признаков архетипа “Демон”, актуализованных в романе. Ужасающие сцены убийства, ожидания смерти не вызывают никаких эмоций кроме чувства всепоглощающего страха. Страх – наиважнейшая эмоция, передаваемая читателю и формирует в нем мир ужасов и страстей.

Отметим, что страх и ужас в романе персонифицированы – это некое живое существо, пробуждающееся в душе монаха. *But as the hour of punishment drew near, his former terrors revived in his heart* (3,298) *His terrors grew more lively, his anxiety more awake* (3;1112);

Имплицитно страх передается посредством таких психо-соматических реакций как: парализованность: ...*the Friar's heart sank within him* (2;277); *This vision arrested her feet.*(3,76) ...*almost petrified him with horror* (2,271); ... повышенное потоотделение: *A cold dew flowed over his limbs*(3,48); приглушенный голос: *But agitation choked her voice*(1,136); *She cried in a voice almost choked with terror;* (3;119) волосы дыбом: ...*and my hair stood bristling with alarm*(2,60).

В романе мы отметили объективацию следующих признаков: **одержимость, жестокость, ад, смерть, ужас**, сопряженных с когнитивными контекстами “**религия**”, “**экзистенциальность**”, “**чувства**”.

Анализ лексикографической информации показал, что ядро архетипа сформировано интегративным признаком «злой дух» и дифференциальными семами, «**вымысленность**», «**иерархия**», «**гендерная принадлежность**», «**влияние на субъект**», «**посланник ада**», ряд из которых получил осмысление в художественном континууме «**посланник ада**» → **ад, смерть, ужас, «влияние на субъект»** → **одержимость, жестокость**.

Отметим также, что архетип «Демон» в художественном произведении не просто призван актуализовать ряд негативных признаков, обобщающих воззрения о демонических сущностях. Роман своего рода обличение церковной практики средневековья, где религиозность и святость уступили место показной набожности и лицемерию. Именно с этой точки зрения роман – парадокс, т.к. само название, располагающее читателя к описанию праведного, богобоящегося человека, абсолютно обманывает ожидания, и образ лживого, сластолюбца всецело занимает пространство романа.

Литература

1. Богданова И.А. Функционирование архетипического концепта "вода" в текстах народного и индивидуального творчества. автореф. дис. ... канд. филол. наук, Пермь, 2006.
2. Болдырев Н. Н. Концептуальная основа языка // Когнитивные исследования языка. Вып. IV. Концептуализация мира в языке: коллектив. моногр. / Гл.ред Е. С. Кубрякова. — М.: ИЯ РАН. Тамбов: Изд-во ТГУ, 2009. — 87 с.
3. Назиров Р. Г. Генезис и пути развития мифологических сюжетов // Назиров Р. Г. О мифологии и литературе, или Преодоление смерти. Статьи и исследования разных лет. Уфа, 2010. с. 155—156.
4. Мифы народов мира, энциклопедия, электронное издание, С.А.Токарев, М., Издательство «Советская Энциклопедия», 1980. — 1147 с.
5. Роббинс Р.Х. Энциклопедия колдовства и демонологии, М.: ООО «Астрель»: МИФ : ООО « АСТ», 2001 . — 560 с.
6. Савельева, У. А. Архетипический лингвокультурный концепт «предательство»: дис. ... канд. филол. наук. Астрахань, 2008.—211 с.
7. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс, 1993. — 656 с.
8. Скобелева Е.В., Традиция "готического" романа в английской литературе XIX и XX веков, ...автореф. канд. фил. наук, Москва, 2008. [<http://www.lib.ua-gu.net/diss/cont/276748.html>]
9. Энциклопедия сверхъестественных существ (ред.) Королев К., М.: Локид, Миф, 1997. — 538с.
10. Юнг, К. Г. Очерки по психологии бессознательного / К.Г.Юнг. М., Когито-Центр, 2010. — 149 с.
11. Cambridge English Dictionary – <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/> (дата обращения: 10.09.2015)
12. Collins Dictionary – <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/>(дата обращения: 12.08.2016)
13. Macmillan Dictionary – <http://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/>(дата обращения: 12.06.2016)
14. Oxford Advanced Learner's Dictionary – <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com> (дата обращения: 25.05.2016)

При цитировании страницы указываются по изданию:

- (1)Matthew G. Lewis; Ambrosio: Or, The Monk. A Romance, vol. 1; London; printed by J.Davis, Chancery Lane for J.Bell; Oxford Street 1800.(5th edition);
- (2)Matthew G. Lewis; Ambrosio: Or, The Monk. A Romance, vol. 2; London; printed for J.Bell; Oxford Street 1798. (4th edition);
- (3)Matthew G. Lewis; Ambrosio: Or, The Monk. A Romance, vol. 3; London; printed for J.Bell; Oxford Street 1798 (4th edition);
- (4)Matthew G. Lewis; The Monk: A Romance ... 1st American Reprint from 10th London Ed; Princetown University; NY; 1845.

Статья рекомендована к печати членом редакционной коллегии д.филол.н. В.Н Арутюнян.

Наталья КРИВОШАПОВА

кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка и межкультурной коммуникации, Приднестровского государственного университета им. Т.Г. Шевченко

E-mail: krivoshapova@spsu.ru

ОСОБЕННОСТИ БИЛИНГВИЗМА В ПРИДНЕСТРОВЬЕ

Развитие любой языковой системы характеризуется различными, часто противоречивыми тенденциями. В качестве одной из них выступает унификация коммуникации на региональном и национальном уровнях. Одновременно с этим существует обратная тенденция, которая характеризуется стремлением этнических групп, проживающих на одной территории, сохранить свой родной язык.

Ключевые слова: интерференция, билингвизм, бикультурность, диаспора, протодиаспора, этносообщество, семилингвизм, социоэмерджент.

Ն. Կրիվոշապովա ԲԻԼԻՆԳՎԻԶՄԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԵՐՁՂՆԵՍՏՐՈՒՄ

Ցանկացած լեզվական համակարգի զարգացումը բնութագրվում է տարբեր, հաճախ հակասական միտումներով: Նրանցից է հաղորդակցության միավորումը տարածաշրջանային և ազգային մակարդակներում: Միևնույն ժամանակ կա հակադարձ մի միտում, որը բնորոշվում է նույն տարածքում ապրող էթնիկ խմբերի մայրենի լեզուն պահպանելու ցանկությամբ:

Բանալի բառեր՝ ինտերֆերենցիա, երկլեզվություն, բիկուլտուրիզմ, սփյուռք, պրոտոդիասպորա, էթնոսկոմիտիություն, երկգլխալիզմ, սոցիալական բարբառ:

N. Krivoshapova FEATURES OF BILINGUALISM IN PRIDNESTROVIAN REGION

The development of any language system is characterized by various, often contradictory trends. One of them is the unification of communication at the regional and national levels. At the same time, there is a reverse trend, which is characterized by the desire of ethnic groups living in the same territory to preserve their native language.

Key words: interference, bilingualism, biculturalism, diaspora, protodiaspora, ethnic community, semilingualism, socioemergent.

Современные этноязыковые процессы в Приднестровье определяют особенности функционального развития русского, украинского и молдавского языков, ставят вопрос о реальных и потенциальных возможностях этих языков как официальных; актуализируют проблему поиска наиболее оптимальных методов обучения на этих языках и этим языкам. Исторически на территории Приднестровья, развиваясь в тесной взаимосвязи, перечисленные языки оказываются в центре языковой ситуации, характеризующейся поликультурностью.

В результате различного рода языковых контактов происходит неизбежное взаимовлияние и взаимодействие контактирующих языков. «На формирование и развитие языка, структурных элементов национального сознания определенное влияние оказывает единая территория этноса и совместное проживание на ней людей различных национальностей»¹. Этноязыковые процессы определяются, как правило, как «процессы функционального развития языков»².

Применительно к территории Приднестровья можно говорить как минимум о четырех сложившихся видах двуязычия: молдавско-русском, украинско-русском, русско-молдавском, русско-украинском – в зависимости от того, какой язык считать родным. В некоторой степени языковая ситуация в Приднестровье может быть определена как национально-русское двуязычие – «массовое двуязычие нерусских этносов России и стран СНГ»³. Большинство проживающих на территории Приднестровья этносов владеет как родным, так и русским языком. При этом владение последним становится преимущественным, особенно в общении на научные, публицистические темы. Активное общение на родном языке и пассивное – на русском наблюдается в основном в сельской местности среди лиц преклонного возраста.

Таким образом, украинско-русский, русско-украинский, молдавско-русский и русско-молдавский билингвизм как разновидности национально-русского билингвизма представляют предмет для исследования и анализа в условиях современных этноязыковых процессов Приднестровья.

Особенность Приднестровского многоязычия заключается в том, что доминирующим языком в данной ситуации является русский. Несмотря на это, другие официальные языки Приднестровья – молдавский и украинский – играют немаловажную роль в жизни данного региона.

Проблема билингвизма и бикультурности в Приднестровье становится все актуальнее в силу объективных обстоятельств. По последним данным, около 70% населения республики владеют в той или иной мере двумя и более языками, почти четверть – официально признают, что свободно владеют двумя языками.

Очевидно, что значительная часть населения Приднестровской республики живет в условиях бикультурной, а также мультикультурной ситуации, обусловленной различными экономическими, социальными и политическими причинами. Эта проблема давно стала предметом научного интереса лингвистов, этнологов и культурологов.

Приднестровье можно считать языковым сообществом, условно состоящим из билингвов, владеющих как минимум двумя разными языковыми системами в такой мере, чтобы национально-культурная специфика каждой из этих сторон была очевидна. Такое положение вещей возможно в силу длительного совместного проживания разных национально-культурных сообществ, представители которых, являясь носителями национальных языков и соответствующих национально-культурных особенностей, находятся в постоянном взаимодействии и часто образуют элементарные социальные группы (семьи). Такие семьи, где один или оба из родителей достаточно хорошо знают еще один язык, кроме общего для них языка общения (это может быть и русский, и украинский,

¹ Эфендиев Ф.С. *Этнокультура и национальное самосознание*. – Нальчик, 1999. – 304 с.

² Губогло М.Н. *Современные этноязыковые процессы в СССР*. – М., 1984. – 288 с.

³ *Большой толковый словарь русского языка* / Под ред. С.А. Кузнецова. – СПб, 2014. – Доступ: slovari.ru

и молдавский, и болгарский, и гагаузский, и польский язык, и др.), становятся билингвальным микросообществом.

Конечно, традиционно, как и на остальном постсоветском пространстве, наиболее часто в роли общего языка межкультурного и межличностного общения выступает русский язык, который может служить для индивидов как Я1, так и Я2. Здесь речь идет о преобладающем на данной территории национально-русском или русско-национальном билингвизме. Тесные культурные, экономические, политические связи, гармонизация законодательства Приднестровья и России, начатая еще в 2006 году¹, – все это отличительные признаки существования этнополитического феномена, характеризующегося отрывом части русскоязычной этнической общности (в которую входят русскоязычные представители разных этнических групп: молдаване, болгары, гагаузы, поляки др.) от национального сообщества исторической родины.

В Приднестровье формируется своеобразное этносообщество, основными признаками принадлежности к которому является русскость его членов, их самоидентификация с Россией, владение русским языком, осознание своей сопричастности русской культуре и принадлежности особому типу менталитета.

Возникнув на постсоветской территории в виде «анклава»², русскоязычное сообщество жителей Приднестровья вначале организовалось в виде протодиаспоры³, объединивших их по формальной этнической принадлежности (в зависимости от полученной в наследство от Советского Союза национальности (своей или родителей) или в соответствии с местом рождения). Однако в рамках проводимой государством политики интеграции с Россией работа институтов русской диаспоры в силу узкоэтнической направленности их деятельности переместилась из арьергарда отношений России и Приднестровья в сторону обслуживания интересов этнических русских, ведь отношения России и Приднестровья структурируются по типу отношений с соотечественниками⁴.

Сегодня этносообщество, структурировавшее себя в виде русской диаспоры в Приднестровье, переживает период трансформации, когда формальные границы диаспоры и ее институты продолжают свое функционирование по законам взаимодействия диаспоры и титульного этноса, а мультиязыковая и мультикультурная личность русскоязычного сообщества Приднестровья осознает себя частью трансгосударственного образования – Русского мира. В Приднестровье в соответствии со сложившимися историко-культурными

¹ 10 августа 2006 года Президент ПМР подписал Указ «Об утверждении Положения о Межведомственной рабочей группе по вопросам гармонизации законодательства Приднестровской Молдавской Республики с законодательством Российской Федерации». 26 июля 2007 года Президент ПМР утвердил своим Распоряжением «Единый план по гармонизации законодательства Приднестровской Молдавской Республики с законодательством Российской Федерации»

² Градировский С. *Россия и постсоветские государства: искушение диаспоральной политикой* // Диаспоры. – 1999. – № 2. – Доступ.: <http://world.lib.ru>

³ Там же.

⁴ Соотечественниками являются лица, родившиеся в одном государстве, проживающие либо проживавшие в нем и обладающие признаками общности языка, религии, культурного наследия, традиций и обычаев, а также потомки указанных лиц по прямой нисходящей линии. Соотечественниками за рубежом (далее – соотечественники) являются граждане Российской Федерации, постоянно проживающие за пределами территории Российской Федерации. Соотечественниками также признаются лица и их потомки, проживающие за пределами территории Российской Федерации и относящиеся, как правило, к народам, исторически проживающим на территории Российской Федерации, а также сделавшие свободный выбор в пользу духовной, культурной и правовой связи с Российской Федерацией лица, чьи родственники по прямой восходящей линии ранее проживали на территории Российской Федерации, в том числе: лица, состоявшие в гражданстве СССР, проживающие в государствах, входивших в состав СССР, получившие гражданство этих государств или ставшие лицами без гражданства; выходцы (эмигранты) из Российского государства, Российской республики, РСФСР, СССР и Российской Федерации, имевшие соответствующую гражданскую принадлежность и ставшие гражданами иностранного государства или лицами без гражданства (<http://www.fms-nso.ru/documents/ compatriot/>).

традициями равнозначными средствами межнационального общения признаются молдавский, русский и украинский языки.

При всем языковом многообразии, обусловленном этническим колоритом народов на территории Приднестровья законодательно закреплён статус русского языка как языка межгосударственных отношений. Местные газеты и журналы в большинстве своём выходят на русском языке (наиболее значительные по тиражу: «Приднестровье» и «Днестровская правда»), хотя существуют и издания на украинском («Гомін») и молдавском («Адевэрул Нистрян») языках, образование на украинском и молдавском языках также поддерживается.

Так как согласно Конституции Республики официальными языками и равноправными во всех сферах жизнедеятельности являются молдавский, русский и украинский, а языком делопроизводства и документации указан русский язык, то каждому гражданину Приднестровской Молдавской Республики необходимо владеть достаточно высоким уровнем русского языка. Так, русский язык не только оказывается языком бытового общения, но и требует достаточных для использования в сфере официально-деловой коммуникации навыков устного и письменного общения.

Кроме того, общая ориентированность граждан Приднестровской Молдавской Республики на Русский мир в самом широком понимании этого феномена способствует пониманию каждым членом общества, что качество владения русским языком это важный фактор успешной социализации. Вместе с тем знание второго официального языка тоже немаловажно для успешной социализации граждан. Так, знание украинского или молдавского языка обеспечивает русско-национальным билингвам преимущество при необходимости социально-экономического и культурного взаимодействия с соседними государствами.

Уровень владения русским языком национально-русских билингвов Приднестровья достаточно высок: уровень владения грамматикой можно соотнести со средним уровнем владения грамматикой русского языка нативными носителями (в рамках курса средней школы), уровень способности понимать речь при чтении и на слух также соотносим с соответствующим уровнем русскоязычных монолингвов в тех случаях, когда речь не идет о сложных научных и специальных текстах (в этом случае затруднения в понимании неизбежны, так как объем словарного запаса книжной лексики у билингвов меньше, что обусловлено природой самого феномена билингвизма).

Сфера обучения как основная для школьников и сфера разговорно-бытового общения как определяющая языковую и культурную принадлежность индивида вообще есть преобладающие сферы коммуникации, которые обслуживаются для национально-русских билингвов национальным языком.

Однако при дальнейшем обучении в средних профессиональных и высших учебных заведениях национально-русским билингвам все реже удастся использовать свой национальный язык. Преобладающей сферой коммуникации остается учебно-научная сфера, но теперь она полностью представлена только русскоязычными текстами (письменными и устными); сфера разговорно-бытового общения обрывает вариантами: если раньше разговорно-бытовое общение обеспечивалось в основном использованием национального языка, то теперь та часть разговорно-бытового общения, элементы которого включены в учебный дискурс, которая определяет социализацию билингвов в однородном сообществе, обеспечивается посредством русского языка.

Именно эта сфера – сфера разговорно-бытового общения – и становится ареной переклечения кодов. Структурирование системы профессиональной компетентности на основании осмысления информации, получаемой исключительно на коде Я2, влечет за собой снижение значимости Я1 и, соответственно, уменьшение его актуализованного объема не только на вербально-семантическом, но и на лингвокогнитивном и мотивационном уровнях языковой личности. Система целей билингва, направленных на получение высшего образования, переосмысливаемая в связи с этим система знаний о мире, представленная теперь через призму избранного направления обучения, целенаправленное обогащение лексикона – все это кодируется теперь Я2, и в результате структурируется

вторичная языковая личность, обеспечивающая не столько адекватное взаимодействие с представителями другого кода Я2, сколько профессиональную коммуникацию в избранном направлении. В этом смысле особую значимость приобретает получение знаний по дисциплинам общенаучного, общевузовского цикла, которые должны способствовать гармоничному развитию вторичной языковой личности. Это, в свою очередь, призвано обеспечивать сохранение сбалансированного билингвизма и практически исключает опасность немотивированного смещения или интерференции кодов.

Понимание билингвизма как способности человека объясняться на более чем одном языке, когда уровень владения одним языком ниже, чем уровень владения другим, неизбежно приводит к необходимости пристального изучения сопутствующего языковым контактам неизбежного при билингвизме явления лингвистической интерференции.

Проблема языковой интерференции не является сугубо лингвистической, при рассмотрении этого явления внимания заслуживают также и психологический, психолингвистический, социолингвистический и методический аспекты. Такой подход к исследованию этого феномена позволяет утверждать, что лингвистическая интерференция как процесс наложения языковых структур друг на друга и одновременно результат этого процесса реализуется и объективно существует в речи билингва независимо от его сознания.¹

Социально-исторический характер билингвизма и его обусловленность определенным культурно-историческим контекстом предопределяет его специфику как сущность, которая отличается тем, что процессы, происходящие в рамках билингвизма, с одной стороны, коррелируют процессам образования национальных языков, с другой стороны, одновременно противоречат им. В этом смысле билингвизм может быть рассмотрен как один из способов исторического формирования новых общностей людей, для которых этнический критерий не является определяющим и учитывается только в той мере, в какой это объясняет характер новообразуемых лингвокультурных социоэмерджентов.

Сложившаяся в Приднестровье лингвокультурная ситуация, одной из тенденций которой на настоящем этапе является формирование социоэмерджента, в основе которого находится специфическая (в силу определенной степени семилингвизма) языковая личность билингва, изучающего иностранные языки, требует поиска нетрадиционных подходов к преподаванию как родного и национальных языков, так и иностранных западноевропейских языков.

Литература

1. Большой толковый словарь русского языка / Под ред. С.А. Кузнецова. – СПб, 2014. – Доступ: slovari.ru
2. Градировский С. Россия и постсоветские государства: искушение диаспоральной политикой // Диаспоры. – 1999. – № 2. – Доступ: <http://world.lib.ru>
3. Губогло М.Н. Современные этноязыковые процессы в СССР. – М., 1984. – 288 с.
4. Щукина О.В., Кривошапова Н.В., Луговская Е.Г. Фонетическая и грамматическая интерференция при обучении русскому и иностранному языкам билингвов в Приднестровье: Монография. – Тирасполь: Изд-во Приднестр. ун-та, 2018. – 116 с.
5. Эфендиев Ф.С. Этнокультура и национальное самосознание. – Нальчик, 1999. – 304 с.
6. <http://www.fms-nso.ru/documents/compatriot/>

Статья рекомендована к печати членом редакционной коллегии
д.ф.н. В.Н Арутюнян.

¹ Щукина О.В., Кривошапова Н.В., Луговская Е.Г. *Фонетическая и грамматическая интерференция при обучении русскому и иностранному языкам билингвов в Приднестровье*: Монография. – Тирасполь: Изд-во Приднестр. ун-та, 2018. – 116 с. – с.24-33.

Рита ПЕТРОСЯН

к.п.н., доцент кафедры романо-германских языков АрГУ

E-mail: english.argu@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ГРАММАТИЧЕСКОЙ И КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ – ИСТОРИКОВ ПОСРЕДСТВОМ АНГЛИЙСКИХ ПРОФИЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ТЕКСТОВ

Данная статья посвящена обучению ESP в качестве подхода к преподаванию языка. ESP представляет собой функциональный стиль английского языка, используемый в сферах профессиональных знаний с развитым понятийным аппаратом. Цель обучения ESP - хорошее овладение основными навыками академической коммуникации обучающимися (чтение, говорение, аудирование и письмо).

Статья обучает чтению публикаций касающихся их предметов, выражению собственных идей или результатов их исследований в словесной форме, участию в профессиональных дискуссиях и встречах (ведению переговоров на научных конференциях).

Ключевые слова: стилевой анализ, ориентированный на умение, ориентированный на овладение, подстановочные таблицы, уровень выживания, на пути к языку, пороговый уровень, коммуникативная программа, анализ потребностей, коммуникативная способность

R.Petrosyan

PECULIARITIES OF DEVELOPMENT OF GRAMMAR AND COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS- HISTORIANS THROUGH ENGLISH PROFILE-ORIENTED TEXTS

The given article is devoted to ESP as an approach to language teaching. ESP is a register of English used in those spheres of professional knowledge which have their own well –developed systems of notions. The aim of teaching ESP is to have a good command of scientific register as regards the main practical skills (reading, speaking, listening, writing).

The article instructs the learners to read publications concerned with their subjects, to express their own ideas or the results of their research in a verbal form, to participate in professional discussions and meetings (to give talks at scientific conferences).

Keywords: register analyses, skill-centered, learning-centered, substitution tables, survival level, way stage level, threshold level, communicative syllabus, needs analyses, communicative performance

Ռ. Պետրոսյան

**ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՈՒ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԻՐԱԶԵԿՈՒԹՅԱՆ
ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏԻ
ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՄՈՏ ԱՆՎԷՐԵՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ-
ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՔՍՏԵՐԻ ՄԻՋՈՑՈՎ**

Հոդվածում դիտարկվում է ESP-ն որպես լեզվի ուսուցման մոտեցում: ESP-ն մասնագիտական նպատակների համար անգլերենի գործառական ոճ է, որը կիրառվում է զարգացած հասկացությամբ ապարատ ունեցող մասնագիտական գիտական ոլորտներում: ESP- ի ուսուցման նպատակն է սովորողի կողմից գիտական խոսքի լեզվական չորս՝ խոսելու, գրելու, լսելու, կարդալու հմտությունների տիրապետումը:

Հոդվածում ուսուցանվում է, թե ինչպես ընթերցել մասնագիտական հրապարակումներ օտար լեզվով, ինչպես արտահայտել սեփական մտքերը կամ սեփական հետազոտության արդյունքները, ինչպես մասնակցել մասնագիտական քննարկումների և հանդիպումների, ինչպես ելույթ ունենալ գիտաժողովներում:

Բանալի բառեր՝ ուսումնասիրություն, կարողությունների զարգացում, հմտությունների զարգացում, փոխարինման աղյուսակ, գոյատևման մակարդակ, լեզվի ճանապարհ, շեմային մակարդակ, ուսումնական ծրագիր, կարիքների ուսումնասիրություն, հաղորդակցման կարողություն:

Существует множество подходов к проблемам оптимизации процесса обучения английскому языку в неязыковом вузе, усовершенствованию методов и принципов отбора языкового/лексического, грамматического, фонетического/ материала, отбора профессиональных текстов, разработки соответствующих упражнений.

Однако поиски новых, более оптимальных подходов, интенсивных методик не кончаются, наоборот, усиливаются. Вместе с тем, тенденции развития методической мысли передовых, высоко развитых стран показывают, что в последние годы постепенно общепринятыми становятся принципы коммуникативного подхода.

Как известно, в 60-х годах Совет Европы предпринял ряд мер, направленных на разработку программы интенсификации обучения иностранным языкам на континенте. В 1971 году группе экспертов было поручено изучить возможности создания системы обучения иностранным языкам взрослых обучаемых. То, что изначально предназначалось для взрослых обучаемых, было с успехом адаптировано к целям и содержанию обучения в школе и других учебных заведениях. Факультеты неязыковых специальностей тоже не обошли стороной.

Проблема заключается в том, что часы, отведенные для преподавания иностранных языков в неязыковых факультетах, всегда были недостаточны, чтобы в должной мере осуществить те программные задачи, которые исходят из коммуникативного подхода. Не секрет, что в неязыковых вузах почти всегда не ставилась задача развивать у студентов коммуникативные умения, даже в пределах

лексического и грамматического минимума, содержащегося в профессионально-ориентированных текстах.

В 1980-90 годы был осуществлен ряд научно-исследовательских проектов, которые имели своей целью формирование системы коммуникативного обучения. Важное место в их ряду занял Проект N12 "Овладение современными языками и обучение им для общения" ("Learning and teaching modern languages for communication"). [1, 266]

Особое внимание в интегрированном обучении на основе теоретических разработок и практического опыта иностранным языкам во многих высоко развитых странах: в Великобритании, Франции, Италии, Испании и других западноевропейских странах уделяется коммуникативной направленности учебных занятий и используемым учебным материалам для обучения иностранному языку как средству общения. "Были определены три уровня начального (базового) овладения языком. 1) уровень "выживания" (survival level) 2) "на пути к языку" (way stage level), 3) пороговый уровень (threshold level). [2, 332]

Нынешний уровень развития общества позволяет не только в языковом, но и в неязыковом вузе преодолеть все эти уровни. Проблема заключается в создании требуемых условий для осуществления данной программы в неязыковом вузе. На разных этапах обучения необходимо сформировать языковую компетенцию (владение языковым материалом для его использования в виде речевых высказываний), социолингвистическую компетенцию (способность использовать языковые единицы в соответствии с ситуациями общения), дискурсивную компетенцию (способность понимать и достигать связности в восприятии и порождении отдельных высказываний в рамках коммуникативно-значимых речевых образований), так называемую "стратегическую" компетенцию (способность компенсировать вербальными и невербальными средствами недостатки во владении языком), социально- культурную компетенцию (степень знакомства с социально-культурным контекстом функционирования языка), социальную компетенцию (способность и готовность к общению с другими). [2, 332]

Наш долгосрочный эксперимент показал, что студенты исторического факультета в состоянии преодолеть все вышеуказанные трудности при разработке соответствующей методики для работы с текстами по истории Армении. Перед нами стоят следующие задачи: во-первых, следует обосновать методические принципы отбора предлагаемых учебно-экспериментальных текстов, во-вторых, следует показать и, в конечном итоге, доказать целесообразность введения текстов по истории Армении, в – третьих, определить принципы отбора лексико-грамматического материала.

Только применение последних достижений в области методики преподавания иностранных языков позволит нам разработать соответствующую методику. Как известно, английский язык стал особенно популярным после Второй мировой войны. Он стал интернациональным языком технологии и торговли. Одни хотели продавать свою продукцию. Другие покупали. В области гуманитарных и естественных наук возникла потребность знать английский язык, так как последние достижения науки и искусства стали доступными особенно благодаря различным публикациям, выходящим в англоязычных изданиях.

Ученые не только с помощью английского языка получали вовремя необходимую свежую информация, но и могли войти в соответствующий научный диалог с коллегами различных стран, обмениваться знаниями и опытом.

Особое значение для развития методики преподавания иностранных языков имело то, что ученые уже в рамках общей лингвистики обнаружили значимые различия между обучением или изучением коммерческого или инженерного английского языка. Разница была настолько велика, что методисты рассматривали

коммерческий английский или английский, преподаваемый на гуманитарных факультетах, как отдельные дисциплины.

Английский язык для специальных целей, или профессиональное (профильно-ориентированное) обучение английскому языку,- это научное направление, возникшее в конце 1960-х годов, и, одновременно, тип образовательной услуги, отвечающей потребностям обучаемых.

Аббревиатура ESP (English for Specific Purposes) к настоящему времени уверенно вошла в лексикон теоретиков и практиков в области профильно-ориентированного обучения английскому языку. Как известно, под профильно-ориентированным понимается обучение, основанное на учете потребностей учащихся в изучении иностранного языка, диктуемых особенностями будущей профессии или учебной специальности, которые, в свою очередь, требуют его изучения.

Английский язык как иностранный изучается, с одной стороны, в качестве общеобразовательной дисциплины (GE: General English) во всех типах учебных заведений, а с другой - для специальных целей (ESP: English for Specific Purposes) в заведениях профессионального образования, на курсах для рабочих и служащих, которым он необходим для осуществления профессиональной деятельности, а также в старших классах школ. Таких сфер четыре:

1. Наука и техника.
2. Бизнес и экономика.
3. Общественные науки.
4. Искусство.

Изучение методической литературы по данной проблеме свидетельствует о том, что всякое профильно-ориентированное обучение английскому языку строится с учетом двух типов целей:

1. академических (EAP: English for Academic Purposes); 2. профессиональных (EOP/EVP: English for Occupational/ Vocational Purposes).[3.183]

Специализация и дифференциация преподавания английского языка особенно усилились в 1960-1970 годы. Многие работы в эти годы посвящались научному языку. (Ewer, J. and Latorre, G.(1969) Swales (1971) Selinker, L and Trimble, L.(1976) и другие.

English for Science and Technology (EST) , английский для науки и технологии и ESP какое-то время рассматривались как синонимы. По мнению Тома Хатчинсона, на начальном этапе развития ESP ученые большое внимание обращали на функционирование языка на уровне предложения. На втором этапе на первый план исследования выступают discourse или rhetorical analyses.

Если register analyses фокусировался на грамматику предложения, то сейчас внимание ученых сдвинулось с понимания предложения на понимание того, каким образом предложения комбинируются в тексте, чтобы выразить значение.

В 1970 годы учеными предлагается еще один метод анализа - так называемый "target situation analyses"- анализ предполагаемой ситуации, который заключается в установлении тех процедур, посредством которых языковой анализ более тесно соотносится с мотивацией студентов.

Цель курса состоит в том, чтобы учащиеся в target situations поступали адекватно, т.е. учащиеся учатся в той ситуации, где они используют язык. Таким образом, ESP курс функционирует за счет идентификации обучающей ситуации, а потом проводят определенный анализ лингвистических характеристик данной ситуации [3,12] ESP. Этот процесс известен как анализ потребностей. Данный термин относят к У. Чамберс/W. Chambers'/(1980)."target situation analysis."

Джон Мунби (John Munby) в своем "Проекте коммуникативной программы" ("Communicative Syllabus Design" (1978) детально описывает потребности учащихся в процессе коммуникации. Дальнейший анализ соответствующей методической литературы показывает, что мы имеем дело с двумя методическими традициями. Если

в так называемой советской традиции был принят термин “преподавание английского языка в неязыковом вузе”, то в западной или англо-американской традиции в научном обороте был ESP. Понятно, что мы проводим такую параллель весьма условно, так как эти термины отличаются друг от друга по содержательным характеристикам.

В этом плане примечательно то, что другие страны (южно-американские, европейские и т. д.) очень быстро заимствовали термин ESP. Например, в Бразилии существовал так называемый “Национальный проект по ESP. “ The National ESP Project in Brazil”[3,13]

Цель этих исследовательских программ заключалась в том, чтобы изучать потребности студентов в процессе чтения специализированных, профессиональных текстов (specialist texts), которые были доступны только на английском языке.

Из сказанного следует, что на первый план исследования выдвигались не цели обучения иностранным языкам вообще, а определенные потребности студентов, то есть общеобразовательные, познавательные цели уступили свое место прагматическим установкам.

По мнению Тома Хатчинсона, развитие ESP обуславливается не только языковыми, но и методическими факторами, то есть не “только новые идеи о языке предопределяли развитие, но и новые идеи об обучении”[3,14].

Дифференциация методологических исследований в области преподавания иностранных языков при подготовке различных профессий приводила к появлению множества профессионально или профильно-ориентированных методик. Известные авторы Т. Хатчинсон и А. Ватерс предлагают своеобразное дерево методического знания. Само дерево представлено в лингвистическом аспекте. Примечательно то, что корни дерева представляют “преподавание” и “коммуникацию”. Здесь в разных аспектах преподавание и коммуникация выступают как синонимы в плане того, что они являются условиями и средствами всех профессионально-ориентированных курсов. Преподавание английского языка “English Language Teaching” (ELT) является общим для всех курсов.

Три основные ветви дерева представляют английский не как родной язык (English as a Mother Tongue) (EMT), а как иностранный (English as a Foreign Language) (EFL) и английский как второй язык (ESL). Далее идут специальные курсы английского языка - английский язык для науки и техники (English for Science and Technology (EST)).

Для нашего исследования имеет большое значение английский для социальных наук (English for Social Sciences (ESS)). В этом списке не значится английский для исторических наук. Само собой разумеется, что он относится к ESS.

Для разработки нашей методики принципиально важно не только определить положительные стороны представляемой методологии, но и в сравнительном плане выявить то общее, что характерно для советской и западной традиции.

Для этого целесообразно и логично выяснить и представить основные методологические принципы вышеприведенных методик. Одно дело-обучение по методике, “ориентированной на умение” (skill - centered), другое - обучать по методике, “направленной на овладение” (learning-centered), то есть решающим фактором является то обстоятельство, кто находится в центре учебного процесса - учитель или ученик. Немаловажным являются стиль их взаимоотношений, психологические особенности учеников, их познавательные возможности или потребности, их профессиональные ориентации, цели, установки, перспективы и т.д.

С методологической точки зрения важно то, что ESP всего лишь подход, но не результат. По словам Хатчинсона, “это подход к изучению языка, который опирается на потребности обучающихся студентов”.[3, 14]

Прагматизм изучения английского языка посредством текстов по истории Армении проявляется в том, что студенты-историки должны не только адекватно реагировать на последние достижения исторической науки вообще, но и представлять

результаты исследований по истории Армении, армяноведению, научному сообществу и всему прогрессивному миру, начиная с независимости Армении, кончая сумгаитскими или карабахскими событиями.

На основании проведенного анализа можно сделать вывод о том, что есть большие возможности повышения эффективности учебного процесса на историческом факультете, если:

1. использовать новые методологические подходы к анализу учебного текста (анализ регистров, дискурсивный и жанровый анализ и т.д.),
2. выявить основные коммуникативные единицы в текстах по истории Армении, т.е. коммуникативно-значимые лексико-грамматические образования,
3. разработать методическую систему лексико-грамматических упражнений,
4. определить особенности познавательных, жизненно-важных, научно-профессиональных потребностей студентов,
5. развить коммуникативные навыки и умения, усовершенствовать коммуникативную компетенцию, используя современные педагогические и дидактические методы обучения иностранным языкам,
6. разработать коммуникативные упражнения на продвинутом этапе обучения в специально отобранных классах, где основным принципом отбора текстов является учет профессиональных и познавательных потребностей и прагматических установок студентов, а основополагающими при отборе лексико-грамматического материала являются семантические принципы.

Обучение английскому языку на историческом факультете имеет свою специфику. Это, прежде всего, объясняется теми целями, которые соответствуют специфическим потребностям студентов. Для интенсификации процесса обучения необходимо учитывать все лингвистические, экстралингвистические, психологические и другие факторы. Кроме соответствующих факторов, важно выяснить конкретно, почему студенты изучают английский, т.е. какие профессиональные потребности у них существуют, где, в каких условиях организовать учебный процесс и какие потенциальные возможности имеет этот процесс, когда обучение происходит в каком-то временном отрезке и как можно распределить это время.

Грамматический или лингвистический аспект обучения английскому языку при соответствующем отборе профессионально-ориентированных текстов по истории Армении ESP предполагает учет опыта и традиции применения лингвистического знания в области методики преподавания иностранных языков вообще и ESP, в частности. Это объясняется, прежде всего, тем, что традиционная грамматика, исходящая из грамматики латинского и греческого языков, и структурная грамматика способствовали развитию ESP прямо и косвенно.

В разработанной методике в рамках грамматического и лексического материала исторических текстов на начальном этапе обучения грамматике и лексике предлагаются подстановочные упражнения “substitution tables”.

Для хорошего понимания и воспроизводства профессионально-ориентированного текста представляется целесообразным проводить (register) стилевой анализ. Этот метод следует применять не только при отборе текстов, но и при отборе лексико-грамматического материала, то есть автор соответствующего курса отбирает тексты, исходя из особенностей стилевого анализа. Важно не только определить, какие стилистические особенности имеет данный текст, но и ознакомление студентами тех стилистических средств, знание, выявление и использование которых способствует лучшему пониманию и воспроизводству текста.

В основе предлагаемой методической разработки лежит первоначальная гипотеза о том, что, если студенты будут изучать английский язык заранее, на начальном этапе, по специально разработанной методике, тогда процесс приобретения

навыков и умений чтения письма, аудирования и воспроизводства английской речи будет максимально продуктивным, оптимальным.

Предлагаемая методика состоит из трех этапов. На начальном этапе, студентам предлагаются тексты по истории Армении на армянском и английском языках.

Это объясняется, прежде всего, тем, что английские тексты, которые переведены из армянского оригинала:

- а) в основном известны студентам,
- б) можно догадаться о значении многих исторических терминов не по общему содержанию текста, не по контексту, не по знанию особенностей грамматической структуры или лексического состава, а по тем знаниям, которые имеют студенты об истории Армении и Арцаха.
- в) возможен при параллельном чтении оригинала и дословный перевод. Этот прием дает возможность предвосхитить значение не только слов, но и словосочетаний, целых высказываний и предложений, что позволяет студентам имплицитно проводить типологический анализ, выявить структурные и функциональные особенности английской грамматики и даже эксплицировать исключения из общих правил,
- г) положительный эмоциональный настрой обеспечивается именно тем, что студенты выполняют только один вид работы, причем они только находят эквиваленты целых коммуникативных, информационных единиц или коммуникативно-значимых лексико-грамматических образований.

Следует подчеркнуть, что предлагаемая модель работы над профессионально-ориентированным текстом существенно отличается от многих широко известных моделей, кодируемых на западе, так как осуществляется отбор лексико-грамматического материала на семантическом уровне, с учетом принципов коммуникативной методики применительно к ESP.

Специфика предлагаемого подхода выражается в том, что делается акцент на коммуникативные единицы исторического подязыка, где очень трудно расширить коммуникативную сущность и определить коммуникативную направленность исторического подязыка.

Нет сомнения, что речь идет об особом виде коммуникации. С одной стороны, всякий профессионально-ориентированный текст в каком-то аспекте коммуникативно насыщен. С другой- нас должен интересовать, прежде всего, методический аспект. Следует еще раз подчеркнуть, что на первый план выступает не только коммуникация в устной, но и в письменной форме.

Работы над профессионально-историческими текстами состоит из трех этапов.

Если на первом /ознакомительном/ этапе студенты имеют возможность читать уже известные в содержательном плане тексты, проводить параллели, сравнивать их грамматические структуры, выделять подязыковые высказывания, коммуникативно-насыщенные единицы, находить эквиваленты не по формальным, а по содержательным характеристикам, то на втором этапе /среднем/ студентам предлагается проводить дискурсивный анализ, выделять те слова и словосочетания, которые относятся к научному стилю, т. е. историческому подязыку, проводить этимологический анализ, если рассматриваемые термины являются интернациональными и имеют латинское или греческое происхождение.

И только на третьем этапе тексты предлагаются в оригинале, без перевода.

Цель работы над профессионально-ориентированным текстом на продвинутом этапе заключается не только в развитии навыков и умений /чтение, письмо/, но и репродуктивных /аудирование и говорение/. Как показывают долгосрочные эксперименты на историческом факультете, многие студенты добиваются на завершающем этапе поставленной цели. Они развивают до такой степени свои коммуникативные умения, что осваивают навыки письменной и устной коммуникации, свободно определяют тип предложения, его функции, выявляют значение слов по контексту, выделяют сегменты, сверхфазовые единства, другие части дискурса.

И на подготовительном, и на последующих этапах очень важно анализировать характер и направленность учебных потребностей.

При работе над профильно-ориентированным, в данном случае историческим текстом были учтены почти все принципы отбора пассивного грамматического минимума /принцип частности, необходимости, исключение из минимума избыточных явлений, направленной презентации, принцип разграничения в языке грамматического и лексического/ и принципы активного грамматического минимума/ принцип образцовости, исключения встречных ассоциаций, исключения синонимов, распространенности/.

Принципиально важно то, что учет этих принципов происходит в данном методике на начальном и среднем этапах обучения. Как известно, вышеуказанные принципы более продуктивны при работе на морфологическом и синтаксическом уровнях. Однако коммуникативный подход к ESP предполагает применение семантических принципов. С точки зрения семантических принципов отбора грамматического материала, многие вышеуказанные принципы пересматриваются, в зависимости от характера и направленности выполняемых упражнений. Более того, почти каждый принцип переосмысливается с новых методологических позиций.

Как известно, в настоящее время широко используется структурно-функциональный, функциональный и коммуникативный подходы в обучении грамматике. В нашем исследовании ведущими являются коммуникативный и функциональный подходы при вышеуказанных целевых установках ESP.

Как уже было сказано выше, формирование речевых грамматических навыков следует проводить поэтапно с учетом условий функционирования грамматических структур в речи. Мы выделяем два этапа формирования грамматического навыка в продуктивной речи: 1) ознакомление и первичное закрепление 2) тренировка и применение.

Целью данного этапа является создание ориентировочной основы грамматического действия для последующего формирования навыка в различных ситуациях обучения. На этом этапе необходимо раскрыть значение, формообразование и употребление грамматической структуры, обеспечить контроль ее понимания студентами и первичное закрепление.

Ознакомление с новым грамматическим материалом для продуктивного усвоения чаще осуществляется в учебно-речевых ситуациях, которые предъявляются устно или в чтении под руководством преподавателя (начальный этап в вузе) или самостоятельно (продвинутой этап в вузе) в следующей последовательности. [2,29]

1. Общая установка на функциональную направленность новой грамматической структуры.
2. Контроль понимания значения новой грамматической структуры и правильности ее употребления посредством выборочного перевода с иностранного на родной язык.
3. Выбор правила и его формулировка.
4. Анализ и осознание грамматического материала с помощью ознакомительных упражнений.

Приемы для создания учебно-речевых ситуаций при семантизации грамматических явлений разнообразны.

В работе использованы следующие приемы:

1. Использование реальных предметов и физических действий для раскрытия сущности явления.
2. Использование учебных фильмов, позволяющих наглядно и ситуативно представить особенности употребления того или иного явления.
3. Создание иноязычного контекста путем ссылки на реальные события, отношения, факты, реалии (из жизни обучаемых).
4. Использование передовых языковых средств семантизации грамматических структур в виде перевода-толкования, объяснения, сравнения.

Формирование речевого грамматического навыка предполагает развитие навыка относительно точного воспроизведения изучаемого явления в типичных для функционирования речевых ситуациях и развитие его гибкости за счет варьирования условий обучения, требующих адекватного грамматического оформления высказывания. С этой целью используются имитационные, подстановочные, трансформационные упражнения.

В нашей методике при работе над учебным текстом не разработаны имитационные упражнения. Это объясняется тем, что предлагаемый тип работы не требует прослушивания и повторения формы по образцу, списывания текста или части его с подчеркиванием грамматических ориентиров. Мы считаем, что студенты выполняли имитационные упражнения в школе.

Что касается подстановочных упражнений, то мы предлагаем выполнять их на начальном и среднем этапах обучения, не исключая их выполнения на продвинутом этапе. Как известно, подстановочные упражнения используются для закрепления грамматического материала, выработки автоматизмов в употреблении грамматической структуры в аналогичных ситуациях. При выполнении подстановочных упражнений мы используем упражнения из "English Grammar in Use: Raymond Murphy. A Self-Study Reference and Practice Book for Intermediate Students."

Особенно эффективны подстановочные упражнения, которые требуют не только автоматического конструирования предложений по аналогии с речевым образцом, но и выбора в результате противопоставления грамматических форм в подстановочной таблице.

Мы разработали систему упражнений, в основе которых лежат принципы трансформационной грамматики. Как известно, этот тип упражнений дает возможность формировать навыки комбинирования, замены, сокращения или расширения заданных грамматических структур в речи. Выбор вида упражнения зависит от конкретной задачи.

Исходя из коммуникативной методики применительно к ESP, мы большое внимание уделяем упражнениям для лексикализованного овладения грамматическим материалом в процессе самостоятельной работы на уроке и дома.

Данная группа упражнений ориентирована на овладение грамматикой иностранного языка на основе сопоставления эквивалентных грамматических явлений в родном и изучаемом языках посредством установления их сходств и различий на уровне соотносимых слов и словосочетаний, предложений, сверхфразовых единств, текстов. Наиболее часто здесь используются приемы анализа, буквального и адекватного перевода, подстановки, конструирования.

Все упражнения распределяются на две группы соответственно этапу работы над функционально-ориентированным английским высказыванием. Первый этап-лексико-грамматическая идентификация языкового материала в тексте речевого высказывания. Второй- включение английского речевого высказывания в систему речевой деятельности студента на основе актуального и потенциального, функционального и речевого взаимодействия субъектов общения в системе "преподаватель-студент" и "студент-студент". Лексико-грамматическая идентификация английских речевых высказываний реализуется в ходе выполнения упражнений типа:

- а) Определите лексико-грамматические особенности высказывания, известные вследствие ранее лексических и грамматических упражнений, отметьте специфику употребления лексических и грамматических явлений данной фазы.
- б) Назовите ситуации, в которых употребляется данное высказывание.
- в) Повторите данное высказывание в аналогичных по характеру и структуре ситуациях.

Ход и результаты выполнения вышеуказанных упражнений подтвердили эффективность использования следующих принципов:

- Процесс владения и овладения английским языком становится интереснее, когда студенты противопоставляют грамматические и лексические значения слов, словосочетаний, различных сегментов текста (речи).
- Исключения из правил впечатляются и запоминаются легче, чем сами правила.
- Исправление грамматических ошибок в процессе работы над учебным текстом усложняет процесс его понимания и воспроизведения.
- Осознание и исправление собственных ошибок осуществляется после контрольной работы.
- Студенты не только исправляют собственные и чужие ошибки, но и предлагают методы и средства их преодоления.
- Студенты меньше ошибаются, когда осознают причины ошибок других.
- Следует изучать исключения из правил, грамматические явления как лексику.
- Студенты легче осваивают языковой материал, когда особенно на продвинутом этапе выполняют лексико-грамматические упражнения совместно. На этом этапе разграничение материала, предназначенного для продуктивного и рецептивного усвоения, отсутствует.
- При отборе коммуникативно-значимых лексико-грамматических образований использование принципов коммуникативного подхода применительно к ESP позволяет выделить не только языковые, но и речевые единицы на морфологическом, синтаксическом и на семантическом уровнях.
- Анализ регистров не может быть принципом отбора лексико-грамматического минимума, однако обобщение результатов анализа потребностей, выявление уровня языковой компетенции студентов позволяет сочетать семантические принципы с дидактическими, психолингвистическими принципами при отборе коммуникативно-значимых лексико-грамматических образований.
- Важно определить при отборе грамматического и лексического материала, по каким (морфологическим, синтаксическим, семантическим) принципам он организуется. Именно психолингвистический подход к методической организации работы над профильно-ориентированным текстом, по отбору лексического и грамматического минимума позволяет разработать семантические принципы отбора языкового материала.
- Семантические принципы являются ключевыми при отборе лексико-грамматического материала, так как студенты имеют на семантическом уровне дело с выбором возможных значений и опосредствующих репрезентаций.

Грамматический или лингвистический аспект обучения английскому языку при соответствующем отборе профессионально-ориентированных текстов по истории Армении ESP предполагает учет опыта и традиции применения лингвистического знания в области методики преподавания иностранных языков вообще и ESP, в частности. Это объясняется, прежде всего, тем, что традиционная грамматика, исходящая из грамматики латинского и греческого языков, и структурная грамматика способствовали развития ESP прямо и косвенно.

Если на начальном этапе достаточно продуктивными представляются подстановочные таблицы и схемы, то на следующем более эффективными представляются принципы выделения Н. Хомским глубинного и поверхностного уровней значения предложения или целого высказывания, текста. Хомский впервые восстановил идею о том, что язык управляется правилами. [4, 259]

Стилевой анализ выявляет, во-первых, отношение студентов к тексту, в частности, он формальный или неформальный, письменный или устный, самодостаточный или зависит от контекста. Именно ассоциации с научным контекстом позволяют студентам выяснить область языкового знания (юридический английский, социальный английский, медицинский, бизнес или научный английский). Во-вторых, стилиевой анализ (register analysis) дает возможность не только определить разные стили

текстов, но и программные разделы при отборе изучаемых тем, несмотря на то, что стилистический анализ не может быть использован как принцип или база отбора, так как нет существенных способов /методов/ для различения языка наук от других видов языка. Принципиально важно четко определить, какие виды анализа /структурного, функционального, понятийного, дискурсивного/ могут быть успешно применены в ESP, в частности, в процессе преподавания английского языка на историческом факультете в РА и в Арцахе, так как вид анализа текста предопределяет характер отбора языкового материала.

Важно создать положительные эмоции в учебном процессе. Это не значит, что предлагается избежать решения трудных задач, преодолеть соответствующие познавательные, эмоциональные и другие трудности. Необходимо учитывать основные факторы для создания положительной, эмоциональной учебной ситуации, постоянного учебного настроения в учебном процессе. Студенты должны не только с удовольствием изучать язык, т.е. получать удовольствие от изучения языка, но и от перспективы использовать полученные знания в будущей творческой и другой деятельности. Короче говоря, проблема повышения эффективности языка заключается в перспективности его изучения. Таким образом, следует не только преподавателям, но и студентам четко ответить на вопрос, почему они изучают английский язык на историческом факультете. Перспективные потребности предполагают не только потребности и желания, но чувства неудовлетворения. Перспективные языковые навыки и умения и уже имеющиеся навыки и умения не могут совпадать. Есть большая пропасть между уже имеющимися знаниями и теми, которые необходимо приобрести.

Под новым материалом мы понимаем, прежде всего, те языковые и лингвистические средства, посредством которых выявляются коммуникативные единицы /средства/, то есть проблема стоит в выявлении и выборе тех коммуникативных единиц, без которых невозможна коммуникация. Специфика предлагаемого подхода выражается в том, что делается акцент на коммуникативные единицы исторического подязыка, где очень трудно расширить коммуникативную сущность и определить коммуникативную направленность исторического подязыка.

Индивидуально-ориентированный подход базируется на принципе, согласно которому характер обучения полностью определяется потребностями учащихся. Таким образом, обучение языку определяется как внутренний процесс, который кардинально зависит от имеющихся у студентов знаний и мотиваций.

Студенты изучают исторический подязык, усваивая интернациональную лексику вообще, и лексику, используемую в большей части в армянской историографической науке. Одно и то же касается функциональных и стилистических характеристик грамматического материала.

Тексты должны соответствовать потребностям и интересам студентов. Здесь учитывается не только конкретно познавательные, учебные, но и профессионально или профильно-целеполагающие потребности. Тексты должны генерировать аудиторную деятельность.

Грамматический или лингвистический аспект обучения английскому языку при соответствующем отборе профессионально-ориентированных текстов по истории Армении предполагает учет опыта и традиции применения лингвистического знания (в частности, структурной лингвистики) в области методики преподавания иностранных языков вообще и ESP, в частности. Многие принципы нашли свое практическое применение в большей части в подстановочных упражнениях.

Если на начальном этапе достаточно продуктивными представляются подстановочные таблицы и схемы, то на следующем- более эффективным являются принципы выделения Хомским глубинного и поверхностного уровней значения предложения или целого высказывания, текста. Данный принцип лежит в основе трансформационных упражнений.

Для ESP важна концепция Хомского в плане различия Performance (поверхностные структуры) и Competence (правила глубинного уровня), которые имеют большое значение именно для развития коммуникативных умений. Здесь следует выделить концепцию Хаймса, согласно которой компетенция (Competence) состоит не только из набора правил для формирования грамматически правильных предложений, но и знания, когда говорить "да", когда "нет", что говорить, где и в какой манере. Пересмотр традиционных принципов отбора лексико-грамматического минимума с точки зрения теории способствует развитию не только языковой (начальный этап обучения), но и коммуникативной компетенции.

При отборе коммуникативно-значимых лексико-грамматических образований использование принципов коммуникативного подхода и ESP позволяет:

- а) выделить не только языковые, но и речевые единицы на морфологическом, синтаксическом и семантическом уровнях,
- б) проводить анализ регистров и дискурса,
- в) определить не только грамматические, лексические, но и психолингвистические минимумы (сегмент, предложение, сверхфразовое единство, текст).

С точки зрения функциональной грамматики необходимо выяснить в коммуникативном акте направленность и содержание социального поведения, т.е. выявить интенцию, намерение говорящего или пишущего, например, когда советуют, предупреждают, угрожают, описывают.

В отличие от функционального подхода, понятийный подход помогает выявить способы мышления.

Функциональный подход является отражением социологического знания и его преломления в методике ESP, а понятийный подход – суть психологического аспекта.

Суть сдвига новых методических программ заключается в том, что методисты стали рассматривать основные вопросы языковой политики не с точки зрения структурного подхода, а с точки зрения функционального и понятийного подходов. Основной целью студентов является не усвоение грамматического материала, а использование того знания, которое уже у них сформировано.

Поэтапный подход к изучению языка позволяет ученым рассматривать основные этапы обучения языку: Structure+context=function.

Использование предлагаемой Сюзан Норман структурно - функциональной схемы на историческом факультете доказало свою продуктивность, особенно на начальном этапе эксперимента. Детальный анализ этой программы показал, что ее структурную часть можно в общей сложности не изменять, так как она представляется в виде грамматических структур.

Конкретизация тематики исследования объясняется, прежде всего, тем, что на первый план выступают потребности студентов. Здесь четко выделяются познавательные, общенаучные, культурологические, индивидуальные потребности. Кроме потребностей с учетом индивидуального подхода учитывается еще и то обстоятельство, что изучение иностранного языка происходит в трудных условиях. Эти условия считаются трудными по многим причинам.

Студенты участвуют в таком образовательном пространстве, которое еще полностью не интегрировано в европейские и мировые образовательные процессы. Военное положение, отсутствие мирного договора, экономическая и политическая, коммуникативная блокада со стороны Азербайджана не дают возможности студентам пользоваться последними достижениями научно-технической революции 21-го века.

В этой ситуации мы имеем дело с маргинальными проявлениями в учебном процессе и во внеучебное время. Как ни странно, в трудных, неординарных условиях у студентов быстро вырабатываются компенсаторные механизмы, и мы имеем дело со своеобразным проявлением духовной и научной сублимации.

Дискурсивный анализ является логическим развитием и результатом функционального и понятийного анализа. В дискурсивном анализе обращается

внимание, прежде всего, на значение слов в контексте. Более того, именно контекст в основном создает значение.

Принципиально важно четко определить, какие виды анализа/ структурного, функционального, понятийного, дискурсивного/ могут быть успешно применены ESP, в частности, в процессе преподавания английского языка на историческом факультете в РА и в Арцахе.

Эффективность учебного процесса обеспечивается еще и тем, что четко определяются уже имеющиеся знания студентов, знания и опыт которых можно охарактеризовать не только с точки зрения их познавательных интересов, но и с точки зрения эмоционально-волевого состояния.

Процесс обучения иностранному языку рассматривается не только в проблемной, но и в эмоциональной плоскости.

Необходимо учитывать основные факторы для создания положительной и эмоциональной учебной ситуации, более того, постоянного настроения в учебном процессе.

Взаимоотношения познавательного и эмоционального аспектов являются залогом успеха. Фактически здесь речь идет о положительной, в эмоциональном плане, учебной атмосфере. Очевидно, что без соответствующей мотивации нецелесообразно ожидать хороших результатов.

Инструментальная мотивация является результатом внешней потребности. Студенты изучают не потому, что хотят, а изучают потому, что нуждаются в нем. Им нужно пользоваться разными источниками, они прекрасно понимают, что язык нужен для осуществления разных операций: покупка и продажа товара, сдача различных тестов и экзаменов, деловые контакты и т. д. Потребности варьируются, но важным фактором является то, что мотивация имеет внешний характер.

Интегративная мотивация, с другой стороны, заключается в том, что студенты хотят быть членами той языковой общины, которая использует специальный язык. Это больше порождает желание, чем внешняя потребность, навязываемая извне.

В отличие от французско-говорящих канадцев-билингвов, арцахские студенты редко являются билингвами, не говоря уже о том, что они до известных событий, до Карабахского конфликта и признания его независимости, являлись в большинстве случаев трилингвами. Несмотря на это, вполне применимы в их учебном процессе такие понятия, как "инструментальная мотивация" и "интеграционная мотивация", внешние и внутренние факторы, "потребность" в плане отнесения этих понятий к внешним и внутренним факторам изучения иностранного языка. Однако здесь появляется такое множество вопросов, что арцахские студенты тоже имеют потребность сдавать экзамен по иностранному языку, читать тексты /особенно исторические/ в оригинале, но их возможности ограничены в плане их совместного обучения с иностранцами, особенно из англоязычных стран. Что касается интеграционной мотивации в том смысле, что арцахские студенты могут стремиться стать не членами конкретной языковой общины какой-то страны, а какой-нибудь научной общественной общины, какого-либо политического союза в плане возможности или умения представить свои научные, политические и, конечно, личные интересы. Здесь мы выделяем познавательные, научно-образовательные, политические интересы студентов, исходя из социальных, политических и экономических реалий данного этнического сообщества. Проблема при обосновании подлинной мотивации в данном случае возникает, когда требуется не только сформировать потребности у студентов в обучении иностранным языкам, но и чтобы они были уверены в своих умениях использовать приобретенные знания в перспективе. Выступают на первый план два мотива. Студенты должны не только с удовольствием изучать язык, но и стремиться к тому, чтобы в перспективе использовать полученные знания в будущей творческой и другой деятельности.

Проблема развития коммуникативных способностей (communicative performance) продуктивно и интенсивно решается, когда на первом этапе обучения параллельно с общепринятыми текстами по всемирной истории, культуре вводятся тексты по истории Армении, причем на русском, армянском или на английском языках. Переводы могут быть дословными, художественными с использованием оригинальных и адаптированных текстов.

-тексты должны соответствовать потребностям и интересам студентов, где учитываются не только конкретно-познавательные, учебные, но и профессионально или профильно-целеполагающие потребности;

- тексты должны генерировать аудиторную деятельность.

Литература

1. Апресян Ю.Д., Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М.: Наука, 1967-162 с.
2. Настольная книга преподавателя иностранного языка. Справочное пособие. 6-е издание. Минск. Вышэйшая школа.-2000.-412с.
2. English for Specific Purposes. A learning – centered approach. Tom Hutchinson and Alan Waters, Cambridge, 1993.-183 p.
- 3 Esat, Uras the Armenians in history and the Armenian question/Engl.tran. of the rev. a. expanded - 2 nd. - Istambul: Documentary publ., 1988. XIV, 1947.-149 p.
4. Gabriel M.S. Christian Armenia and the Christian powers. An adress by M.S.Gabriel to Armenia Churches. New York. 1897.-32p.
5. Hartmann P. Zum Begriff des Sprachlichen Zeichens.-"Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und kommunikationsforschung", 1968, S-4
6. Hornby A.S., The Situational Approach in Language Teaching, "English Language Teaching >, vol. IV , pp. 103/156
7. Larsen –Freeman, Diane "Techniques and Principles in Language Teaching", Oxford: Oxford University Press, 1986.-142p.
8. Learning and teaching modern languages for communication.-Strasbourg: Council of Europe Press, 1988.-266 p.
9. Littewood, W.T. (1983) "Communicative approach to language teaching methodology (CLCS Occasional Paper No.7)" Dublin: Dublin University, Trinity College, Centre for language and Communication Studies. (EDRS No.ED 235 690, 23 pages).

Статья рекомендована к печати членом редакционной коллегии д.п.н., профессор И.К.Карапетян.

Степан БЕРИЛ

доктор физико-математических наук, профессор. ректор Приднестровского государственного университета им. Т.Г. Шевченко, г. Тирасполь

E-mail: rektor@spsu.ru

СОЗДАНИЕ СИСТЕМЫ НЕПРЕРЫВНОГО МНОГОУРОВНЕВОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ – НЕОБХОДИМЫЙ ЭТАП ФОРМИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ ПРИДНЕСТРОВЬЯ

Современное экономическое развитие Приднестровья невозможно без качественной подготовки кадров с учетом требований работодателей к результатам профессионального образования. Потребности современного рынка труда быстро меняются и мало изучены, но неизменным остается одно – производству требуются высококвалифицированные кадры, от рабочего и техника-технолога до инженера-конструктора и ученого-исследователя.

Ключевые слова: многоуровневое образование, образовательный консорциум, сетевое обучение, интеграция образования, науки и производства.

Ս. Բերիլ

**ԲԱԶՄԱՍԱԿԱՐԴԱԿ ԱՆԸՆԴԱՏ ՊՐՈՖԵՍԻՈՆԱԼ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՄԵՐԶՆԵՍՏՐՅԱՆ
ՆՈՐԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ
ՓՈՒԼ**

Մերձդնեստրյան հանրապետության տնտեսական զարգացումը ներկայումս պահանջում է անձնակազմ, որը մասնագիտորեն կհամապատասխանի գործատուների կարիքներին:

Ժամանակակից շուկայի կարիքները արագորեն փոփոխվում են և քիչ են ուսումնասիրված: Անփոփոխ է միայն այն, որ արտադրությանը անհրաժեշտ են հմուտ մասնագետներ՝ աշխատողներ, ճարտարագետներ և հետազոտողներ:

S. Beryl

**CREATING A SYSTEM OF CONTINUOUS MULTILEVEL
PROFESSIONAL EDUCATION - A NECESSARY STAGE OF
FORMATION OF INNOVATION ECONOMY OF TRANSNISTRIA**

*The economic development of Transdnestria requires highly qualified
Personnel that will professionally meet the needs of employers.*

*Needs of modern marcet change and are not assessed properly. One thing
that is constant are skilled professionals – workers, engineers and
researchers.*

Keywords: multi-level education, educational consortium, network
education, integration of education, science and industry.

Именно теперь, когда экономике Приднестровья придан интенсивный импульс, начинают закладываться основы инновационного производства, становятся востребованными кадры, которые во многом должны определить позитивную экономическую динамику и перспективные тенденции развития на длительную перспективу. Нынешний период – это время стратегического выбора направлений модернизации системы профессионального образования в целом и инженерно-технического образования, в частности, в гибкую саморазвивающуюся систему, обеспечивающую подготовку квалифицированных кадров, способных проводить инновационные преобразования.

Динамика развития промышленного комплекса Приднестровья неразрывно связана с оказываемым Российской Федерацией содействием в возрождении и модернизации отдельных сфер, которые дают возможность значительно увеличить объем производства, что соответственно потребует развития смежных отраслей. Как следствие, в ближайшей перспективе возрастет потребность в специалистах различного уровня по обслуживанию и эксплуатации машин и оборудования, по технологиям производства и переработки продукции, его наладке и сервису. Особое место в инновационном развитии Приднестровья должно быть занято производством высокотехнологичной продукцией и развитию конкурентного производства на базе инноваций.

Действующая в Приднестровье в настоящее время система подготовки кадров для нужд нашей экономики не в полной мере ориентирована на рынок труда и не определяется реальным спросом работодателей на тех или иных специалистов, что связано с освоением инновационных производств и выпуском новой продукции. Кроме того, система промышленного производства в ПМР сложилась таким образом, что из года в год ситуация может измениться кардинально и конкретный специалист через 4 – 5 лет не будет востребован. Ему остается либо работать не по специальности, либо эмигрировать в другую страну для трудоустройства, при этом бюджетные средства, выделенные на его подготовку, безвозвратно теряются.

Инновационные подходы в развитии экономики Республики требуют координации всех уровней профессионального образования, включая высшее, что позволит выработать единую политику в области инженерного и политехнического образования.

Анализ возможностей учебно-методической и материально-технической базы ПГУ им. Т.Г. Шевченко, средних и профессиональных учебных заведений и баз практик предприятий показал, что их объединенные и скоординированные действия позволят на более высоком уровне качества осуществить подготовку и переподготовку новых профессиональных и квалифицированных кадров для экономики

Приднестровья. Учитывая сложившуюся ситуацию и острую востребованность в специалистах различного уровня, перед университетом была поставлена задача модернизации системы непрерывного многоуровневого профессионального образования и создания Образовательного Консорциума по подготовке высококвалифицированных специалистов.

В результате совместной работы Министерства Просвещения, Министерства сельского хозяйства и природных ресурсов, ряда предприятий реального сектора экономики Республики на площадке ПГУ им. Т.Г. Шевченко появилась возможность сформировать Образовательный Консорциум в области подготовки высококвалифицированных специалистов. Он предназначен для осуществления совместной деятельности по повышению качества профессионального образования путем совершенствования учебно-методического обеспечения и развития новых форм организации учебного процесса, реализации непрерывного профессионального образования, сетевого взаимодействия и научно-технологического инновационного обеспечения в области подготовки кадров.

Консорциум представляет собой добровольное объединение Приднестровского государственного университета им. Т.Г. Шевченко, заинтересованных организаций среднего профессионального образования и хозяйствующих субъектов республик – участников, объединенных задачами подготовки кадров нового уровня для экономики Приднестровья. Головной организацией Консорциума является Приднестровский государственный университет им. Т.Г. Шевченко.

Особо важно отметить, что Консорциум не является юридическим лицом, а его участники действуют на основании своих уставов и договоров, заключаемых между ними. При этом отсутствуют какие-либо ограничения на самостоятельность и автономное осуществление своей уставной деятельности. Все участники обладают равным количеством голосов при принятии решений, которые принимаются только единогласно и носят рекомендательный характер. Каждый участник Консорциума самостоятельно принимает решение о вкладе и формах участия в деятельности Консорциума и руководствуются интересами своей организации, принципом доброй воли и единой целью.

Консорциум создан на основании заключённых соглашений о вхождении в Консорциум между Головной организацией Консорциума и другими участниками Консорциума, а его деятельность строится на основании заключённых между ними договоров и направлена на достижение единой цели для всех участников совместной деятельности.

Основной целью работы Консорциума является формирование современной эффективной корпоративной системы подготовки квалифицированных кадров и создание действенной системы реализации инновационных проектов на основе интеграции научного, образовательного, инновационного и технологического потенциала его участников.

Цель консорциума - повысить взаимосвязь между учебными заведениями, объединить учебно-методические и преподавательские ресурсы, усилить материально-техническую образовательную базу, тем самым сконцентрировать идеологию подготовки кадров для производственной сферы в едином образовательном пространстве. ПГУ им. Т.Г. Шевченко совместно с организациями СПО взял на себя разработать основные образовательные программы по соответствующим профессиям/специальностям, фонд оценочных средств, план и регламент итоговой государственной аттестации, регламенты по реализации этих программ, а также повышение квалификации преподавателей профессиональных и специальных дисциплин.

Главная задача Консорциума – обучение непосредственно в сфере производства. Основой профессионально-технического обучения в системе подготовки производственных кадров для промышленной отрасли и пищевой и перерабатывающей

промышленности является концентрация образовательных ресурсов, учебно-методической и материально-технической базы. Связующим звеном здесь выступает непрерывная научная и производственная практики, а учебный процесс обеспечивает постепенную адаптацию будущего специалиста в производственном коллективе. Постепенность заложена в гибком единении учебного процесса и практики. В процессе практического обучения студенты последовательно знакомятся с профессиями и специальностями, осваивают различные виды производств. Предполагается, что начиная с четвертого курса, они будут привлекаться для работы на инженерно-технических должностях.

Реализация образовательных программ с использованием ресурсов самых разных организаций (образовательных, производственных, научных и др.), обладающих возможностями для проведения учебной/производственной практики или других видов учебной деятельности в рамках реализуемой образовательной программы, базируется на сетевой форме обучения.

Система обучения выстроена таким образом, что учитывает индивидуальные характеристики качества рабочей силы, которые проявляются в условиях современной экономики. Таким образом, университет становится ключевым элементом региональной инновационной сферы, и имея своей ключевой задачей обеспечение реальной экономики высококвалифицированными кадрами, в том числе инженерными, оказывает влияние на всю систему высшего профессионального образования, как на специфическую отрасль экономики.

Реализация данного сетевого обучения студентов позволит резко снизить материально-финансовые затраты на образовательную деятельность и повысить качество обучения за счет следующих факторов:

- централизации материально-технической базы в 3-х÷4-х учебных центрах и предприятиях, например в НП ЗАО «Электромаш» и др. и в ПГУ по ВПО;
- создания единой непрерывной и многоальтернативной модульной унифицированной структуры учебных планов и программ;
- рейтинговой оценки и аттестации результатов обучения;
- внедрения многоуровневых прикладных образовательных программ с последовательным возможным присвоением разряда рабочей профессии, квалификации техника, степени бакалавра.

В рамках образовательного Консорциума сетевое обучение в Инженерно-техническом институте ПГУ осуществляется на основе интеграции образования, науки и производства. Интеграция предусматривает целевую и индивидуальную подготовку, опирающуюся на активное участие студентов в производственном процессе, в научных исследованиях и опытно-конструкторских работах.

Согласно основной концепции интеграции, уменьшение сроков обучения обусловлено следующими тремя основными факторами:

- непрерывностью подготовки в рамках организаций среднего и высшего профессионального образования;
- использованием опыта преподавательского состава высшего учебного заведения при подготовке специалистов СПО в рамках их образовательных программ;
- возможностью использовать сокращенные и ускоренные сроки обучения.

Концепция такой программы заключается в том, что обучающиеся студенты последовательно переходят к освоению программ следующего уровня, без дублирования изучаемого материала по согласованным между организациями СПО и ПГУ учебным образовательным программам.

Все технические профессии в последние годы значительно усложнились: если ранее от специалистов среднего звена требовались только прикладные навыки по повышению той или иной операции, то сегодня необходимо дополнительно обладать теоретической подготовкой при проведении конкретной работы. Постепенно

подготовка специалистов в учреждениях СПО будет стремиться к повышению уровня образования. Это обусловлено инновационными процессами в системе российского и приднестровского профессионального технического образования, которые нашли свое отражение в законодательной базе РФ и ПМР, а также в ФГОС-З СПО. Данные изменения предполагается использовать в условиях ПМР для организации дальнейшего повышения уровня теоретико-производственной подготовки выпускников организаций СПО и более полного обеспечения профессиональных запросов работодателей.

Следовательно, в рамках развития структуры профессионального образования Республики и формирования образовательных программ, наиболее востребованных специальностей, необходимы исследования в области инновационных технологий в области реализации учебных планов по сетевой форме на базе ГОУ СПО «Слободзейский политехнический техникум», ГОУ СПО «Бендерский торгово-технологический техникум», ГОУ СПО «Рыбницкий политехнический техникум» и ФСПО ИТИ в рамках непрерывного образования «СПО – ВУЗ» с Инженерно-техническим институтом Приднестровского Государственного университета им. Т.Г. Шевченко.

Главная задача программы – реализация ряда новых образовательных программ с обязательным взаимодействием с рынком труда и работодателями на основе социального партнерства и не в ущерб действующим образовательным программам. Для исполнения этих перспективных направлений в настоящее время устанавливается взаимовыгодное сотрудничество с Государственными структурами ПМР для обеспечения возможности прохождения обучающимися производственных практик на предприятиях отраслей находящихся в подведомственности госслужб с привлечением специалистов-практиков, с целью дальнейшего заключения договоров о целевой подготовке специалистов.

Основные результаты реализации подготовки по техническим направлениям такой системы выражаются в следующем:

1) базисный набор дисциплин, с одной стороны, содержит учебные дисциплины, необходимые для освоения программ ВО, а с другой – они имеют соответствующую завершенность на уровне СПО;

2) учебный процесс многоуровневого образования реализуется на основе взаимосвязанности, т.е. перечень базовых дисциплин СПО и ВПО представляет собой логически взаимосвязанную пирамиду знаний, которая разделяется на уровни и ступени без потери логики и необходимого содержания обучения.

Организация и реализация учебного процесса системы непрерывного образования может осуществляться по следующим траекториям:

Траектория А:

- по завершению обучения 1-го или 2-го курсов программы СПО студенты сдают ЕГЭ при соответствующих УНО для получения аттестата о среднем (полном) общем образовании и в соответствии с Правилами Приема поступают в рамках целевого набора в ПГУ на I курс соответствующих образовательных программ ВО на заочную форму обучения на бюджетной основе;

- по зачислению в ПГУ студенту выдается студенческий билет и зачетная книжка, при этом он сохраняет за собой статус обучающегося в организации СПО и форму обучения;

- по завершению обучения в организации СПО, выпускник получает диплом и приложение к нему, которые сдаются в ПГУ, что является основанием перевода студента на очную бюджетную форму обучения для завершения образовательной программы ВО по ускоренному обучению с перезачетом согласованных дисциплин (модулей).

Траектория Б:

- по завершению обучения 1-го или 2-го курсов программы СПО студенты организации СПО сдают ЕГЭ при УНО для получения аттестата о среднем (полном) общем образовании и в соответствии с Правилами Приема поступают в рамках целевого набора в ПГУ на I курс соответствующих образовательных программ ВО на очную форму обучения на бюджетной основе;

- по зачислению в ПГУ студенту выдается студенческий билет и зачетная книжка, при этом он сохраняет за собой статус обучающегося в организации СПО на очно/заочной (заочной) форме обучения;

- по завершению обучения в организации СПО, выпускник получает диплом и приложение к нему, которые сдаются в ПГУ, что является основанием для завершения образовательной программы ВО по ускоренному обучению с перезачетом согласованных дисциплин (модулей).

Формирование **ускоренных образовательных программ** по принципу единства набора базовых и общепрофессиональных дисциплин обеспечивается модульностью профессиональной образовательной программы, разработанной на основе стандартов нового поколения ФГОС-3 ВО, СПО, НПО и кредитно-модульной системой (КМС), которая является обязательным этапом при реализации сетевого взаимодействия.

Дальнейшее внедрение системы непрерывного образования СПО – ВУЗ с перспективой ее внедрения в Приднестровье по апробированной в России схеме. При этом время и финансовые затраты на обучение значительно сокращаются.

Все это обеспечит развитие практикоориентированности и снижение издержек по завершению образования выпускников, сократит сроки адаптации молодежи в рынок труда, что немаловажно в условиях демографического кризиса и старения кадров.

Для координации всех структур, а также взаимодействия с Министерством Просвещения по согласованию и утверждению новых разработанных методик и программ, нормативно-правовых, учебно-методических и др. материалов, программ сетевой формы обучения при головной организации Консорциума – ПГУ им. Т.Г. Шевченко на период освоения сетевых программ обучения, сформирован Совет, выполняющий работу по разработке и внедрению научно-методических основ системы непрерывного многоуровневого профессионального образования с привлечением представителей всех образовательных и производственных структур, участвующих в этом инновационном образовательном проекте.

Таким образом, в формировании инновационной экономики Приднестровья на различных иерархических уровнях важнейшую роль играет университетское инженерное образование. При этом передовые технологии, неразрывно связанные с научной деятельностью университетов, становятся главной ареной конкуренции, а научно-техническая сфера становится важнейшим фактором устойчивого развития и обеспечения экономической стабильности республики.

Статья рекомендована к печати к.п.н., доцентом Л. Васильевой.

Людмила ВАСИЛЬЕВА

к.п. н, доцент, декан факультета педагогики и психологии Приднестровского государственного университета им. Т.Г. Шевченко, г. Тирасполь

E-mail: rektor@spsu.ru

ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В ПРИДНЕСТРОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Система высшего педагогического образования ПГУ, осуществляющая подготовку педагогических кадров для всех типов и уровней учебных заведений, носит государственный характер, является доступной для выпускников различных типов средних учебных заведений, построена на принципе преемственности. Вооружая студентов фундаментальными знаниями, одновременно формирует личность учителя.

Ключевые слова: непрерывное педагогическое образование, допрофессиональная подготовка, профессиональная подготовка, непрерывность, преемственность, послевузовское образование, академическая мобильность.

L. Vasilyeva

TRAINING OF TEACHERS IN TRANSNISTRIAN UNIVERSITY IN THE CONTEXT OF THE MODERNIZATION OF EDUCATION

The system of higher pedagogical education of the PSU, which trains teachers for all types and levels of educational institutions, has got of a state nature, is accessible to graduates of various types of secondary schools, and is built on the principle of continuity. Arming students with fundamental knowledge and simultaneously forms the identity of the teacher.

Keywords: continuous pedagogical education, pre-vocational training, vocational training, continuity, continuity, postgraduate education, academic mobility.

Լ. Վասիլյովա

ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄՈԴԵՐՆԻԶԱՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Կրթական հաստատությունների բոլոր տեսակների և մակարդակների համար մանկավարժներ պատրաստող ՄՊՀ-ի բարձրագույն մանկավարժական կրթության համակարգը կրում է պետական բնույթ, հասանելի է տարբեր տեսակի միջնակարգ դպրոցների շրջանավարտների համար և կառուցված է շարունակականության սկզբունքով: Զինելով հիմնական գիտելիքներով այն միաժամանակ ձևավորում են ուսուցիչի ինքնությունը:

Բանալի բառեր՝ անընդհատ մանկավարժական կրթություն, նախնական մասնագիտական ուսուցում, շարունակականություն, հետբուհական կրթություն, ակադեմիական շարժունակություն:

Приднестровский государственный университет им. Т.Г.Шевченко (ПГУ) – это классический университет исследовательского типа с трёхуровневой системой образования, занимающийся учебно-воспитательной, научно-исследовательской и инновационной деятельностью. В Приднестровской Молдавской республике (ПМР) он является единственным государственным учебно-научным центром Приднестровья по подготовке педагогических и научных кадров высшей квалификации.

Около 30 лет ПГУ – правопреемник Тираспольского государственного педагогического института, основанного в 1930 году. Институт был первым высшим учебным заведением Советской Молдавии и занимался подготовкой педагогических кадров, крайне востребованных в то время. Сегодня ПГУ является продолжателем тех позитивных академических традиций, которые были заложены советской педагогикой в первом педагогическом институте Молдавии. Университету 88 лет и его преподавательский и студенческий коллективы имеют сложившиеся традиции и подходы к решению образовательных программ.

ПГУ, работающий в сфере российского образовательного пространства, ориентированный на опыт университетов мирового уровня, заботится о сохранении педагогического образования и является надежным гарантом его инновационного развития и качества образовательной деятельности в направлении приближения к мировым университетским стандартам.

В образовательном пространстве университета педагогическое образование как образование университетского типа требует осмысления. Университет – это такое образовательное место, где происходит не только приобщение студентов к универсальному знанию, но и обогащение духовного, культурного и жизненного мира человека, развитие его природных, социальных и культурных качеств, творческого потенциала, универсальных способностей.

Образовательная среда ПГУ многообразна, многоязычна и поликультурна, адекватна культурной и этнической неоднородности приднестровского общества. В этой связи стратегия образования связана с формированием человека, способного успешно интегрировать и взаимодействовать в поликультурной среде в рамках единого поликультурного пространства.

Обучение в университете осуществляется на трех официальных языках: есть группы с русским, молдавским и украинским языками обучения, и в то же время обязательным является изучение второго, официального языка (русского, украинского или молдавского).

Работа по подготовке педагогических кадров строится на следующих основных принципах: непрерывности и системности, научности, профессиональной направленности, социальной обусловленности и пр.

Будучи системой, непрерывное педагогическое образование рассматривается как совокупность взаимосвязанных воспитательно-образовательных звеньев.

Первое звено – допрофессиональная подготовка. Профессиональная ориентация и отбор молодежи на учебу в значительной мере предопределяют продуктивность подготовки педагога. Допрофессиональная подготовка в ПГУ реализуется посредством сотрудничества с образовательными учреждениями различных уровней, что способствует установлению обратной связи, получению информации о качестве подготовки учащихся, возможности влиять на довузовский педагогический процесс, повышению квалификации учителей и педагогов сферы дошкольного, дополнительного, специального образования.

Так, сотрудничество кафедр факультетов педагогической направленности осуществляется в следующих направлениях:

- оказание консультативной и методической помощи в организации инновационного учебного процесса, в составлении и рецензировании программной и учебно-методической документации учреждения;
- оказание помощи в разработке исследовательской деятельности учреждения;
- вовлечение преподавателей и учащихся учреждений образования в работу научно-практических конференций, проводимых кафедрами факультета;
- проведение агитационно-профорientационной работы в учреждениях образования;

- создание необходимых условий для прохождения педагогической практики студентами университета и ФПП;
- участие преподавателей кафедр в качестве научных консультантов на педагогических советах образовательных учреждений Республики;
- личные профессиональные контакты учителей, работников дошкольных учреждений, педагогов-психологов с преподавателями кафедр по обмену опытом;
- осуществление экспертной оценки учебных программ учреждения, работа в составе экспертных комиссий при аттестации организаций дошкольного и среднего профессионального образования;
- работа председателями и членами государственных аттестационных комиссий в организациях образования среднего, высшего и дополнительного профессионального образования.

Кроме факультетов и кафедр, профориентационная работа проводится центром СМИ, отделом психологического сопровождения и профориентационной работы.

Второе звено – профессиональная подготовка. В ПМР ее осуществляют организации среднего и высшего профессионального образования. Научно обоснованное взаимодействие среднего и высшего профессионального образования существенно влияет на качество подготовки специалистов. Принцип непрерывности реализуется, например, факультетом педагогики и психологии совместно с педагогическим колледжем по сопряженным планам двух родственных специальностей в сокращенные сроки. Это позволило создать систему непрерывного педагогического образования, осуществляющую подготовку специалистов поэтапно, на принципах преемственности и постепенности.

Учебные планы составлены в соответствии с ГОСТ ВПО на основе сравнительного анализа с ГОСТ СПО. При этом учтено положение о недопустимости сокращения объема часов на изучение общенаучных дисциплин (гуманитарных, социально-экономических), так как в системе ВПО они составляют основу формирования научного мировоззрения студентов.

Учебными планами исключен механический перезачет учебных дисциплин, поскольку подготовка специалистов направлена на решение разных классов профессиональных задач. По тем дисциплинам, которые по объему часов в ГОСТ ВПО и СПО совпадают, предусмотрены лекции, отражающие теоретические аспекты дисциплины. Прием абитуриентов осуществляется на основе комплексного экзамена, для проведения которого разработаны специальные программы.

Формирование содержания ВПО осуществлено на основе преемственности с СПО. В учебных планах ВПО теоретическая подготовка преобладает над практической, в том числе до 80% по отдельным дисциплинам. Самостоятельная работа составляет не менее 50% от общего объема часов, по общепрофессиональным и специальным дисциплинам этот показатель значительно выше, что соответствует требованиям, предъявляемым к учебным планам по сокращенным срокам обучения.

Одновременно были созданы условия для внедрения инновационных форм и методов обучения студентов. В этой связи следует подчеркнуть особое значение опыта внедрения авторских программ в подготовке педагогов в условиях профильной и уровневой дифференциации, в которых явно прослеживается тесная связь с психолого-педагогическими и методическими проблемами дифференцированного обучения. Повышение уровня профессионального мастерства педагога, учителя является велением времени и требует от факультетов и в целом от университета разработки и внедрения новых инновационных подходов и усилий.

Третье звено – послевузовское образование. В ПГУ оно реализуется различными путями: наставничество, стажировка, аспирантура, докторантура, творческие группы, НИЛ, научно-практические семинары и конференции, курсы повышения квалификации и др. Принцип научного сопровождения образовательного процесса в вузе определяет необходимость организации и стимулирования научно-исследовательской деятельности субъектов педагогического процесса.

Научно-исследовательская работа в области педагогического образования осуществляется, помимо кафедральных исследований, в Приднестровском научном центре

– Ассоциированным членом Регионального научного центра Российской академии образования в Южном Федеральном округе (ПНЦ). Инновационное развитие приднестровского общества - уникальная, многоаспектная задача, которая включает в себя и сохранение традиционных социальных форм и связей, и внедрение новых технологических и организационных механизмов, и переориентацию системы производства и воспроизводства знаний на актуальные проблемы государственного строительства.

Наука как неотъемлемая часть системы образования должна сформировать реальную основу экономического, социального и духовного развития ПМР. Развитие науки сегодня предполагает разработку исследовательских программ нового поколения, обладающих такими характеристиками, как фундаментальность, междисциплинарность, комплексность, аналитичность, прогностичность. Поэтому особую актуальность приобретают проблемы разработки методологии исследований развития инновационного образования, а также закономерностей становления личности в современных социокультурных условиях.

В данном контексте деятельность ПНЦ РАО, в составе которого 7 научно-исследовательских лабораторий, занимающихся актуальными вопросами современной системы образования и работающих в рамках единой темы «Особенности инновационной деятельности в условиях образовательного пространства Приднестровья», имеет большое значение.

Основная цель научных исследований ПНЦ - теоретико-методологическое обоснование, разработка и апробирование модели:

- 1) психолого-педагогического сопровождения профессионального самоопределения личности в системе непрерывного образования ПМР,
- 2) психологического сопровождения сотрудников правоохранительных органов ПМР,
- 3) лингвокультурной глобализации в приднестровском полиэтническом и многоязычном сообществе,
- 4) обучения математике в системе образования ПМР, ориентированного на формирование универсальных метапредметных компетенций обучаемых,
- 5) реализации системно-деятельностного подхода в условиях введения государственных образовательных стандартов системы дошкольного, начального, общего и среднего (полного) образования,
- 6) подушевого финансирования обучения в вузе.

Среди ожидаемых результатов: апробирование концептуальных основ проектирования инновационной образовательной деятельности в условиях Приднестровья; разработка и апробирование модели образовательного пространства Приднестровья в условиях инноваций; формирование фонда оценочных средств инновационной образовательной деятельности (критерии, показатели, диагностический инструментарий и др.).

Принцип профессиональной направленности образовательного процесса предполагает организацию многосторонней профессиональной подготовленности выпускников к выполнению профессионально-педагогических обязанностей в инновационных условиях современного образовательного пространства.

Потребность в специалисте нового типа с конвертируемым дипломом требует перестройки работы университета: изменение целей и содержания высшего образования, переход на методики (активные, творческие, индивидуализированные), учитывающие профиль вуза, интересы студентов, направленные на приобретение не только знаний, но и компетенций, соединение теории и практики; изменение взаимодействия преподавателей и обучаемых. Инновационные явления, порождающие специфику деятельности профессионала в современных условиях, обуславливают переход от знаниевой парадигмы педагогического процесса к компетентной личности, от “сообщающих” - к интерактивным методам обучения.

Инновационная деятельность ПГУ строится в соответствии с базовыми принципами: открытость общественным запросам и требованиям времени, повышение качества образования, переход на современные образовательные технологии, развитие

современной системы непрерывного профессионального образования, повышение инвестиционной привлекательности сферы образования.

Этим обусловлена направленность образовательной деятельности ПГУ на формирование компетентного специалиста, в связи с чем основными определяются задачи: 1) давать широкий набор профессиональных знаний; 2) развивать навыки к проектной деятельности; 3) развивать способность быстро находить, обрабатывать, систематизировать и использовать всё возрастающие потоки информации; 4) включать студентов в сферы будущей профессиональной деятельности посредством привлечения к образовательному процессу практиков, а также вовлечения студентов через практики в профессиональную деятельность; 5) соединять образовательный и исследовательский процесс через научно-образовательные центры, научные лаборатории, студенческие научные кружки.

Согласно принципу социальной обусловленности образовательного процесса в ПГУ действует система распределения молодых специалистов. Количество трудоустроенных выпускников бюджетников педагогической направленности в последние годы стабильно, колеблется в пределах 65-80%. Предоставление работы выпускникам в плановом порядке – одна из гарантий обеспечения права граждан Приднестровской Молдавской Республики на труд, закрепленного Конституцией и «Законом об образовании».

В контексте необходимости постоянно обновлять профессиональные знания, т.е. непрерывно обучаться, необходимости профессиональной переориентации на разных этапах трудовой деятельности, освоения новых областей деятельности, а также в аспекте решения проблемы межгосударственной трудовой миграции, не обошедшей стороной и Приднестровье, актуальной становится мобильность студентов и преподавателей.

Целью развития программ академической мобильности является повышение качества образования, улучшение взаимопонимания между различными народами и культурами, воспитание нового поколения, подготовленного к жизни и работе в международном информационном сообществе. В этом контексте академическая мобильность – одно из приоритетных направлений международной деятельности ПГУ.

ПГУ активно сотрудничает с зарубежными вузами с середины 90-х гг. Уже обыденными стали определенные программы мобильности студентов и преподавателей. Университет имеет более 70 Соглашений и Договоров о сотрудничестве с 10 странами ближнего и дальнего зарубежья.

Преимущественным способом осуществления академической мобильности студентов является направление их в партнерские вузы Российской Федерации для: 1) реализации программы двойных дипломов; 2) участия в работе международных научно-практических конференций и семинаров.

Исходя из вышеизложенного выявляются следующие тенденции развития высшего, в том числе и педагогического, образования в ПГУ: 1) прогрессивное саморазвитие университета, востребованность его образовательных и воспитательных функций студентами и общественностью города Тирасполя и всей республики, 2) успешная академическая деятельность по широкому спектру специальностей, 3) подтверждение статуса классического университета масштабными научными исследованиями, 4) самостоятельный выход на российскую и международную европейскую арену, связи в первую очередь с вузами России, других стран СНГ и дальнего зарубежья

Таким образом, система высшего педагогического образования ПГУ, а значит ПМР, осуществляющая подготовку педагогических кадров для всех типов и уровней учебных заведений, имеет ряд достоинств:

- носит государственный характер;
- является доступной для выпускников различных типов средних учебных заведений;
- будучи многоуровневой, построена на принципе преемственности, не имеет внутренних тупиков;
- опирается в основном на российские и собственные научные исследования по теоретическим, методическим, технологическим вопросам;
- вооружая студентов фундаментальными знаниями, одновременно формирует личность учителя;
- используя образовательные традиции XX в., осуществляет подготовку педагогов для XXI в.

УДК 378

Педагогика

Валентина ЕНИ

к.п.н, доцент, проректор по молодежной политике Приднестровского государственного университета им. Т.Г. Шевченко, г. Тирасполь

E-mail: eni_17@mail.ru, 79444

Анастасия ЕНИ

аспирант Факультета педагогики и психологии Приднестровский государственный университет им. Т.Г. Шевченко, г. Тирасполь

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ УЧАСТНИКОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬ- НОГО ПРОЦЕССА ПГУ ИМ. Т.Г. ШЕВЧЕНКО

В статье рассматривается воспитание как абсолютный приоритет образовательной системы. Образование должно включать в себя не только гражданскую ответственность, инициативу, самостоятельность, терпимость, но и способность жить в нестабильной среде. Эта идеологическая функция должна выполняться университетом, в котором сосредоточены кадровые, материальные и методологические ресурсы, а студент находится в центре позитивного социального и гуманитарного воздействия. Университет способствует развитию студенческой самодисциплины и высокого уровня университетского образования, созданию гуманистической и образовательной среды.

Ключевые слова: воспитательная деятельность, студент, внеучебная воспитательная работа, компетентностный подход.

Վ.Յենի, Ա.Յենի

Տ. Գ. ՇԵՎԵՆԿՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՄՊԶ-ՈՒՄ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԶՈՒԿԱՆ ԳՈՐԾԵԼԹԱՅԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿԱՏԱՐՎՈՂ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ-ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ

Հոդվածում դիտարկվում է դաստիարակությունը իբրև կրթական համակարգի բացարձակ առաջնահերթություն: Դաստիարակությունը պետք է ներառի ոչ միայն քաղաքացիական պատասխանատվությունը, նախաձեռնողականությունը, ինքնուրույնությունը, հանդուրժողականությունը, այլև հասարակական անկայուն պայմաններում ապրելու ունակություն: Այս գաղափարային գործառույթը պետք է իրականացնի համալսարանը, որում կենտրոնացած է կադրային, նյութական և մեթոդիկական ռեսուրսները և որի դրական սոցիալական և մարդասիրական ազդեցության առանցքում ուսանողն է: Համալսարանը նպաստում է ուսանողի ներդանակ զարգացմանը և ինքնադաստիարակությանը համալսարանական դաստիարակչական բարձր մակարդակի ապահովմանը, հումանիստական և դաստիարակչական մթնոլորտի ստեղծմանը:

Բանալի բաներ՝ դաստիարակություն, ուսանող, արտադասարանական դաստիարակչական աշխատանք, իրազեկ մոտեցում

V. Eni, A. Eni

**FORMATION OF IDEOLOGICAL PRINCIPLES OF STUDENTS
OF STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY AFTER
SCHEVCHENKO**

The article views education as an absolute priority of university agenda. The aim of education is instilling responsibility, initiative, self-sufficiency and tolerance at students, but also social skills. This should be done by university which comprises human, material and methodological resources and which is student-centred. The university assists harmonious development of student and provides high level of education with an emphasis on humanistic principles.

Keywords: education, student, extracurricular activity, competent approach.

Политика нашего государства в сфере образования определяет воспитание как первостепенный приоритет в образовании, а в качестве важнейших задач выдвигает формирование гражданской ответственности, правового самосознания, духовности и культуры, инициативности, самостоятельности, толерантности, способности к успешной социализации в обществе. Современное образование должно давать не только знания, но и формировать личность, способную жить в ситуации социальной нестабильности, принимать верные решения и, что немаловажно, нести ответственность за них, вступать в продуктивный диалог и налаживать сотрудничество. По этой причине главная задача Приднестровского государственного университета – готовить молодого человека к самореализации в основных сферах жизнедеятельности: познавательной, профессиональной, семейной, духовно-культурной, общественно-политической.

В связи с этим воспитание должно стоять не отдельным элементом внеучебного педагогического действия, а необходимой органической составляющей педагогической деятельности, интегрированной в общий процесс обучения и развития. От того, в какой мере система воспитания, ее формы и методы будут органично включены в процесс общей профессиональной подготовки специалиста и ориентированы на ее конечный результат, зависит качество работы университета.

Согласно Федеральным государственным стандартам высшего профессионального образования (ФГОС ВПО), «при разработке основных образовательных программ должны быть определены возможности вуза в формировании социально-личностных компетенций выпускников (например, компетенций социального взаимодействия, самоорганизации и самоуправления, системно-деятельного характера). Вуз обязан сформировать свою неповторимую социокультурную среду, создать условия, необходимые для всестороннего развития личности». Среди компетенций, которые должны быть сформированы у выпускника вуза, называют готовность, умения и способности к кооперации и сотрудничеству с коллегами, работе на общий результат; работе в коллективе; руководству людьми и подчинению личных интересов общей цели; разрешению конфликтов и социальной адаптации; выстраиванию межличностных коммуникаций; социальному взаимодействию на принципах толерантности и безоговорочности; организации и координации взаимодействия между людьми; нахождению организационно-управленческих решений в нестандартных ситуациях; пониманию психологических особенностей межличностных взаимоотношений; осуществлению делового общения (переговоров, совещаний) и др. [1].

Большое внимание уделяется требованиям к результатам освоения основных образовательных программ подготовки бакалавра/магистра в части формирования социально-личностных и общекультурных компетенций, являющихся как результатом

изучения гуманитарных, и социальных и экономических дисциплин, так и результатом воздействия на обучающихся социально-воспитательной деятельности вуза. Все указанные компетенции имеют социально-психологическую природу и не могут быть сформированы вне образовательной, воспитательной среды университета, где обучается будущий специалист.

Сегодня в ПГУ им. Т.Г. Шевченко имеется существенный потенциал форм, средств, методов организации воспитательной (внеаудиторной) деятельности, направленный на развитие личностной компоненты в подготовке будущего специалиста. Разработана и утверждена «Концепция воспитания студенческой молодежи в ПГУ», которая является базой создания и развития системы воспитательной работы в нашем университете и представляет собой научно обоснованную совокупность взглядов на основные цели, задачи, принципы, содержание и направления воспитательной работы со студентами.

Отправной точкой для разработки Концепции воспитательной работы в вузе стало признание, что воспитание современного студента нельзя сводить к процессу формирования у него тех или иных социальных качеств. Основой этого процесса выступает базовая культура личности студента, уже сложившаяся в ходе социализации система целостных свойств, качеств, ценностных ориентации, поведенческих установок. По этой причине основные усилия педагогического коллектива вуза направлены не только на поиск эффективных мер воспитательного воздействия на личность студента, преподавателя, но и на формирование установок на самовоспитание, саморазвитие, на создание условий, позволяющих студенту быть активным субъектом не только учебной, но и социальной деятельности, вне которой немыслимо успешное формирование гражданской зрелости, осознанной жизненной позиции, готовности к успешной профессиональной деятельности в новых социально-экономических условиях.

Основной целью воспитания студенчества в ПГУ является формирование современного специалиста высшей квалификации, обладающего высоким уровнем профессиональной и общекультурной компетентности, комплексом профессионально-значимых качеств личности, твердой социально - ориентированной жизненной позицией и системой гражданско-патриотических, духовно-нравственных, социально-культурных и профессиональных ценностей.

Приоритетными направлениями воспитания являются:

- а) патриотическое воспитание
- б) духовно-нравственное воспитание
- в) формирование научного мировоззрения;
- г) подготовка к семейной жизни
- д) трудовое воспитание
- е) экологическое воспитание
- ж) физическое воспитание
- з) поддержка и развитие форм студенческого самоуправления;
- и) организация воспитательной работы со студентами, проживающими в общежитиях
- к) обеспечение социальной поддержки и защиты студентов
- л) международное сотрудничество.

По каждому из вышеперечисленных направлений воспитательной деятельности в ПГУ реализуются комплексные план - программы.

Воспитательная работа в университете реализуется на нескольких уровнях управления: на уровне вуза, факультетов, кафедр и иных структурных подразделений. Конкретизация целей и задач воспитательной работы в рамках факультетов, институтов и филиалов ПГУ им. Т.Г. Шевченко осуществляется в соответствии с базовыми принципами, определенными Концепцией.

Организация воспитательной деятельности опирается на нормативно-правовые акты республиканского уровня. В университете разработаны соответствующие локальные акты, регламентирующие организацию и проведение воспитательной работы.

Важнейшее место в обеспечении эффективности воспитательной работы в ПГУ им. Т.Г. Шевченко принадлежит структуре управления воспитательным процессом включающей в себя:

- отдел молодежной политики, воспитания и социальной защиты;
- Совет по воспитательной работе ПГУ;
- отдел психологического сопровождения и профориентационной работы;
- культурно-просветительский Центр ПГУ им. Святых равноапостольных Кирилла и Мефодия;
- спортивный клуб «Рекорд»;
- ОССФ, ОССО и студенческий профсоюзный комитет университета, которые тесно взаимодействуют с деканатами (дирекцией) и кафедрами в процессе организации воспитательной деятельности.

Непосредственно ответственны за реализацию воспитательной работе:

- проректор по молодежной политике, который осуществляет общее руководство и координацию воспитательной деятельности в вузе, обеспечивает комплексный подход к формированию личности будущих специалистов;
- сотрудники Отдела молодежной политики, воспитания и социальной защиты, в пределах своей компетенции, решают задачи, связанные с реализацией молодежной политики, воспитания и социальной защиты, а также функционального регулирования вопросов данной сферы в ПГУ им. Т.Г. Шевченко;
- заместители деканов (директоров) факультетов (институтов, филиалов), осуществляющие непосредственное руководство организацией и проведением воспитательной работы со студентами;
- заведующие кафедрами, обеспечивающие единство учебного и воспитательного процесса через различные аудиторные и внеаудиторные формы работы;
- кураторы академических групп.

Ежегодно разрабатываются и реализуются планы воспитательной работы факультетов (институтов, филиалов), кафедр, Объединенного студенческого Совета факультетов, Объединенного студенческого Совета общежитий и других структурных единиц вуза. Основные мероприятия внеучебной воспитательной деятельности, проводимые на уровне университета, факультетов, кафедр, органов студенческого самоуправления в течение всего учебного года регулярно освещаются на страницах вузовской газеты «Приднестровский университет».

Внеучебно-воспитательная деятельность в вузе начинается с активной работы со студентами 1-х курсов по адаптации в новой студенческой среде. Это целый спектр работы, в которую включаются отдел психологического сопровождения, деканат, кафедры, кураторы, органы студенческого самоуправления. Анализ данной деятельности ежегодно заслушивается на Совете по воспитательной работе ПГУ им. Т.Г. Шевченко и Ученом Совете университета.

Эффективное использование материально-технической базы университета способствует созданию необходимых условий для всестороннего развития студентов, организации их позитивного досуга, приобщению к здоровому образу жизни, активизации деятельности творческих коллективов и спортивных секций.

В условиях внедрения компетентного подхода в образовании роль воспитательной системы вуза значительно возрастает, особенно при формировании социально-личностных и общекультурных компетенций - ключевых, носящих общий, надпредметный и надпрофессиональный характер. Обладание ими делает человека особенно ценным и эффективным сотрудником независимо от сферы его профессиональной деятельности.

Компетентности формируются в процессе обучения, но не только в вузе, а и под воздействием семьи, друзей, работы, политики, религии, культуры и др. В связи с этим реализация компетентного подхода зависит от всей образовательно-культурной ситуации, в которой живет и развивается студент.

В ПГУ им. Т.Г. Шевченко созданы условия для формирования компетенций социального взаимодействия, гражданского самосознания и активной жизненной позиции студентов. Активно работает студенческое самоуправление, старостаты факультетов (институтов), решающие самостоятельно многие вопросы обучения, организации досуга, творческого самовыражения и быта студентов. Уделяется большое внимание научным

исследованиям студентов как одному из источников формирования профессиональных компетенций высокого уровня. На кафедрах работают кружки, факультативы, регулярно проводятся конкурсы по направлениям профессиональной деятельности, например, «Ступени мастерства» на Естественно-географическом факультете, чтения памяти выдающихся научных деятелей, студенческие научные конференции, как в стенах университета, так и в вузах-партнерах. Студенты принимают участие в международных студенческих конференциях, международных научных и творческих конкурсах. Ежегодно в научных исследованиях участвует свыше 40% студентов.

Способность студентов анализировать социально значимые проблемы формируется благодаря использованию методов и форм гуманистического воспитания. Философские, психологические, исторические, юридические, культурологические знания, являющиеся составной частью гуманистического воспитания, помогают студенту осознать себя как личность, понять свою связь с обществом, природой, культурой. Реализация гуманистической модели воспитания в вузе предполагает признание студента не только объектом, но и субъектом воспитания, она предполагает действенное сотрудничество, сотворчество студентов и педагогов.

Не менее значим для современного подхода к воспитанию будущего специалиста высшей звена акцент на отношении его к самореализации, самовыражению, самоопределению в студенческой среде, отвергающий часто любые попытки регламентировать поведение или навязывать установки. Это одна из самых деликатных позиций в воспитательной работе. Студентам предложены варианты выбора форм внеучебной деятельности, где они могут себя реализовать. Это многочисленные мероприятия внутривузовского характера: конференции, круглые столы и разнообразные встречи, школа актива, конкурсы, фестивали, праздники, спортивные мероприятия, а так же вовлечение студентов в проведение республиканских мероприятий. С целью проявления и развития творческих способностей действуют: студенческое научное общество; творческие коллективы под руководством профессиональных педагогов для участия в конкурсах, (студенты кафедры архитектуры неоднократно участвовали в конкурсах проектов на реконструкцию бульвара Гагарина, Кицканского плацдарма, строительства Домовой церкви университета); при Культурно-просветительском центре университета созданы вокальная группа «Гаудеамус», вокально-инструментальные коллективы, танцевальные группы, команды КВН.

Успех и эффективность внеучебной воспитательной работы со студентами во многом определяется включенностью профессорско-преподавательского состава и структур университета в общий процесс; координирующая роль администрации, общественных студенческих организаций - профкома, студенческого совета, студенческого актива в механизм внеучебно-воспитательной работы. Все перечисленное выше - основа благоприятных условий и предпосылок для целостного развития и самореализации студентов.

Результативность воспитания сегодня во многом зависят от степени гуманизации образовательно-воспитательного процесса в вузе, основными направлениями которого являются:

- включение гуманитарных, естественнонаучных и технических знаний в единую универсальную связь наук о человеке, обществе и природе;
- активное всестороннее использование индивидуальных методов и личностно-ориентированных технологий в учебном и воспитательном процессе, позволяющих в максимальной степени учитывать способности, склонности и интересы каждого студента, а им в свою очередь оценить и усвоить как профессиональные, так и личностные нравственные качества педагога и учёного;
- развитие демократических методов общения со студентами, утверждение социально-ориентированной системы сотрудничества, развитие активности студентов в учебной, воспитательной и научно-исследовательской деятельности, использование практического наследия выдающихся ученых и педагогов университета;

- расширение самоуправленческих начал в деятельности вузовских студенческих структур, преодоление отчужденности студенчества от участия в формировании учебной и воспитательной политики в вузе;
- использование воспитательного потенциала учебных дисциплин (эстетическое воспитание, литература, иностранные языки, физическая культура, туризм, краеведение, экология и т.п.).

Управление процессом формирования общекультурных компетенций в ПГУ им. Т.Г. Шевченко осуществляет Ректорат, Ученый совет, администрации факультетов (институтов, филиалов), профсоюз и органы студенческого самоуправления.

В современных условиях объективно назрела необходимость в подготовке специалистов с высоким уровнем социальной мобильности. Важнейшим фактором, положительно влияющим на самореализацию студенчества, повышение социальной активности и личностной заинтересованности учащейся молодежи, является развитие студенческого самоуправления. Студенческое самоуправление всегда присутствовало в нашем университете, практически с момента его образования. Студенчество всегда активно реагировало на все изменения, происходящие в обществе. Вот и сегодня в ПГУ им. Т.Г. Шевченко идут процессы, диктуемые временем. Лидерство, инициатива, гражданственность и активность - это то, что сегодня объединяет наших студентов.

Модель студенческого самоуправления университета представлена следующими общественными организациями: студенческим профкомом; Объединенным студенческим Советом факультетов; Объединенным студенческим Советом общежитий; старостатами и профактивом факультетов, органами самоуправления академических групп. Каждый орган студенческого самоуправления имеет внутреннюю структуру и включает в себя различные рабочие группы и комиссии. Студенческое самоуправление реализуется в группах, на курсах, факультетах (институтах, филиалах) университета, общежитиях. Все органы студенческого самоуправления университета являются достаточно самостоятельными, вместе с тем они работают в тесном взаимодействии друг с другом. Их деятельность на общеуниверситетском уровне координируется Советом по воспитательной работе и проректором по молодежной политике вуза.

По студенческой инициативе в университете сегодня организуются абсолютное большинство общественно-значимых, культурно-массовых мероприятий различной направленности.

Успешная реализация внеучебных проектов вуза достигается благодаря тому, что именно студенты являются непосредственными авторами и исполнителями данных проектов. Молодежь, для того, чтобы впоследствии взять на себя лидирующие роли в профессиональной деятельности, общественной жизни должна иметь навыки самоопределения. Грамотно организованное социальное пространство не только позволяет раскрыть и расширить способности молодого специалиста, а также использовать уникальный опыт организаторской деятельности после выпуска из университета.

Концептуально университет, аккумулируя в себе кадровые, материальные и методические ресурсы, выступает как центр социокультурного пространства, фокусирующий позитивные социальные воздействия на студента, защищающий его от антисоциальных и антигуманных действий, поддерживающий его психологически, способствующий его гармоническому развитию и самовоспитанию. Основная задача современного этапа - достижение высокой культуры постановки воспитательной работы в университете, создание гуманистической (лично-ориентированной) воспитательной системы, пронизывающей все области жизнедеятельности ПГУ им. Т.Г. Шевченко.

Литература

URL:<http://mon.gov.ru/dok/fgos/>

Статья рекомендована к печати д.ф.-м.н., профессором С.И. Берилом

Валерий АВАНЕСЯН

д.и.н., профессор, кафедра истории АрГУ

E-mail: vm.avanesyan@yahoo.com

ЗАВЕРШЕНИЕ СИРИЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ И ПОЗИЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ПАРЛАМЕНТЕ

В статье рассматривается позиция правительства и политических партий, представленных в Законодательном корпусе и Сенате на заключительном этапе сирийской экспедиции. Тщательному анализу подвергнуты выступления депутатов парламентского большинства (бонапартист де Латур), республиканец Э.Оливье и представитель Католической партии Плишон. Последний затронул проблемы кризиса в Османской империи, будущего Европы и Турции, сговор Англии и Порты с целью подрыва позиций Франции на Ближнем Востоке, возможный уход турок из Балканского полуострова.

В заключительной части статьи рассмотрен окончательный вариант административного устройства Горного Ливана, подготовленный международной комиссией в Константинополе, по которому единым правителем назначен Дауд – эфенди, армянин – католик по происхождению.

Ключевые слова: европейская комиссия, административное устройство, Горный Ливан, комиссары держав, каймакство. мюдир, маршал, единый правитель

Վ. Ավանեսյան

ՄԻՐԴԱՅԻ ԱՐԵՍՎԱԽՄԱԲԻ ԱՎԱՐՏԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎՈՐՄԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ԽՈՐՀՐԱՐԱՆՈՒՄ

Հոդվածում քննարկվել է Միրիայի արշավախմբի վերջնական փուլում օրենսդիր մարմինն և Մենատին ներկայացված իշխանության և քաղաքական կուսակցությունների դիրքորոշումը: Մանրակրկիտորեն վերլուծվել են խորհրդարանական մեծամասնության պատգամավորների՝ բռնապարտիստ դե Լատուրի, հանրապետական Է. Օլիվիեի և կաթոլիկ կուսակցության ներկայացուցիչ Պիշտոնի ելույթները: Վերջինս անդրադարձավ ճգնաժամին Օսմանյան կայսրությունում, Եվրոպայի և Թուրքիայի ապագայի խնդիրներին, Անգլիայի և Պորտալի դավադրությանը Մերձավոր Արևելքում Ֆրանսիայի դիրքի խաթարման նպատակով, Բալկաններից թուրքերի դուրս մղելու հնարավորությունը:

Հոդվածի վերջին մասում քննարկվել է Կոստանդնուպոլսի միջազգային հանձնաժողովի կողմից պատրաստված Լեռնային Լիբանանի կառուցվածքի վերջնական տարբերակը, ըստ որի հայ կաթոլիկ ծագում ունեցող Դավուդ Էֆենդին նշանակվել է որպես միանձնյա կառավարիչ:

Բանալի բառեր՝ Եվրոպական հանձնաժողով, վարչական կառուցվածք, Լեռնային Լիբանան, իշխանությունների լիազորներ, կեիսակիզմ: մյուլիի, մարշալ, միանձնյա ղեկավար

V. Avanesyan

COMPLETION OF THE SYRIAN EXPEDITION AND THE POSITION OF POLITICAL PARTIES IN THE FRENCH PARLIAMENT

The article discusses the position of the government and political parties represented in the Legislative body and the Senate at the final stage of the Syrian expedition. The speeches of the deputies of the parliamentary majority bonapartist de Latour, republican E. Olivier and the representative of the Catholic Party Plishon were subjected to a thorough analysis. The latter touched upon the problems of the future of Europe and Turkey, the crisis in the Ottoman Empire, the conspiracy of England and Porta to undermine the position of France in the Middle East, the possible withdrawal of the Turks from the Balkans.

In the final part of the article, the final version of the administrative structure of Mountainous Lebanon prepared by an international commission in Constantinople, according to which Daud – efendi (armenian-catholic by origin) was appointed as a single ruler, was considered.

Key words: European Commission, administrative structure, Mountainous Lebanon, commissioners of powers, kaimakism. medir, marshal, single ruler

Цель статьи – проанализировать заключительный этап сирийской экспедиции, проект административного устройства Горного Ливана, подготовленный комиссарами держав и рассмотреть политическую борьбу во французском парламенте вокруг этой проблемы.

Европейская комиссия, которая заседала в Дамаске, выработала проект административного устройства Горного Ливана. Редактирование статей комиссары держав начали на своих заседаниях 11, 12, 13 и завершили 18 марта. Были подготовлены 54 статьи. Прежде чем представить их Фуад-паше, комиссары решили пересмотреть основные статьи еще раз. Основной принцип устройства Горы¹ — учреждение нескольких каймакств. Это предложение поддержали представители четырех держав, кроме Франции. По 39 статье право назначения каймака предоставлялось Порте, но оговаривалось право предложения со стороны паши Сайды. На практике это означало, что учреждение каймакств могло производиться только с согласия пяти держав и Порты. Французский представитель в Константинополе предложил внести распоряжение, по которому нельзя было использовать по своему усмотрению ни право назначения, ни право смещения. Это предложение выявило яростное сопротивление со стороны лорда Дюфферена, и оно не прошло. Статья 42 вводила должность мюдиоров, которые будут поставлены в каждом каймакстве во главе

¹ В сокращенном виде: административное устройство Горного Ливана.

административных округов. Статья 43 отмечала, что в смешанных округах может быть несколько мюдиров. Векбеккер предложил для каждого округа столько мюдиров, сколько существует конфессий. Это предложение было поддержано лордом Дюфференом. Однако против него выступил французский представитель Бегляр. Он полагал, что учреждение множества мюдиров при одинаковой властью неизбежно приведет к анархии. Тогда мюдиры были заменены векилами, которые занимали подчиненную роль. По предложению лорда Дюфферена была введена должность прокурора каймактава. Он назначался пашой Сайды и имел право применять силу для пресечения преступлений и правонарушений. Бегляр считал, что прокуроры необходимы, но не должны назначаться пашой Сайды, дабы не давать этому функционеру такую привилегию над Горным Ливаном¹.

20 марта состоялось частное заседание комиссии, на котором были классифицированы и изменены статьи проекта соглашения. Количество статей было сведено к 47. Данный проект должен был быть парафирован каждым комиссаром. Затем 21 марта состоялось еще одно заседание, где комиссары ознакомили Фуад-пашу с проектом относительно реорганизации Горы. Бегляр спросил Фуад-пашу, намерен ли он обсуждать с комиссарами держав проект соглашения или же ограничится тем, что вручит его своему правительству. На это Фуад-паша ответил, что относительно реорганизации Горы он не имеет инструкций и поэтому считает излишним вступать в ее обсуждение. Турецкий представитель считал, что его правительство должно выбрать из двух вариантов один: либо правительство Турции договорится с державами обсудить этот вопрос на конференции или реорганизовать его по предложению комиссаров либо, принимая во внимание доводы своего чрезвычайного посланника, позволить ему обсудить проект в Бейруте, прислав на этот счет соответствующие инструкции².

Результаты работы комиссии резюмировал Тувенель и поделился своими впечатлениями с Монтебло. Итак, основная система, на которой основывается устройство Ливана, это его разделение на множество каймактов, в основе которого лежит распад христианских и друзских общин. Во время обсуждения комиссия сохранила абсолютное молчание, по поводу распада общин маронитов и друзов. Словом, основной принцип заключался в создании трех каймактов, при котором исчезало этнографическое разделение и присутствовали различные расы, разбросанные по всему Ливану волею обстоятельств. Вот почему Франция возразила против восстановления трех каймактов. Тувенель обращал внимание Монтебло на оговорку Бегляра в отношении каймактава друзов. Друзская община сохраняла бы свою целостность, при этом меньшинство друзов управлялось бы большинством христиан, потому что к территории друзов с одной стороны примыкает территория маронитов (21 тыс.), а с другой — греков-униатов (6 тыс.) и греков-ортодоксов (6 тыс.). Восстановление же каймактава отдавало бы 33 тыс. христиан во власть друзов. Французский министр иностранных дел считал, что создание трех каймактов «без распада христианских общин было бы невозможно»³. Французского министра беспокоило еще одно обстоятельство — согласие Фуад-паши с проектом соглашения, выработанного комиссарами держав, тем более что он был сторонником прямого правления Горой. Тувенель объясняет это тем, что проект вводит в Ливане такое устройство, при котором населяющие его народы будут разделены, и оттоманская администрация могла быть легко восстановлена. Французское правительство считает административную независимость Горы старым принципом, который предшествовал европейскому вмешательству в сирийские дела. Державы постоянно поддерживали принцип административной независимости Горы. И если он будет поставлен под

1 Бегляр — Тувенелю. 19 марта 1861 г. АВПРИ, ф. Канцелярия, д. 61, л. 302—303.

2 Бегляр — Тувенелю. 22 марта 1861 г. АВПРИ, ф. Канцелярия, д. 61, л. 305.

3 Тувенель — Монтебло. 4 апреля 1861 г. АВПРИ, ф. Канцелярия, д. 61, л. 293.

сомнение, то державы могут получить такое устройство, которое таит в себе опасность, заключающуюся в системе учреждения трех каймакств¹. Французское правительство было удовлетворено позициями австрийского² и прусского³ кабинетов, которые придерживались идентичных взглядов на устройство Горы. Тувенель писал: «Два немецких кабинета согласны вместе с нами с принципом единой христианской власти»⁴. Однако следует подчеркнуть, что венский кабинет предлагал найти кандидатуру среди местных жителей, а берлинский представил идею о греке из Порты, т.е. вне Горы⁵, хотя впоследствии принял позицию австрийского и французского кабинетов. Английский кабинет считал, что глава ливанской администрации должен быть избран вне горной местности из христиан-подданных Турции. Тувенель писал Флаолю: «Нам кажется, что эта идея не отвечает потребностям Ливана и вместе с тем может противоречить его традициям»⁶. Письмо аналогичного содержания было направлено и Лавалетту⁷.

Мы уже говорили, что когда приближалась дата эвакуации французских войск из Сирии, Наполеон III отдавал приказ о подготовке к ней. Тувенель сообщил об этом Лавалетту и просил привлечь внимание султана к тем обязательствам, которые должно было выполнять его правительство после вывода войск. В сложившейся ситуации французская дипломатия активизировала свою деятельность для того, чтобы окончательно выработать вариант административного устройства Горного Ливана и ввести его до отъезда экспедиционного корпуса. По мнению Тувенеля, инициатива этого шага должна была исходить от других держав. В депеше, адресованной Монтебло, позиция Франции выражена весьма четко. В ней говорится: «Если бы державы приняли эту комбинацию, можно было бы не возвращаться вновь к статьям конвенции от 15 марта, а обойтись протоколом о том, чтобы осуществлять эвакуацию одновременно с восстановлением властей, которые будут в ближайшее время учреждены в Ливане. Державы, которые разделяют наши оценки, могли бы взять на себя инициативу в этом вопросе»⁸.

Накануне конференции в Константинополе⁹, где должны были определить характер и природу новой администрации, учреждавшейся в Ливане, английское правительство, принимая во внимание обстоятельства, сложившиеся в Сирии, одобрило принцип единой власти во главе с христианином. Однако английский кабинет был не согласен с избранием главы администрации из местных феодалов. Рассел сообщил об этом Флаолю. Вместе с тем он полагал, что необходимо было обеспечить быстрое решение столь важного вопроса и желательно, чтобы все правительства согласились во время принятия решения с мнением большинства. Французский кабинет разделял эту точку зрения, и Тувенель рекомендовал Лавалетту не упускать случая, чтобы привлечь внимание большинства к трем принципам избрания главы администрации: местный, христианин и олицетворяющий единую власть¹⁰. Мотивы французского кабинета, позволяя Порте избирать главу администрации Горы извне, нанесут ущерб привилегиям народов без какой-либо надежды на стабильность. Такой глава вновь станет одним из турецких функционеров. Он будет христианином, но в

¹ Там же. Лл. 294—295.

² Мустье — Тувенель. 6 и 7 апреля 1861 г. АВПРИ, ф., Канцелярия, д. 61, лл. 284, 286.

³ Латурн Доверн — Тувенелю. 8 и 13 апреля 1861 г. АВПРИ, ф., Канцелярия, д. 61, лл. 286—287, 288.

⁴ Тувенель — Монтебло. 13 апреля 1861 г. АВПРИ, ф., Канцелярия, д. 61, л. 289.

⁵ Там же.

⁶ Тувенель — Флао. 30 апреля 1861 г. АВПРИ, ф., Канцелярия, д. 61, лл. 252—253.

⁷ Тувенель — Лавалетту. 19 апреля 1861 г. АВПРИ, ф., Канцелярия, д. 61, лл. 254—256.

⁸ Тувенель — Монтебло. 8 мая 1861 г., АВПРИ, ф., Канцелярия, д. 61, л. 227.

⁹ Тувенель — Монтебло. 15 мая 1861 г. АВПРИ, ф., Канцелярия, д. 61, л. 222.

¹⁰ Там же

таким же качестве, как и другие члены турецкого правительства. Порты, свободная в своем выборе, должна соблюдать простое условие: с одной стороны, назначать не мусульманина, а с другой — местного. Иностранец-христианин, избранный Портой, не имел бы личной заинтересованности защищать традиции, которые ограничивают его власть также, как и власть турецкого правительства. Таким образом, в Горе было бы введено правление непосредственно из Порты. В реальности административная независимость Ливана станет номинальной и, что не менее прискорбно, может спровоцировать борьбу между управляющим и администрацией в стране, где такого рода разногласия всегда и быстро переходят в вооруженный конфликт. Но если выберут местного, он будет, напротив, обязан опираться в своей политике на Порту. Житель страны, солидарный с ее будущим, не согласится принести в жертву безопасность, которую будет гарантировать Ливану местная администрация. Эти мотивы, по мнению французского правительства, являются основополагающими, чтобы побудить державы высказаться в пользу местного. Державы не могут оспаривать мнение о том, что сохранение привилегий Горы зависит прежде всего от главы, который станет их хранителем и будет заботиться об их поддержании или постоянно способствовать их отмене в зависимости от того, местный он или иностранец¹.

Во время обсуждения бюджета на 1862 г. сирийская проблема вновь стала предметом дискуссий. Ноябрьские декреты предшествовали сессии Законодательного корпуса, и граф де Латур, представитель парламентского большинства, отметил, что Законодательный корпус превратился в «политическую ассамблею», которая не только принимает законы и утверждает бюджет, но и рассматривает события, которые происходят вовне. Депутаты приглашены для того, чтобы выражать свои взгляды и давать советы правительству. Оратор подчеркнул, что «все дружественные народы должны искать поддержки у Франции, так как она является не только храбрым солдатом, но и в высшей степени рыцарской страной, готовой помочь слабым и преданным друзьям». По мнению де Латура, ее политика - быть достойной этому назначению, проявлять всегда справедливость, храбрость и преданность. Именно поэтому Франция сохранила среди народов хорошую репутацию. Французское правительство выполнило в Сирии свой долг. Оно «действовало там достойно и по-христиански», защищая христиан Ливана, находившихся под протекцией Франции. Оратор обвинил христианскую Европу в том, что она не вмешалась в сирийские дела, и Франция осталась одна. Кроме того, общественное мнение было удовлетворено лишь наполовину. Во Франции остро сожалели о том, что вследствие «чрезмерной снисходительности и вероломства турок» многие убийцы избежали наказания за совершенные преступления. Депутат полагал, что по-прежнему существовала мусульманская конспирация, которая угрожала уничтожению христиан в Азии, и считал, что для обеспечения безопасного будущего репрессии были недостаточными. Однако оратор не осудил осторожность французского правительства. Он понимал, что, отзывая войска, Франция уступила давлению великих держав. Де Латур сожалел, что Европа не оказалась более энергичной. Он подчеркнул: «Я обвиняю большинство европейских держав, особенно Англию, которая играла в создавшейся ситуации отвратительную роль, заслуживающую слов, напечатанных в «Times», где ее назвали «самой крупной магометанской империей в Азии»².

Де Латур глубоко сожалел о том, что французская оккупация прекращается до организации новой власти, обеспечения полной безопасности и назначения христианского принца, который был бы в состоянии поддержать министра иностранных дел в случае новых злодеяний. В итоге оратор отметил, что Россия в этом вопросе «повела себя лучше, чем Англия, хотя Франция упрекала Россию за ее

¹ Тувенель — Монтебло. 15 мая 1861 г. АВПРИ, ф. Канцелярия, д. 61, лл. 222—225.

² Moniteur. 7 juin 1861. La session du Corps législatif. 6 juin 1861. Выступление де Латура.

политику в отношении Польши»¹.

Республиканец Оливье отметил, что далекие экспедиции, в частности, сирийская, стали причиной серьезных расходов. Поэтому он призвал правительство возвратиться к мирной политике, разумеется, кроме случаев, когда речь идет о чести страны. Оливье вновь повторил свой тезис о разоружении и подчеркнул при этом, что Франция, поставив перед Европой торговые трактаты, должна поставить и трактаты о разоружении².

Бюджетник Гуэн отметил шаги правительства, направленные на укрепление авторитета Франции за ее пределами и признал необходимость сирийской экспедиции. Но он указал, что для ³обеспечения процветания в будущем Франции следовало бы встать на путь экономии, т. е. действовать исходя из наличных ресурсов страны⁴.

Плишон, представитель католической партии в Законодательном корпусе, очевидец событий в Ливане в 1845 г., воспользовался обсуждением бюджета Министерства иностранных дел и выступил по поводу сирийской проблемы, которая, по его мнению, вошла в новую фазу. Выступление Плишона было очень интересным, большим по объему и затрагивало многие проблемы, предшествовавшие событиям 1860-1861 гг. Выделим его основные моменты. Прежде всего, по сведениям депутата, в «громдном пожаре, зажженном друзьями в Ливане и Дамаске», монастыри, храмы, французские учреждения, консульство исчезли, в то время как английское консульство и протестантские миссии заслужили «печальную привилегию» быть нетронутыми. Оратор выявил сговор турецких властей и мусульман в этих событиях. Оратор приветствовал первые шаги французского правительства и в то же время подчеркнул необходимость модифицировать административное устройство 1842 и 1845 гг. Он признал, что в сложившейся ситуации Франция вынуждена была войти в Ливан от имени коллективных сил, поскольку иной возможности не было. Плишон также заметил, что французскому экспедиционному корпусу не были обеспечены независимость и свобода действий. По мнению оратора, после того как армия, не достигнув своей цели, покинула Сирию, следовало показать Европе и всему миру, что Франция не изменила своему долгу. Депутат-католик привлек внимание Законодательного корпуса к событиям, которые, по его мнению, стали причиной массовых зверств в 1860-1861 гг. Они проявлялись уже с 1840 г., когда «преступные силы» решили ликвидировать в Сирии два важных политических фактора: независимость Ливана под управлением национальной династии и протекторат Франции по защите маронитов. Порта приступила к разоружению первого, потому что она хотела ввести прямое правление в Горном Ливане, а Англия — второго, так как она стремилась уничтожить влияние Франции в Сирии и укрепить собственное. Плишон подчеркнул, что долгое время делались попытки снять ответственность с действительных виновников, а зверства в Ливане объяснить религиозными противоречиями между этими народами. По мнению оратора, это утверждение совсем не соответствовало действительности, потому что подобный факт — явление недавнего времени. Он возник только в результате «плачевной политики», проводимой в Сирии Портой и Англией. До 1840 г. христиане и друзья жили бок о бок мирно, в общих коммунах. Их не разделяли конфликты, но даже если возникали разногласия в их основе никогда не лежал религиозный мотив. Это была в основном политическая борьба, в которой христиане и друзья были объединены под одним знаменем, сражаясь за общее дело. С 1841 г. характер борьбы изменился. Теперь она проходила в смешанных округах. Чтобы обосновать этот тезис, Плишон обратился к фактическому

¹ Moniteur. 7 juin 1861. La session du Corps législatif. 6 juin 1861. Выступление де Латура.

² Moniteur. 7 juin 1861. La session du Corps législatif. 6 juin 1861. Выступление де Латура.

³ Moniteur. 7 juin 1861. La session du Corps législatif. 6 juin 1861. Выступление Оливье.

⁴ Moniteur. 7 juin 1861. La session du Corps législatif. 6 juin 1861. Выступление Гуэна.

материалу. Эмир Бешир, став во главе ливанского княжества, вел длительные войны для утверждения своего господства как против христианских, так и против друзских феодалов. После его победы христианские шейхи, которые боролись против него, смирились с этим, а друзские шейхи, напротив, отказались подчиниться и покинули Ливан. Их места заняли христианские шейхи. После июльского трактата 1840 г. при подстрекательстве англичан вспыхнул мятеж маронитов против Бешира, который был вынужден бежать из Ливана. Тогда друзские шейхи появились вновь и, опираясь на силу 2 тыс. друзских солдат предоставленных Мехметом Али, потребовали вернуть им утраченное. Однако шейхи христиан, опиравшиеся на симпатии народов и уверенные в гарантиях держав, подписавших трактат 15 июля, не хотели уступать. Именно в этот момент начала проявляться «преступная политика» Порты. В своей политике она ориентировалась на друзский элемент для того, чтобы ввести прямое правление, вооружив друзов и направив их против христиан. Все это привело к тому, что друзья вернули себе утраченные позиции.

Таковы обстоятельства, которые привели к зверствам 1841 г. и придали конфликтам Ливана новый характер. События 1845 и 1860 гг., по мнению Плишона, имели по существу тот же характер. События 1841 г. взволновали Европу, которая в Константинополе выступила в защиту христиан. Вопрос правления Ливана стал главным в политике Англии. Друзы, силой овладев смешанными округами, нарушили установленный державами порядок вещей.

Плишон вновь остановился на политике Порты, которая в Константинополе говорила одно, а в Сирии делала противоположное. Она извлекала выгоды из комбинации, сохранившей за ней шансы на будущее, так как увековечивала разделение горной области по религиозному принципу. Правление Ливана было доверено двум каймакам, или правителям — христианину и другу.

Но как заставить функционировать эту администрацию? В Ливане существовал район, заселенный исключительно христианами, чего не было у друзов. С другой стороны имела смешанная часть, где господствующим также был христианский элемент. Вставала проблема функционирования администраций в этой смешанной части. Друзы полагали, что полномочия христианского правителя должны были ограничиваться районом, заселенным только христианами, а в смешанных округах правителем должен быть друг. Христиане, напротив, считали, что создание принципа двух правителей имеет только одну цель — избавить их от суда друзских шейхов и, следовательно, допустить к правлению христианского правителя. Обсуждение этого вопроса было долгим, и Порта затянула его решение на два года.

Плишон подчеркнул, что именно по этой проблеме разделились мнения дипломатов Франции и Англии в Бейруте. Вопрос стоял следующим образом: горный Ливан принадлежит либо маронитам, либо друзам. Англичане выступали против маронитов, потому что они вновь становились сферой влияния французов. Они стремились, поддерживая друзов, сохранить в Ливане один из проходов в Индию. По мнению Плишона, именно с этого момента английский представитель стал самым «пылким защитником» друзов. Наконец, прибыло решение Порты, по которому в каждом смешанном поселке состоящем из двух и более округов учреждались две администрации — христианская и друзская и, соответственно, два правителя. Но это решение таило в себе зародыш новых провокаций, и Плишон в этой связи заметил, что Порта предвидела подобный результат. Она хотела извлечь из этого выгоды для своего господства. Когда хотели приступить к реализации решения, друзы, имея сильную поддержку в лице английского агента и содействие турок, вновь двинулись на христиан. Ведги-паша в 1845 г. исполнил ту смертоносную роль, которую в 1841 г. выполнял Селим-паша, и во всех случаях турки были союзниками друзов, а иногда становились и соучастниками резни. Административное устройство с системой двух каймакств, введенное в 1845 г., по мнению Плишона, в громадной степени способствовало убийствам 1860 г. Оратор возмущался по поводу обвинений в адрес

французского правительства относительно сирийских событий, прозвучавших с того берега пролива, т.е. из Англии. Плишон считал, что основными причинами этих событий являлись следующие: «порочная» организация Ливана, тайные интриги турок, опрометчивые подстрекательства английской политики вкупе с турецкой во всех случаях, когда речь шла о том, чтобы пробить брешь в христианский интерес Сирии, наконец, пылкий фанатизм исламистов, поселившихся в Джедахе, угрожавших безопасности христиан во всех областях Востока. В этой связи Плишон полагал, что последние события в Сирии больше не представляются борьбой между маронитами и друзами, а носят комплексный характер, который связан с создавшимся положением для христиан Востока при неспособности и нежелании турецкого правительства их защитить.

Плишон отметил, что когда речь шла о подстрекательстве англичан и их доле ответственности в этих страшных событиях, он опирался на замечание депутата английского парламента, который заметил по поводу сирийских событий: «При рассмотрении истории Ливана становится очевидным, что Англия несет большую ответственность за то, что там происходило». Таким образом, друзья были убеждены, что, принося в жертву христиан, они тем самым делали приятное Англии. Ведь уменьшая их число, они ослабляли влияние Франции. Друзы не могли ошибаться, видя, как хладнокровно Англия защищала их интересы во всех вопросах, которые возникли в 1841 и 1845 гг., а также как она спасала от законной мести Европы главных виновников убийств 1841 г., в 1861 г. Кроме того, Англия отрицала необходимость европейского вмешательства и всячески препятствовала его успешному свершению.

Однако, по мнению Плишона, опубликованные документы самого английского правительства свидетельствовали о том, что без прибытия французского экспедиционного корпуса акция Фуад-паша была бы полностью немошной, а убийства распространились бы и на остальную часть Сирии. Европа, вмешавшись, преследовала тройную цель: наказать организаторов убийств, возместить ущерб христианам и гарантировать от повторения подобной резни учреждением новой системы правления в Ливане. Но политическое состояние Сирии оставалось по-прежнему тревожным, и христиане за неимением гарантированной безопасности не могли возвратиться в свои города. В такой ситуации английский кабинет, ослепленный чувством недоверия, противодействует продлению оккупации. Но ведь Франция, чтобы отвести это недоверие, приглашала Англию совершить совместную экспедицию, однако последняя отказалась. Как могла поступить Франция в создавшейся ситуации? Существовало два варианта действия: либо согласно дополнительной конвенции к трактатам от 5 сентября 1860 г. покинуть Сирию, либо, руководствуясь высшими интересами гуманизма, остаться там вопреки этой конвенции. По мнению Плишона, Франция не должна и не могла там оставаться. Он одобрял приказ об отзыве войск и твердо заявил, что «французское правительство поступило очень мудро». Оратор удовлетворился объяснениями Билло перед Сенатом о том, что в случае новых беспорядков, которые могут произойти в Сирии, Франция не будет нести ответственности за пролитую кровь. Франция предупредила Европу, Англию и Порту об опасностях в будущем и ответственности, которая ляжет на них. После возвращения войск французские корабли получили приказ отправиться на сирийское побережье для того, чтобы при необходимости защитить несчастный народ. Плишон представил программу возможных действий Франции, изложенную в депеше министра иностранных дел от 3 мая 1861 г. послу в Константинополе как достойную Франции. Однако это вызвало бурное противодействие в английской прессе. Мотивы возражений были следующие: может ли Франция, имея в виду Парижские трактаты, ссылаться на свой патронаж и реализовать свое право на вмешательство, не нарушая их статьи. Плишон давал утвердительный ответ. Чтобы отвести всякие подозрения, следовало, по его мнению, определить характер соглашения между Оттоманской империей и Европой после Крымской войны. Порта уступила Европе хартию равноправия в пользу своих

христианских подданных, а европейские державы, в свою очередь, уступили Порте право протекции в пользу христиан империи. Право протекции зародилось в состоянии зависимости и подчинения, к которому были сведены несчастные христиане Турции, и оно исчезло, когда им предоставили общие права наравне с турками. Следовательно, оговорки Парижского трактата имели «взаимообещающий и условный характер», но если оттоманское правительство не выполнит своего обязательства, то оно неспособно защитить христиан от возникающих буйств. Этот отказ и оговорки Парижского трактата, которые являлись относительными, остаются без эффекта.

Плишон полагал, что надежды дипломатии привели только к горьким разочарованиям: меры, которые были приняты, лишь осложнили всю ситуацию, возродив мощь Оттоманской империи и не улучшив судьбу христиан. Оратор попытался объяснить сложившееся положение. Он отметил, что гражданское равноправие, являясь христианской идеей, означает отрицание определяющего принципа мусульманского общества, в основе которого лежало «очевидное превосходство истинной веры и вечного подчиненного положения неверных». Мусульмане полагали, как считал Плишон, что христианин должен оставаться подчиненным и всякое усилие, направленное на то, чтобы выйти из этого состояния, должно караться рабством и смертью. Причем это не являлось статьей закона, а представляло собой универсальную догму, основу которой никто и никогда не оспаривал. При наличии такой догмы объявить противоположное и записать это в общественном праве Турции означало бы проявить неосторожность. Более того, это было бы просто провокацией. Для всех турок христианин являлся мятежником, и договор, на который они ссылались, в их глазах представлялся только измышлением и должностным преступлением для ислама. Вот что объясняло каждодневную ситуацию христиан Турции так же, как и необходимость более активной протекции со стороны Европы.

Плишон в этой связи привлек внимание правительства и депутатов к положению в оттоманской империи. По его мнению, «империя, видимо, распадается вопреки усилиям Европы», так как распадется она под давлением неизбежных причин, присущих принципу самой исламской конституции и под влиянием всеобщей коррупции, которая истощила все источники жизни страны. Империя может продолжить свое существование только при условии, если турки завоюют новые области и будут угнетать христиан, так как они никогда не имели других средств существования. Эксплуатация райя¹ была единственной общественной экономикой их правления. Следовательно, полагал Плишон, невозможно, чтобы Европа долгое время поддерживала правление, основывающееся на подобных принципах. Кризис в Азии мог быть отсрочен, но все предвещало, что он переместится в Европу, которая должна быть готова к этому. По мнению оратора, турки могут уйти из Европы, не подвергая опасности мир, если мудрость правительств подготовит право «передачи наследства их действительным наследникам».

Касаясь восточного вопроса и проектов его разрешения, Плишон считал, что раздел великими державами Османской империи являлся фактически невозможным, так как стал бы аморальным актом. Восток должен принадлежать восточным народам. На европейские владения Турции у Плишона был другой взгляд. Прежде всего он был убежден, что естественными наследниками владений являлись христиане, которые жили там до завоевания османитами. Поэтому именно они станут единственными собственниками в тот день, когда господство Турции будет уничтожено. Право христиан является неоспоримым, и Плишон считал, что Европа должна его уважать. Оратор задался вопросом, что станет в этом случае с турками. И нашел простой ответ. Поскольку принципы исламской конституции не позволяли сосуществовать

1 Так турки называют иноверцев.

христианской и мусульманской конфессиям в условиях гражданского и политического равноправия, такое сосуществование было возможно лишь при христианском правительстве. Существовал двойной подход: либо турки смиряются жить в условиях равноправия с христианами, и тогда им ничего не мешает остаться в стране, либо они не смиряются с этим, и тогда произойдет то же самое, что и в Греции, т.е. они должны будут уйти. По мнению Плишона, турки не обустроены в Европе, они находятся там временно, к тому же понимают, что «последний час их политического господства пробил». Плишон предложил дипломатическим путем способствовать политике, которую он обрисовал. По мнению оратора, это есть «мирное и моральное решение восточного вопроса». Причем такая политика не инспирирована личными для Франции мотивами. Она подразумевает более возвышенную цель — «освободить благородные расы от отупляющего ига, возродить прекрасные области цивилизации, чтобы там господствовали принципы справедливости и христианского милосердия среди народов, которые полностью этого лишены». Моральные интересы должны быть поставлены выше соперничества. Плишон обратился к английскому народу с призывом повлиять на правительство, чтобы оно отказалось от антихристианской политики вообще и агрессивной политики в отношении Франции, в частности. Он подчеркнул: «Я не мог бы одобрить политику нашего правительства, которая несет ущерб завоеванному положению Англии, но в то же время я призываю ее не покушаться на то, что приобретено Францией, т.е. соблюдать взаимные интересы». Плишон считал, что Франция обладала на Востоке «огромной властью. Ее имя там символизировало защитницу интересов угнетенных народов. Он выразил пожелание от имени Франции, чтобы эти народы не переставали надеяться на нее. В итоге, возвращаясь к начальной части своего выступления, Плишон подчеркнул, что Франция не желает именно теперь покидать Сирию и отказываться от миссии защиты, налагаемой на нее политическими традициями, потому что это означало бы отказаться от собственной чести.

Французское правительство четко выразило свою позицию в депеше от 3 мая 1861 г. Билло не вступил в полемику с депутатом Плишоном относительно политических оценок. Это, понятно, потому что он повторил бы мысли, изложенные им в Сенате по данному вопросу. Но все-таки на один нюанс следует обратить внимание. Билло признал, что данная проблема вызвала живой интерес как в Сенате и в Законодательном корпусе, так и во всей стране, и правительство намеревалось выполнить свой долг, т. е. адекватно среагировать на ситуацию¹.

Параллельно с обсуждением сирийской проблемы в Законодательном корпусе завершала свою работу в Константинополе международная комиссия по выработке окончательного административного устройства Ливана. «Moniteur» информировала о подробностях этого обсуждения. 9 июня пришло сообщение из Константинополя о результате заседаний, прошедших 7 июня. Тогда было решено, что правитель Ливана будет назначен на три года и не может быть смещен по истечении этого срока без согласия представителей европейских держав. Назначение нового правителя должно было согласовываться между Портой и правительствами Европы. Кроме того, условились о том, что единый правитель должен принадлежать к религии большинства и может быть избран среди христиан султана². Но основной документ был принят 9 июня. Представители держав на конференции подписали с министром иностранных дел султана учредительный акт новой администрации Ливана, а также протокол, где были определены дипломатические условия этого соглашения. Система разделения на два каймакта, введенная административным устройством 1845 г., заменялась единым правителем, который получал ранг мяшира или маршала. Он не подчинялся ни бейрутскому, ни дамасскому паше, поскольку по рангу был равен им. Резиденцией правителя был избран г. Дер-аль-Камар, где в 1845 г. размещался турецкий гарнизон.

¹ Moniteur. 9 juin 1861. La session du Corps législatif. 8 juin 1861. Выступление Билло.

² Moniteur. 11 juin 1861. Бюллетень от 10 июня 1861.

Порядок в Горном Ливане должен будет поддерживаться посредством милиции, набранной из местных жителей. Отмечалось также, что через три месяца после подписания учредительного акта представители держав и министр иностранных дел султана вновь соберутся на конференцию, чтобы оценить результаты этого устройства и принять другие решения, если того потребуют обстоятельства. Кроме того, в Ливане будет учреждено два меджлиса (или совета), юридический и административный, в которых будут представлены все народы, живущие в Горном Ливане, без различия религии. Аналогичные гарантии им предоставлены в округах. Однако за правителем остается свобода действий¹.

Наконец, из Константинополя было получено известие, которое поставило окончательную точку в этом деле. Сообщалось, что султан одобрил новую организацию Ливана и назначил Дауда-эфенди, армянина, католика по происхождению, правителем Горного Ливана. Газета сообщила, что этот выбор был принят с удовлетворением послом императора, так же, как и другими членами конференции. Султан наделил нового правителя чрезвычайными полномочиями².

Рассмотрим, как французское правительство оценивало эти соглашения. Тувенель сообщил о них Монтебло. В частности, отмечалось, что, кооперируя усилия для умиротворения Ливана, Франция руководствовалась принципами гуманизма. Французское правительство старалось, насколько это от него зависело, предупредить повторение событий, которые так взволновали Европу. Они были результатом религиозной или расовой ненависти, и надо было учредить власть, подобную устройству 1845 г., чтобы она соответствовала нравам и традициям страны. Поэтому Франция выступила против любого разделения администрации на множество каймакств. Державы согласились с этим мнением, хотя в начале приняли проект, который мог бы усложнить затруднение режима и привел бы к беспорядкам. Европейские кабинеты приняли возражения французского правительства и согласились учредить в Ливане единую христианскую власть во главе с христианским правителем. Этот принцип действовал в Ливане в 1840 г. и стал залогом административной независимости. Франция решила возобновить эту традицию, и всякое новое устройство должно было быть подчинено этому условию. Допуская по новому проекту единственность христианской власти, державы выразили намерение запретить Порте доверять эту власть жителю Горного Ливана. Тувенель подчеркнул, что правительство Наполеона III ни при каких обстоятельствах не могло допустить подобного. Предложение прусского представителя в Константинополе открыло путь к соглашению. Французское правительство приняло его по следующим причинам. Ливан находился в состоянии волнения. Были свежи в памяти недавние события, которые разделили народы Ливана. Не желая брать на себя больше ответственности, чем другие державы, особенно в части злоупотребления властью со стороны христианского правителя, избранного в Горном Ливане, французское правительство приняло его идею единого правителя. Но по мнению Тувенеля, такой период должен был быть переходным и не следовало жертвовать привилегиями, которые имел Ливан в течение долгих лет и которые были залогом порядка и хорошей администрации. В то же время необходимо было убедиться, что выбор султана пал на функционера, исповедовавшего религию большинства и внушавшего доверие. Принимая во внимание намерения Порты, французское правительство решило присоединиться к этой комбинации, избегая при этом насколько возможно отсрочки реорганизации Горного Ливана.

Поскольку отныне правитель не зависит ни от паши Бейрута, ни от паши Дамаска, Ливан перестает быть аренной подстрекательства со стороны деятелей, усилия

¹ Moniteur. 12 juin 1861. Бюллетень от 11 июня 1861 г.

² В промежутке между 19 и 24 июня газета опубликовала три сообщения (19, 22 и 24 июня), касающихся практически одной темы — назначения Дауда-эфенди правителем Ливана. См.: Moniteur. 19, 22, 24 juin 1861. Бюллетени.

которых были в основном направлены на уничтожение привилегий этой страны. Горный Ливан будет управляться самостоятельно при христианской администрации посредством муниципальных учреждений, которые обеспечат жителям различных общин и верований те же гарантии и равное участие в решении общих проблем. Фактически может случиться одно из двух: либо администрация иностранного правителя обеспечит мир и процветание Ливану, и в этом случае, не имея другой цели, французское правительство ничуть не будет сожалеть, дав на это свое согласие, либо будет доказана целесообразность принятия принципа исключительно местной администрации, и тогда правительство позволит себе потребовать для жителей Ливана привилегию выдвинуть им самим кандидата по выбору Порты. Удовлетворение у Франции вызывал и тот факт, что привилегии Ливана имели характер европейской гарантии¹. Эта длинная депеша с подробной оценкой французского правительства приведена не случайно. Дело в том, что в последующем итоги экспедиции трактовались в исторической литературе неоднозначно и нам следует определить собственную позицию, учитывая фактор обсуждения этой проблемы в Законодательном корпусе и Сенате. Без этого оценки будут страдать односторонностью. Мнения историков разделились: часть из них склонялась к тезису о том, что сирийская экспедиция потерпела провал, потому что не добилась поставленных целей, а другая — что результаты экспедиции оказались незначительными. В советской и российской историографии доминировало мнение о провале экспедиции, что нашло отражение в монографии М.Т.Панченковой, посвященной этой проблеме².

Выделим приоритеты в поставленных целях, ставшие причиной французской экспедиции под эгидой европейского мандата. Мы уже отмечали, что была выдвинута триединая задача: наказать виновных, возместить ущерб и организовать новое административное устройство. На наш взгляд, французская дипломатия приоритетным считала административное устройство, потому что именно через него она пыталась укрепить свое влияние на Ближнем Востоке. Кроме того, именно устройство 1842 и 1845 гг. стало основной причиной беспорядков 1860 г. Кстати, в выступлениях сенаторов и депутатов это мнение прозвучало довольно отчетливо. С этой точки зрения тезис о провале экспедиции звучал сомнительно. Более того, он был выдвинут скорее всего из идеологических соображений, поскольку «агрессивность французской буржуазии» не могла в принципе подразумевать положительных результатов экспедиции. С другой стороны, неприятие режима Второй империи возводилось в определенный абсолютизм. Этим грешили историки республиканского направления. Откуда же³ появился тезис о провале? Очевидно, отчасти это было связано с выступлениями сенаторов и депутатов, которые полагали, что цели экспедиции не были достигнуты. Однако они же, учитывая объяснения комиссаров правительства, приняли в Законодательном корпусе редакцию адреса, отвергнув поправку группы депутатов и сенаторов, и проголосовали за переход к повестке дня. Следовательно, было бы правильным принять конечный результат обсуждений, а не их промежуточную часть.

Мы полагаем, что автор книги была все-таки знакома как с выступлениями сенаторов и депутатов, так и с итогами этих обсуждений. С другой стороны, в политике тенденцию нужно учитывать, но не возводить ее в абсолютизм. В дипломатии же в конечном итоге важен результат, правда, нужно учитывать дипломатическую борьбу для того, чтобы определить позиции государств. Так вот, учитывая эти обстоятельства, следует выделить следующие моменты. Во-первых, и Англия и Франция выступали в основном за территориальную целостность Османской империи. Действительно в

¹ Тувенель — Монтебло. 1 июля 1861 г. АВПРИ, ф. Канцелярия, д. 61, л. 149—151.

² Панченкова М.Т. *Политика Франции на ближнем Востоке и Сирийская экспедиция 1860-1861*. М., 1967.

английских и французских руководящих кругах не существовало замыслов о создании независимых государств и подчинении их своему влиянию. Кроме того они должны были учитывать и позицию турецкого правительства, которое категорически возражало против этого. Во-вторых, решение проблемы устройства Горного Ливана, что стало предметом острой, порой драматической борьбы между дипломатическими агентами. По существу французский проект одержал здесь верх, несмотря на то, что французский представитель остался один на своей позиции. Даже Россия перешла на сторону англичан, поддерживая проект по созданию трех каймакств: маронитской, друзской и православной. Французская кандидатура местного правителя из семейства Шихабов не прошла. Но Франция не много потеряла, согласившись на кандидатуру Дауда-паши, армянина католического вероисповедания. Более того, прошел французский проект по вопросу о назначениях и смещениях. Поэтому и с дипломатической точки зрения тезис о провале экспедиции не состоятелен.

Окончательное административное устройство Ливана совпало с завершением сессий Законодательного корпуса (27 июня) и Сената (29 июня).

Подведем некоторые итоги обсуждения сирийской проблемы во французском парламенте. Выделим здесь два основных момента: взаимоотношения исполнительной и законодательной ветвей власти и позиции политических партий в парламенте. Нами проанализированы все выступления депутатов и сенаторов во время сессий летом 1860г., т.е. с начала этих событий, и отклик на них в парламенте в 1861г., когда, в соответствии с сентябрьской конвенцией, французский экспедиционный корпус был направлен в Сирию. На сессии, открывшейся 4 февраля — впервые после ноябрьских декретов 1860 г. - специальный пункт повестки дня был посвящен сирийской экспедиции. На всем протяжении сессии вплоть до ее закрытия обсуждение этой проблемы шло параллельно с работой международной комиссии по выработке административного устройства Горного Ливана, заседавшей сначала в Дамаске, а затем в Константинополе.

Таким образом, ближневосточная политика Франции на этом отрезке времени увенчалась успехом и роль депутатов французского парламента достаточно велика.

**Статья рекомендована к печати членом редакционной коллегии,
д.и.н., профессором В.Р.Балаяном.**

ՀՏԴ 941(479.25)

Հայոց պատմություն

Արարատ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԱրՊՀ, պ.գ.թ., պրոֆեսոր, պատմության ամբիոն

E-mail: araratvardanyan54@mail.ru

**«ԹՈՒՖԵՆԿՅԱՆ» ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ (ԹԲՀ) ԱԶԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ
ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ¹**

«Թուֆենկյան» հիմնադրամը հիմնվել է 1988 թվականին Նյու-Յորքում՝ ամերիկահայ գործարար ու բարերար Զեյնս Թուֆենկյանի կողմից: Նպատակ ունենալով բարեգործական ծրագրեր իրականացնել հայրենիքում՝ 1999թ. Երևանում հիմնադրվեց «Թուֆենկյան» հիմնադրամի գրասենյակ:

Արցախին օգնելու նպատակով 2003թ. բացվում է «Թուֆենկյան» հիմնադրամի Ստեփանակերտի գրասենյակը, որի միջոցով իրականացվում են ազատագրված տարածքների վերաբնակեցման, սոցիալ-տնտեսական, առողջապահական, կրթամշակութային և այլ ծրագրեր:

Բանալի բառեր՝ «Թուֆենկյան» հիմնադրամ, բարեգործություն, Արցախի Հանրապետություն, ազատագրված տարածքներ, սոցիալ-տնտեսական, առողջապահական, կրթական, մշակութային ծրագրերի իրականացում:

А. Варданян

**СОДЕЙСТВИЕ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОГО ФОНДА
“ТУФЕНКЯН” РАЗВИТИЮ ОСВОБОЖДЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ
РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ**

Фонд “Туфенкян” был основан в 1988 году в Нью-Йорке, американским армянином бизнесменом и бенефициаром Джеймсом Туфенкяном. С целью осуществления благотворительных программ на родине в 1999 году в Ереване был основан офис фонда “Туфенкян”.

В 2003 г. для оказания помощи Арцаху открывается офис фонда “Туфенкян” в Степанакерте, при поддержке которого на освобожденных территориях осуществляются социально-экономические, здравоохранительные, культурно- образовательные и программы переселения.

Ключевые слова: Фонд Туфенкяна, благотворительность, Республика Арцах, освобожденные территории, социально-экономические, медицинские, образовательные, культурные программы.

¹ Հոդվածը տպագրվում է ԼՂՀ Կառավարության կողմից հաստատված Արցախի Գիտական կենտրոնում իրականացվող [scs 16.10-005](#) գիտական թեմայի շրջանակներում:

A. Vardanyan

**THE TUFENKIAN CHARITABLE FOUNDATION ASSISTANCE
TO THE DEVELOPMENT OF THE LIBERATED LANDS OF THE
REPUBLIC OF ARTSAKH**

The Tufenkian Foundation was founded in 1988 in New York by James Tufenkian, an American Armenian businessman and beneficiary. In order to implement charitable programs in the homeland, the Tufenkian Foundation office was founded in Yerevan in 1999.

In 2003, in order to assist Artsakh the Tufenkian Foundation opened an office which supported the implementation of the socio-economic, health, cultural, educational and resettlement programs at the liberated territories.

Key words: Tufenkian Foundation, charity, the Republic of Artsakh, liberated lands, implementation of socio-economic, health, educational, cultural programs.

Հայկական երկու հանրապետությունների անկախացումից հետո տասնյակ սփյուռքահայ բարեգործական, մշակութային, հայրենակցական, եկեղեցական կազմակերպություններ և հիմնադրամներ, համագործակցելով ՀՀ և ԼՂՀ Կառավարությունների հետ, մեծապես օգնեցին հայաստանաբնակ հայրենակիցներին և արցախահայությանը՝ նպաստելով հայրենիքի սոցիալ-տնտեսական, կրթամշակութային և այլ բնագավառների զարգացմանը: Այդ գործում մեծ ավանդ ունի «Թուֆենկյան» հիմնադրամը:

«Թուֆենկյան» հիմնադրամը (անգլերեն՝ Tufenkian Foundation) հիմնվել է 1988թվականին Նյու-Յորքում ամերիկյան գործարար և բարերար Ջեյմս Թուֆենկյանի կողմից: Նպատակ ունենալով բարեգործական ծրագրեր իրականացնել հայրենիքում՝ 1999թ. Երևանում հիմնադրվեց «Թուֆենկյան» հիմնադրամի գրասենյակ:

Հիմնադրամի գլխավոր նպատակն է շենացնել և հզորացնել հայրենիքը, հիմնական խնդիրներն են՝ աջակցել խոցելի և մեկուսացված ընտանիքներին, նպաստել քաղաքացիական հասարակության վերականգնմանը և մշակութային ու հոգևոր վերածննդին, իրականացնել բնապահպանական ծրագրեր, օժանդակել Լեռնային Ղարաբաղի սահմանամերձ շրջանների զարգացմանը:^[1] Հիմնադրամը ՀՀ-ում իրականացրել է մի քանի տասնյակ բարեգործական ծրագրեր:

Արցախին օգնելու նպատակով 2003թ. բացվում է «Թուֆենկյան» հիմնադրամի Ստեփանակերտի գրասենյակը, որի միջոցով իրականացվում են վերաբնակեցման, սոցիալ-տնտեսական, առողջապահական, կրթամշակութային և այլ բարեգործական ծրագրեր:

Վերաբնակեցման ծրագիրը ԼՂՀ-ում սկսել է կենսագործվել 1993թվականից, որը սկզբում կարգավորվում էր Հայաստանի Հանրապետության, իսկ հետագայում՝ ԼՂՀ կառավարության համապատասխան որոշումներով:^[2] Վերաբնակեցումը համազգային ռազմավարական կարևորագույն խնդիր է: Մեծ ուշադրություն դարձնելով դրան՝ «Թուֆենկյան» հիմնադրամի կողմից մեծածավալ աշխատանքներ են կատարված Արցախի ազատագրված, սահմանամերձ

¹ «Հայկական Սփյուռք». տարեգիրք 2009, Երևան, 2010, էջ 134:

² ԼՂՀ պետական արխիվ, ֆ. 180, ց.1, կ-13, պ.մ. 65, թ.11:

շրջանների վերաբնակեցման ուղղությամբ, ստեղծվում են աշխատատեղեր՝ հայության արմատներն իր հողում ամրապնդելու համար: Հիմնադրամի տնօրեն Ջեյմս Թուֆենկյանի կարծիքով՝ «...վերաբնակեցման խնդիրն այսօր ոչ միայն ԼՂՀ իշխանությունների, այլ սփյուռքի բարեգործական կազմակերպությունների, Արցախի ճակատագրով մտահոգ համայն հայության մտահոգություններից մեկը պետք է դառնա: Չնայած մեր կառույցը նպաստում է նաև երկրում կրթամշակութային մի շարք ծրագրերի իրականացմանը, աջակցում է տաղանդավոր երեխաների զարգացմանը՝ ցուցաբերելով բարոյական և նյութական օժանդակություն, սակայն մեր առաջնահերթ խնդիրը մնում է վերաբնակեցման ռազմավարությունը»:^[1]

Այդ ուղղությամբ կատարած առաջին խոշոր քայլերից մեկը Հադրութի շրջանի նորակառույց Առաջամուղ գյուղի հովանավորչական ծրագիրն է, որը համահունչ է ԼՂՀ իշխանությունների վարած քաղաքականությունը: Առաջամուղը հիմնադրվել է 2005թ. «Թուֆենկյան» հիմնադրամի հանգանակած միջոցներով: Գյուղում կառուցված տասնութ տուն բնակեցված է: Բնակիչների մի մասը փախստականներ են Ադրբեջանից, մի մասն այնտեղ է տեղափոխվել Հայաստանից, մյուս մասն էլ՝ Ղարաբաղի տարբեր բնակավայրերից, որոնց տները պատերազմի տարիներին ավերվել են: Նորակառույց տները հարմարավետ են: Յուրաքանչյուր առանձնատուն ունի երեք ննջասենյակ, ընդարձակ հյուրասենյակ, ինչպես նաև խոհանոց, բաղնիք և սանհանգույց: Լուծված է շուրջօրյա ջրամատակարարման հարցը: Բոլոր բնակիչներն էլ ունեն իրենց տնամերձ հողամասն ու այգին, օժանդակ տնտեսությունը, ապահովված են անասուններով, թռչուններով:^[2] Գյուղն ապահովված է էլեկտրականությամբ: Կառուցվել է գյուղապետարանի շենք և բուժկետ: 2017-ին հիմնադրամը շահագործման է հանձնել վեց նոր բնակելի տուն:

Առաջամուղ գյուղը 2008 թվականին կազմավորվել է որպես առանձին համայնք՝ իր մեջ ներառելով Առաջամուղ և Արաքսավան բնակավայրերը: Արաքսավան գյուղը հիմնադրվել է 2014 թվականին: Առաջամուղ համայնքի կազմում ընդգրկվելը լայն հեռանկարներ է բացել նրա զարգացման համար: Հովիտը ձգվում է մոտ 110կմ՝ ներառելով Քաշաթաղի և Հադրութի հարավային թևերը: Արաքսավան բնակավայրի ռազմավարական նշանակության ծրագրերն Արցախի իշխանությունների կողմից սկսել են իրականություն դառնալ 2012 թվականից: Բնակավայր եկած մարդկանց բնակեցնելու նպատակով կառուցվել է 35 ժամանակավոր կացարան: Կառուցվել են 30կմ երկարությամբ, 10կմ բարձր լարման հզորության էլեկտրական գծեր, վերանորոգվել են 40կմ-ի հասնող ջրանցքներ, մեկտրատիվ աշխատանքներ իրականացնելու ճանապարհով մաքրվել են 1000 հեկտարից ավելի վարելահողեր, ինչը հնարավորություն է տալիս մենատնտեսներին զբաղվելու ինչպես բանջարաբուստանային, այնպես էլ հացահատիկային մշակաբույսերի աճեցմամբ:^[3] Մենատնտեսների

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 5 սեպտեմբերի, 2007, Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները ՀՀ անկախության տարիներին (1991-2009թթ.), հոդվածների ժողովածու, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 95:

² «Հայաստանի Հանրապետություն», 5 սեպտեմբերի, 2007:

³ «Ազատ Արցախ», 11 հունիսի 2016:

հնարավորություն է տրվել նաև զբաղվելու այգեգործությամբ և անասնապահությամբ:

Արցախի Հանրապետության իշխանությունների, «Թուֆենկյան» հիմնադրամի այս ծրագիրն ունի ռազմավարական կարևոր նշանակություն, որի նպատակն է ամրապնդել հանրապետության հարավային սահմանը և զարկ տալ գյուղատնտեսությանը: Սակայն նման ծրագրերը անհնարին է իրականացնել միայն Արցախի պետական բյուջեի միջոցներով: Անհրաժեշտ է ինչպես Հայաստանի Հանրապետության, այնպես էլ Սփյուռքի մեր հայրենակիցների աջակցությունը:

Վերաբնակեցման ծրագրի շրջանակներում 2008 թվականից ԹԲՀ-ի կողմից իրագործվում է Քաշաթաղի շրջանի վերաբնակիչների տների վերանորոգման համար շինանյութի տրամադրման և դրանց նպատակային օգտագործման վերահսկման ծրագիրը: 2008-2013թվականներին Քաշաթաղի շրջանի 7 համայնքների 47 ընտանիքների տրամադրվել է համապատասխան շինանյութեր:^[1] Հերիկ և Հակ համայնքներում հիմնադրամի կողմից տուն է տրամադրվել երկու վերաբնակիչ ընտանիքների:^[2] Երկու տուն տրվել է «Արցախի վերավոր զինծառայողներին բնակարանային հարմարավետ պայմաններով ապահովելու» ծրագրի շրջանակներում: Հիմնանորոգվել է Աղավնատուն համայնքում ապրող բազմազավակ ընտանիքին հատկացրած տունը:^[3] Առանց զարգացած ենթակառուցվածքների ու վերաբնակիչների համար տարրական կենսապայմանների ստեղծման հնարավոր չէ պահել գյուղը: Բնակիչների կենսապայմանները բավարարելու համար ԹԲՀ համագործակցելով ԼՂՀ կառավարության հետ, մի շարք գյուղերում կառուցել է խմելու ջրագծեր՝ գյուղացիներին ապահովելով մշտական ջրով: Հիմնադրամի ֆինանսավորմամբ վերանորոգվել է Քաշաթաղի շրջանի Քարեգահ և Այգեհովիտ գյուղերի գյուղամիջյան ճանապարհը:^[4]

Սիրիայում ընթացող պատերազմի հետևանքով մեծ կորուստներ կրեցին մեր հայրենակիցները, որոնցից շատերը ստիպված էին հեռանալ երկրից՝ ապաստան փնտրելով մայր հայրենիքում: Սիրիահայ մի քանի ընտանիք հաստատվեց Քաշաթաղի շրջանի Կովսական քաղաքում: 2011թ. հիմնադրամը ԼՂՀ Կառավարության հետ համատեղ վերանորոգեց Կովսականի բազմաբնակարան մի շենք և 7բնակարան տրամադրեց Սիրիայից տեղափոխված մեր հայրենակիցներին:^[5] ԹԲՀ-ը սիրիահայերի համար շահագործման է հանձնել մի քանի տներ Գետամեջ և Վան գյուղերում, վերանորոգել է Իշխանաձոր գյուղում հաստատված սիրիահայ և լիբանանահայ ընտանիքների բնակարանները: Բերձորում, Իշխանաձորում և Կովսականում հաստատված հողագործ սիրիահայերին Արցախի Կառավարության կողմից տրամադրվում են վարկեր:

¹ Վարդանյան Ա., «**Թուֆենկյան**» բարեգործական հիմնադրամի (ԹԲՀ) գործունեությունը Արցախում, «**Պատմություն և մշակույթ**» հայագիտական հանդես Բ., (գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2013, էջ 78:

² «**Ազատ Արցախ**», 4 հոկտեմբերի 2018:

³ «**Մերան**» ԼՂՀ Քաշաթաղի շրջանային թերթ, թիվ 20 (141), հոկտեմբեր, 2015:

⁴ ԼՂՀ պետական արխիվ, ֆ. 180, ց.1, կ-11, պ.մ. 50, թ.12, 51:

⁵ Վարդանյան Ա., նշված հոդվածը, էջ 78:

Հիմնադրամն աշխատանքներ է տանում վերաբնակեցված գյուղերի ամրապնդման և զարգացման ուղղությամբ: Նրա կողմից իրականացվում է խաղողի այգիների վերականգնման ծրագիր Հարավային Քաջաթաղի Այգեհովիտ և Ուֆեկան գյուղերում: Այգիները վերականգնելուց և ծախսերը փակելուց հետո, ըստ կազմած պայմանագրի, դրանք վերադարձվելու են համայնքի անդամներին: Այգիներում աշխատող գյուղացիները ստանում են աշխատավարձ: Հիմնադրամի միջոցներով Այգեհովիտ գյուղում կառուցվել է պրադաց, որը սպասարկում է շրջակա մոտ 20 գյուղերի բնակիչների:^[1] Հարավային Քաջաթաղում շարունակվում են 2005 ու 2007թթ. սկիզբ առած «Ալրադաց» և «Տեխնիկական բազա» գյուղատնտեսական ծրագրերը, որոնք խթան են հանդիսացել հացահատիկային արտադրության բնագավառի զարգացման համար:^[2]

Հաղորդի շրջանի Առաջամուղ գյուղի վերաբնակիչներին աշխատատեղերով ապահովելու նպատակով ԹԲՀ 2005թ. ստեղծել է 5հա. նոան այգի: 2018թ. այգիներից ստացվել է 18 տոննա նուռ:^[3] Քաջաթաղի շրջանի Երիցվանք գյուղի վերաբնակիչների համար 2013թ. հիմնվել է 7հա. նոան այգի, կառուցվել է երկու ջերմոցային տնտեսություն՝ յուրաքանչյուրը 240քառ.մ. մակերեսով:^[4] Նույն շրջանի Վան գյուղի բնակչության հիմնական զբաղմունքը հողագործությունն է: Մեծ մասը զբաղվում է ձմերուկի մշակությամբ: ԹԲՀ-ի միջոցներով համայնքում 2018թ. գարնանը հիմնվել է 5հա. արքայանարնջի այգի, տնկվել շուրջ 2500 տնկի:^[5] Շրջանի Մոշաթաղ և հարևան Ծիծեռնակավանք գյուղական համայնքի Տանձուտ գյուղերում չորս բազմազավակ ընտանիքի հատկացվել է ընդհանուր 18 մեղվաբնտանիք:^[6] Հիմնադրամը վերաբնակիչներին տրամադրում է նաև ցածր տոկոսադրությամբ վարկեր: Վարկերի համար տրամադրված գումարները ետ ստանալով՝ օգտագործվում են հետագա ծրագրերի ընդլայնման համար:

Քաջաթաղի շրջանում հիմնադրամն իրականացնում է առողջապահական ծրագրեր: 2005թ. Իշխանաձոր գյուղում կառուցել է բժշկական համալիր, որը կարող է սպասարկել 2000 բնակչի^[7] և շարունակում է իր գործունեությունը հիմնադրամի և Արցախի առողջապահության նախարարության աջակցությամբ: Բուժհամալիրը կահավորված է, ունի իր բաժանմունքները՝ ատամնաբուժական, մանկաբարձական, բուժքույրական անձնակազմով, «շտապ օգնություն» մեքենայով: Հիմնադրամի նախաձեռնությամբ բուժհամալիրի աշխատակիցները դասընթացների են մասնակցել Ստեփանակերտի ծննդատանը և ախտորոշիչ կենտրոնում:^[8] 2009թ. Քաջաթաղի հյուսիսային և հարավային բուժկետերին, հիվանդանոցներին, առողջապահության նախարարությունը ԹԲՀ-ի կողմից տրամադրվել են «Վարդանանց ասպետներ» և IMEC կազմակերպություններից ստացված բժշկական պարագաներ, սարքավորումներ, կահույք: Նույն թվականին հիմնադրամի հովանավորությամբ բուժկետ բացվեց Հյուսիսային Քաջաթաղի

¹ «Ազատ Արցախ», 5 հուլիսի, 2005:

² «Հայկական Միություն». տարեգիրք 2009, էջ 135:

³ Նույն տրամադրել է Ստեփանակերտի «Թուֆենկյան» հիմնադրամի գրասենյակը:

⁴ «Մերան», թիվ 14 (135), հուլիս, 2015:

⁵ «Ազատ Արցախ», 6 հոկտեմբերի 2018:

⁶ «Ազատ Արցախ», 8 օգոստոսի 2018:

⁷ ԼՂՀ պետական արխիվ, ֆ. 180, ց.1, կ-11, պ.մ. 50, թ. 37, 71:

⁸ Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 96:

Մշենի գյուղում:^[1] Հիմնադրամի կողմից կառուցվել է Աղավնատուն համայնքի, հիմնանորոգվել և կահավորվել է Մոշաթաղի բուժկետերը:

2015 թվականին հիմնադրամի մասկացությամբ Քաշաթաղի շրջանում իրականացված բարեգործություններից է Աղավնատուն համայնքի Խաչգետիկ գյուղում կառուցված բուժկետը: Այս կարևոր կառույցն իրականություն դարձավ «Թուֆենկյան» հիմնադրամի, Երևանում գործող «One Armenia» կազմակերպության և Լոնդոնում գործող «Հայկական կենտրոն տրեստ» (Armenian centre trust) կառույցի միջոցով:^[2]

ԼՂՀ առողջապահության նախարարության հետ համագործակցելով՝ ԹԲՀ-ն կազմակերպել է շարժական կլինիկայի ուղևորություններ Քաշաթաղի հարավային բոլոր գյուղերը, անցկացրել հետազոտություններ: Անվճար տրվել է դեղորայք: Ծրագիրը շարունակվել է ավելի ընդլայնված՝ ընդգրկելով ամբողջ Քաշաթաղը: Առողջապահության նախարարությունը տրամադրել է **դիագնոստիկայի** բեռնատար:^[3] Կազմակերպվել են նաև «Birthlink» մանկաբարձների որակավորման դասընթացներ Քաշաթաղի շրջանի բոլոր համայնքների բուժքույրերի համար:

ԹԲՀ-ն կազմակերպել է շարժական կլինիկայի ուղևորություններ նաև Շահումյանի շրջանում: 2010թ. սեպտեմբերին Քարվաճառ են այցելել տարբեր բժշկական մասնագետներից կազմված խմբեր, որոնք իրենց հետ բերել էին համապատասխան բժշկական սարքավորումներ: Տեղի բնակչությունն ունի նմանատիպ միջոցառումների կարիք և նրանք գոհ են, որ կարողանում են հետազոտում շրջանում և ստիպված չեն լինում բժշկական հետազոտման և ախտորոշում ստանալու համար մեկնել Ստեփանակերտ, Մարտակերտ կամ ՀՀ Վարդենիս քաղաք: Այս ծրագրերը որոշակիորեն թեթևացնում են բնակիչների այդ հոգսերը:^[4]

«Թուֆենկյան» հիմնադրամի Արցախի գրասենյակի միջոցով իրագործվում են նաև կրթամշակութային ծրագրեր: Հաղորդի շրջանի Առաջամուղ գյուղում 2007թ. ամռանը շահագործման հանձնվեց 80 տեղանոց նորակառույց դպրոցը, որի շինարարության և կահավորման ծախսերը հոգացել են «Թուֆենկյան» և Հայ կրթական հիմնադրամները:^[5] 2017-ին հիմնադրամի կողմից ընդլայնվել է գյուղի դպրոցի շենքը՝ ավելացել են չորս նոր դասասենյակներ: Հիմնադրամի ֆինանսավորմամբ նորոգվել է Քաշաթաղի շրջանի Աղավնատուն համայնքի դպրոցի շենքը, վերանորոգվել Հոչանց և Գետափ գյուղի դպրոցները: Հակ գյուղի դպրոցը վերանորոգվել է ԱՄՆ-ում գործող «Հայրենասեր» բարեգործական հասարակական կազմակերպության հետ համատեղ:

ԹԲՀ-ի կողմից Քաշաթաղի շրջանի բոլոր գյուղերում երկու փուլով անց են կացվել համակարգչային դասընթացներ ուսուցիչների, աշակերտների և գյուղի երիտասարդության համար:

¹ «Հայկական Միություն». տարեգիրք 2009, էջ 135:

² «Մերան», թիվ 20 (141), հոկտեմբեր 2015:

³ «Հայկական Միություն». տարեգիրք 2010, Երևան, 2011, էջ 124:

⁴ «Նոր Շահումյան», ԼՂՀ Շահումյանի շրջվարչակազմի պաշտոնաթերթ, թիվ 17 (88) 1-15 սեպտեմբեր, 2010:

⁵ «Լուսարար» ԼՂՀ կրթության, մշակույթի և սպորտի նախարարության պաշտոնաթերթ, 16 օգոստոսի, 2007:

Շահումյանի շրջանի համայնքներում համակարգչային գրագիտությունը զարգացնելու նպատակով «Թուֆենկյան» հիմնադրամը, նվիրելով վեց նոութբուք և իննը համակարգչային բլոկ, երկու տարի շարունակ ֆինանսավորել է դասընթացները:^[1]

Հաշվի առնելով երեխաների նախադպրոցական կրթության կարևորությունը ԹԲՀ-ն մեծ ուշադրություն է դարձնում մանկապարտեզների շինարարությանը: 2014-ի սեպտեմբերին ավարտին հասցվեց Քաշաթաղի շրջանի հյուսիսային թևի ամենամեծ համայնքներից մեկի՝ Մոշաթաղի 25 երեխաների համար նախատեսված մանկապարտեզի կապիտալ վերանորոգումը:^[2] Մանկապարտեզների և դպրոցների կառուցումը, վերանորոգումը նպաստում է երեխաների կրթությանն ու հայեցի դաստիարակությանը, տեղերում բնակչության համար աշխատատեղերի ստեղծմանը:

Հիմնադրամը մեծ ուշադրություն է դարձնում Քաշաթաղի շրջանի հայկական հուշարձանների պահպանմանը: Նրա ֆինանսական աջակցությամբ 2009թ. վերանորոգվել է 17-րդ դարի Սբ.Մինաս եկեղեցին Հակ գյուղում, 2010-ին՝ 17-րդ դարի Միրիկ գյուղի եկեղեցու տանիքը:^[3]

Բարձր գնահատելով «Թուֆենկյան» հիմնադրամի բազմաբնույթ գործունեությունը Քաշաթաղի շրջանում, ինչպես նաև զանազան կազմակերպությունների և հիմնադրամների ակտիվ մասնակցությունն ու աջակցությունը՝ Արցախի Հանրապետության նախագահ Բակո Սահակյանը նշել է. «Հավատացած եմ, որ համատեղ ուժերով մենք կշենացնենք Արցախի այս գոտրիկ հատվածը, որն ունի համահայկական նշանակություն: Առանց Քաշաթաղի շրջանի՝ հնարավոր չէ Լեռնային Ղարաբաղի որպես անկախ պետության լիարժեք զարգացումը և անվտանգ գոյատևումը: Սա պետք է հիշենք բոլորս և սրանով առաջնորդվենք մեր բոլոր ձեռնարկումներում»:^[4]

Այսօր էլ «Թուֆենկյան» բարեգործական հիմնադրամը շարունակում է հայրենանվեր գործունեությունը՝ նպաստելով Արցախի Հանրապետության ազատագրված տարածքների զարգացմանը սոցիալ-տնտեսական, կրթական, մշակութային և այլ բնագավառներում:

Հոդվածը տպագրության է նրաշխավորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր Վ.Ռ.Բալայանը:

¹ «Նոր Շահումյան», թիվ 6 (149), 16-31 մարտի 2013:

² «Մերան», թիվ 8 (105), ապրիլ 2014:

³ «Հայկական Սփյուռք». տարեգիրք 2010, էջ 125:

⁴ «Ազատ Արցախ», 29 մարտի 2008:

ՀՏԴ-479.243

Հայոց պատմություն

Տարոն ՀԱԼՈՐՅԱՆ

ԱրՊՀ, պ.գ.թ, ավագ դասախոս, պատմության ամբիոն

Արցախի պետական համալսարան

E-mail: taronh@rambler.ru

ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԱՐՅԱՆՈՒՄ (1993 թ. հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին)

Խաղաղարար բանակցային գործընթացում ծագած նոր տարածայնությունները պատճառ հաղիսացան, որ նորից լարվեն փոխհարաբերությունները ԼՂՀ օրենսդիր մարմնի եւ ՀՀ ղեկավարության միջեւ:

Օգտագործելով հարմար պահը եւ լծակները՝ ՀՀ նախագահը սաստկացրեց ճնշումը ԼՂՀ օրենսդիր մարմնի վրա եւ կարողացավ իշխանափոխություն կատարել ԼՂՀ-ում՝ բերելով իր համար բարենպաստ ուժեր: Իսկ բանակցային գործընթացի անհաջողությունը պայմանավորված էր նրանով, որ հակամարտության կարգավորմանն ուղղված քայլերից եւ միջազգային մակարդակով ընդունված փաստաթղթերից ոչ մեկը չէր արտացոլում դարաբաղյան հակամարտության էությունը:

Բանալի բառեր՝ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդ, արտաքին գործերի նախարարություն, բանակցային գործընթաց, ԼՂՀ պաշտպանության բանակ, ագրեսիա, արտակարգ հանձնարարությունների գծով դեսպան, մամլո քարտուղար, ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդ:

Т.Акопян

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В АРЦАХЕ

(июнь-сентябрь 1993г.)

Новые разногласия в миротворческом переговорном процессе стали причиной обострения отношений между законодательным органом НКР и руководством РА.

Пользуясь удобным случаем и рычагами, президент РА ужесточил давление на законодательный орган НКР и смог сменить власть в НКР на более благоприятную для себя. Неудача в переговорном процессе была обусловлена тем, что ни один из шагов, направленных на урегулирование конфликта, и ни один из международных документов не отражали суть карабахского конфликта.

Ключевые слова: Совет безопасности ООН, Министерство иностранных дел, переговорный процесс, Армия Обороны НКР, агрессия, чрезвычайный и уполномоченный посол, пресс-секретарь, Верховный совет НКР.

T.Hakobyan

MILITARY-POLITICAL SITUATION IN ARTSAKH*(june - september 1993)*

The new discords in the mediation peacemaking process caused the escalation of the relations between the legislative body of the NKR and RA authorities.

Taking the opportunity, the President of the RA toughened the pressure on the legislative body of the NKR and managed to replace the authorities in the NKR with the ones more advantageous for them. The failure of the negotiation process was conditioned by the fact that neither the steps taken for the conflict settlement nor any international document reflected the real point of the Karabakh conflict.

Key-words: UN Security Council, Foreign Ministry, negotiation process, the NKR Defense Army, aggression, Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary, press-secretary, NKR Supreme Council.

1993թ. հունիսի 3-ին, առանց Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ), Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) և Ադրբեյջանի Հանրապետության ներկայացուցիչների մասնակցության հռոմում կայացած ԵԱՀԽ խորհրդաժողովը հանդես եկավ մի նոր, այսպես կոչված «9+1» նախաձեռնությամբ: Հայաստանին, ԼՂՀ-ին, Ադրբեյջանին ներկայացվեց երկու փաստաթուղթ. մեկը Մինսկի խմբին երկրների հանձնարարությամբ ԼՂ հարցով Մինսկի խորհրդաժողովի նախագահ Մ.Ռաֆայելիի «Նամակն» էր, մյուսը՝ այդ «Նամակին կից» գրությունը, որն այլ կերպ կոչվում էր «Անվտանգության խորհրդի 822 բանաձևի իրագործման անհապաղ միջոցառումների ժամանակացույց»:

Նման պայմաններում «ներքին» և «արտաքին» ճնշումներ գործադրվեցին ԼՂՀ օրենսդիր մարմնի վրա՝ ստիպելով ստորագրել նշված փաստաթուղթը:

Հունիսի 9-ի կեսգիշերին կարճատև աշխատանքային այցով Երևան ժամանեց Ռուսաստանի Դաշնության (ՌԴ) մի շարք կարևորագույն զերատնչությունների բարձրաստիճան անձանցից բաղկացած պատվիրակությունը: ՌԴ արտաքին գործերի (ԱԳ) նախարար Ա.Լոգվինովի և ՌԴ անվտանգության նախարար Վ. Բարաննիկովի գլխավորած պատվիրակության կազմում ընդգրկված էին նաև ՌԴ պաշտպանության առաջին փոխնախարար Բ.Գրոմովը, ԱԳ փոխնախարար Բ.Պաստուխովը, ԼՂ հիմնախնդրի կարգավորման Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Վ.Կազիմիրովը և Ռուսաստանի սահմանապահ զորքերի հրամանատար Վ.Շլյախտինը:

Կառավարության ընդունելությունների տանը տեղի է ունեցավ ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանի, ՀՀ ԱԳ նախարար Վ.Փափագյանի, ԱԳ փոխնախարար Ժ.Լիպարիտյանի և արտակարգ հանձնարարությունների գծով դեսպան Դ.Շահնազարյանի 15 րոպեանոց հանդիպումը Ա.Լոգվինովի, Վ.Բարաննիկովի, և Վ.Կազիմիրովի հետ: Դրան անմիջապես հաջորդեց վերջիններիս՝ շուրջ 1 ժամ 40 րոպե տևած հանդիպումը ԼՂՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհուրդի (ԳԽ) նախագահի պաշտոնակատար Գ.Պետրոսյանի ու ԼՂՀ պաշտպանության պետական կոմիտեի (ՊՊԿ) նախագահ Ռ.Քոչարյանի հետ¹: Հանդիպման նպատակն էր ԼՂՀ իշխանություններին համոզել դրական պատասխան տալ Ռաֆայելիին²:

Հանդիպումը հետաքրքիր է նաև նրանով, որ Ռուսաստանի բարձրաստիճան ներկայացուցիչները այդպիսի տևական գրույցի էին նստել մի պետության ներկայացուցիչների հետ, որը իրենց իսկ կողմից ճանաչված չէր: Ի՞նչն էր շահագրգռում

¹ «Երկիր», 11.06.1993:

² Ступишин В., Моя миссия в Армению. Москва, 2001, стр. 218 (այնուհետև՝ Ստուպիշին Վ.):

Ռուսաստանին գնալ այդ քայլին: Գուցե Ադրբեջանի ներքին կացությունն ու այստեղ կատարվող իշխանափոխությունը, որը ձեռնառու չէր Ռուսաստանին: Եւ ժուսական դիվանագիտությունը, գտնվելով անորոշության մեջ, ճիգեր էր գործադրում փրկել Ա.Էլչիբեյի հեղինակությունը:

Եթե փորձենք Արցախի «դրական» պատասխանից հետո մոդելավորել իրադրությունը, ապա այն կարող է զարգանալ հետեւյալ կերպ. Քելբաջարի դատարկումով Ադրբեջանի ներկայիս կառավարությունը լուծում էր երկու հարց՝ խուսափում է ռազմական եւ բարոյական պարտությունից եւ լրացուցիչ կոփան է ստանում հեղինակությունը բարձրագնելու եւ իշխանությունը պահելու համար:

Իսկ վերջին բանակցային գործընթացների դրական հատկանիշներից մեկն էլ այն է, որ Ստեփանակերտն իրականում ընդունվում էր որպես հակամարտող կողմ, նրա մերժումները եւ ձգձգումները չէին անտեսվում եւ միջազգային հասարակությունն արդեն վարժվել էր Արցախից պատասխան ակնկալել:

Իրերի տարբերությունից ելնելով՝ Արցախի իշխանություններին մնում է ձգձգել բանակցությունների գործընթացը, որպեսզի Ադրբեջանում տիրող ներքաղաքական ճգնաժամը ավելի խորանա եւ Քելբաջարի հարցը, զոհն առժամանակ, ծածկվի նոր իրադարձություններով ու կորցնի իր սրությունը: Այս տարբերակի համար բավարար հիմքեր կան՝ ելնելով նրանից, որ որպես պատճառ կարելի է առաջ քաշել նաեւ Ադրբեջանի ներքին իրադրության անկայունությունը, որը կարող էր հանգեցնել քաղաքացիական պատերազմի ու կասկածի տակ դնել Ադրբեջանի բանակի կառավարելիությունն ու ադրբեջանական կառավարության տված նրաշխիքների հուսալիությունը, հատկապես, որ խռովության մեջ գտվող շրջանների մեծ մասը Քելբաջարի շրջանին սահմանակից էին:

Նման պայմաններում «ներքին» եւ «արտաքին» ճնշումներ գործադրվեցին ԼՂՀ օրենսդիր մարմնի վրա՝ ստիպելով ստորագրել նշված փաստաթուղթը:

Հունիսի 11-ին ԼՂՀ Գլխ. նախագահության պաշտոնակատար Գ.Պետրոսյանը նամակ հղեց Մ.Ռաֆայելիին, ուր ասվում էր. «Հարգարժան պարոն Ռաֆայելիի, Ձեր նամակի «ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի N 822/93 բանաձեռի իրականացման ժամանակացույցի» քննարկումը ԼՂՀ Գլխ. նախագահության ընդլայնված նիստում լուրջ տարաձայնություններ առաջացրեց ԼՂՀ ղեկավարության եւ ԼՂՀ պաշտպանության բանակի հրամանատարական կազմի միջեւ, ինչը, փաստորեն, վերաճեց ներքաղաքական ճգնաժամի: Իրավիճակը կարող է դառնալ անվերահսկելի:

Մենք անում ենք հնարավոր ամեն ինչ՝ առճակատումը կանխելու եւ բացատրելու քննարկման ներկայացված փաստաթղթերի դրական կողմերը: Առարկությունները հիմնված են ԼՂՀ ժողովրդի հերթական անգամ խաբված լինելու մտավախության վրա:

Անհրաժեշտ են ժամանակ եւ ջանքեր համոզելու մարդկանց, որոնց հոգեբանությունը ձեւավորվել է Ադրբեջանի ագրեսիայի պայմաններում, որ նպատակահարմար եւ խելամիտ են կրակի դադարեցմանն ուղղված առաջարկները: Քանի որ վերջնական որոշում ընդունված չէ, անհրաժեշտություն է առաջացրել Ձեր ներկայացրած փաստաթղթերը լրացուցիչ քննարկելու:

Մենք ապավինում ենք Ձեր եւ ինչյակի անդամ երկրների ներկայացուցիչների կողմից ԼՂՀ ներքաղաքական իրավիճակի ողջ բարդության ընկալմանը եւ դրա կայունության համար Ձեր շահագրգռվածությանը:

Գտնում եմ, որ մոտ օրերս հնարավոր է ԼՂՀ վերջնական դիրքորոշման որոշակիացում¹:

Երեւի Ստեփանակերտն իր պատասխանը պայմանավորում էր Ադրբեջանի պատասխանով՝ օգտվելով «Ժամանակացույցի» ստորագրման ժամկետի ընձեռնած ժամանակային խուսափումների հնարավորությունից: Ադրբեջանի մերժողական պատասխանի դեպքում հնարավոր էր նախաձեռնությանը դրական պատասխան տալ՝ հաշվի առնելով դրա վտանգավորությունը:

¹ «Երկիր», 12.06.1993թ.:

Սակայն Երևանում այս պատասխանը բացահայտ դժգոհություն առաջացրեց, բայց ՀՀ ԱԳ առաջին տեղակալ Ժ.Լիպարիտյանը պայմանավորվածություն ձեռք բերեց Իտալիայի Մինսկի խմբի նախագահ Մարիո դե Սիկայի, իսկ հետո Մ.Ռաֆայելիի հետ դարաբաղյան պատասխանի հետաձգման վերաբերյալ¹:

Նման պայմաններում արտաքին ճնշումների ազդեցության տակ ՀՀ իշխանությունները փորձում էին ամեն գնով ստանալ Ղարաբաղի դրական պատասխանը, եւ ահա Երևանը հանդես եկավ հանկարծակի պահանջով, ըստ որի ԼՂՀ ղեկավարները, Գլխ. նախագահության բոլոր անդամների հետ, պետք է ժամանեին Գորիս՝ հանդիպելու Հայաստանի ղեկավարության հետ: Գորիս ժամանեցին ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը, ՀՀ Գլխ. նախագահ Բ.Արարքյանը, ՀՀ նախագահի հատուկ հանձնարարությունների գծով անձնական ներկայացուցիչ Դավիթ Ծահնապարյանը, ԼՂՀ Գլխ. եւ ՊՊԿ անդամներ: Հանդիպումը կայացավ 1993թ. հունիսի 12-ին: Հանդիպման հիմնական նպատակն էր ամեն գնով սիրաշահել ԼՂՀ Գլխ. նախագահության անդամներին, որպեսզի նրանք ստորագրեն նշված փաստաթուղթը²:

Սակայն ՀՀ նախագահի հույսերը չիրականացան՝ Գորիսում ԼՂՀ ղեկավարներից նա դրական պատասխան չստացավ: Հանդիպման ժամանակ ԼՂՀ Գլխ. նախագահի պաշտոնակատարը բանավոր համաձայնություն տվեց ստորագրել փաստաթուղթը, բայց վերջում կտրուկ հրաժարվեց է եւ ուղեւորվեց Ստեփանակերտ:

Հունիսի 12-ի երեկոյան ԱԳ փոխնախարար Ժ.Լիպարիտյանը տեղեկացրեց ՌԴ ղեկավար Վ.Ստուպիշինին, որ դարաբաղյան երկու ղեկավարներն էլ համաձայնվել են ստորագրել «Ժամանակացույցը», բայց որոշել են այդ անել Ստեփանակերտում³:

Մինչդեռ Ադրբեյջանում արդեն սկսվել էին լայնածավալ ներքին խռովություններ՝ գնդապետ Ս.Հուսեյնովի գլխավորությամբ: Ապստամբական շարժման արդյունքում Ադրբեյջանում տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում, հունիսի 15-ին խորհրդարանի նախագահ ընտրվեց Հ.Ալիևը, իսկ հունիսի 30-ին վարչապետությունն ստանձնեց 34-ամյա խռովարար գնդապետ Հուսեյնովը⁴:

Հունիսի 12-ին օգտվելով Ադրբեյջանում ստեղծված կացությունից՝ ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի (ԻՊՈԻ) ստորաբաժանումները միաժամանակ մարտական գործողություն սկսեցին Ասկերանի եւ Մարտունու շրջանների ուղղություններում եւ հասան նկատելի հաջողությունների⁵:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Գորիսում ունեցած անհաջող հանդիպումից հետո մարտի 14-ին ՀՀ նախագահը հանդես եկավ ԼՂՀ իշխանություններին քննադատող հետևյալ հայտարարությամբ. «ՀՀ-ն իր խորին մտահոգությունն է հայտնում վճռական պահերին որոշում կայացնելու, պատասխանատվություն ստանձնելու հարցում ԼՂ իշխանությունների դրսևորված անկարողության, ինչպես նաև զինադադար հաստատելու բացառիկ պատենությունը չիրագործելու համար:

ՀՀ-ն վստահ է, սակայն, որ ԼՂ իշխանությունները կկարողանան բարձր կանգնել երկրորդական ու նախաձեռնության հետ չառնչվող նկատառումներից՝ դրսևորելով իրենց իբրեւ իսկական ղեկավարներ, եւ, քանի դեռ ուշ չէ, անհրաժեշտ որոշում կայացնել ի շահ ԼՂ ժողովրդի անվտանգության ու խաղաղության՝ գիտակցելով սեփական ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ ու պատմության առջեւ իրենց պատասխանատվությունը»⁶:

Այնուհետև նույն օրը՝ կեսօրից հետո, ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը հանկարծակի ուղղաթիռով ժամանեց Ստեփանակերտ: Դա նրա առաջին

¹ Ստուպիշին Վ., նշվ. աշխ., էջ 219:

² Հակոբյան Ս., *ԼՂՀ հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը (1991-1994թթ.)*. Եր. 2011, էջ 177:

³ Ստուպիշին Վ., նշվ. աշխ., էջ 219:

⁴ Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе, хроника часть V, январь 1993г.-июль 1995, Ереван, 1997, стр. 102 (այսուհետև՝ Վ.Հարությունյան)

⁵ Բալայան Վ., *Արցախի պատմություն, հնադարից մինչև մեր օրերը*, Եր., 2002, էջ 402-403:

⁶ «Երկիր», 15.06.1993.:

պաշտոնական այցն էր ԼՂՀ: Նախագահը պահանջեց շտապ հրավիրել Գլխավոր նախագահության նիստ¹: Նա իր հետ բերել էր մի կարևոր գաղտնի քաղաքական փաստաթղթի նախագիծ, որը կոչվում էր «Պայմանագիր ՀՀ և ԼՂՀ միջև»²: Այն պետք է ստորագրեին ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանը, ԼՂՀ Գլխավոր նախագահի պաշտոնակատար Գ.Պետրոսյանը և ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահ Ռ.Քոչարյանը: Վերջինս կողմնակից էր փաստաթղթի ստորագրմանը, իսկ ինչ վերաբերում էր բանակի հրամանատարությանը, ապա այն հայտարարել էր, որ կընդունի իշխանության ցանկացած որոշում³:

Հունիսի 14-ի երեկոյան տեղի ունեցավ ԼՂՀ Գլխավոր նախագահության և ՊՊԿ անդամների համատեղ նիստ: Նախկին ԼՂՀ Գլխավոր նախագահության և ՊՊԿ անդամների համատեղ նիստի արդյունքում ԼՂՀ Գլխավոր նախագահության որոշ անդամների տեղեկությունների համաձայն՝ ՀՀ նախագահը փորձել է համոզել ԼՂՀ Գլխավոր նախագահության անդամներին, որ Քելբաջարից հայկական ուժերի դուրս բերումը Ռուսաստանի դիվանագիտական ճնշման հետևանք է և այն չիրականացնելու դեպքում Հայաստանը կկորցնի Ռուսաստանին որպես դաշնակից, ինչը կարող է ճակատագրական լինել և Դարաբաղի, և Հայաստանի համար: ԼՂՀ ղեկավարության վրա ազդելու համար օգտագործվել են նաև այնպիսի փաստարկներ, որոնք դուրս են դիվանագիտության և բանավեճերի ընդունված սահմաններից⁴: Տարօրինակ էր ՀՀ իշխանությունների պահվածքը, որոնք փաստորեն փորձում էին Քելբաջարի հանձնման պատասխանատվությունը ամբողջովին գցել Դարաբաղի իշխանությունների վրա: Ինչպես վկայում է ԼՂՀ նախկին Գլխավոր նախագահի պաշտոնակատար Գ.Պետրոսյանը, Հայաստանը հետ էր քաշվում Քելբաջարից և հանձնելու դերը դնում Դարաբաղի վրա⁵:

Այդ տեսակետից ներկայացումն ունեցավ հետևյալ վախճանը. չդիմանալով Լ.Տեր-Պետրոսյանի ճնշումներին՝ ԼՂՀ Գլխավոր նախագահի պաշտոնակատար Գ.Պետրոսյանը հրաժարվեց ստորագրել և հրաժարական տվեց: Նախագահությունը ընդունեց նրա հրաժարականը, և «ԼՂՀ Գլխավոր նախագահ» օրենքի համաձայն՝ Գլխավոր նախագահի պարտականությունները մինչև Գլխավոր նախագահի նախաժեռման և առաջին տեղակալի պաշտոնակատար կարեն Բաբուրյանի վրա⁶, իսկ վերջինս ստորագրեց «Անհապաղ միջոցառումների իրականացման ժամանակացույցը»:

Ստեփանակերտ կատարած ուղևորության արդյունքներից գոհացած՝ ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը Երևան վերադառնալուց հետո անմիջապես շնորհավորական հեռագիր ուղարկեց ԼՂՀ Գլխավոր նախագահի նոր պաշտոնակատար Կ. Բաբուրյանին, որում ասված էր. «...ԼՂՀ Գլխավոր նախագահի պաշտոնում Ձեր առաջին գործողությունները ցույց են տալիս Ձեր քաղաքական հասունությունը, ինչպես և Արցախի ժողովրդի ճակատագրական պահին պատասխանատվությունը իր վրա վերցնելու անձնական համարձակությունը...»⁷:

Հարկ է նկատել, որ ՀՀ նախագահը նման հեռագիր երբեք չի հղել ԼՂՀ Գլխավոր նախագահ Ա. Մկրտչյանին կամ նրանից հետո այդ պաշտոնն ստանձնած Գ. Պետրոսյանին:

Այդ հեռագրին հաջորդեց ԼՂՀ Գլխավոր նախագահի պաշտոնակատար Կ. Բաբուրյանի պաշտոնական այցով Հայաստան ժամանելու հրավերը: Երկօրյա այցի ընթացքում Կ. Բաբուրյանը հանդիպումներ ունեցավ ՀՀ փոխնախագահի, Գլխավոր նախագահի, վարչապետի, արտգործնախարարի և տեղակալի, ինչպես նաև Հայաստանում

¹ Արթուրյան Հ., *Ճակատագրին ընդառաջ*, Երևան, 2001, էջ 203:

² ԼՂՀ առաջին գումարման Գլխավոր նախագահի պաշտոնական գիտությունների թեկնածու հանգուցյալ Վ. Հակոբյանի անձնական արխիվ:

³ «Երկիր», 15.06.1993.:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ ԼՂՀ նախկին առաջին գումարման Գլխավոր նախագահի պաշտոնակատար Գ.Պետրոսյանի հետ հեղինակի գրույցի գրառում, 17.06.2006:

⁶ «Արցախ», 17.06.1993:

⁷ «Հայաստանի Հանրապետություն», 18.06.1993:

հավատարմագրված դիվանագիտական կորպուսի հետ, իսկ հունիսի 23-ին տեղի ունեցավ ԼՂՀ Գլխավոր նախագահի նոր պաշտոնակատարի և ՀՀ նախագահի հանդիպումը¹։ Հայաստանում Կ. Բաբուրյանն արժանացավ ջերմ ընդունելության, և այդպիսով, հիմք դրվեց ՀՀ և ԼՂՀ իշխանությունների միջև որակական նոր հարաբերությունների²։

Ադրբեջանում շարունակվող և հարաճուն կերպով ահագնացող ներքին անկայունության հետ կապված՝ 1993թ. հունիսի 17-ին և 18-ին ԼՂՀ Գլխավոր նախագահի պաշտոնակատար Կ. Բաբուրյանը նամակներ հղեց Մ. Ռաֆայելիին։

Եվ իրոք, հուլիսի առաջին տասնօրյակում ադրբեջանական բանակը խոշոր հարձակում էր սկսել ռազմաճակատի՝ միաժամանակ երեք հատվածներում՝ Սակերանի, Հադրութի և Մարտակերտի։ Սակայն, չնայած այն հանգամանքին, որ այդ բոլոր ուղղություններում էլ հակառակորդը մարտադաշտ էր նետել և՛ օդուժը, և՛ մեծաքանակ զրահատեխնիկա, նա հետ չպարտվեց դեպի ելման դիրքեր, և ԻՊ ուժերի վերահսկողության տակ անցավ Ադդամի շրջանի Շնլի գյուղի մոտակա ռազմավարական կարևոր բարձունքը։

Այդ առիթամբ, ԼՂՀ Գլխավոր նախագահի պաշտոնակատար Կ. Բաբուրյանը³ և ՊՊԿ նախագահ Ռ. Քոչարյանը⁴ հանդես եկան հայտարարություններով՝ Ադրբեջանին մեղադրելով վերջին ռազմագործողությունների ծավալման համար։

Սակայն դրանով պատերազմական գործողությունները չդադարեցին։ Շարունակելով զարգացնել հակառակորդից խլված ռազմական նախաձեռնությունը՝ ԻՊ ուժերը հուլիսի 22-23-ը փայլուն ռազմագործողության շնորհիվ լուծեցին Ադդամի խնդիրը։ Այդ փաստը դժկամությամբ ընդունեց միջազգային հանրությունը։ Կատարվածը շվեդուցիչ հարված էր Ադրբեջանի ռազմական մեքենային։ Ադդամի կորստից հետո Ադրբեջանը հարկադրված էր գնալ ԼՂՀ-ի հետ ուղղակի շփումների⁵։

Հուլիսի 28-ին ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի ճակատային գծում կայացավ ԱՀ և ԼՂՀ իշխանությունների ներկայացուցիչների հանդիպումը։ Հանգամանալի քննարկումներից հետո վերահաստատվեց հրադադարի մասին մի քանի օր առաջ ձեռք բերված պայմանավորվածությունը։ Քննարկվեցին նաև երկու հանրապետությունների ղեկավարների բարձր մակարդակի հանդիպման հնարավորության, ռազմագերիներին և պատանդներին առնչվող հարցեր։ Սակայն հաջորդ օրը Ադրբեջանը դարձյալ հրաժարվեց իր ստանձնած պարտավորություններից⁶։

Պետք է կարծել, որ Ադրբեջանի համար նման մարտավարություն որդեգրելու որոշակի հիմքեր էին տալիս միջազգային հանրության ադրբեջանամետ գործողությունները դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ասպարեզում։ Այդ գործողություններին մեկնել էլ ՄԱԿ-ի ԱՄՆ-ի հուլիսի 29-ին կատարած անդրադարձն էր ԼՂՀ-ում տեղի ունեցած վերջին իրադարձություններին, երբ ընդունվեց N 853 բանաձևը⁷։ Այդ փաստաթուղթը, ինչպես և նախորդը, նույնպես ադրբեջանամետ էր։

Այդ կապակցությամբ, ԼՂՀ Գլխավոր նախագահի պաշտոնակատար Կ. Բաբուրյանը նամակ հղեց ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բ. Ղալիին, որտեղ, մասնավորապես, ասվում էր. «...ԼՂՀ-ն ստիպված է ափսոսանքով արձանագրել, որ ՄԱԿ-ի ԱՄՆ N 853 բանաձևին ընդունվել է ոչ ստույգ և կողմնապահ տեղեկությունների հիման վրա։ Մենք ցանկանում ենք գոնե հուսալ, որ N 853 բանաձևը, որի մեջ տեղ են գտել Թուրքիայի Հանրապետության ներկայացուցիչների կողմից առաջարկված մի շարք ձեռնարկներ, չի ձախողի վերջին ժամանակներս սկսված՝ Ադրբեջանի և ԼՂՀ-ի ղեկավարությունների ներկայացուցիչների միջև ուղղակի երկկողմանի կապերի հաստատումը։ Այս կապակցությամբ ես անհրաժեշտ եմ համարում դիմել Ձեզ, պարոն

¹ «Երկիր», 24.06.1993:

² «Երկիր», 26.06.1993:

³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 03.07.1993:

⁴ Հարությունյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 127-128:

⁵ Հակոբյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 186:

⁶ «Երկիր», 30.07.1993:

⁷ <http://www.un.org/russian/documen/scresol/res1993/res853.htm>

զլխավոր քարտուղար, խնդրանքով՝ ՄԱԿ-ի մշտական ներկայացուցիչ ուղարկել ԼՂ, որպեսզի նա տեղում ծանոթանա իրադրությանը եւ կարողանա տարածաշրջանի իրադարձությունների մասին անկողմնակալ տեղեկություններ տալ Անվտանգության խորհրդին՝ հենվելով սեփական դիտարկումների եւ տրված հավաստի տեղեկությունների վրա: ԼՂ ղեկավարությունը վստահություն է հայտնում, որ միջազգային հանրության կողմից ԼՂՀ-ի անկախության ճանաչումը կարագացնել մեր տարածաշրջանում ռազմական հակամարտության քաղաքական կարգավորումը...»¹

Ինչպես տեսնում ենք, միջազգային հանրությունը աղբրեջանամետ քաղաքականություն էր վարում՝ ճնշում գործադրելով ՀՀ եւ ԼՂՀ իշխանությունների վրա: Եվ դա թեւ էր տալիս Ադրբեջանի ղեկավարությանը՝ օրեցօր ընդլայնելու ռազմական գործողությունները, հույս ունենալով, թե հայկական կողմը տեղի կտա ռազմական ու դիվանագիտական ճնշման տակ: Սակայն ԻՊ ուժերը իրենց առջև հստակ նպատակ էին դրել. ոչ միայն ճնշել աղբրեջանական բանակի կրակակետերը, այլեւ ազատագրել հինավուրց հայկական հողերը:

Օգոստոսի երկրորդ կեսերին մարտեր ծավալեցին Ֆիզուլի-Ջաբրայիլ-Ղուբաթու գծի ամբողջ երկայնքով, եւ, չդիմանալով ԻՊՈՒ գորամասերի ճնշմանը, աղբրեջանական գործերը օգոստոսի 22-ին թողեցին Ֆիզուլի քաղաքն ու համանուն շրջանը: Հաջորդ օրը, զարգացնելով հարձակումը, դարաբաղյան գործերը մտան Ջաբրայիլ շրջկենտրոնը, իսկ եւս երկու օր անց՝ իրենց վերահսկողության տակ առան այդ շրջանի ամբողջ տարածքը: Այս հաջողությունների շնորհիվ օգոստոսի 26-ին, վերջապես, լիովին ազատագրվեց ԼՂՀ Հադրութի շրջանը: Սակայն աղբրեջանական կողմը հապճեպ ձեռնարկած հակարաձակողական գործողություններով ձգտում էր ինչ-որ կերպ փոխհատուցող ճեղքումներ կատարել Լաչինի մարդասիրական միջանցքից դեպի հարավ ընկած դարաբաղյան պաշտպանական գծում եւ այդ փորձը ձեռնարկեց օգոստոսի 29-ին, սակայն, հետ շարժվելով ԻՊՈՒ ստորաբաժանումների հուժկու հարվածների տակ, աղբրեջանական կազմավորումները լիակատար խուճապի մատնվեցին: Նրանք հարկադրված եղան օգոստոսի 31-ին թողնել նաեւ Ղուբաթու շրջկենտրոնը²:

Ընդամենը մեկ ամսվա ընթացքում կորցնելով երեք շրջան՝ աղբրեջանական զինուժը կանգնեց լիակատար կրակի եզրին: Եվ հավանաբար, Ադրբեջանի ղեկավարությունը մինչեւ Ղուբաթուի կորուստն էր սկսել ջանքեր գործադրել դիվանագիտական ճանապարհով կազնեցնելու ԻՊ ուժերի հաղթարշավը: Այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ հենց Ղուբաթու շրջկենտրոնի անկման օրը ՌԴ ԱԳՆ-ի միջնորդությամբ ԱՀ-ի եւ ԼՂՀ-ի պատվիրակությունների միջեւ համաձայնագիր ստորագրվեց կրակի 10 օրով դադարեցնելու մասին, ինչպես նաեւ պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց մինչեւ սեպտեմբերի 10-ը ԱՀ եւ ԼՂՀ ղեկավարների հանդիպում անցկացնելու վերաբերյալ:

Համաձայնագիրն ստորագրել են ԼՂՀ-ի կողմից՝ ԱԳ նախարար Ա. Ղուկասյանը եւ ԼՂՀ Պաշտպանության բանակի հրամանատար Ս. Բաբայանը, Ադրբեջանի կողմից՝ Գլխ նախագահի տեղակալ Ա. Ջալիլովը եւ պաշտպանության նախարարի պաշտոնակատար Ս. Աբիևը³: Առանձնակի ուշադրության է արժանի Ա.Ջալիլովին ԱՀ եւ ԼՂՀ ղեկավարների հանդիպումը կազմակերպելու մասին բանակցություններ վարելու համար լիազորող փաստաթուղթը, որը ստորագրված է, ինչպես նշված է նրա մեջ, «ԱՀ նախագահի լիազորություններն իրականացնող, ԱՀ Գլխ նախագահի Հեղափոխական խորհրդով: Ահա 1993թ. սեպտեմբերի 3-ի թվագրությամբ 171 համարը կրող այդ փաստաթուղթը. «Ադրբեջանի ղեկավարությունը Գլխ նախագահի տեղակալ Ա. Ջալիլովին լիազորում է բանակցություններ վարել Ադրբեջանի եւ ԼՂՀ ղեկավարների հանդիպում կազմակերպելու մասին»⁴:

¹ «Երկիր», 06.08.1993:

² <http://www.nkr.am/arm/history/voiana.htm>

³ «Երկիր», 01.09.1993թ.:

⁴ Հակոբյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 190:

Տարօրինակ է, որ այս փաստաթուղթը, որը ՀԱլիևի կողմից ԼՂՀ-ի փաստացի ճանաչման անժխտելի վկայությունն է, երկար ժամանակ դուրս է մնացել ինչպես ՀՀ եւ ԼՂՀ ղեկավարների ու դիվանագետների, այնպես էլ՝ դարաբաղյան հիմնահարցով զբաղվող պատմաբանների ուշադրությունից: Մինչդեռ, համոզված ենք, որ եթե ադրբեջանական կողմի շահերին նպաստող նման մի փաստաթուղթ հայտնվեր ադրբեջանցի դիվանագետների ձեռքում, նրանք չէին հապաղի՝ այն օգտագործել որպես իսկական փաստաթուղթ:

Եվ այսպես, սեպտեմբերի 12-13-ին տեղի ունեցան նախատեսված ադրբեջանա-դարաբաղյան բանակցությունները, որոնք վարում էին ադրբեջանական կողմից՝ Ա. Զալիլովը, իսկ ԼՂՀ-ի կողմից՝ Ա. Ղուկասյանը: Ընդունվեց համատեղ կոմյունիկե, ըստ որի՝ հրադարարի համաձայնագիրը երկարաձգվեց 20 օրով (մինչև հոկտեմբերի 5-ը)¹:

Այսպիսով՝ Արցախի իշխանությունները, հաղթահարելով իրենց ճանապարհին ծագած վայրիվերումները, շրջանցելով միջազգային ասպարեզում հարուցված դիվանագիտական խոչընդոտները, ադրբեջանական ագրեսիայի դեմ ձեռք բերված վճռական հաղթանակների շնորհիվ հաստատեցին իրենց շարունակական լինելու իրավունքը:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր Վ.Ռ.Բալայանը:

¹ Հարությունյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 193:

Наталия ТАНЬШИНА

д.и.н., профессор кафедры Всеобщей истории Института общественных наук Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ; ведущий научный сотрудник Лаборатории западноевропейских и средиземноморских исторических исследований исторического факультета Государственного академического университета гуманитарных наук; профессор кафедры новой и новейшей истории Московского педагогического государственного университета, г.Москва

E-mail: horoshovo@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЗАРИСОВКИ ПАРИЖА ЛУИ-ФИЛИППА ОРЛЕАНСКОГО (ПО МАТЕРИАЛАМ «ДНЕВНИКА» ВИКТОРА БАЛАБИНА)*

Статья, выполненная в рамках имагологического подхода, посвящена анализу представлений о Франции Июльской монархии (1830-1848) российского дипломата В.П. Балабина, с 1842 являвшегося вторым секретарем посольства России во Франции. По материалам «Дневника» В. Балабина, опубликованного на основе его писем матери французским исследователем Э. Доде в 1914 г., воссоздается политическая жизнь Парижа Луи-Филиппа Орлеанского. В центре внимания — сам король, его семья, а также ведущие французские политики тех лет: Ф. Гизо, А. Тьер, Л. Моле. Анализ писем дипломата позволяет выйти на вопрос о степени воздействия стереотипов на его образ Франции и ее правящей элиты.

Ключевые слова: русско-французские отношения, Июльская монархия, король Луи-Филипп, герцог Ф. Орлеанский, император Николай I, В.П. Балабин, Ф. Гизо, А. Тьер, Л. Моле, Д.Х. Ливен, А. Ламартин.

Ն. Տանշինա

ՓԱՐԻԶԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՈՒԻ-ՖԻԼԻՊ
ՕՐԼԵԱՆՑՈՒ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ (ՎԻԿՏՈՐ
ԲԱԼԱԲԻՆԻ «ՕՐԱԳՐԻ» ՆՅՈՒԹԵՐՈՎ)

Բնոնորգիական մոտեցման շրջանակում իրականացված այս հոդվածը նվիրված է Ֆրանսիայի հուլիսյան միապետության մասին պատկերացումների ռուս դիվանագետ Վ. Պ. Բալաբինի վերլուծությանը, ով 1842թ. Ֆրանսիայում Ռուսաստանի դեսպանության երկրորդ քաղտոնդարն էր: Վ. Բալաբինի «Օրագրի» նյութերի հրատարակվել է Բալաբինի՝ 1914թ. Ֆրանսիացի հետազոտող Է. Դոդեի մոտ ռազմական նամակների հիման վրա: Այն արտացոլում է Փարիզի քաղաքական կյանքը Լուի Ֆիլիպի գահակալության օրոք: Ուշադրության կենտրոնում է ինքը՝ թագավորը, իր ընտանիքը, նաև այն

ժամանակի ֆրանսիական քաղաքական գործիչները՝ Ֆ. Գիզոն, Ա. Տյերրը, Լ. Մալեն, Դ. Խ. Լիվենը, Ա. Լամարտենը:

Բանալի բառեր՝ Ռուս-ֆրանսիական հարաբերություններ, հուլիսյան միապետություն, թագավոր Լուի-Ֆիլիպ, դուկ Ֆ. Օռլեանի, կայսր Նիկոլաս I, Վ.Պ.Բալաբին, Ֆ. Գիզոտ, Ա. Թիեր, Լ. Մոլե, Դ.Շ. Լենին, Ա. Լամարտին:

N. Tanshina

POLITICAL SKETCHES OF PARIS BY LOUIS-PHILIPPE OF ORLEANS (BASED ON THE MATERIALS OF THE "DIARY" BY VIKTOR BALABINE)

The article is written on the base of the imagological approach. It is devoted to the analysis of the Russian diplomat V.P. Balabin's views on the July monarchy France (1830-1848). Since 1842 Viktor Balabin was the second secretary of the Russian Embassy in France. The political life of Paris by Louis-Philippe of Orleans is being recreated after the V. Balabin's Diary materials, published on the basis of his letters to his mother by a French researcher E. Daudet in 1914. The focus of the article is the king himself, his family, the leading French politicians of those years: F. Guizot, A. Thiers, L. Molé. The analysis of the diplomat's letters allows to study the degree of stereotypes influence on his image of France and its ruling elite.

Keywords: Russian-French relations, July monarchy, King Louis-Philippe, prince F. Orleans, Emperor Nicholas I, V.P. Balabine, F. Guizot, A. Thiers, L. Molé, princess D. von Lieven, A. Lamartin.

На годы правления в России императора Николая I¹, а во Франции — короля Луи-Филиппа Орлеанского² приходится крайне сложный период в истории взаимоотношений между двумя странами. Это было связано с неприятием российским самодержцем «короля баррикад» Луи-Филиппа, возведенного на престол в ходе Июльской революции 1830 г. Николай I до конца своих дней считал Луи-Филиппа узурпатором трона и так никогда не именовал, как было принято в отношениях между монархами, «государь, брат мой»³. Положение российских дипломатов в Париже в это время было весьма непростым, особенно в условиях сокращения финансирования (поскольку Николай не считал отныне этот пост важным). После перевода в 1834 г. в Лондон графа Ш.А. Поццо ди Борго⁴, корсиканца, кровного врага Наполеона Бонапарта, с 1814 г. возглавлявшего российское посольство в Париже, пост посла занял граф П.П. Пален. Однако после дипломатического инцидента, произошедшего между двумя странами в 1841 г., граф Пален не вернулся в Париж из отпуска на родине, а

¹ О Николае I см.: Выходчиков Л.В. **Николай I**. М., 2006; Ляшенко Л.М. Николай I. Случайный император. М., 2013.

² О Луи-Филиппе см.: Antonetti G. **Louis-Philippe**. P., 2002; Price M. **Louis-Philippe. Le prince et le roi. La France entre deux révolutions**. P., 2007.

³ О Луи-Филиппе и Николае I см.: Танышина Н.П. **Самодержавие и либерализм: эпоха Николая I и Луи-Филиппа Орлеанского**. М., 2018.

⁴ О Ш.-А. Поццо ди Борго см.: Vergé-Franceschi M. **L'ennemi juré de Napoléon**. P., 2016; Танышина Н.П. **Июльская монархия глазами российского посла во Франции К.О. Поццо ди Борго** // Россия и Франция. XVIII–XX века. Выпуск 7. М., 2006. С. 138–150; *Ее же*. Корсиканец на русской службе, или куда приводит вендетта // Родина. 2008. № 4. С. 58–63; *Ее же*. **Карл Осипович Поццо ди Борго** // Вопросы истории. 2008. № 4. С. 67–85; Tanchina N. **Pozzo di Borgo et le Tzar** // Autour de Charles-André Pozzo di Borgo (1764–1842). Ajaccio, 2018. P. 57–66.

барон Проспер де Барант¹, посол Франции в России, не прибыл в Петербург. Хотя официально послы не были отозваны, вплоть до конца правления Луи-Филиппа интересы двух стран представляли поверенные в делах. Во Франции этот пост занимал Н.Д. Киселев, брат графа П.Д. Киселева. Как известно, дипломаты николаевской эпохи в своих донесениях порой писали не то, что думали на самом деле, а то, что хотел увидеть император, ведь в противном случае государь мог неделями не читать реляции. То есть дипломатические донесения — это, конечно, уникальный исторический источник, но относиться к нему надо весьма осторожно. Другое дело, когда в нашем распоряжении оказываются документы, вышедшие из-под пера дипломата, но не являющиеся официальными донесениями. Ведь дипломаты, как и обычные люди, писали родственникам и друзьям, а письма, отправляемые дипломатической почтой, не подвергались перлюстрации. Соответственно, в них дипломаты могли быть более откровенными. И такой документ в распоряжении историков имеется. Речь идет о «Дневнике»² Виктора Петровича Балабина, сына генерал-лейтенанта Петра Ивановича Балабина и француженки Варвары Осиповны Пари (Paris). Он родился в Петербурге в 1813 г. В 1832 г. вступил на дипломатическое поприще, а спустя десять лет был назначен секретарем посольства в Париже, призванный сменить князя И.С. Гагарина, и в этом качестве пробыл там девять лет. Привязанный к семье, Балабин на протяжении многих лет переписывался со своей матерью, вовсе не предполагая, что его письма увидят свет. Их опубликовал в 1914 г. французский историк и издатель Эрнест Доде. Вышел, однако, только первый том, посвященный событиям 1842—1847 гг. Второй том, как сообщалось в предисловии к первой книге, должен был увидеть свет через несколько месяцев. Но умер издатель, началась Первая мировая война, и вторая книга так и не появилась.

Итак, Балабин писал матери, но означало ли это, что он был свободен от «предписанных» дипломатам представлений о Франции Луи-Филиппа? Как полагал Э. Доде, вовсе нет. Доде задается вопросом: это политическая позиция или личное мнение дипломата? По словам историка, и то, и другое. Он считал, что образование Балабина, его окружение, его преданность государю и православной вере приводили к тому, что он воспринимал французов-католиков как врагов, и осуждал своих соотечественников, обратившихся в католичество (младший брат Балабина, Евгений, перешел в католичество и в 1852 г. вступил в орден иезуитов)³. Однако так ли было на самом деле? Так ли не нравились ему Париж, французы и те, кто ими управлял?

Глазами тонкого и внимательного наблюдателя, Виктора Балабина, мы можем не только погрузиться в атмосферу повседневной жизни Парижа Луи-Филиппа с его театрами, кафе, ресторанами и бульварами. «Дневник» В. Балабина — это и яркие зарисовки политической жизни столицы, ведущих политиков, света, двора, королевской семьи⁴.

Балабин прибыл в Париж незадолго до трагедии, произошедшей в семье Луи-Филиппа, а именно гибели наследника престола, герцога Фердинанда Орлеанского, случившейся 13 июля 1842 г. Для Луи-Филиппа и всей Франции это была огромная трагедия. Герцог Орлеанский был известен своими либеральными взглядами и популярен в народе. Все это Балабин верно подметил. Он писал: «Не странно ли, но для того, чтобы узнать, насколько он был любим и популярен в своей стране, принц должен был умереть? Любимый в армии за храбрость, проявленную под палящим

¹ О П. де Баранте см.: Танышина Н.П. *"Заметки о России" французского дипломата барона де Баранта* // Новая и новейшая история. 2010. № 2. С. 184 – 204; Denis A. Amable-Guillaume-Prospere Bruguiere, baron de Barante (1782–1866), homme politique, diplomate et historien. P., 2000.

² Balabine B. *Journal de Victor de Balabine, secrétaire de l'ambassade de Russie*: Paris de 1842 à 1852, la cour, la société, les mœurs. 1842-1847. Publ. par Ernest Daudet. P., 1914.

³ Ibid. P. V-VI.

⁴ О детях короля Луи-Филиппа см.: Teyssier A. *Les enfants de Louis-Philippe et la France*. P., 2006.

солнцем Африки, буржуазией и народом за либеральные идеи, семьей и окружением за душевные качества, — о нем скорбят все. Я опрашивал по этому поводу торговцев, кучеров, солдат, рабочих предместий, у всех был один ответ: О, сударь, это ужасное несчастье для Франции!»¹.

Главное, что поразило Балабина, — это отсутствие скорби у парижан: «Парижане пришли на церемонию, как на спектакль, призванный удовлетворить их праздное любопытство; в поведении, в лицах, в глазах людей напрасно вы бы стали искать выражение сожаления или даже легкой печали, ничего подобного. И слезы, и рыдания были замечены только господами редакторами правительственных газет»². Однако дальше он пишет: «Можно ли сделать вывод о том, что смерть герцога Орлеанского не произвела никакого впечатления на народ? Вовсе нет! Напротив, впечатление было более живым и массовым, нежели это ожидали»³. «Ну, вот, — сказал Балабин завтра одному продавцу фруктов с улицы Сент-Оноре, пропали ваши июльские праздники! (имеется в виду празднование годовщины Июльской революции — Н.Т.) — Без разницы, плевать, у нас всегда есть что-нибудь!»⁴.

Если император Николай I категорически был против того, чтобы его подданные посещали Париж и уж тем более, наносили визит королю Луи-Филиппу, то Балабин это был вынужден делать по долгу службы. Впервые королевскую семью он увидел на ужине, состоявшемся в Тюильри 4 декабря, куда были приглашены российские дипломаты. В назначенный вечер в 20.45 карета привезла Н.Д. Киселева, секретаря посольства князя Куракина и Балабина во дворец. Они пересекли галерею Дианы, потом квадратную залу, где обычно находились адъютанты короля и принцы, и, наконец, вошли в красивый салон⁵. Там перед большим камином расположились министры; в глубине зала находился большой круглый стол, за которым сидели дамы всех возрастов, одетые в траур; перед каждой находилась сумка с рукоделием из черного шелка; они работали в благотворительных целях.

Церемония приема, по словам Балабина, была проста; Киселев доложил о своем прибытии адъютанту короля графу Шабанну; тот представил российских дипломатов королеве Марии-Амелии⁶: «У королевы нежное и доброе лицо. Оно хранит отпечаток недавних несчастий и дышит нежной меланхолией. У нее почти седые волосы; черные платье и шляпка только добавляют ее облику траура и печали»⁷.

После приветственных фраз, которыми российские дипломаты обменялись с Марией-Амелией, они продолжили тур вокруг королевского стола и были представлены сестре короля, мадам Аделаиде⁸. «Насколько бледна королева, настолько ярка мадам Аделаида. Нет ничего благородного и возвышенного в выражении ее лица, но зато ощущается много ума. Как по внешнему виду, так и по характеру, она напоминает брата, короля»⁹.

В это самое время Луи-Филипп, прохаживавшийся с маршалом Николя Сультом в соседней комнате, заметил российских дипломатов и приблизился к ним, по словам Балабина, с самым приветливым видом в мире, будто он только и делал, что ждал их. «Одетый по-буржуазному... внешне он ничем не отличался от своих гостей. Ничто в его облике не указывало на монарха. Напрасно вы будете искать в его походке, манерах, осанке признаки величия, благородства и чувства внешнего превосходства.

¹ Balabine B. Op. cit. P. 24-25.

² Ibid. P. 32.

³ Ibidem.

⁴ Ibid. P. 33.

⁵ Ibid. P. 91.

⁶ О Марии-Амелии см.: *Isabelle, comtesse de Paris. La reine Marie-Amélie, grande-mère de l'Europe*. P., 1998.

⁷ Balabine B. Op. cit. P. 91.

⁸ Об Аделаиде см.: *Paoli D. Madame Adélaïde. Soeur et égérie de Louis-Philippe*. P., 2016.

⁹ Balabine B. Op. cit. P. 91-92.

Однако, это первое впечатление, неблагоприятное поначалу, рассеивается, как только король начинает с вами говорить, и вы различаете в чертах этого простоватого лица яркие признаки высшего ума, силы духа, остроумия и добродушия»¹.

После того, как дипломаты были представлены королю, он обратился к ним с несколькими репликами, адресовав каждому по фразе, «говоря с легкостью, отличающей его разговор, к удовольствию собеседника, если он того захочет»².

Побыв минут двадцать в салоне, наши дипломаты откланялись. Вернувшись к себе, Балабин обнаружил приглашение на ужин в королевский дворец. Как видим, никакого предубеждения в отношении Луи-Филиппа и приемов в Тюильри у него не возникло. Король и королева были ему весьма симпатичны.

Политика вершилась не только в Тюильри, Палате депутатов и Палате пэров, но и в салонах. Для Июльской монархии свет и политика — понятия теснейшим образом взаимосвязанные. Можно сказать, что Палата депутатов — это утренний спектакль, салон — это спектакль вечерний. В духе Дельфины Жирарден Балабин дает классификацию салонов, выделяя салоны литературные; политические, подразделяя их на легитимистские и салоны «золотой середины» (то есть правительственные); салоны дипломатические, среди которых особо выделяет салоны княгини Дарьи Христофоровны Ливен³ и графини Кастеллан. В салоне Ливен властвовал Франсуа Гизо⁴; «звездой» салона Кастеллан был граф Луи Моле. Именно Гизо и Моле Балабин выделял среди политической элиты Франции.

Когда Балабин впервые увидел Гизо в салоне княгини Ливен, он был поражен контрастом между его интеллектом, политическим влиянием и внешним видом. «Никогда не мог я представить Гизо, государственного деятеля, великого оратора, главу кабинета [...] прославленного историка, худым, тщедушным человеком, показавшимся мне утонувшим в кресле и беседующим приглушенным голосом с княгиней Ливен. Барант, манеры которого просты, скромны и вовсе не аристократичны, по сравнению с Гизо выглядит Талейраном или Меттернихом. Вообразите себе что-то среднее между профессором французского языка и актером на пенсии, и вы получите представление о внешности Гизо. Между тем, когда видишь его большие глаза, блестящие и умные, его высокий лоб и общее выражение лица, начинаешь признавать его таланты»⁵.

Салон княгини Ливен, по словам Балабина — «это привычное место встреч дипломатов; англичан, оказавшихся в Париже, и щеголей, принимаемых во всех салонах. Разговор здесь редко бывает интересным и последовательным; обязанность хозяйки дома сказать слово каждому; состязание дипломатов, представляющих различные интересы, присутствие некоторых важных эlegantных иностранцев — все это заставляет поддерживать разговор на уровне светской беседы. Княгиня Ливен восседает на своем канале и составляет центр общества и салона. Напротив, перед камином, находится группа из пяти или шести человек; Гизо перемещается от одного гостя к другому»⁶.

Балабин затрудняется ответить на вопрос, интересам России или Англии служит салон Ливен? В Париже, по его словам, представлен весь спектр мнений; «одни полагают, что в этом салоне защищаются интересы России, другие — что там правит

¹ Ibid. P. 92.

² Ibidem.

³ Княгиня Д.Х. Ливен (1785-1857) — супруга Х.А. Ливена, с 1812 по 1834 гг. посла России в Великобритании, родная сестра графа А.Х. Бенкендорфа, с 1835 г. до конца своих дней проживала в Париже, была хозяйкой влиятельного салона. О ней см.: *Таньшина Н.П. Княгиня Д.Х. Ливен. Любовь, политика, дипломатия.* М., 2009.

⁴ О Ф. Гизо см.: *Broglie G. Guizot. P., 1990; Rosanvallon P. Le moment Guizot. P., 1985; Таньшина Н.П. Франсуа Гизо: политическая биография.* М., 2016.

⁵ *Balabine B. Op. cit. P. 23-24.*

⁶ Ibid. P. 104-105.

балом Англия. Есть и те, кто считает, что Англия и Россия имеют там равное влияние и тем самым прекрасно друг друга нейтрализуют»¹.

По словам Балабина, именно «близость Ливен с Гизо позволяет ей общаться со всеми, имеющими политический или скорее дипломатический вес». Балабин полагал, что Дарья Христофоровна всего лишь использовала министра иностранных дел: «Гизо для нее лишь подножка, пьедестал, и она готова пожертвовать им, если таково условие ее возвышения!»².

Совершенно иным, по мнению Балабина, был салон графини Корделии де Кастеллан, где царствовал Луи Моле. «Графиня — дама пятидесяти лет; “весь Париж” привлекает ее блестящий прирожденный ум, богатство, обширное воображение, искусство ведения беседы. Идеи, развиваемые у нее в салоне, всегда облечены в элегантную форму, полны тонкого и изящного вкуса»³. Поскольку Моле, по мнению Балабина, в это время симпатизировал России, салон графини Кастеллан был выгоден российским интересам.

Самого же графа Моле Балабин считал одним из самых влиятельных французских политиков, высоко оценивая его не только профессиональные, но и моральные качества: «Граф Моле — это человек лет пятидесяти-шестидесяти, с благородной осанкой и изящной фигурой. Он всегда прекрасно одет; это можно заметить уже по его обуви. Его речь возвышенна, серьезна; манеры почтительны и достойны; он являет собой истинный тип благородного человека. Моле — может быть, самый значительный, самый достойный из всех государственных мужей Франции. Он всеми уважаем за целостность характера, уверенность, благородство души, и, что редко бывает, за незапятнанную репутацию. Прибавьте к этому значительное состояние, замечательный доверок, который, обеспечивая независимость, вызывает уважение толпы и позволяет рассматривать Моле как преемника нынешнего кабинета»⁴.

Конечно, Балабин не мог обойти вниманием Адольфа Тьера⁵. Он создал потрясающий портрет одного из самых ярких персонажей политической жизни Парижа (в светской жизни Тьер, как мы знаем, не особенно преуспел). «Я мало знаю Тьера и редко его вижу. Вообразите себе голову филина на теле мальчишки, серые и гладкие волосы, маленькие живые глаза, коренастую фигуру, крючковатые черты, вальяжный шаг — таков замечательный облик этого лилипута. Достоинство, прекрасный образ, изысканные манеры — ничего этого вы не найдете. В обществе, отдадим ему должное, он ведет себя достойно, сидит, скрещивая попеременно то ноги, то руки, а то, вдруг, начинает извиваться, будто хочет скинуть свою одежду, но потом все-таки решает ограничиться телодвижениями»⁶.

Однако внешнее впечатление обманчиво: «Если мы от тела обратимся к духу, то тогда филин превращается в орла, и внезапно переносит нас в самые возвышенные сферы истории и политики. Он говорит просто, одухотворенно, импровизируя, поражая своим практичным умом и справедливыми умозаключениями»⁷.

И еще одного политика особо выделяет Балабин — любимца светских дам Альфонса Ламартина⁸. «Своими манерами он больше походит на английского джентльмена, нежели на поэта или французского депутата»⁹. Ламартин принимает по субботам; «благодаря мадам Ламартин его салон — это святилище искусств. У нее

¹ Ibid. P. 105.

² Ibid. P. 23.

³ Ibid. P. 105.

⁴ Ibid. P. 106-107.

⁵ Об А. Тьере см.: *Guiral P. Adolphe Thiers. P., 1986; Sawyer S.W. Adolphe Thiers: la contingence et le pouvoir. P., 2018.*

⁶ *Balabine B. Op. cit. P. 107-108.*

⁷ Ibid. P. 108.

⁸ Об А. Ламартине см.: *Unger G. Lamartine. P., 1998.*

⁹ *Balabine B. Op. cit. P. 109.*

замечательный разговор, возвышенный ум, потрясающий талант к живописи и скульптуре»¹.

Балабин создал прекрасный поэтический портрет романтика-Ламартина. «Для политического мира Ламартин — это музыкант, звуками своей лиры, ее мелодичными аккордами удивляющий публику [...] Его личное благородство, его красноречие, его искренность, добросовестность — все это обеспечивает ему достойное, даже выдающееся место среди прославленных ораторов французской трибуны...»². Гизо был не менее известным оратором, однако сравнение Балабиным двух политиков явно не в пользу последнего: «Чтобы оценить по достоинству ораторские способности Ламартина, послушайте Гизо, поднимающегося вслед за ним на трибуну»³.

Если у французов тогда были сильны антирусские настроения, особенно после публикации в 1843 г. книги Астольфа де Кюстина «Россия в 1839 году», то русские люди испытывали к Франции неизменный интерес. Анализ Дневника В. Балабина вовсе не наводит на мысль о его неприятии французов, короля Луи-Филиппа и его окружения, как полагал Э. Доде. На мой взгляд, сами французы, находившиеся в плену стереотипов и антирусских настроений, у русских усматривали антифранцузские. Однако у Балабина мы ничего подобного не замечаем. Он не описывает с презрительной иронией королевские приемы в Тюильри, как это зачастую бывало в самой Франции; ведущих политиков Июльской монархии, включая Тьера, он оценивает как людей достойных и способных; Франция и Париж для него — это центр политической жизни, это вулкан, к рокоту которого прислушивается внимательное ухо, «...а политическая Европа... внимает: мир или война»⁴. Конечно, у него голова порой идет кругом от этого общества, «где каждый день встречаются старый конституционалист, солдат Империи, камердинер Людовика XVIII, исповедник Карла X, профессор или адвокат министров Июльской монархии...». Политическую символику Июльской монархии он описывает так: «Это античный герб, к которому добавлена... революционная пика и шапка маленького капрала... Наконец, это лаборатория дьявола, или я не знаю что!»⁵. Однако эта лаборатория ему нравится, и, оказываясь в отпуске на родине, он всякий раз стремится в свою «блестящую ссылку»⁶.

Последнее письмо Виктора Балабина из Парижа датируется 13 июля 1847 г. В 1852 г. он был отправлен в Константинополь, откуда в следующем году вернулся во Францию в качестве советника посольства, сохраняя этот пост до начала Крымской войны. После разрыва дипломатических отношений между Россией и Францией он отправился в Петербург, но уже через несколько месяцев был направлен в Вену, где занимал пост советника посольства, потом был поверенным в делах, а в 1860 г. стал чрезвычайным посланником и полномочным министром. Балабин надеялся получить титул посла, но в 1864 г. в возрасте 52 лет он скоропостижно скончался⁷. Некоторые из писем Балабина, адресованные графу Дмитрию Нессельроде, сыну министра иностранных дел, отправленные из Парижа в 1852 г. и из Брюсселя в 1854 г., были опубликованы в IX и X томах «Писем и бумаг графа Нессельроде».

Статья рекомендована к печати членом редакционной коллегии,
д.и.н. В.М.Аванесяном.

¹ Ibidem.

² Ibid. P. 109-110.

³ Ibidem.

⁴ Ibid. P. 103.

⁵ Ibid. P. 104.

⁶ P. 266.

⁷ Ibid. P. I-II.

ՀՏԴ 325 /479.243/

Քաղաքագիտություն

Ալվարդ ԱԲԴԱՆԱՅԱՆ

ԱրՊՀ, ք.գ.թ., փիլիսոփայության և քաղաքագիտության ամբիոնի դասախոս

ՆԵՐԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅԵԼ ԱՆՅՅԱԼԻ ԴԱՍԵՐԻ ՀԱՇՎԱՌՈՒՄՈՎ

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ստեղծման ընթացքում քաղաքական կառույցների և կուսակցությունների դիրքորոշումներում ու դիվանագիտական մշակույթում եղած սկզբունքային վրիպումներին:

Պատմության կրկնության սկզբունքի տեսանկյունով հեղինակը կարևորում է ներկա աշխարհաքաղաքական վերափոխումների գործընթացում ազգային պետություններին սպառնացող վտանգից խուսափելու հիմնախնդիրը: ՀՀ-ի և Արցախի գերխնդիր է համարվում կայուն քաղաքական համակարգի, լեզիտիմ իշխանության, ազգային հոգեկերտվածքի և ռազմավարության գործառնությունները ազգային պետականության ամրապնդման գործում:

Բանալի բառեր՝ Առաջին աշխարհամարտ, ազգային պետականության գաղթականներ, հովանավորներ, շահերի գործոն, հավաքական ուժ, անվտանգություն:

A. Абрамян

СТРОИТЬ НАСТОЯЩЕЕ УЧИТЫВАЯ УРОКИ ПРОШЛОГО

В данной статье происходит возврат к имеющим место главным отклонениям в процессе создания в Первой Республике Армения политических структур, основополагающих позиций партий и дипломатического искусства.

Учитывая принципы повторяемости истории, автор подчеркивает основные методы избегания угрожающих опасностей в процессе современных геополитических изменений национальных государств.

Для Республики Армения и Республики Арцах считается сверхзадачей установление стабильной политической системы, легитимной власти, национальной ментальности и военно-стратегических функций в деле укрепления национальной государственности.

Ключевые слова: Первая мировая война, беженцы национальной государственности, спонсоры, фактор интересов, единая сила, безопасность.

A. Abrahamyan

BUILDING THE PRESENT WITH THE PAST LESSONS

The article touches upon the fundamental misconceptions of political structures and parties and of the diplomatic culture during the establishment of the Armenian First Republic.

From the point of view of the history repetition the author highlights the problem of avoiding the threatening danger to national states in the process of the current geopolitical transformation. The main objective of the Republic of Armenia and Artsakh is considered to be the functioning of a stable political system, legitimate government, nationalism and strategy in the strengthening of national statehood.

Key words: *The First World War, migrants of national statehood, sponsors, interest factor, collective strength, safety*

20-րդ դարի Առաջին աշխարհամարտը պետությունների երկու մեծ խմբերի ուժային բախում էր, որոնցից յուրաքանչյուրի գերխնդիրը համաշխարհային խաղի կանոններում գլխավոր դերակատարի դիրքերի գրավումը, սեփական տարածքների ընդլայնումը և սեփական կամքի թելադրումն էր ուրիշներին: Աշխարհամարտի մասնակից դարձավ նաև հայ ժողովուրդը: Սակայն ի տարբերություն այլ ազգերի՝ հայի գերխնդիրը իր դարավոր հայրենիքի տարածքում ազգային պետականության վերականգնումն էր, որը նրանից իր ախոյանները իսկ էին մեկ հազարմյակ առաջ: Անշուշտ, ցեղերի և ազգերի շրջափակման մեջ հայտնված հայ ժողովուրդը կենաց ու մահվան պայքարի պատմություն է ստեղծել ազգային պետականության նպատակին հասնելու ճանապարհին: 18-րդ դարի հայ քաղաքական մտքի նշանավոր տեսաբան և հասարակական-քաղաքական գործիչ Մովսես Բաղրամյանը այն կարծիքին էր, որ հայը կգոյատևի միայն ազգային պետականության ստեղծման միջոցով, որը կկայանա միայն ազգային քաղաքական գաղափարախոսության հիման վրա: Իսկ ազգային գաղափարախոսությունը մեծ մտածողը բնութագրում էր որպես քաղաքական տեսական հայացքների և համազգային հիմնախնդիրների ավարտուն ամբողջություն, որն արտահայտում է ազգի մեջ ձևավորված բոլոր սոցիալական զանգվածների շահերը և վերաբերմունքը այլ պետությունների ու ժողովուրդների նկատմամբ:¹

Անտանտի խմբավորման դաշնակցի վարկանիշով փաստորեն աշխարհամարտի փաստացի մասնակից դարձան հայ ժողովրդի արևելյան և արևմտյան հատվածները: Աշխարհամարտի հասցրած ողբերգությունների մեծ բաժինը հասավ հայ ժողովրդին: Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լլոյդ Ջորջը 1916-1922 թվականների ժամանակահատվածի մասին գրած իր մեմուարներում ընդգծել է. <<Հայաստանը մեր կառուցած հանդիսահաղթական սեղանի զոհաբերությունը դարձավ>>:² Արհավիրքների ենթարկված հայ ժողովուրդը Առաջին աշխարհամարտի ավարտին, որպես հույսի ապավեն, ձեռք բերեց պատմական Հայաստանի փոքր տարածքում թշվառության մեջ գտնվող ժողովրդի անկախ պետականություն, որը հայ ժողովրդի նորագույն պատմության մեջ մտավ Հայաստանի առաջին հանրապետություն անունով:

¹ Տե՛ս. Մովսես Բաղրամյան. *Նոր տեսրակ, որ կոչվում է հորդորակ*. Եր., 1991, էջ 284

² Джордж Ллойд. *Правда о мирных договорах*. Том 2, М., 1957, стр.390

Անկախ պետականության ծննդի առաջին օրերին ստեղծված իրավիճակը Միմոն Վրացյանը նկարագրում է հետևյալ կերպ. <<12 հազար քառ.կիլոմետր աղքատ ու կիսակործան մի երկիր՝ կծկված ցամաք լեռների մեջ, ծանրաբեռնված գաղթականներով ու որբերով, շրջապատված ատամ կրճտացնող թշնամիներով, անհայ, անօգնական: Մով ու հիվանդություն, ավար ու ավեր, լաց ու թշվառություն, կոտորած ու սարսափ>>:¹ Վրացյանի կարծիքով Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումը դժկամությամբ ընդունեցին <<ղաշնակից>> վրացիներն ու ռուսները: Վրացիները Հայաստանի մասին խոսելիս հեզմանքով էին արտասանում <<հանրապետություն>> և <<անկախություն>> բառերը: Եթե պատերազմը սկսվելուց առաջ Ռուսաստանը խոստանում էր Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթների միավորումով և այդ վիլայեթների անբաժան մաս կազմող Կիլիկիայի հետ մեկտեղ Ռուսաստանի հզոր հովանավորությամբ հայկական ինքնավարության ստեղծում, ապա խոստացած ինքնավարության փոխարեն 1916թ. հունիսին Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սազոնովը հայտարարեց, որ հնարավոր է տրամադրել հայերին դպրոցական և եկեղեցական ինքնավարություն և լեզվից օգտվելու իրավունք տրամադրել:² Մի խոսքով, այնպիսի իրավիճակ էր, որ թվում էր, թե հայ ժողովուրդը գտնվում է թշնամիներով շրջապատված մի տարածաշրջանում:

Նկարագրելով Հայաստանի Հանրապետության առաջին մի քանի ամիսների կյանքը՝ Երևանում հրատարակվող <<Զանգ>> թերթը երկիրը համեմատել է գաղթականական կայանի հետ: Տասնյակ հազարավոր որբեր, համաճարակ, հիվանդություններ, անթիվ մահացումներ:

Այսքանով հանդերձ, Հայաստանում քաղաքական տարբեր ուժերի վիճահարույց հայացքների մթնոլորտում Քաջազնունին իր համախոհների աջակցությամբ կարողացել է կազմավորել պետական կառույց և ձեռնամուխ լինել ազգի երազած անկախ պետականության ստեղծմանը:

Ծայրագույն օրհասական պայմաններում կազմավորված Հայաստանի հանրապետական իշխանության համար գերխնդիրներից մեկն էր հանդիսանում Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորումը անկախ Հայրենիքի հետ: Դա նաև ղարաբաղցիների համառ պայքարի հիմնախնդիրն էր: Թե՛ Հայաստանում և թե՛ Լեռնային Ղարաբաղում համոզված էին, որ վերջապես հասել է հնարավոր պահը, երբ Հայոց աշխարհի արևելյան պատնեշը նորից կվերադառնա իր վաղեմի տեղին ու դիրքին: Սակայն խնդրի լուծումը, դեմ առնելով մեծ տերությունների շահերի հորձանուտին, այս անգամ էլ ի վերջո անօրեն ընթացք ունեցավ: Չճավալվելով հիմնախնդրի հետ կապված մեկնաբանություններում՝ անդրադառնանք միայն տվյալ պատմական ժամանակահատվածում հայ ժողովրդի <<ղաշնակիցների>> գրաված դիրքի գնահատմանն ու ազգի ճակատագրի գործում արտաքին հովանավորների վարքագծին:

Քաղաքակիրթ Եվրոպան իր շահեկան ռազմավարությամբ ոչ միայն չաջակցեց իր ղաշնակցին, այլև անտարբեր դիտորդի դեր կատարեց և փաստորեն համակերպվեց թուրք-ադրբեջանական հայադավ ուժերի կողմից Արևելյան Հայաստանում ձեռնարկված ասպատակությունների և Արցախի հայկական գյուղերի և Շուշիի ավերման ու բնակչության մասսայական սպանությունների

¹ Տե՛ս. Միմոն Վրացյան. *Հայաստանի Հանրապետություն*. Եր., 1993, էջ 184

² Նույն տեղը, էջ 15

հետ: Բրիտանական գորավար Թոմսոնի հրահանգով Ղարաբաղ-Չանգեզուր տարածաշրջանի նահանգապետ նշանակվեց հայերի ջարդարարի համբավ ունեցող Խոսրով բեկ Սուլթանովը և հայ բնակչությունից պահանջեց անվերապահորեն ենթարկվել նահանգապետի հրամաններին: 1919 թվականին Անդրկովկասում տեղակայված նույն բրիտանական ռազմական ուժերի գեներալ Ուոլտերի հրամանագրով դադարեցվեց հայերի վերադարձը հայրենի Կարսի նահանգը՝ պատճառաբանելով տեղի թաթարների և հայերի թշնամական տրամադրությունները: Դա պարզապես նշանակում էր, որ պատերազմում հաղթանակած Բրիտանիան համակերպվում էր հայերի հայրենիքի կորստի և այդ հայրենիքը բռնագրավողների հետ: ¹ Ինչ վերաբերում է Բոլշևիկյան Ռուսաստանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանից անջատելուն և նորաթուխ Ադրբեջանի Հանրապետությանը բռնակցելուն, ապա դրա հիմնապատճառը 2012թ. Մոսկվայում հրատարակված հանրագիտական տեղեկատուի համոզմունքով Բոլշևիկյան Ռուսաստանի կողմից Քեմալ Աթաթուրքի հանդեպ ունեցած վստահությունն էր և Քեմալական Թուրքիան որպես Հայաստանից ավելի կարևոր միջազգային սուբյեկտի վարկանիշը:²

Աշխարհաքաղաքականության կայացման ժամանակակից փուլում առաջացել են համաշխարհային շուկայի հզոր տերեր: Կազմավորվում է աշխարհատնտեսական կառուցվածք, որն անվանվում է հեգեմոն և ծայրագավառ աշխարհ: Հեգեմոն աշխարհում առաջատար դերը պատկանում է Արևմուտքին՝ ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ: Ռուսաստանը ամեն կերպ ձգտում է դուրս չմնալ մեծ խաղից և պահպանել մեծ տերության դիրքը: Պուտինը ձգտում է Ռուսաստանի շուրջը հավաքել դաշնակիցներ և Արևմուտքի հետ խոսել հավասարը հավասարի հետ: Միջազգային հարաբերություններում ստեղծված այսպիսի իրավիճակում տեսական քաղաքագիտության մեջ փոքր պետությունների գոյատևման և ապագայի մասին ձևավորվել են երկու տարբեր կարծիքներ՝ ա/ փոքր պետությունները աստիճանաբար ի վերջո կկորցնեն իրենց քաղաքական իրավասությունները և կդառնան հզորների կամակատարներ, բ/ առանց փոքր պետությունների աջակցության շնչահեղձ կլինեն հզորները, որոնք փաստորեն սնվում են փոքրերից: Ուստի փոքր երկրները կմիավորվեն, կպահպանեն իրենց սուվերենությունը և ազգային հատկանիշները՝ կերտելով խոստումնալից ապագա: Երկու կարծիքներն էլ հիպոթեզներ են:

Եթե այդ հիպոթեզները տեղափոխեն ՀՀ-ի և Արցախի Հանրապետության զարգացման ռազմավարության դաշտ, ապա կառաջանա հարցադրում, թե ինչպիսի կողմնորոշում կարելի է ընտրել ներկայումս ներքին և արտաքին հարաբերություններում, ինչ միջոցներով ապահովել ներքին և արտաքին անվտանգությունը, ում հետ դաշնակցել, արտաքին որ ուժը կարող է հովանավոր լինել հայ ժողովրդին: Մրանք այնպիսի հարցեր են, որոնցում ճիշտ կողմնորոշումը ճակատագրական նշանակություն կունենան թե՛ պետականության և թե՛ ժողովրդի համար: Անդրադառնանք թեկուզ հայ-ռուսական հարաբերություններին: Երկու երկրների քաղաքական գործիչների հանդիպումների ժամանակ սրտաբուխ

¹ Տե՛ս. Ն. Վ. Հակոբյան. *Տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական և իրավական հիմքերը*. Եր., 2002, էջ 220

² Տե՛ս. *Политические системы современных государств*: энциклопедический справочник в четырех томах, Т. I., М., 2012, стр. 60

խոսքեր են հնչում հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամության մասին: Դա անժխտելի է: Բայց չպետք է մոռանալ նաև ռուսական կայսերական շահեկան գործոնը այդ հարաբերություններում: Վերջին ժամանակներս ռուս-թուրքական շահերի բախման պահին ռուսական կողմը թուրքերին մի քանի անգամ հիշեցրեց Հայկական ցեղասպանության ոճիրը: Մինչդեռ կարճ ժամանակ հետո, երբ հարթվեց ռուսական կործանիչի հետ կապված միջադեպը, նույն ռուսական կողմը, ի պատասխան Ադրբեջանին զենք վաճառելու կապակցությամբ հայերի արտահայտած անհանգստության, հայտարարեց, որ Ռուսաստանը Ադրբեջանին վաճառել և հետագայում էլ վաճառելու է զենք:

Հիշենք նաև Արևմուտքում հաճախակի հնչող գովքի ու նաև կարեկցանքի խոսքերը հայերի տաղանդի և պատմական բախտի մասին: Եթե 20-րդ դարասկզբին Մեծ Բրիտանիայի վարչապետը կարեկցանքով հայտարարում էր, որ Հայաստանը աշխարհամարտում զոհաբերություն դարձավ, ապա 21-րդ դարասկզբին նույն Բրիտանիայի դեսպանը Հայաստանում բացեիքաց հայտարարեց, որ Բրիտանիան չի ճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը: Ուրեմն, հայոց պետականության կայացման և ազգի հարատևման միակ ուղին 20-րդ դարի 30-ականներին հնչեցրել է հանճարեղ Չարենց-բանաստեղծը: Ազգի միասնական հավաքական ուժի գաղափարը պետք է դառնա յուրաքանչյուր հայ մարդու ազգային ինքնագիտակցության խորհրդանիշը՝ իր լայն իմաստով: Սակայն հավատարիմ մնալով ճշմարտությանը՝ պետք է ասենք, որ անմասն չենք նաև այդ միասնությունն արգելակող գործոններից, ինչպիսիք են ամեն առիթով հայրենի հողից հեռանալը, դիրքեր գրավելու համար կեղծ խոստումները, միմյանց վատաբանումը, նյութապաշտության տենդենցը, կոռուպցիայի բազմապիսի երևույթները, որոնցից ազատվելը ժամանակի իրավացի պահանջն է:

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, ք.գ.դ. Ա.Փ.Բնդոյանը:

ՀՏԴ 327.5(479.243)Քաղաքագիտություն

Աշոտ ՂՈՒԼՅԱՆ

ԱրՊՀ, փիլիսոփայության և քաղաքագիտության ամբիոնի
ավագ դասախոս

e-mail: aghoulyan@nankr.am

ԼՂՀ ՀՌԶԱԿՈՒՄՆ ՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ԿԱՊԵՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՅԻՈՆԱԼ ԱՑՈՒՄԸ

Հոդվածում ներկայացվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության՝ որպես անկախ պետության ձևավորման եռափուլ գործընթացի պատմական միջավայրը, ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտությանը առնչակից կողմերի միջև հարաբերությունների զարգացման ընթացքը, ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների, Երևանի և Բաքվի ղեկավարության արձագանքը Արցախում սկսված անկախացման գործընթացին, ինչպես նաև անկախության հռչակման իրավաքաղաքական հիմքերն ու նախադրյալները: Անդրադարձ է կատարվում նույն ժամանակաշրջանում արտաքին կապերի իրավական և ինստիտուցիոնալ զարգացման ուղղությամբ նորանկախ Հանրապետության ձեռնարկած քայլերին:

Բանալի բառեր՝ ԼՂԻՄ, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն, անկախություն, հռչակագիր, Ադրբեջանի Հանրապետություն, ԱդրԽՍՀ, ԽՍՀՄ, հանրաքվե, արտաքին կապեր:

А. Гулян

ПРОВОЗГЛАШЕНИЕ НКР И ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

В статье представляется историческая среда трехэтапного процесса формирования Нагорно-Карабахской Республики как независимого государства, ход развития отношений между сторонами, вовлеченными в азербайджано-карабахский конфликт, реакция центральных властей СССР, руководства Еревана и Баку к начавшемуся в Арцахе процессу обретения независимости, а также политико-правовые основы и предпосылки провозглашения независимости. Внимание уделяется мерам, принятым Республикой в направлении правового и институционального развития внешних связей в данный период.

Ключевые слова: НКАО, Нагорно-Карабахская Республика, независимость, декларация, Азербайджанская Республика, АзССР, СССР, референдум, внешние связи.

A. Ghoulian

PROCLAMATION OF NKR AND INSTITUTIONALIZATION OF INTERNATIONAL RELATIONS

The article presents the historical environment of the three-stage process of the formation of the Nagorno-Karabakh Republic as an independent state, the development of relations between the parties involved in the Azerbaijani-Karabakh conflict, the reaction of the central authorities of the USSR, the leaders of Yerevan and Baku to the process of proclaiming independence in Artsakh, legal foundations and prerequisites for independence. Attention is paid to measures taken by the newly independent Republic in the direction of the legal and institutional development of external relations.

Keywords: NKAO, Nagorno-Karabakh Republic, independence, declaration, Republic of Azerbaijan, AzSSR, Soviet Union, referendum, foreign relations.

Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության հռչակումը¹ պայմանավորված էր նախկին Խորհրդային Միության կենտրոնական իշխանությունների շարունակվող թուլացման պայմաններում Ադրբեջանի կողմից իրականացվող քաղաքականությամբ և ԽՍՀՄ փլուզման գործընթացում Հայաստանը լրացուցիչ մարտահրավերներից փրկելու առաջնահերթությամբ:

Պետական անկախությանը հանգեցրած իրավաքաղաքական եռափուլ գործընթացը սկիզբ առավ 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին՝ ժողովրդական պատգամավորների ԼՂԻՄ մարզային և Շահումյանի շրջանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նիստում՝ ԽՍՀՄ կազմում Ադրբեջանից անկախ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակմամբ: Թե՛ ԽՍՀՄ կազմում ԼՂԻՄ կարգավիճակի բարձրացման, թե՛ անկախության գաղափարը փաստացի ենթադրում էին 1988թ. «Միացում» գաղափարի և դրանից բխող՝ 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի ՀԽՍՀ ԳԽ և ԼՂ Ազգային խորհրդի Համատեղ հայտարարության տրամաբանության վերանայում:

Ժամանակագրական առումով ԼՂՀ հռչակումը հետևեց ԱդրԽՍՀ ԳԽ՝ Ադրբեջանի ազգային անկախության հռչակմանը, որով հռչակվում էր ադրբեջանական ազգային պետականության վերականգնումը 1918–1920թթ. Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության (ԱԴՀ) սահմաններում²: Ի պատասխան այդ քայլի՝ Լեռնային Ղարաբաղը պահպանեց սահմանադրական գործընթացի տրամաբանությունը՝ ապահովելով Ադրբեջանի կազմից դուրս գալու օրինականությունը ԽՍՀՄ օրենքների (նախևառաջ՝ 1990թ. ապրիլի 3-ի «ԽՍՀՄ կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի

¹ Տե՛ս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման մասին Հռչակագիր, 2-ը սեպտեմբերի 1991թ.:

<http://www.president.nkr.am/am/nkr/nkr1>

² Տե՛ս «Декларация Верховного Совета Азербайджанской Республики о восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики, принятая на внеочередной сессии Верховного Совета», газ. «**Бакинский рабочий**», (Баку), 03.09.91.

լուծման կարգի մասին»¹ օրենքի) տեսակետից և համապատասխանությունը միջազգային իրավունքի պահանջներին:

Դրան հետևեց Ադրբեջանի ԳԽ նախագահության 1991թ. սեպտեմբերի 3-ի որոշումը, որով ԼՂՀ հռչակումը որակվեց հակասահմանադրական՝ հղումներ կատարելով բացառապես ԱդրՀ ներքին օրենսդրության վրա, այդ թվում՝ ազգային պետականության վերականգնման վերաբերյալ Հռչակագրի վրա²:

Ադրբեջանի կողմից անկախության հռչակման ու ԼՂՀ ստեղծման պայմաններում Հայաստանին անհրաժեշտ էր հստակեցնել սեփական դիրքորոշումը Ղարաբաղյան հիմնախնդրի վերաբերյալ, մասնավորապես՝ 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի վերամիավորման մասին որոշման տեսանկյունից³: Սակայն սեպտեմբերի կեսերին խնդիրը լուծելու նպատակով գումարված Հայաստանի խորհրդարանի հատուկ դոնփակ նիստը որոշել է ՌՄՖՍՀ նախագահ Բ. Ելցինի և Ղազախստանի նախագահ Ն. Նազարբաևի տարածաշրջան կատարելիք այցից առաջ որևէ որոշում չկայացնել: Միննույն ժամանակ Հայաստանի խորհրդարանը որոշում է կայացրել Հայաստանի անկախության հռչակումը (սեպտեմբերի 21) և ՀՀ նախագահական ընտրությունները (հոկտեմբերի 16) անցկացնել բացառապես նախկին ՀԽՍՀ սահմաններում, այսինքն՝ չնախատեսել արցախցիների մասնակցությունը:

Արդյունքում վերամիավորման իրավաքաղաքական իրողությունը որևէ կերպ չարտացոլվեց 1991թ. սեպտեմբերի 21-ի հռչակագրում գուտ աշխարհագրության առումով, և թեև 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի համատեղ որոշումը ֆորմալ առումով հիշատակվում է Անկախության մասին 1991թ. սեպտեմբերի 21-ի հռչակագրի նախաբանում⁴, այն իրավաքաղաքական մեկնություն չի ստանում բուն Հռչակագրի տեքստում:

Ադրբեջանի և ԼՂՀ-ի միջև ընթացող պետաիրավական սահմանազատման գործընթացի վրա Բ. Ելցինի և Ն. Նազարբաևի հակամարտության գոտի կատարած այցը որևէ դրական ազդեցություն չունեցավ: 1991թ-ի սեպտեմբերի 20–23-ը Բաքու, Կիրովաբադ, Ստեփանակերտ և Երևան կատարված այցելությունները, ընդգծելով ՌԴ և Ղազախստանի ինքնորոշվածությունն ու նախաձեռնողականությունը ԽՍ-ում առկա «բարդ» հակամարտությունների վրա ազդեցության հարցում, որոշակի քաղաքական պարտավորություններ դրեցին հակամարտության կողմերի վրա՝ փաստորեն բացառելով ՀՀ-ի կողմից ԼՂՀ՝ իբրև միութենական հանրապետություն ճանաչելու հնարավորությունը: Նման առաջարկով ղարաբաղյան կողմը, ի դեմս ԼՂ ժողպատգամավորների խորհրդի Գործադիր կոմիտեի նախագահի, 1991թ. սեպտեմբերի 22-ին դիմել է ՌՄՖՍՀ և Ղազախստանի նախագահներին, առաջարկելով, առանց կանխորոշելու ԼՂՀ կարգավիճակը, ճանաչել նրա ստեղծման

¹ *Տե՛ս*. Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР, 1990. № 15, ст.253 <http://constitutions.ru/?p=2973> (12.04.13)

² *Տե՛ս*: Сурен Золян, *Нагорный Карабах: Проблема и конфликт, 5.1. Политическая ситуация в регионе осенью 1991г.*, <http://karabah.h18.ru/history/karabah/36-5.html>

³ Հետազոտող Ս. Զոլյան, օրինակ, Հայաստանի ղեկավարության որդեգրած դիրքորոշումը 1991թ. ամառ-աշուն շրջանում ընդհանուր առմամբ գնահատում է «պարտվողական»/Տե՛ս. Сурен Золян, *Нагорный Карабах: Проблема и конфликт, 5.1. Политическая ситуация в регионе осенью 1991г.*, <http://karabah.h18.ru/history/karabah/36-5.html>

⁴ *Տե՛ս* Նռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին, 23.08.1990թ., <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2602&lang=arm>

իրողությունը, ինչպես նաև իրականացնել մի շարք այլ հրատապ քայլեր. ԼՂՀ-ից դուրս հանել բոլոր (բացի ԽՍՀՄ ՆԳՆ զորքերից) ստորաբաժանումները, հակամարտության գոտում ձերբակալվածների գործերի քննությունը վերապահել ՌԴ և Ղազախստանի իրավապահ մարմիններին, հայատարարել ԼՂՀ-ն ազատ տնտեսական գոտի, ապահովել ԼՂՀ տնտեսական ինքնաբավությունը, ապաշրջափակել հաղորդակցության ուղիները, ստեղծել ՌԴ և Ղազախստանի ներկայացուցիչներից բաղկացած վերահսկող-դիտարկող հանձնաժողով¹:

Առաքելության արդյունքներն ամփոփվել են այսպես կոչված Ժելեզնովոդսկյան (քաղաք ՌԴ Ստավրոպոլի երկրամասում) հուշագրում (պաշտոնական անվանումը՝ «Համատեղ կոմյունիկել՝ Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Բ. Ն. Ելցինի և Ղազախստանի նախագահ Ն. Ա. Նազարբաևի համատեղ առաքելության արդյունքների մասին»): Այն բաղկացած էր 9 կետից, որից ամենակարևորը, թերևս, առաջինն էր, համաձայն որի՝ «Կողմերը համարում են, որ մինչև 1992թ. հունվարի 1-ը կարգավորման անհրաժեշտ և պարտադիր պայմաններ են հանդիսանում կրակի դադարեցումը, ԼՂԻՄ-ին վերաբերող Ադրբեջանի և Հայաստանի բոլոր հակասահմանադրական իրավական ակտերի անվավեր ճանաչումը, իշխանության օրինական մարմինների լիազորության ճանաչումը, հակամարտության գոտուց բոլոր (ԽՍՀՄ ՆԳՆ զորքերից բացի) ստորաբաժանումների դուրսբերումը»։ Նախատեսվում էր նաև տեղահանված բնակչության փոխարին վերադարձ՝ նախնառաջ բռնատեղահանված գյուղեր, պատանդների անհապաղ ազատում, երկշաքաթյա ժամկետներում երկաթուղու, օդային հաղորդակցության, կապի և հաղորդուղիների, իսկ այնուհետև և ավտոճանապարհների փոխշահավետ գործարկում²:

Թեև փաստաթուղթը ուրվագծում էր դարաբաղյան կարգավորման համար անհրաժեշտ առաջնահերթություններն ու խնդիրները, այն հիմնված չէր փորձագիտական մշակումների վրա և չէր սահմանում խնդիրների լուծման մեխանիզմներ: Այն հանդիսացավ հակամարտության կողմերի՝ ԼՂ-Ադրբեջան և Հայաստան-Ադրբեջան ձևաչափով հարաբերությունների հաստատման և սեփական մոտեցումները հնչեցնելու միջոց³:

Միջնորդների այցի ընթացքում կողմերի արձանագրած պայմանավորվածություններն ու ստանձնած որոշ պարտականությունները գործնականում այդպես էլ մնացին անկատար: Շարունակելով ԼՂՀ դեմ ուժի գործադրումը՝ Ադրբեջանը քայլեր ձեռնարկեց ԽՍՀՄ-ի և ԼՂ-ի հետ իր ֆորմալ իրավական հարաբերությունների հիմքերի վերանայման ուղղությամբ:

1991թ. հոկտեմբերի 18-ին Միլլի մեջլիսի (նորանկախ Ադրբեջանի խորհրդարանը) կողմից ընդունված երկրի անկախության մասին սահմանադրական ակտը⁴ փոփոխում և լրացնում էր Ադրբեջանի Սահմանադրությունը: ԱդրԽՍՀ ստեղծումը որակվում էր իբրև երկրի՝ Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից զինված

¹ *Տե՛ս* Ս. Զոլյան (նույն տեղում՝ էջ 122–123)

² Համաձայնության ամբողջական տեքստը տե՛ս <http://www.vn.kazimirov.ru/doc1.htm>

³ *Տե՛ս* Гурушкин Павел Юрьевич. *Карабахский конфликт. Первые попытки переговоров: Ошибки и достижения посредников*, Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена, Выпуск № 108/ 2009

⁴ *Տե՛ս* Конституционный акт о государственной независимости Азербайджанской Республики. Баку, 18 октября 1991 г., газ. «Бакинский рабочий», (Баку), 07.11.91.

<http://azerbaijan.az/portal/History/HistDocs/Documents/ru/09.pdf>

ոսնձգության, բռնազավթման և բռնակցման արդյունք, իսկ ԽՍՀՄ հիմնադրման մասին 1922թ. պայմանագիրը՝ զավթողական և Ադրբեջանի մասով ստորագրման պահից՝ անվավեր: Փաստաթուղթն արձանագրում էր, որ «Ադրբեջանական Հանրապետությունը հանդիսանում է 1918թ. մայիսի 28-ից մինչև 1920թ. ապրիլի 28-ը գոյություն ունեցած Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության իրավահաջորդը»՝ դրանով իսկ հրաժարվելով ԱդրԽՍՀ իրավական ժառանգությունից¹:

1991թ. նոյեմբերի 26-ին Միլլի մեջլիսն ընդունեց «Ադրբեջանական Հանրապետության Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի լուծարման մասին» օրենքը²: Ուժը կորցրած ճանաչվեցին 1923թ. հուլիսի 7-ի ադրբեջանական կենտրոնական գործադիր կոմիտեի հրամանագիրը «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ստեղծման մասին» և Ադրբեջանի ԽՍՀ 1981թ. հունիսի 16-ի «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի մասին» օրենքը³:

Հրաժարվելով խորհրդային իրավաքաղաքական ժառանգությունից՝ Ադրբեջանը, փաստորեն, հրաժարվեց Խորհրդային Ադրբեջանի կազմի մեջ Լեռնային Ղարաբաղը ներառելու բոլոր իրավաքաղաքական հիմքերից:

Մոսկվայի արձագանքը ձևակերպվեց ԽՍՀՄ ԳԽ 1991թ. նոյեմբերի 27-ի որոշմամբ, որն առաջարկում էր ԱդրՀ և ՀՀ խորհրդարաններին «չեղյալ հայտարարել բոլոր իրավական ակտերը, որոնք փոփոխում են ԽՍՀՄ Սահմանադրության մեջ ամրագրված ԼՂԻՄ կարգավիճակը»⁴: Նոյեմբերի 28-ին ընդունված ԽՍՀՄ Սահմանադրական վերահսկողության կոմիտեի համապատասխան որոշումը⁵ Խորհրդային Միության Սահմանադրությանը հակասող էին որակվում ՀԽՍՀ ԳԽ-ի 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի որոշումները, ՀԽՍՀ Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի 1990թ. փետրվարի 23-ի որոշումը,

¹ *Տե՛ս* Քոթանջյան Հայկ, **Ղարաբաղյան լուծման առանձնահատկությունները /քաղաքագիտական փորձաքննություն/**: Ղարաբաղ. Հակամարտություն-համաձայնություն. ՀՀ ՊՆ «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսի հատուկ թողարկում: Ե., 1997 թ., էջ 5-11:

Տե՛ս Մանապյան Ալեքսանդր, **Ղարաբաղյան հակամարտություն. իրավաքաղաքական փաստերի և փաստարկների նվազագույն փաթեթ**: Ե., 2008, էջ 3.

² *Տե՛ս* «Закон Азербайджанской Республики Об упразднении Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской Республики», г. Баку, 26 ноября 1991 г., № 279-XII// «Ведомости Верховного Совета Азербайджанской Республики», 1991 г., № 24, статья 448.

³ Օրենքը վերաձևում էր ԼՂՀ վարչատարածքային սահմաններն ու վերանվանում մայրաքաղաքն ու շրջկենտրոնները: Նախկին ԼՂԻՄ շրջանների տարածքները տարլուծումը սահմանակից ադրբեջանական շրջանների կազմի մեջ փոխում էր «նորաստեղծ» վարչական միավորներում հայերի և ադրբեջանցիների քանակի համամասնությունը հոգուտ ադրբեջանցիների: Հիշյալ քաղաքականության առաջին նախադեպն էր օկուպացված Շահումյանի շրջանի Կասում-Իսմայիլի շրջանի հետ միավորումը (*Տե՛ս*. Обращение президиума Верховного Совета Азербайджана к населению Шаумянского района. Газ. «Бакинский рабочий», (Баку), 15 января 1991 г.):

⁴ *Տե՛ս* Постановление Государственного Совета СССР «О мерах по стабилизации обстановки в НКАО и приграничных районах Азербайджанской Республики и Республики Армения», 27 ноября 1991 г., Сб. «Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах», Ереван, 1995 г., с. 81.

⁵ *Տե՛ս*. «Постановлением Комитета Конституционного надзора СССР об Актах Верховного Совета СССР и его президиума и Верховных Советов Азербайджанской ССР (Азербайджанской Республики) и Армянской ССР (Республики Армения) о Нагорно-Карабахской Автономной Области», Митюков М. «Предтеча конституционного правосудия: взгляды, проекты и институциональные предпосылки». М., 2006, 179 стр., էջ. 146–149:

ինչպես նաև ԱդրՀ 1991թ. նոյեմբերի 26-ի որոշումների դրույթները՝ ֆորմալ իրավական առումով ԼՂ հիմնախնդիրը վերադարձնելով «ելման դիրքի» կարգավիճակին:

Ընդհանուր անորոշության պայմաններում և ԽՍՀՄ ապագայի վերաբերյալ հանրապետությունների միջև շարունակվող բանակցությունների ֆոնի վրա ԼՂՀ-ն պետք է համապատասխան քայլեր ձեռնարկեր իր քաղաքական կարգավիճակը հստակեցնելու նպատակով: 1991թ. նոյեմբերի 27-ին ԼՂԻՄ ժողպատգամավորների Մարզային խորհուրդի նստաշրջանը ընդունեց «Հանրաքվեի ու ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավորների ընտրությունների մասին ժամանակավոր կանոնակարգ», հաստատեց հանրաքվեի հարցը՝ «Համաձայն եք, որ հռչակված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը լինի անկախ պետություն, որն ինքնուրույն կորոշի այլ պետությունների և հանրությունների հետ իր համագործակցության եղանակները»:

ԼՂՀ տարածքում, ներառյալ ադրբեջանաբնակ վայրերում ձևավորվեց 81 ընտրատարածք, քվեարկողների ցուցակի մեջ ընդգրկվեցին 132.328 ընտրող: Հանրաքվեի քվեաթերթիկները տպագրվել են հայերեն, ադրբեջաներեն և ռուսերեն լեզուներով¹:

Հանրաքվեն տեղի ունեցավ 1991թ. դեկտեմբեր 10-ին, իսկ դեկտեմբերի 8-ին ՌՍՖՍՀ, Ուկրաինայի և Բելառուսի ղեկավարները ստորագրել էին «Բելովեժյան համաձայնագիրը», որով Խորհրդային Միությունը՝ որպես միջազգային սուբյեկտ և աշխարհաքաղաքական իրողություն, դադարել էր գոյություն ունենալուց: Թեև Բաքվի դրդմամբ ԼՂՀ-ում ապրող ադրբեջանցիները չմասնակցեցին հանրաքվեին, դա չազդեց հանրաքվեի օրինականության վրա, որն ամրագրվել էր քվեարկությունների արդյունքների վերաբերյալ «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Անկախության հանրաքվեի արդյունքների մասին արձանագրության» մեջ²: Հանրաքվեի մասնակիցների 99,89% (108.615 հոգի) քվեարկել է ԼՂՀ անկախության օգտին, «ոչ» է ասել 24 քաղաքացի (մասնակիցների 0,02 %):

ԼՂՀ պետականության ստեղծման և կառավարման, այդ թվում արտաքին քաղաքական գործառնության հաստատությունացման ճանապարհին կատարած հաջորդ քայլը 1991թ. դեկտեմբերի 28-ին կայացած խորհրդարանական ընտրություններն էին: Այս դեպքում ևս ԼՂՀ իշխանությունները քայլեր են ձեռնարկել ադրբեջանցի բնակիչներին երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին ներգրավելու ուղղությամբ³:

¹ Անկախության ճանաչմանն ու միջազգային ասպարեզում դրական վարկանիշի ամրապնդմանը ձգտող ԼՂՀ-ն հատուկ ուշադրություն էր դարձնում ԼՂՀ ամենամեծ էթնիկ փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության հարցերին: Ազգությամբ ադրբեջանցի բնակիչների մասնակցությունը հանրաքվեին ապահովելու համար ԼՂՀ իշխանությունները դիմել են լրացուցիչ կազմակերպչական քայլերի, այդ թվում ԼՂ տարածքում տեղակայված Խորհրդային բանակի ստորաբաժանումների ջանքերով քվեաթերթիկները հասցվել են ԼՂ ադրբեջանաբնակ բնակավայրեր:

² Տե՛ս «Արձանագրություն Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Անկախության հանրաքվեի արդյունքների մասին», 10-րդ դեկտեմբերի 1991թ., <http://www.nkr.am/hy/referendum/42/>

³ 81 ընտրատարածքներից 6 ադրբեջանաբնակներում (NN 33, 52, 60, 71, 72, 73) ընտրությունները չեն կայացել, արդյունքում ընտրվել է 75 պատգամավոր: (Տե՛ս ԼՂՀ Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի (ԿՀՀ) պաշտոնական կայքէջը. http://cec.am/?p_ID=44:

1992թ. հունվարի 6-ին ԼՂՀ նորընտիր խորհրդարանը՝ առաջին գումարման Գերագույն խորհուրդը, ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական անկախության մասին» հռչակագիրը¹, որը սահմանում էր ԼՂՀ արտաքին քաղաքականության ուղենիշները:

Այսպիսով՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը հռչակվեց անկախ, ժողովրդավարական պետություն, որն ինքնուրույն կերպով է որոշում այլ պետությունների հետ իր համագործակցության ձևերը: Միաժամանակ ԼՂՀ-ն նախատեսում էր այլ պետությունների հետ իր հարաբերությունները կառուցել ինքնիշխանության, հավասարության սկզբունքների պահպանման, ուժի կիրառումից կամ ուժի սպառնալիքից փոխադարձ հրաժարման, վեճերի խաղաղ կարգավորման, ներքին գործերին չմիջամտելու, մարդու իրավունքները և հիմնական ազատությունները հարգելու, ժողովուրդների իրավահավասարության և իր ճակատագրի տնօրինման իրավունքի, պետությունների միջև համագործակցության, միջազգային իրավունքի ընդհանուր ճանաչում գտած սկզբունքներից և նորմերից, ԽՍՀՄ կնքած միջազգային պայմանագրերից բխող պարտավորությունների բարեխիղճ կատարման հիման վրա²:

Ադրբեջանական Հանրապետությունը չճանաչեց հանրաքվեի արդյունքները, ու վերջինիս անցկացման օրը Միլլի մեջլիսն ընդունեց «Ղարաբաղի լեռնային մասում օրինականության և հասարակական կարգի հաստատման մասին» որոշում՝ հանրաքվեն որակելով սադրանք³: Հետագայում ԼՂՀ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի և դրանից բխող անկախ պետականության առկայության մերժումը դարձավ այդ նույն պետության թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության հիմքը:

Այսպիսով՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախության գործընթացը անցել է երեք փուլերով՝ անկախության հռչակագրի հրապարակում, այդ հարցով համաժողովրդական հանրաքվեի անցկացում և պետական անկախության մասին հռչակագրի հաստատում՝ ընտրված խորհրդարանի կողմից: Անկախության գործընթացն անցել է ԽՍՀՄ տրոհմանը և Հայաստանի ու Ադրբեջանի անկախացմանը զուգահեռ՝ որպես հիմք ունենալով նույն իրավական ակտերը, որով կարգավորվում էին ԽՍՀՄ կազմից միութենական հանրապետությունների դուրս գալու հետ կապված հարցերը: Չնայած ԽՍՀՄ կենտրոնական և Ադրբեջանական իշխանությունների կողմից Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախության կայացման դեմ ուղղված քայլերին՝ այնուամենայնիվ նորանկախ հանրապետությունը կարողացել է ամբողջացնել պետականաշինության այս կարևոր փուլը՝ իրավական ու ինստիտուցիոնալ հիմքեր ստեղծելով ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն վարելու համար:

¹ Տե՛ս Աբրահամյան Հրանտ, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն 1991թ. օգոստոս-1992թ. հունվար. Փաստաթղթեր, Երևան 2011, 178-191

² Տե՛ս. նույն տեղում:

³ Տե՛ս: В НКАО прошел референдум о независимости. Ежегод. «Коммерсантъ», № 48 (92), 16.12.91:

Գրականություն

Գրքեր և հոդվածներ

1. Աբրահամյան Հրանտ, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն 1991թ. օգոստոս-1992թ. հունվար. Փաստաթղթեր», Երևան 2011, 178-191:
2. Մանասյան Ալեքսանդր, Ղարաբաղյան հակամարտություն. իրավաքաղաքական փաստերի և փաստարկների նվազագույն փաթեթ: Ե., 2008, էջ 3:
3. Քոթանջյան Հայկ, Ղարաբաղյան լուծման առանձնահատկությունները /քաղաքագիտական փորձաքննություն/: Ղարաբաղ. Հակամարտություն-համաձայնություն. ՀՀ ՊՆ «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսի հատուկ թողարկում: Ե., 1997 թ., էջ 5-11:
4. Гурушкин Павел Юрьевич. Карабахский конфликт. Первые попытки переговоров: Ошибки и достижения посредников, Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена, Выпуск № 108/ 2009
5. В НКАО прошел референдум о независимости. Еженед. «Коммерсантъ», № 48 (92), 16.12.91:
6. Золян Сурен, Нагорный Карабах: Проблема и конфликт, 5.1. Политическая ситуация в регионе осенью 1991г., <http://karabah.h18.ru/history/karabah/36-5.html>

Փաստաթղթեր

1. «Արձանագրություն Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Անկախության հանրաքվեի արդյունքների մասին», 10-ը դեկտեմբերի 1991թ., <http://www.nkr.am/hy/referendum/42/>
2. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման մասին Հռչակագիր, 2-ը սեպտեմբերի 1991թ. <http://www.president.nkr.am/am/nkr/nkr1>
3. «Համատեղ կոմյունիկե՝ Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Բ. Ն. Եյցինի և Ղազախստանի նախագահ Ն. Ա. Նազարբաևի համատեղ առաքելության արդյունքների մասին», <http://www.vn.kazimirov.ru/doc1.htm>
4. Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին, 23.08.1990թ., <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2602&lang=arm>
5. Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР, 1990. № 15, т.253 <http://constitutions.ru/?p=2973> (12.04.13)
6. «Декларация Верховного Совета Азербайджанской Республики о восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики, принятая на внеочередной сессии Верховного Совета», газ. «Бакинский рабочий», (Баку), 03.09.91.
7. «Закон Азербайджанской Республики Об упразднении Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской Республики», г. Баку, 26 ноября 1991 г., № 279-XII// «Ведомости Верховного Совета Азербайджанской Республики», 1991 г., № 24, статья 448.

8. Конституционный акт о государственной независимости Азербайджанской Республики. Баку, 18 октября 1991 г., газ. «Бакинский рабочий», (Баку), 07.11.91.
<http://azerbaijan.az/portal/History/HistDocs/Documents/ru/09.pdf>
9. Обращение президиума Верховного Совета Азербайджана к населению Шаумянского района. Газ. «Бакинский рабочий», (Баку), 15 января 1991 г.)
10. Постановление Государственного Совета СССР «О мерах по стабилизации обстановки в НКАО и приграничных районах Азербайджанской Республики и Республики Армения», 27 ноября 1991 г., Сб. «Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах», Ереван, 1995 г., с. 81.
11. «Постановлением Комитета Конституционного надзора СССР об Актах Верховного Совета СССР и его президиума и Верховных Советов Азербайджанской ССР (Азербайджанской Республики) и Армянской ССР (Республики Армения) о Нагорно-Карабахской Автономной Области», Митюков М. «Предтеча конституционного правосудия: взгляды, проекты и институциональные предпосылки». М., 2006, 179 стр., էջ. 146–149:

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, ք.գ.դ. Ա.Փ.Ենգոյանը:

ՀՏԴ 327.5(479.243.)Քաղաքագիտություն

Հրայր ՓԱՇԱՅԱՆ

ԱրՊՀ, ք.գ.թ., դոցենտ, փիլիսոփայության և քաղաքագիտության ամբիոն

E-mail: hrayr.pashayan@mail.ru

Լիանա ԲԱԼԱՅԱՆ

Ստեփանակերտի համար 2 հիմնական դպրոցի ուսուցչուհի

E-mail: balayan-lili@mail.ru

ՓԱԹԵԹԱՅԻՆ ԵՎ ՓՈԻԼԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ. ՆՐԱՆՑ ԴԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՊԱՐԻ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐՈՒՄ*

Հոդվածում ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման շուրջ ներկայումս ստեղծված փակուղային իրավիճակի համատեքստում վերլուծված են հիմնախնդրի համընդգրկուն կարգավորման նպատակով ներկայացված փաթեթային և փուլային անվանումները ստացած փաստաթղթերը: Հակամարտության լուծմանն ուղղված քայլերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ կարգավորման այս կամ այն տարբերակի ձևավորումը անմիջականորեն կապված է խնդրի իրավաքաղաքական փաստարկումների գիտակցումից, ձևակերպումներից ու դրա ներկայացումից:

Բանալի բառեր՝ Ղարաբաղյան հակամարտություն, փաթեթային տարբերակ, փուլային տարբերակ, կարգավորման գործընթաց, իրավաքաղաքական փաստարկներ, հակամարտության կերպար:

Г.Пашаян, Л. Балаян

ПАКЕТНЫЕ И ПОЭТАПНЫЕ ВАРИАНТЫ: ИХ РОЛЬ В ВОСПРИЯТИИ ОБРАЗА КАРАБАХСКОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ

В статье обсуждены документы, представленные с целью всеобъемлющего урегулирования и получившие название "накетный и поэтапный", в контексте ныне созданной тупиковой ситуации по вопросу урегулирования азербайджано-карабахского противостояния. Анализ шагов направленных на решение противостояния показывает, что формулирование того или иного варианта урегулирования непосредственно связано с осознанием политико-правовых аргументов, формулирования и его представления.

Ключевые слова: Карабахское противостояние, накетный вариант, поэтапный вариант, процесс урегулирования, политико-правовые аргументы, образ противостояния

H. Pashayan, L. Balayan

**PACKAGE AND STAGE OPTIONS: THEIR ROLE IN
PERCEPTION OF THE IMAGE OF KARABAKH
CONFRONTATION**

The article discusses the documents submitted for the purpose of a general settlement and received the name of “package and step-by-step” in the context of the current deadlock on the settlement of the Azerbaijani-Karabakh confrontation.

An analysis of the steps aimed at resolving confrontation shows that the formulation of a variant of the settlement is directly related to the understanding of political and legal arguments, formulation and presentation.

Key words: Karabakh confrontation, package version, stage-by-stage version, settlement process, political and legal arguments, image of confrontation.

Ադրբեջանա-ղարաբադյան հակամարտության կարգավորման շուրջ ստեղծված ներկայիս փակուղային իրավիճակը հասկանալու, պատճառներն ու նախադրյալները վեր հանելու տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունեն հիմնախնդրի համընդգրկուն կարգավորմանն ուղղված փաստաթղթերի վերլուծությունը: Խոսքը մասնավորապես վերաբերում է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների՝ հակամարտող կողմերին ներկայացված և հանրությանը հայտնի փաթեթային և փուլային (ընդհանուր պնդություն տարբերակը վերլուծության առանձին թեմա է) տարբերակներին: Թվում է, թե ավելի քան երկու տասնամյակ առաջ ներկայացված ու մերժված առաջարկները որևէ կապ չունեն ներկայիս իրողությունների հետ: Սակայն պարզվում է, որ կարգավորման «սխալ հիմքերը» դրվել են հենց այդ տարիներին, մասնավորապես՝ 1996-1998 թ-ին: Այդ ընթացքում տեղի ունեցան այնպիսի գործընթացներ, որոնք հանրային ընկալումներում ամբողջությամբ խեղաթյուրեցին հիմնախնդրի իրական կերպարը: Դրա արդյունքում արդեն 1996-ին Լիսաբոնյան գազաթնաժողովում հնչեցվեց ԵԱՀԿ գործող նախագահի հակահայկական հայտարարությունը՝ որին աջակցել էին կառույցի բոլոր անդամ պետությունները¹: Այնուհետև 1997-1998 թթ. ներկայացված հակամարտության կարգավորման տարբերակներն են, որոնցում ճանաչվում էր Ադրբեջանի՝ արդեն իսկ գոյություն չունեցող և մասնավորապես Բաքվի իշխանությունների կողմից ռուսական ռազմակալման (окупация) արդյունք հռչակված ու անօրինական համարվող նախկին ԱդրխՍՀ տարածքային ամբողջականությունը: Հանուն ճշմարտության պետք է ասել, որ դրան հնարավոր եղավ հասնել ոչ միայն Ադրբեջանի նախկին քաղաքականության կամ արտաքին ուժերի դավադրության, այլև հայկական «կողմի դիվանագիտական գործունեության» արդյունքում: Դրա բուն էությունն արտահայտվել է ՀՀ առաջին նախագահի՝ զարաբադյան շարժման նախկին առաջնորդի հայ ժողովրդին ուղղված առաջին և վերջին հրապարակային ուղերձում: Լևոն Տեր-Պետրոսյանը դիմում էր ժողովրդին՝ համոզելու Ղարաբադյան հիմնահարցում որդեգրած պարտվողական դիրքորոշման ճշմարտացիությունը²:

Ինչպես նշվեց, 1997թ. միջնորդների կողմից ներկայացվեց հիմնախնդրի համապարփակ կարգավորման «փաթեթային», իսկ այնուհետև «փուլային» անվանումներ ստացած տարբերակները: Ինչպիսի փաստարկներ են առկա նշված

* Հետագոտությունն իրականացվել է ԼՂՀ ԿԳՆ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության N SCS 17/003 գիտական թեմայի շրջանակներում:

¹ Փաշայան Հ. Բալայան Լ., «Լիսաբոնյան Գազաթնաժողովը Ղարաբադյան կարգավորման գործընթացում. պատճառներ, հետևանքներ, դասեր» վերտառությամբ հոդվածը ներկայացվել է Արցախյան շարժման 30-ամյակին նվիրված գիտաժողովում և գտնվում է տպագրման փուլում:

² Տեր-Պետրոսյան Լևոն, «Պատերազմ թե՛ խաղաղություն. լրջանալու պահը», Հայաստանի Հանրապետություն, 1 նոյեմբերի, 1997 թ.:

փաստաթղթերում, և որոնք են նման բովանդակությամբ կարգավորման տարբերակների առաջացման պատճառները: Չէ որ դրանք հենց այնպես «դատարկ տեղը» չեն առաջացել: Իհարկե, հարցին մակերեսային մոտեցում ցուցաբերելու պարագայում կարելի է ընդհանրապես չքննարկել դրանց բովանդակությունը՝ բացարձակ անընդունելիության, մերժված լինելու համատեքստում կամ պարզապես փորձել մոռացության մատնել դրանց գոյությունն առհասարակ: Սակայն հանդիսանալով հակամարտության տարեգրության անբաժանելի մասնիկը՝ դրանք հանդիսանում են նաև հիմնախնդրի, այսպես կոչված, համապարփակ լուծմանն ուղղված և հանրությանը հայտնի այն եզակի առաջարկները, որոնցում մանրամասն ներկայացված էին կարգավորման գրեթե բոլոր տարրերը՝ սկզբից մինչև վերջ:

Փաստաթղթերի բովանդակային վերլուծությունն անհրաժեշտ է նաև դրանցում առկա շեշտադրումները պարզաբանելու և կողմերի մերժման պատճառները հասկանալու համար, որոնք կարևորվում են նաև հետագա առաջարկների մշակման ու ներկայացման տեսանկյունից: Միաժամանակ, ինչպես արդեն նշվեց, վերոնշյալը կարևոր է Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման շուրջ ներկայումս ստեղծված փակուղային իրավիճակը հասկանալու տեսանկյունից: Վերջապես պետք է ասել, որ նշված տարբերակները, ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների ասելով, օրակարգից դուրս չեն եկել, ինչի մասին է վկայում, օրինակ, 2018 թվականի սկզբներին ՌԴ ԱԳ նախարար Ս. Լավրովի ամենամյա մամուլի ասուլիսին հնչեցրած հայտարարությունը¹: Բոլոր դեպքերում, ինչպես պատմական փորձն է վկայում, էթնոքաղաքական հակամարտությունների խաղաղ լուծման երկու ճանապարհ գոյություն ունի. նախապես համաձայնեցնել հակամարտող կողմերի բոլոր գործողությունները (փաթեթային տարբերակ) կամ քայլ առ քայլ հասնել խնդրի լուծմանը (փուլային տարբերակ): Հետևաբար, եթե նույնիսկ տասնամյակներ անցնեն, միևնույն է հակամարտության խաղաղ կարգավորման համար այլ տարբերակներ դեռևս գոյություն չունեն:

1997թ. մայիսի 31-ին տարածաշրջան կատարած այցի ընթացքում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահները Լիսաբոնյան գազաթնաժողովից գրեթե կես տարի անց՝ ՀՀ-ի և ԱՀ-ի իշխանություններին ներկայացրին «փաթեթային տարբերակ» անվանումը ստացած «Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման համընդգրկուն համաձայնագրի» նախագիծը: Այն բաղկացած էր «Նախաբանից», «Զինված հակամարտության դադարեցում» անվանակոչված թիվ 1 համաձայնագրից, Հավելված 1-ից (գործերի դուրսբերման իրականացում և տեղահանված անձանց վերադարձ. աշխարհագրական չափորոշիչներ, ժամանակացույցեր և անվտանգության դիտարկումներ), հավելված 2-ից (անվտանգության միջանկյալ միջոցառումներ. հանձնաժողովների մանդատները, հսկողության և անվտանգության ռեժիմի չափորոշիչները), «Կարգավիճակ» վերնագրված թիվ 2 համաձայնագրից և «Հակամարտող կողմերի վստահության ամրապնդմանն ուղղված միջոցառումներ» բաժնից²: Եվ այսպես.

1. Մինսկի խմբի համանախագահներին ուղղված պաշտոնական Երևանի նամակում՝ ողջունելով «համանախագահող երկրների համատեղ ջանքերը ԼՂ հակամարտության շուրջ ընթացող բանակցություններին նոր լիցք հաղորդելու ուղղությամբ», նշվում էր, որ «ներկա նախագիծը լի է բովանդակային ու սկզբունքային թերություններով», և ներկայացվել է մեծաթիվ լուրջ նկատառումներ, առարկություններ և առաջարկություններ³: Պաշտոնական դիրքորոշման մեջ նաև շեշտվել էր, որ բոլոր

¹ Лавров о Карабахском конфликте: нужен поэтапный подход.

<https://ru.armeniasputnik.am/columnists/20180116/10174439/lavrov-o-karabahskom-konflikte-nuzhen-poehtapnyj-podhod.html>

² *Տե՛ս* <http://www.hzh.am/LGH-Himnaharc/Patetain.html>:

³ «Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիր. կարգավորման ուղիներ», խորհրդարանական լսումներ, 29-30 մարտի, 2005թ., Եր., 2006, էջ 466-469:

վիճարկելի ու անընդունելի կետերի վերջնական համաձայնեցումը պետք է լինի բանակցային գործընթացի արդյունքում¹:

2. Անդրադառնալով փաստաթղթի վերլուծությանը՝ անհրաժեշտ է նշել, որ այն կազմվել էր ոչ թե կողմերի պայմանավորվածությունների, այլև միջնորդների կողմից հակամարտությունը լուծելու սեփական տեսակետի արդյունքում², ինչը նրան կտրել էր օբյեկտիվ իրականությունից: Դա է պատճառներից մեկը, որ ամբողջականության մեջ փաստաթուղթը ոչ միայն անիրատեսական էր, այլև հակասական, ինչը ըստ էության, կապված է նաև այն կազմողների և հակամարտող կողմերի անհամաչափ արժեքային ընկալումների ու մտածելակերպի տարբերության հետ: Թերևս դրանով կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ մի կողմից առաջարկվում էր խնդիրը լուծել անկենսունակությունը բազմիցս ապացուցած հինին վերադառնալով՝ Լեռնային Ղարաբաղը նորից Ադրբեյջանին ենթարկելու ճանապարհով (խորհրդային տարբերակ), մյուս կողմից՝ արևմտյան արժեքականակարգին համապատասխանող մոտեցումների շրջանակներում, ինչպիսիք են բարեկեցությունը, տնտեսական զարգացման հնարավորությունները և այլ կարևոր, բայց անփոփոխելի ապահովմանն ուղղակիորեն չառնչվող չափանիշներ, որոնք մի շարք հակամարտությունների պարագայում կարող են առաջնային նշանակություն ունենալ (օրինակ Զվեբեկ, Ալանդյան կղզիներ և այլն), քանի որ նրանք անփոփոխության ապահովման խնդիր չեն ունեցել: Մինչդեռ Ղարաբաղյան հակամարտության պարագայում, ինչպես նրա շարժընթացն է վկայում, ոչ միայն այդ կարիքի բավարարման և ապահովման երեշխիքներն են խիստ կարևոր³, այլև առանց երաշխավորված անփոփոխության, անհնարին է իրագործել մյուս բոլոր ոլորտներում նախատեսվող զարգացման հնարավորությունները:

3. «Համաձայնագրի» նախաբանում հակամարտության կարգավորման անհրաժեշտությունը ներկայացված է «խաղաղության և համագործակցության առավելության... ժողովրդների բարգավաճման և բարեկեցության» և նմանատիպ՝ գերազանցապես տնտեսական զարգացման հեռանկարների մասին հիմնավորումներով, որը զարմանալիորեն շատ քիչ է տարբերվում 1921 թվականի հուլիսի 5-ի ՌԿ/Ե/Կ ԿԿ կոմբյուրոյի պլենումի՝ «Ելնելով մուսուլմանների և հայերի միջև ազգային խաղաղության անհրաժեշտությունից և Վերին ու Ներքին Ղարաբաղի տնտեսական կապերից...»⁴ և 1988թ. մարտի 24-ի ԽՍՀՄ Կենտկոմի ու ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի ընդունած «Ադրբեյջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը 1988-1995 թթ. արագացնելու միջոցառումների մասին»⁵ որոշումների բովանդակությունից: Վերոնշյալը թույլ է տալիս կարծելու, թե ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների, այդ թվում՝ ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների մոտ տարբեր պատճառներով գերակայել է այն մտածելակերպը⁶, որի հիմնավորմամբ խորհրդային տարիներին Լեռնային Ղարաբաղը

¹ Հաշվի առնելով, որ փաստաթղթի հրապարակումից հետո պաշտոնական Երևանի Մինսկի խմբի համանախագահներին ներկայացված դիրքորոշման մեջ արձանագրված են մի շարք առարկություններ, իսկ այնուհետև փորձագիտական շրջանակներում իրականացվել են համապատասխան վերլուծություններ, մեր վերլուծությունն առավելապես կունենա խորքային բնույթ՝ փաստաթղթի պատճառահետևանքային կապերի բացահայտման ուղղվածությամբ:

² Ըստ Օսկանյանի Վ. «Առաջարկները համանախագահներն էին գրել, այնտեղ որոշ դրույթներ կային այն փաստաթղթից, որի շուրջ մենք բանակցում էինք: Առաջինը, որը փայլթթային էր, որտեղ կային նաև կարգավիճակի մասին դրույթներ, բոլորովին նորություն էր, որովհետև մենք և դարաբաղյան կողմն ադրբեյջանցիների հետ կարգավիճակ չենք բանակցել, երբեք»: *ՏԻՍ Հակոբյան Թ.*, *Կանաչ ու սև*: Արցախյան օրագիր: Երրորդ հրատ, Եր., 2011, էջ 277-278:

³ Մաֆարյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 93:

⁴ Գազ. "Коммунист", М., 29 марта 1988г.

⁵ "Вестник архивов Армении", 1989г., № 2, д. 14, с. 77-78.

⁶ Ումանք հավելված են այդպիսի մոտեցումը կապել Արևմուտքի՝ մասնավորապես ԱՄՆ-ի կողմից Ադրբեյջանական նավթից ակնկալվող տնտեսական շահերի հետ: Չսնմացնելով նավթի դերը որոշումների կայացման գործընթացում, այդուհանդերձ կարծում ենք, որ նման մոտեցումները կրելով տնտեսական դետերմինիզմի ազդեցությունը, միակողմանի բնույթ են կրում և չեն կարող բացահայտել խնդրի առարկայի ողջ բովանդակությունը:

քոնակցվել է Ադրբեջանին: Այսինքն՝ ի սկզբանե փորձ է արվել անվտանգության և ինքնության ապահովման հետ կապված հարցերը, որոնք Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գործընթացում առաջնային տեղ են զբաղեցրել, և հիմնախնդիրն առաջացել է գերազանցապես այդ սպառնալիքին դիմակայելու հետևանքով, քողարկել տնտեսական զարգացման, բարեկեցության և այլ հիմնավորումների քողի ներքո:

4. Այն, որ Ադրբեջանի կազմում Լեռնային Ղարաբաղին թեկուզև ամենալայն ինքնավարության տրամադրումը անվտանգության և խնդրի լուծման իրական երաշխիքներ չեն պարունակում, հայտնի փաստ է: Դրա մասին է վկայում ոչ հեռավոր անցյալի Խորհրդային Միության՝ ազգերի ու ժողովուրդների եղբայրական պետության մեջ ԼՂԻՄ-ի պատմական փորձը: Եթե ԽՍՀՄ ամբողջատիրական համակարգը չի կարողացել իր ներսում ապահովել արցախահայության և ընդհանրապես ադրբեջանահայության անվտանգությունը Բաքվի իշխանություններից, ապա դժվար է հավատալ, թե ՄԱԿ-ը, որը սույն համաձայնագրի երաշխավորը պետք է դառնար (Համաձայնագիր թիվ 1, կետ 13), կամ որևէ միջազգային կառույց ու երկիր արդի քառսային աշխարհում կկարողանան այդ խնդիրն արդյունավետորեն իրագործել, մանավանդ, որ ՄԱԿ-ի խաղաղարար գործունեության անարդյունավետությունը բազմիցս է ապացուցվել¹:

5. Հարկ է ընդգծել, որ ցուցաբերվող մոտեցումներն ամբողջական ու համապարփակ չեն՝ չնայած տարբերակների տրված անվանմանը: Ընդ որում ոչ միայն այն իմաստով, որ անվտանգության երաշխիքները բավարար չափով ապահովված չեն, այլև գուտ կառուցվածքային-ինստիտուցիոնալ մոտեցումը խնդիրն բավականին խոցելի է: Մասնավորապես կամային գործոնը (լուծման կախվածությունը կամքից, մյուս կողմին հարգելու, անցյալի խոցելի մոռանալու կամքը) կամ պարզապես ենթադրվում է կամ ակնկալվում է, թե կողմերին կթելադրվի կարգավորման ընթացքին հետևողների կողմից՝ «դրսից (ՄԱԿ, ԵԱՀԿ), կամ էլ ձեռք կբերվի հնթաց»²: Մինչդեռ Ղարաբաղյան հակամարտության տարեգրությունը ցույց է տալիս, որ այստեղ անհրաժեշտ են կարգավորման մեխանիզմների առավելագույնս հստակեցում, որոնք կբացառեն կամային որոշումների ընդունումն ու ձեռք բերված պայմանավորվածությունների խախտումը:

6. Թիվ 1 համաձայնագրի 5-րդ կետով նախատեսվում է «իրականացնել տեղահանված անձանց վերադարձը նախկին մշտական բնակության վայրեր՝ **Բաժանարար գոտում (ընդգծումն իմն է,- Հ. Փ.)**»: Եվ քանի որ «*Ուժերի դուրսբերման արդյունքում ազատված տարածքներն են վերաժվում Բաժանարար գոտու*» (թիվ 1 համաձայնագրի երրորդ կետ), ստացվում է, որ այդպես էլ խոսք չկա նախկին ԱդրևՍՀ վարչական սահմաններում հայտնված Դաշտային Արցախի և ընդհանրապես ադրբեջանահայության՝ իրենց բնակության վայրեր վերադարձի ու նրանց անվտանգության ապահովման մասին:

Վերոնշյալն ամրագրված է նաև «Հակամարտ կողմերի վստահության ամրապնդմանն ուղղված միջոցառումներ» բաժնի 3-րդ մասում: Դրանով նախատեսվում է «*Իրականացնել երկխոսություն ՄԱԿ-ի փախստականների հարցերով Գերագույն կոմիսարի և Կարմիր խաչի միջազգային կոմիտեի օժանդակությամբ՝ մարդասիրական պահանջարկների գնահատման նպատակով (ինչպես ադրբեջանական տեղահանված անձանց համար, այնպես էլ Լեռնային Ղարաբաղի ներսում)*»:

Այսինքն՝ և միջնորդները, և մենք երկար տարիներ խոսել ենք ադրբեջանցի փախստականների վերաբերյալ, այն դեպքում, երբ ադրբեջանցի փախստական չկա: Խնդրի նման հարցադրումները տանում են դեպի հիմնախնդրի կերպարը, որի սխալ

¹ Տե՛ս Փաշայան Հ., *Միջազգային խաղաղապահներ: Նրանք ի վիճակի են ապահովելու մեր խաղաղությունը*, ՊԲ «Մարտիկ» պաշտոնաթերթ, թիվ 49 (759), էջ 6, 8-15 դեկտեմբեր, 2007թ.

² Սաֆարյան Ս., նշվ.աշխ., էջ 95:

ընկալմանը մենք ինքներս մասնակցել ենք էն գլխից, հենց մեր բացթողումներն այստեղ են¹:

Բավականին ուշագրավ ու վտանգավոր է նաև Թիվ 2 համաձայնագրի 10-րդ կետը, քանի որ, ըստ էության այն մի կողմից՝ երկրամասը հայաթափելու հնարավորություն էր ստեղծում, մյուս կողմից՝ դրանով արցախահայերը դիտվում էին որպես եկվորներ, հետևաբար պայմաններ էին ստեղծվում հայրենիք վերադառնալու համար: Դրանում մասնավորապես արձանագրված է՝ **«Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքացիները...կարող են ցանկացած ժամանակ արտագաղթել Հայաստան և կարող են ստանալ հայաստանյան քաղաքացիություն՝ Հայաստանի հանրապետություն մշտական արտագաղթի դեպքում (տես Իսրայելի «Վերադարձի մասին» օրենքը)»:**

Նույն տարում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահներն առաջարկել են «Լեռնային Ղարաբաղի զինված հակամարտության դադարեցման մասին Համաձայնագրի» նոր նախագիծ, որը հենվում էր «փուլային» եղանակով հակամարտող կողմերի միջև համաձայնության հասնելու սկզբունքի վրա: Ըստ այդ առաջարկության՝ նույնպես առաջնային էր համարվում զինված հակամարտության հետևանքների վերացման հիմնախնդիրը, այսինքն՝ զինված ուժերի դուրս բերման², բուֆերային գոտու ստեղծման և միջազգային խաղաղարար ուժերի տեղաբաշխման, փախստականների³ և տեղահանված անձանց վերադարձի խնդիրները և միայն դրանից հետո՝ համաձայնագրի 11-րդ կետով ենթադրվում էր, որ *երեք կողմերը, վերջ դնելով հակամարտության ժառանգական կողմին, կհամաձայնեն Մինսկի համաժողովի համանախագահների օժանդակությամբ բարեխղճորեն շարունակել բանակցությունները համընդգրկուն կարգավորմանը հասնելու նպատակով՝ ներառյալ ԼՂ կարգավիճակի, ինչպես նաև Լաչինի, Շուշիի և Շահումյանի հիմնահարցերի լուծումը*⁴: Այսինքն՝ փուլային լուծման պարագայում «փաթեթայինում» եղած անորոշություններին գումարվում էին նորերը՝ ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղի հետագա կարգավիճակով պայմանավորված, որը *թողնվում էր հակամարտող կողմերի ցուցաբերվելիք բարեխղճությանը*, այլև ընդհանրապես Ադրբեյջանի՝ նպաստավոր իրավիճակում հայտնվելու պարագայում հետագա բանակցությունները շարունակելու ցանկության բացակայության հետ կապված:

Նախորդից տարբերվող և ներկայիս ձևակերպված բանակցությունների իրական ձևաչափի վերականգնման ու պաշտոնական Բաքվի՝ Արցախին բանակցություններից հեռու պահելու տեսանկյունից, փաստաթուղթը կարևոր փաստարկ է պարունակում 1994թ. Բուդապեշտի գազաթնաժողովի որոշումների կատարմանն ուղղված հղումների (նախաբան, 4-րդ կետի առաջին պարբերություն) և հակամարտության երեք կողմ ունենալու հանգամանքի արձանագրման տեսանկյունից (11-րդ կետի առաջին պարբերություն):

Հակամարտության կարգավորման փուլային մոտեցումը որպես հիմք ընդունվեց ՀՀ-ի և ԱՀ-ի կողմից, սակայն մերժվեց Լեռնային Ղարաբաղի կողմից, քանի որ

¹ Մանասյան Ա., *ԼՂ Հակամարտության կերպարը պետք է փոխել*, ԼՂՀ ՊՆ «Մարտիկ» պաշտոնաթերթ, թիվ 27, թիվ 28, 2010թ.

² Հարկ է նշել, որ հայկական դիվանագիտության բացթողումներից մեկն էլ կապված է հակամարտության կերպարը ձևավորող սկզբունքներից մեկի սխալ ընկալման հետ, որով միջազգային հանրությունը, այդ թվում՝ նաև ԵԱՀԿ ՄՍ երկրները խոսելով գրավյալ տարածքներից զինված ուժերի դուրս բերման մասին, նկատի են ունենում հայերի կողմից «գրավված» տարածքները: Մինչդեռ, կոնկրետ այս պարագայում պետք է ասվեր, որ գրավված տարածքներ ունի նաև ադրբեյջանական կողմը: Իսկ ընդհանրապես՝ հիմնախնդրի միջազգային իրավական նորմերի տեսանկյունից, միայն ադրբեյջանական կողմն ունի գրվավյալ տարածքներ:

³ Ինչպես նախորդիվ, այստեղ ևս հարցի մասին խոսելիս, միջազգային հանրությունը նկատի է ունենում այսպես կոչված ադրբեյջանցի փախստականներին և ներքին տեղահանվածներին: Այն դեպքում, երբ ադրբեյջանահայությունն է դարձել դարաբաղյան հակամարտության անմիջական զոհը:

⁴ *«Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիր. կարգավորման ուղիներ»*, Խորհրդարանական լսումներ, 29-30 մարտի, 2005թ., Եր., 2006, էջ 470-478:

բացակայում էին այն նրաշխիքները, որ ԼՂՀ կողմից վերահսկվող տարածքների վերադարձից հետո ադրբեջանական իշխանությունների մոտ չէր անհետանա ցանկությունը բանակցությունների հետագա շարունակման համար: Միաժամանակ, 1997թ. աշնանից «փաթեթային» ու «փուլային» տարբերակների շուրջ ՀՀ-ում սկիզբ առած քննարկումների արդյունքում զարգացումները հանգեցրին Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականին: Հայաստանում կատարված իշխանափոխությունը՝ հակամարտության կարգավորման վերոնշյալ տարբերակների մերժումով, ըստ էության տեղի ունեցավ բանակցային գործընթացում ՀՀ-ի օգտին դրական տեղաշարժով: ՀՀ նախկին արտգործնախարար Վ. Օսկանյանը, խոսելով այս թեմայով, շեշտել է, որ եթե գիշերը ժամը երեքին Ի. Ալիևին քնից արթնացնենք և նրա առաջ դնենք 1997թ. փուլային տարբերակը, նա առանց մտածելու կստորագրեր: «Իսկապես այնպես չէ, որ բանակցությունների արդյունքում քրտինք թափելով ինչ-որ փաստաթուղթ էինք ձեռք բերել, հետո մենք մերժեցինք և այսօր այդ բոլորը վերականգնել հնարավոր չէ: Դա փուլային տարբերակ էր: Այսինքն՝ տվեք տարածքները, հետո նայենք ինչ կլինի կարգավիճակը»⁸:

Մեկ ուրիշ անգամ անդրադառնալով նախորդ շրջանում առաջարկված տարբերակներին՝ Վ. Օսկանյանը հետևյալն է նշել. «Ես տեսնում եմ լուրջ հնարավորություն, որ մենք կկարողանանք ամրագրել Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը և հասնել դրա միջազգային ճանաչմանը: Այսօր Պրահայի գործընթացն է գնում, ես գիտեմ, թե սեղանի վրա ինչ կա, հնարավորություն եմ տեսնում ստանալ ավելին, քան ստանալու էինք 1997թ. »⁹:

Ադրբեջանա-դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման միջնորդների առաջադրած վերոնշյալ տարբերակներից կարելի է մի շարք հետևություններ անել.

ա) Քաղաքական տեսանկյունից՝ հակամարտության կարգավորման նպատակով կողմերին ներկայացված համապարփակ կարգավորման փաթեթային և փուլային տարբերակները դարձան հրադադարին հաջորդած տարիների բանակցությունների ու դիվանագիտական պայքարի արդյունքներն ամփոփող այն հանգրվանը, որի կերպարով խնդիրը ներկայացավ միջազգային հանրությանը: Հակամարտության հանգուցալուծման այսպիսի տարբերակների գոյությունը պաշտոնական Բաքվի ընկալումներում փաստորեն նախադեպ ու նշաձող դարձավ, որի իրականացմանն ուղղվեց նրանց հետագա ողջ տեսական ու գործնական քաղաքականությունը: Դարաբաղյան հակամարտության ռազմական դիմակայությունում հաղթանակած հայկական կողմը, չունենալով անհրաժեշտ պատրաստվածություն, հետպատերազմյան առաջին տարիներին պարտվեց հակառակորդի հետ մեկնարկած քաղաքական ու դիվանագիտական առճակատմանը՝ սպառնալիքի տակ դնելով ռազմական դիմակայության ընթացքում ձեռք բերած հաջողությունները: 1994թ. հրադադարի հաստատմանը հաջորդած տարիները վկայում են, որ պատերազմն այդպես էլ չի ավարտվել, և քաղաքական ու դիվանագիտական պատրաստվածությունը շարունակում են հանդես գալ որպես հակամարտության կարգավորման այս կամ այն տարբերակների գոյավորման նախապայման, քանի որ, ինչպես ասում են, գորահրամանատարները հաղթում են ճակատամարտերը, իսկ պատերազմները՝ դիվանագետները:

բ) Իրավական առումով փաթեթային և փուլային տարբերակները հանդիսանում են հակամարտող կողմերին ներկայացված համապարփակ կարգավորման այն փաստաթղթերը, որոնցում հիմնախնդրի լուծումը ներկայացված է Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության շրջանակներում: 1998-ից հետո հակամարտող կողմերին այլևս կարգավորման նոր տարբերակներ չեն ներկայացվել: Իսկ Մադրիդյան, Կազանյան և այլ անվանումներ ստացած փաստաթղթերը ներառում էին ոչ թե կարգավորման տարբերակները, այլ սկզբունքները, չնայած պաշտոնապես առ այսօր այն հանրությանը չի ներկայացվել: Վերջին հանգամանքը մի կողմից պաշտոնական Բաքվին թույլ է տալիս հակամարտության չկարգավորվածության մեջ մեղադրել հայկական կողմերին (եթե ընդունած լինեին ապա հակամարտությունը

վաղուց լուծված կլինեն), մյուս կողմից՝ որն ավելի վտանգավոր է, հիմք է տալիս անհրաժեշտության դեպքում սեփական ճշմարտացիությունը իրավականորեն հիմնավորելու համար հղում կատարել նշված տարբերակներին:

զ) Պատմական առումով փաթեթային և փուլային տարբերակները հայկական կողմերի համար պարունակում էին միանգամայնորեն անընդունելի դրույթներ: Միայն այն ձևակերպումը, որով առաջարկվում էր խնդիրը կարգավորել նախկին ԼՂԻՄ սահմաններում՝ թեկուզև ամենալայն կարգավիճակով, անընդունելի էր դարձնում նրա իրականացումը: Գործնականում դա նշանակում էր 1991 թվականին պատմության գիրկն անցած Ադրբեջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնում, որի իրավահաջորդությունից մերօրյա Ադրբեջանի Հանրապետությունը սահմանադրորեն հրաժարվել է¹: Գաղտնիք չէ, որ հակամարտության մերօրյա փուլի ծագումը կապված է ԱդրևՍՀ կենտրոնական իշխանությունների հակահայկական քաղաքականության իրականացման և այդ իրավիճակից դուրս գալու արցախահայության՝ անվտանգային ելքերի փնտրտուրի հետ: Դրան էր միտված 1988թ. փետրվարի 20-ին մայր Հայաստանին միանալու, 1989թ. Մարզի կառավարումը Մոսկվայի անմիջական ենթակայությանը հանձնելու և վերջապես 1991-ին անկախ պետականություն ստեղծելուն ուղղված որոշումները: Այսինքն՝ ԱդրևՍՀ կազմում ԼՂԻՄ ներառումն է պայմաններ ստեղծել Արցախում և նրանից դուրս թողնված հայկական ու հայաբնակ մյուս վայրերում շարունակել հայերի բնաջնջման թուրքական քաղաքականությունը, որն այսօր էլ շարունակում է մնալ թուրք-ադրբեջանական քաղաքական օրակարգում:

դ) Թե՛ փուլային, թե՛ փաթեթային տարբերակներում հակամարտության կարգավորման նպատակով, որպես առաջնային օրակարգ ներկայացված է հիմնախնդրի բուն էության հետ ոչ մի առնչություն չունեցող հակամարտության հետևանքների վերացումը: Ընդ որում այստեղ ևս իրականությունը ներկայացված է կամայական մեկնաբանությամբ: Բանն այն է, որ 1988թ. փետրվարի 20-ի արցախահայության մայր Հայաստանին միանալու որոշումն ընդունելու պահին ադրբեջանցի փախստականներ չեն եղել: Հիմնախնդրի հակամարտության² վերաճելու պահին առաջին փախստականները Սուրգայիթի, Բաքվի, Գետաշենի և ԱդրևՍՀ վարչական ենթակայության տակ հայտնված, իրենց պատմական հայրենիքում ապրող հայերն էին: Այնուհետև օրինականորեն անկախություն հռչակած Արցախի Հանրապետության դեմ բացահայտ ռազմական գործողություններ սանձազերծվեց, որի առաջին փուլում ադրբեջանական կողմին հաջողվեց գրավել նորանկախ հանրապետության տարածքի գրեթե կեսը: Դրանց հետևանքները և հայերի դեմ իրագործված թուրքական դաժանությունները հանրահայտ փաստեր են³:

ե) Իհարկե ակնհայտ է, որ ոչ միայն փուլային, այլև փաթեթային կարգավորումը չի կարող մեկ ակնթարթում կայանալ, այն պետք է իրացվի որոշակի ժամանակահատվածում՝ նախանշված հաջորդական քայլերի միջոցով: Դրանց տարբերությունն այն է, որ փաթեթային կարգավորման դեպքում կողմերը պայմանավորվում են իրենց առաջինից մինչև վերջին քայլերի ու դրանց իրականացման ժամանակացույցի մասին: Այսինքն՝ կողմերին սկզբից էլ պարզ է լինում, թե ինչպիսի պատկեր են ունենալու ցանկացած պահի, այդ թվում՝ հատկապես գործընթացի վերջում: Սակայն ցանկացած հիմնախնդրի կարգավորման

¹ Տե՛ս Փաշայան Հ., *Քաղաքական փաստաթղթերը Ղարաբաղյան հիմնախնդրի փաստաթղթերում և կարգավորման գործընթացում*, Ստեփանակերտ, 2016, էջ 85-107:

² Այս մասին տե՛ս Փաշայան Հ., Բալայան Լ., *Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման խոչընդոտները*,

³ «Օղակ» ռազմագործողության մասին տե՛ս Кривоу́сков В., *Мятежный Карабах*. Из дневника офицера МВД СССР. Издание второе, дополненное. М., Голос-Пресс, 2007. Դրանք դրսևորվեցին ոչ միայն 1991-1994թթ. պատերազմական օրերին, ինչպես Մարադայի ցեղասպանությունը՝ տե՛ս <http://maragha.nk.am>, այլև 2016թ. քառօրյա առճակատման ընթացքում, տե՛ս Հասարակայան Ս., *Ադրիլյան քառօրյա առճակատում (Արցախ 02-05.04.2016թ.)*, Եր. 2017թ.:

գործընթացում էականը ոչ այնքան խնդիրները փուլ առ փուլ կամ փաթեթով լուծելն է, որքան նրա կարգավորման փիլիսոփայությունը: Դրա ընթացքում պետք է հաշվի առնվի նրա ծագման և զարգացման շարժընթացը և ըստ այդ հերթականության լուծվեն նաև ծագած խնդիրները, այլապես ներկայացված տարբերակները գրկված են իրականանալու հնարավորությունից: Այլ հարց է, որ արդեն ներկայացված տարբերակների պատմական փորձը հաշվի առնելով՝ հայերիս մոտ փուլային կարգավորումը ասոցացվում է 1997-ին միջնորդների ներկայացրած տարբերակի հետ, որում խախտված էր վերոբերյալ հանգամանքը: Նույնը վերաբերում է նաև Մադրիդյան կոչված սկզբունքներին: Ուրեմն, հակամարտության կարգավորման համար իրատեսական կլինի այն տարբերակը, որը կներառի հակամարտության կարգավորման պատճառահետևանքային կապը՝ համապատասխան հերթականությամբ ու խնդիրների լուծումով, հաշվի առնելով թե հիմնախնդիրը զարգացման ինչ հերթականություն է ունեցել (կարգավիճակի հարց, հաղորդակցության խնդիրներ, փախստականների հարց և տարածքների հարց):

Այսպիսով՝ միջնորդների կողմից տարածքային ամբողջականության պահպանման դրույթի շրջանակներում Լեռնային Ղարաբաղը նախկին ԼՂԻՄ սահմաններով նորից Ադրբեյջանի կազմ մտցնելուն ուղղված սկզբունքի ամրագրումը 1997թ. ներկայացված փաթեթային, իսկ այնուհետև առավելապես հակամարտության հետևանքների վերացմանն ուղղված փուլային տարբերակներն ի սկզբանե խոչընդոտ դարձան հակամարտության կարգավորման հետագա կառուցողական քայլերի համար:

Մյուս կողմից՝ փուլային կամ փաթեթային անվանումները չպետք է քողարկեն հակամարտության կարգավորման պատճառահետևանքային կապերն ու հիմնական խնդիրը՝ Արցախի Հանրապետության կարգավիճակի և նրա ժողովրդի անվտանգության երաշխիքների ամրագրումը, մանավանդ, որ ներկա իրողությունները արդյունք են Ադրբեյջանի կողմից Արցախի դեմ ուղղված ուղակի ռազմական ագրեսիայի:

Վերջապես, Հակամարտության կարգավորմանն ուղղված քայլերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այս կամ այն տարբերակի ձևավորումը (այնուհետև նաև դրա իրացումը) անմիջականորեն կապված է խնդրի **իրավաքաղաքական փաստարկումների ձևակերպումներից, դրանց գիտակցումից ու ներկայացումից:** Ամերիկյան քաղաքագետ Արթուր Բենտլիի խոսքերով՝ քաղաքականությունը նպատակներին և շահերին հասնելու համար կազմակերպված և փոխադարձ պայքարի պրոցես է (հակամարտությունների կարգավորման գործընթացում այդ պայքարն ավելի սուր և բացահայտ բնույթ է կրում, -Հ, Փ.), իսկ քաղաքական որոշումների ընդունումը համապատասխան խմբերի միջև գոյություն ունեցող ուժերի արտահայտությունն է¹: **Այս ամենից և հակամարտության կերպարի հանրային /միջազգային/ ընկալումներից կարելի է եզրակացնել, թե խնդրի լուծման ինչպիսի հանգրվանի է հնարավոր հասնել կարգավորման բանակցային գործընթացում:**

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, ք.գ.դ. Ա.Փ.Ենգոյանը:

¹ Мухаев Р., *Политология*: учебник. М., 2009, ст. 327.

ՀՏԴ 34 /091:749.243/

Իրավագիտություն

Գայանե ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ ՊԵՏԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

Մխիթար Գոշը հայ իրավական մտքի պատմության զարգացման կարևոր գործիչներից է: Նա ծնվել է Գանձակում 12-րդ դարի, 20-30-ական թթ: Մխիթար Գոշը գրել է առաջին հայկական կոդիֆիկացված օրենսդրությունը: Նա պայքարել է ժամանակաշրջանի արատավոր երևույթների դեմ և իր կողմից մշակված կանոնների միջոցով փորձել է պաշտպանել հայ հասարակությունը: Նշված կանոնները ներառում են քաղաքացիական, քրեա-իրավական, ընտանեկան նորմեր: Կանոնների մեծ մասը վերաբերվում էին արդարությանը, կուսության պահպանմանը, ընտանիք կազմելուն, դատարանակազմությանը, պետականության կերտմանը:

Բանալի բառեր՝ Կանոնական օրենսդրություն, իրավունքի զարգացում, հայ իրավունք, հայ հասարակություն, ժամանակաշրջան, դատաստանագիրք:

Г. Нерсисян

ГОСУДАРСТВЕННО ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ МХИТАРА ГОША

Мхитар Гош- один из известных деятелей в истории развития армянской правовой мысли. Он родился в Гандзаке в 20-30-х годах 12-го века. Гош написал первое кодифицированное армянское законодательство. Он своими канонами боролся против дурных привычек своей эпохи, против осквернения прав, и старался своими законами защитить армянское общество. Каноны содержат гражданские, уголовно-правовые, семейные нормы. В канонах большое значение отводится справедливости, сохранению девственности, состоянию семьи, судоустройству, созданию государственности.

Ключевые слова: Законодательство, судебник, развитие права, армянское право, армянское общество, эпоха, судоустройство.

G. Nersisyan

THE POST-LEGAL HUMANITARIAN VIEWS OF MKHITAR GOSH

Mkhitar Gosh is one of the important figures in the history of the development of legal thought. He was born in Gandzak in 1130. He wrote the first armenian coded legislation. With these rules he struggled against the bad habits, corrupt morals of his century tried to defend the

armenian society with the help of his rules. The rules include civil, criminal, family law norms. In these rules great importance is given to preservation of virainity, family establishment, judical system and creation of state.

Key words: *canonical legislation, development of the law, the Armenian right, the Armenian society, period, the codes of law.*

«Ես չեկա օրենքը կամ մարգարեներին ջնջելու, այլ նրանց լրացնելու», -ասում է Հիսուսը: Ըստ Քրիստոսի այս պատգամ-խոսքի անվանի գիտնական, առակագիր, գրող, օրենսդիր՝ Մխիթար Գոշը կազմել է «Դատաստանագիրքը»: Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը հայ միջնադարյան իրավունքի գլուխգործոցն է, հայ մատենագրության եզակի հուշարձան: Այն հարուստ նյութ է պարունակում գիտության բազմաթիվ բնագավառների համար: Մ.Գոշը ծնվել է ԺԲ դարի 20-30-ական թվականներին Գանձակ քաղաքում: Մահացել է 1213թ-ին՝ ապրելով 80-90 տարի: Չափահաս դառնալով՝ Մխիթարը ձեռնադրվում է կուսակրոն քահանա: Երկար տարիներ աշակերտելով Հովհաննես Տավուշեցի վարդապետին՝ Մխիթարը դառնում է վարդապետ: Գիտելիքները առավել հարստացնելու համար նա մեկնում է Կիլիկիա, Սև լեռան հոջակավոր վանքերը, խորանում է աստվածաբանության և գիտության այլ բնագավառներում: Մխիթարը, երկրորդ անգամ ստանալով վարդապետի կոչում, վերադառնում է հայրենիք: [1]

Մխիթար Գոշը, ուսում ստանալուց հետո վերադառնալով հայրենիք, որոշ ժամանակ ապրել է Գանձակ քաղաքում, ապա 1184թ-ին մահմեդականներից հալածված և Գանձակում նստող Ադվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի խարդավանքներից զզված տեղափոխվելով ապաստանել էր Խաչենում՝ Հաթերքի (ներկայիս ԱՀ Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղ) Վախթանգ իշխանի մոտ, որտեղ էլ Վախթանգի ապարանքում նույն թվականին սկսել է գրել ու ավարտել իր հիմնական աշխատությունը՝ «Դատաստանագիրքը»:

Վախթանգն ու նրա եղբայրները, մի քանի տարի անց /1191թ./, Մխիթար Գոշի համար կառուցում են Նոր Գետիկ վանքը, որն իր մահից հետո կոչվեց Գոշավանք: Գոշը միշտ երախտապարտ էր Վախթանգին, նրա եղբայրներին ու նրա կնոջը՝ Արզու-Խաթունին: Հայտնի է, որ «Դատաստանագրքի» մի օրինակը նվիրված է Վախթանգին ու Արզու-Խաթունին՝ հեղինակի երախտալից ընծայագրով:[2]

Հետագայում Մ.Գոշը իր գործունեությունը ծավալում է Գոշավանքում, որը դառնում է միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր, կրթական և մշակութային խոշոր կենտրոններից մեկը: Գոշավանքում ուսուցանվել են հայոց և օտար լեզուներ /հունարեն, լատիներեն/ քերականություն, փիլիսոփայություն, ճարտասանություն, երաժշտություն, գրչության արվեստ, նկարչություն: Այստեղ պահվել և ստեղծվել են բազմաթիվ ձեռագրեր:[3]

Մեզ են հասել Մխիթար Գոշից մատենագրության տարբեր ճյուղերին պատկանող մոտ մեկ տասնյակի հասնող աշխատություններ: Դրանցից հանրահայտը «Դատաստանագիրք»-ն է: Այն բաղկացած է նախադրությունից /նախաբանից/ և երկու մասից՝ եկեղեցական կանոններից և աշխարհական-քաղաքացիական օրենքներից: Գրված է գրաբարով, առանձնահատուկ է իր հակիրճությամբ՝ ընդհամենը 251 հոդված:

Նա իր մտավոր գործունեությամբ ջանում էր ծառայել ազգային պետականության ամրապնդմանը:

«Դատաստանագիրքը» միջնադարյան մատենագրության այն կոթողներից է, որի հետ դժվար է համեմատել ուրիշ որևէ մատյան: Գոշը օրենսգիրք կազմելը համարել է ազգային արժանապատվության հարց: Հայ օրենսգիրքը պետք է լռեցներ նրանց, ովքեր մեղադրում էին հայերին օրենքներ չունենալու մեջ: Այն ստեղծվեց հարազատ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և հոգևոր վիճակը կարգավորելու համար, որպեսզի օրենքների միջոցով պաշտպանի հայ մարդկանց բոլոր իրավունքները:

Մխիթար Գոշը կանգնած էր իր դարի մտածողության ամենաառաջադիմական ու ամենաբարձր աստիճանին, նա գտնում էր, որ մարդն ազատ ու լիիրավ է ծնվել և հետագայում միայն մարդկային հարաբերություններն են, որ ստեղծել են անհավասարություն, իրավունքների սահմանափակումներ:[4]

Գոշը յուրաքանչյուր գլխում առանձին հանցանքի համար նախ՝ բերում է օրենքի խիստ պատժի դրույթը, ապա՝ Ավետարանի ողորմածության խոսքը, որով մահապատիժը մեղմվում է խրատով՝ մարմնական մասնակի պատժով, դրամական տուգանքով և ապաշխարությամբ:

Դատաստանագրքի բազմաթիվ իրավական նորմեր կարգավորում են հոգևորականների, թագավորի, իշխանաց իշխանի և իշխանների միջև ծագած հարաբերությունները:

Ըստ Մ.Գոշի՝ պետության և եկեղեցու համախմբումը կնպաստի պետության կայունացմանը, ներքին միասնականությանը: Նա առաջնային նշանակություն է տալիս եկեղեցուն, աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների փոխհարաբերություններին:

Գոշը կողմնակից է պետական կառավարման միապետական ձևին: Երկրի կառավարման դեկը, ըստ նրա, պետք է գտնվի թագավորի ձեռքին: Գահը պետք է անցնի ուղղակի, վայրընթաց գծով արյունակից ժառանգներին՝ որդուն, թոռանը և այլն: Եթե չլինեին որդիներ, ապա նոր միայն գահը կարող է անցնել թագավորի աղջիկներին:[5] Նրան պետք է պատկանի նաև արտաքին քաղաքականությունը: Երկրի սուվերենության հարցը նա կապում է թագավորի անձնավորության հետ: Թագավորը նա է, ով «իր» ամբողջ ժողովրդի «ազգի» վրա տիրապետություն ունի և ուրիշ ժողովուրդներից հարկ է վերցնում կամ ուրիշ պետությունների ինքը հարկ չի տալիս:[6]

Գոշը ընդհանրապես դեմ է մահապատժին: Նրա կարծիքով «մեր» թագավորները վերացրել են պատժի այդ տեսակը, քանի որ «այն հակասում է մեր օրենքների մարդասիրությանը»:[7]

Ծանրագույն հանցագործությունների համար Գոշը որպես պատիժ սահմանել է մարմնական պատիժներ՝ անդամահատություն, ծեծ, որը փոխարինելու էր մահապատժին և դրանով իսկ փրկելու մահապարտի կյանքը: Նա ավելացնում է, որ նշված մարմնական պատիժները պետք է կիրառել միայն չզոջացող հանցագործի նկատմամբ: Այդ մարմնական պատիժները ավելի մեղմ էին, քան այն պատիժները, որ այդ ժամանակ կիրառվում էին Արևմտյան Եվրոպայում, ինչպես օրինակ՝ մարդկանց կենդանի-կենդանի խարույկի վրա այրելը կամ եռացրած յուղի կամ ձյութի մեջ գցելը:[8]

Պետական իրավական նորմերով կարգավորվում էին նաև հարկային հարաբերությունները: Նա սահմանում է երեք տեսակի հիմնական հարկեր՝ գլխահարկ /հարկ գլխոյ/, հողային հարկ և եկամտահարկ: Գլխահարկի մասին պետք է նշել, որ Գոշը ընդհանրապես դրան դեմ է, քանի որ նրա կարծիքով, այդ

հարկը ունի մարդու արժանապատվությունը վիրավորող բնույթ: Այդ պատճառով էլ նա արգելում է քրիստոնյա տերերին քրիստոնյայից գլխահարկ վերցնել: Նա արգելում է անձնատուր եղած այլազգիների վրա գլխահարկ դնել:[9]

Պետական հանցագործություններից է դրամանենգությունը, այսինքն՝ շահադիտական նպատակներով նոր դրամներ կամ փողանիշեր պատրաստելը. դրանց իրացնելը համարվել է ծանրագույն պետական հանցագործություն: Արարքը ուղղվում է պետության տնտեսական կյանքի հիմքերի դեմ, ուրեմն անուղղելի վնաս հասցնելով պետությանը, վտանգի տակ է դրվում երկրի ներքին և արտաքին առևտուրը, խախտվում է երկրի դրամական շրջանառության գործը:[10] Գոչը պատժելի է համարում դրամանենգությունը դրա համար նախատեսում է մարմնական պատիժներ՝ այլ իշխաններ պարտավոր չեն դահեկան կամ դրամ հատել և եթե նրանցից մեկը հատի այդ թագավորի կամքով լինի:

Բազմաթիվ ձեռագիր օրինակներից դիտվում է, որ դատաստանագիրքը XII դարի վերջերից կիրառվելիս է եղել Հայաստանի ազգային դատարանական հիմնարկներում իբրև գործնական իրավաբանական ձեռնարկ, թեև այն ժամանակ հայերն արդեն զրկված էին քաղաքական ինքնուրույնությունից: Դատաստանագիրքը, պարունակելով քաղաքացիական օրենքներին կից նաև եկեղեցական կանոններ, գրավել էր գլխավորապես հոգևոր վարչական մարմինների ուշադրությունը: Նա դարձել էր ամենատարածված ու ամենագլխավոր օրենսգիրքը հայ հոգևոր հաստատություններում դատավարական գործերի համար, մանավանդ ընտանեկան ու ժառանգական իրավունքների բնագավառում:[11]

Ինչ վերաբերվում է, թե որ տարիքից մարդ կարող է հանցագործության սուբեկտ լինել, ըստ Գոչի՝ 12 տարեկանից բարձր անձը պետք է լրիվ պատասխան տա իր կատարած հակաօրինական արարքի համար, 10-12 տարեկան անչափահասը՝ կիսով չափ:[12]

Դատաստանագրքում որոշ հոդվածներ վերաբերում էին կանանց իրավունքներին և սեռական անձեռնմխելիությանը: Գոչը գտնում է, որ ամուսնությունը պետք է լինի ամուսնացող զույգերի կամավոր համաձայնությամբ: Արգելվում է պսակել առանց միմյանց տեսնելու, որովհետև անհայտ է կամենում են նրանք առհասարակ ամուսնանալ կամ հավանում են իրար, ուստի հրամայում է չտեսածին չառնել (մաս 2-րդ, գլուխ ԱՍ):[13]

Ամուսնական տարիքը բարձրացնում է՝ տղաների համար սահմանելով 18, աղջիկների համար՝ 15 տարեկանը, որովհետև դա է համարում որդեծնության համար հասուն տարիք, ըստ բնության օրենքների՝ տղաների կարողունակությունը պետք է ճանաչվի, իսկ եթե կինը անչափահաս լինի, տղամարդը չափահաս, ամուսնության ժամանակ անչափահաս աղջկա մոտ պատռվածք կառաջանա և նա կարող է մահանալ:[14] Իսկ արյունակցության աստիճանը, որի դեպքում թույլատրվում է ընտանիք կազմել, սահմանում է հարազատության չորրորդ և հինգերորդ աստիճանը: Օրենքի կողմից նման ամուսնությունները հանցավոր և մերժելի է համարում: Մեղքն այն է, որ արյունը խառնվում է արյան հետ՝ ազգականի միջև ամուսնության միջոցով: Մերձավորությունը վերացնելով՝ կատարյալ արդարադատություն կհաստատվի համայնքում:[15] Պահանջում է, որ ամուսինը պարտավոր է հարգել կնոջ պատիվն ու ինքնասիրությունը, մարդկային լինել նրա նկատմամբ: Գույքային հարաբերությունների բնագավառում Մ.Գոչը, ըստ էության, սահմանում է

աննախադեպ մի դրույթ՝ ամուսինների գույքային իրավահավասարություն: Ամուսնալուծվելիս ամուսինը տան իրերը պետք է բաժանի ու կեսը տրամադրի կնոջը:[16]

Երկրի գերագույն իշխանը՝ թագավորը՝ որպես պետության գլուխ, զվիավորելու է նաև դատական գործը: Թագավորը կամ իշխանը դատելու են ատենակալների հետ միասին, սակայն կանխամտածված սպանության վերաբերյալ գործերը քննելու է թագավորը՝ օրինակ մահապատիժ կամ դրան հավասարագոր պատիժ նախատեսող գործերը: Թագավորը կարող էր հաստատել կամ մերժել իշխանների կողմից կայացված մահվան դատավճիռները:[17]

«Դատաստանագրքում» կան հոդվածներ, որոնք վերաբերվում են լրտեսություն և դավաճանություն պետական հանցագործություններին: Այդ արարքները ուղղված են տվյալ պետության գոյության հիմքերի դեմ կամ որոնցով ամենատարբեր ձևերով խախտվում են այդ պետության արտաքին անվտանգությունը կամ նրա ներքին ապահովությունը: Դա պետության դեմ ուղղված դիտավորյալ կատարվող հանցավոր ոտնձգություն է, որով հետապնդվում է՝ այդ պետության մեջ պետական իշխանությունը տապալելու կամ թուլացնելու նպատակով: Այս պետական հանցագործություններ կատարած անձինք պետք է ենթարկվեն մահվան:[18] Այս կապակցությամբ Գոշի «Դատաստանագիրքը» նախատեսում է՝ նրանք, ովքեր քաղաքի կամ բերդի իրավիճակը հայտնի դարձնեն թշնամուն, պետք է մատնվեն մահվան, սակայն չսպանեն նրան հանուն քրիստոսի մարդասիրության: (ԳԼՈՒԹ Բ)[19]

Մ.Գոշը «Դատաստանագրքում» փորձում էր օրենսդրության միջոցով լուծել հասարակության մեջ ծագած խնդիրները, ինչպես նաև նույն նպատակն էր հետապնդում առակներով՝ խրատ-ուսուցման ճանապարհով: Դրանցում արծածվում էին հասարակական և կենցաղային, ժողովրդի և առանձին անհատների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ հարցեր: Այստեղ նույնպես դատապարտվում էր չարը և արտահայտվում կենտրոնացված ուժեղ հայկական պետության գաղափարը:[20]

Գոշի «Դատաստանագիրքը» հիմք է ծառայել նոր օրենքներ կազմելուն, օրինակ՝ Լեհաստանում, Ղրիմում, Նոր Նախիջևանում, Աստրախանում, Վրաստանում՝ որպես վրաց Վախթանգ 6-րդի ժողովածուի բաղկացուցիչ մաս, մտավ նաև ռուսական կայսրության 1835թ. «Հավաք օրինացի» մեջ (X հատ., I մաս)[21] Իսկ Հայաստանում հայ իրավական նշանավոր հուշարձաններից Սմբատ Սպարապետի /Գունդեստարբի/ «Դատաստանագիրքն» է, որի հիմնական գրավոր աղբյուրը Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքն» է: Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագիրքը՝ /1265թ./ գործել է Կիլիկյան հայկական թագավորությունում մինչև 1375թ. այսինքն՝ մինչև թագավորության կործանումը:[22]

Գոշը համոզված էր, որ չնայած «Դատաստանագիրքը» հավանության էր արժանացել ժամանակի վարդապետների և ղեկավարների կողմից, սակայն այն անընդհատ ու անվերջ պետք է նորոգվի, կատարելագործվի՝ կյանքի, հասարակական-քաղաքական մթնոլորտի փոփոխությունների հետևությամբ, օրենսդրական դաշտի մշակման և կատարելագործման հետ միասին: Այսինքն՝ դատաստանագիրքի կլինի հավերժ գրվող, մշակվող, կատարելագործվող, մարդկային փորձի ու մտքի զարգացման ընթացքի դրոշմն իր վրա կրող մի երևույթ:

Գոշի իրական նպատակը հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունն արթնացնելու ձգտումն էր: Գոշը մեծ նշանակություն է տալիս աշխարհիկ /քաղաքացիական/ և հոգևոր /եկեղեցական/ իշխանությունների փոխհարաբերությանը, քանզի միջնադարում ուժեղ պետականության, անկախության և ժողովրդի միասնության երաշխիքներից մեկն էլ հոգևոր իշխանությունն էր: Եկեղեցու դերն ու նշանակությունը հայ իրականության մեջ առավել ցայտուն դրսևորվեց կորցրած պետականության պայմաններում:

Հայ եկեղեցին իր ծագման ժամանակից եղել և մնում է խիստ կենտրոնացված կազմակերպություն: Նշված հանգամանքները հնարավորություն էին տալիս եկեղեցուն իրականացնել ազգապահպան գործունեություն և աշխարհիկ իշխանության հետ միասին պահպանել ու ամրապնդել հայ ժողովրդի քաղաքական ինքնավարությունը: Եկեղեցին 5-րդ դարից իր ձևերում էր կենտրոնացրել նաև արդարադատության ֆունկցիան: Այս ամենը գիտակցելով՝ Գոշը դեմ է աշխարհիկ իշխանությունների միջամտությանը եկեղեցու գործերին, սակայն եկեղեցին իրավունք ուներ, նույնիսկ պետականության պայմաններում մասնակցել աշխարհիկ-քաղաքական հարցերի քննարկմանը:[23]

Հայ իրավագիտության մեծանուն գործչի՝ Մխիթար Գոշի «Հայոց դատաստանագիրքը», իրավական կանոն փաստաթուղթ լինելուց բացի, ունի նաև դատախարակչական մեծ նշանակություն, նպատակ է ունի կանոնավորել հասարակության ներքին կյանքը, միջնադարյան ըմբռնողությամբ դասերի և դասակարգերի հարաբերությունները, իրականացնել եկեղեցու շուրջ նրանց ավելի սերտ համախմբումը և ժողովրդի կենցաղի ու բարքերի մաքրության ապահովումը: Հզոր պետություն ստեղծելու նախադրյալները նա տեսնում էր արդարության և աստվածավախության մեջ: Նրա իրավական, բարոյական ու պետաիրավական հայացքները չեն կորցրել իրենց արդիականությունը խիստ անհրաժեշտ է, որ դրանք ընդօրինակվեն նաև մեր օրերում:

Ծանոթագրություններ

1. Դատաստանագիրք, Եր., 2001, էջ 6:
2. Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Եր., 1975, էջ 146:
3. Նալբալյան Հ., Հայոց Ուտիք-Գարդման աշխարհը, Եր., էջ 227:
4. Ուլուբաբյան Բ., Հայոց Արևելքից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Եր., 1998, էջ 307:
5. Դատաստանագիրք, Եր., 2001, էջ 36:
6. Սուքիասյան Ա., Մխիթար Գոշը և «Հայոց դատաստանագիրքը» Եր., 1965, էջ 105:
7. Նույն տեղում, էջ 158:
8. Նույն տեղում, էջ 162-164:
9. Նույն տեղում, էջ 111:
10. Թովմասյան Ա., Հին և միջնադարյան հայ քրեական իրավունք, Եր., 1977, էջ 48:
11. Նույն տեղում, էջ 88:
12. Սուքիասյան Ա., նշված աշխատության, էջ 154:

13. Ավագյան Ռ.Հ., Հայ իրավական մտքի գանձարան, գիրք 1, Եր., 2001, էջ 478:
14. Նույն տեղում, էջ 258:
15. Նույն տեղում, էջ 490:
16. Նույն տեղում, էջ 455:
17. Սուքիասյան Ա., նշված աշխատության, էջ 198-199:
18. Թովմասյան Ա., նշված աշխատության , էջ 24-31:
19. Դատաստանագիրք, Եր., 2001, էջ 38:
20. Ավագյան Ռ., նշված աշխատության, էջ 346:
21. Սուքիասյան Ա., նշված աշխատության, էջ 75:
22. Երիցյան Ա., Մարդու իրավունքներ, Եր., 2011, էջ 85:
23. Սաֆարյան Գ., Խաչատրյան Հ., Հայ իրավունքի հուշարձաններ V-XVIII, Եր., 1994, էջ 16:

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, ի.գ.դ., պրոֆեսոր Գ.Ս.Ղազինանը:

ՀՏԴ 336.2(479.243)

Տնտեսագիտություն

Լիլիկ ԲԵԳԼԱՐՅԱՆ

ԱրՊՀ տ.գ.թ., տնտեսագիտության տեսության և կառավարման ամբիոնի ավագ դասախոս

Անյուտա ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ԱրՊՀ, տնտեսագիտության տեսության և կառավարման ամբիոնի ավագ դասախոս

E-mail: beglaryan.lilik@mail.ru

ՀԱՐԿԱԳԱՆՁՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԳՈՐԾԻՔԱԿԱԶՄԸ ԱՀ-ՈՒՄ

Հարկային հավաքագրման գործընթացի արդյունավետության բարձրացման նպատակով հարկային հսկողության գործընթացում այսօր ԱՀ-ում ներմուծվել է նոր, ժամանակակից գործիքակազմ, որը ենթադրում է նաև հարկային պարտավորությունների գանձման և հարկերի վճարումից խուսափելու դեպքերի բացահայտման մեխանիզմների սահմանում: Առաջին հերթին դա ուղղված է ընթացիկ հարկային և պարտադիր վճարների մասով պարտավորությունների աճի սահմանափակմանը, հարկերի և պարտադիր վճարների առկա ապառքների կրճատման միջոցառումներին, հարկերի վճարումից խուսափելու դիսկերի բացահայտման նոր մոտեցումների սահմանմանը:

Բանալի բառեր` հարկերի հավաքագրում, հարկային համակարգ, հարկային դիսկ, հարկային եկամուտներ, հարկային գործիքներ, հարկային մեխանիզմ:

Л.Бегларян, А.Гаспарян СОВРЕМЕННЫЙ ИНСТРУМЕНТАРИЙ НАЛОГОВЫХ СБОРОВ В АР

С целью повышения результативности налоговых сборов в процессе налогового контроля на сегодняшний день в РА введен новый, современный инструментарий, который предполагает определение механизмов взыскания налогов и выявления случаев уклонения от налогов. В первую очередь он направлен на ограничение роста обязательств по части текущих налоговых и обязательных платежей, на принятие мер по сокращению существующих недоимок обязательных платежей и на определение новых подходов по выявлению рисков уклонения от налогов.

Ключевые слова: сбор налогов, налоговая система, налоговый риск, налоговые доходы, налоговые инструменты, налоговый механизм.

L. Beglaryan, A. Gasparyan**MODERN TOOLSET OF TAX COLLECTION IN AR**

For increasing the level of tax revenues in the process of tax control in the Republic of Artsakh nowadays a new toolset is put into force, which defines the mechanism of tax collection and revelation of cases of deviation of tax duties. First of all it is used for limitation of the growth of obligations on tax and compulsory payments, for taking measures in shortening the existing arrears in obligatory payments and for new approaches in revelation of risks of deviation of taxes.

Keywords: collection of taxes, tax system, tax risk, tax income, tax toolware, tax mechanism.

Տնտեսավարող սուբյեկտները առավել հաճախ են օգտագործում հարկային վճարումների նվազեցման տարաբնույթ սխեմաներ, իսկ պետությունը առավել ակտիվ ձևով է իրականացնում հարկային ոլորտում բարեփոխումներ ոչ միշտ ստանալով ֆիսկալ և կարգավորող անհրաժեշտ արդյունք: Հարկերից խուսափելու ձգտումը պետության ցանկացած ֆիսկալ միջոցառման հակազդեցության դրսևորումներից է, այդ պատճառով հարկազանձման գործընթացում նոր գործիքակազմի կիրառումը դառնում է անհրաժեշտություն: Ներկայումս այս ուղղությամբ միջոցառումները իրագործվում են մակրոմակարդակով և ուղղակի ազդեցություն են ունենում տնտեսավարող սուբյեկտների տնտեսական գործունեության վրա: Սակայն դա դեռևս չի նշանակում, որ միկրոմակարդակով այդ սուբյեկտներն ի գործու չեն կառավարելի դարձնել պետության նկատմամբ իրենց հարկային պարտավորությունները: Տնտեսավարող սուբյեկտների կողմից վարվող հարկային քաղաքականության ներազդեցությունը հարկային բեռի վրա, մեր կարծիքով, հնարավոր է իրականացնել այդ սուբյեկտներում հարկային պարտավորությունների կառավարմանն ուղղակի մեխանիզմների միջոցով՝ բացահայտելով պահուստները կամ հարկային խախտումները:

Պետական բյուջեի եկամուտների հավաքագրման գործընթացի արդյունավետության բարձրացման նպատակով հարկային հսկողության գործընթացում այսօր ԱՀ-ում ներմուծվել է նոր, ժամանակակից գործիքակազմ, որը ենթադրում է նաև հարկային պարտավորությունների գանձման և հարկերի վճարումից խուսափելու դեպքերի բացահայտման մեխանիզմների սահմանում: Առաջին հերթին դա ուղղված է ընթացիկ հարկային և պարտադիր վճարների մասով պարտավորությունների աճի սահմանափակմանը, հարկերի և պարտադիր վճարների առկա ապառքների կրճատման միջոցառումներին, հարկերի վճարումից խուսափելու ռիսկերի բացահայտման նոր մոտեցումների սահմանմանը: Հարկազանձման գործընթացում կարևորելով ստվերային տնտեսության դեմ արդյունավետ պայքարը՝ հարկային մարմինը որդեգրել է նաև ստվերային տնտեսության կրճատման համար համապատասխան կարողությունների ձևավորման անհրաժեշտությունը, շեշտը դնելով հարկերի վճարումից խուսափելու դեպքերի բացահայտման վրա՝ մասնավորապես, առաջնային համարելով հարկային օրենսդրությունը կանխամտածված խախտողների նկատմամբ խիստ հսկողության իրականացումը:

2014 թվականից իրականացվում են հարկերի գանձման համակարգված միջոցառումներ՝ ըստ հարկային պարտավորությունների դասակարգման¹: Դրանք են՝

- ոչ ռիսկային, որոնց վճարումն ուշացվել է օրենսդրությամբ սահմանված վճարման ժամկետը լրանալու պահից մինչև 40-րդ օրը ներառյալ.
- ռիսկային, որոնց վճարումն ուշացվել է օրենսդրությամբ սահմանված վճարման ժամկետին հաջորդող 41-րդ օրվանից մինչև 70-րդ օրը ներառյալ.
- միջին ռիսկային, որոնց վճարումն ուշացվել է վճարման ժամկետին հաջորդող 71-րդ օրվանից մինչև 100-րդ օրը ներառյալ.
- բարձր ռիսկային, որոնց վճարումն ուշացվել է վճարման ժամկետին հաջորդող 101-րդ օրվանից մինչև 183-րդ օրը ներառյալ.
- անհուսալի, որոնք ամբողջությամբ անկատարելի հավանականությամբ օժտված պարտավորություններն են:

Արդյունքում հարկային մարմինը գրավոր ծանուցման, պարտավորագրի կազմման, ըստ անհրաժեշտության արգելանքի կիրառման, եկամուտ առաջացնող օբյեկտները վերացնելու և թաքցնելու հետևանքով պարտավորության գանձումն անհնարին դարձնելու փաստերի դեպքում արգելանքի կիրառման, պարտավորության գումարի բռնագանձման, պարտավորության գումարը օրենքով սահմանված նվազագույն աշխատավարձի հինգհարյուրապատիկը գերազանցելու դեպքում սնանկացման հայցով դատարան դիմելու միջոցով պարտավորությունների մարման ուղղությամբ իրականացնում է հարկազանձման իր գործառնությունը՝ յուրաքանչյուր քայլի դեպքում հաշվի առնելով պարտավորությունների առաջացման հատկանիշները: Ապառքների կառավարման համակարգի ներդրման արդյունքում հարկային և այլ պարտադիր վճարների գծով ապառքների գումարը 2017 թվականին 2015 թվականի համեմատությամբ նվազել է ավելի քան 9 տոկոսով՝ կազմելով 3836.0 մլն ՀՀ դրամ:

Հարկազանձման գործընթացի արդյունավետ գործիք է նաև «Հարկային և այլ պարտադիր վճարների գծով արտոնություններ սահմանելու մասին» ԱՀ օրենքի ընդունումը: Տնտեսավարող սուբյեկտներին երկարատև ժամկետում կուտակված հարկային պարտավորություններից մասնակիորեն ազատումը կընդլայնի վերջիններիս ֆինանսական հնարավորությունները ներդրումներ իրականացնելու համար, և կվերականգնվի նրանց վճարունակությունը, ինչպես նաև հետագա հարկային վճարումների մասով կլինեն կայուն: 2017թ. սեպտեմբերի 1-ի դրությամբ հարկային մարմինների հետ պարտավորությունների աստիճանական մարման ժամանակացույցեր կնքած 775 հարկ վճարողներ, ժամանակացույցով նախատեսված ժամկետից շուտ ամբողջությամբ մարելով 114.5 մլն դրամ պարտավորությունները, օգտվել են 319.1 մլն դրամ գումարի չափով արտոնությունից: Այդ թվում՝ հուլիսի 1-ից մինչև սեպտեմբերի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում արտոնություններ են ստացել 124 հարկ վճարողներ, որոնք, մարելով 49.1 մլն դրամ պարտավորությունները, օգտվել են 247.2 մլն դրամ գումարի չափով տույժերի և տուգանքների վճարումից: Ընդհանուր առմամբ, գործընթացի մեկնարկից մինչև 2017 թվականի սեպտեմբերի 1-ը ժամանակացույցեր կնքած 2228 հարկ վճարողներ կատարել են 970.4 մլն դրամի չափով վճարումներ²:

¹ «Հարկային և այլ պարտադիր վճարների գծով պարտավորությունների մարմանն ուղղվող միջոցառումների համակարգման վերաբերյալ կանոնակարգը հաստատելու մասին» հրաման

² <http://tax.nk.am/>

Հաջորդ կարևոր գործիքակազմը հարկերի ինքնուրույն հաշվարկման և վճարման մշակույթի ձևավորման և ամրապնդման համակարգի՝ օրինապահ հարկ վճարողի չափանիշների հաստատումն ու ներդրումն է: 2017թվականի տվյալներով երկրում առաջին անգամ ընտրվել են 57 օրինապահ հարկ վճարողներ: Կարծում ենք, տնտեսավարող սուբյեկտները կձգտեն ընտրվել այդ ցուցակում, որտեղ ընդգրկման չափանիշներից է նաև հարկային մարմնի կողմից հաշվառվող՝ ԱՀ պետական բյուջեի հանդեպ պարտավորությունների բացակայությունը:

Մշակվել է հարկային ստուգումների պլանավորման հայեցակարգ, որը ռիսկային չափորոշիչներով ստուգումների իրականացման համար հարկ վճարողների ընտրության գործընթաց է: Ստուգման ենթակա հարկ վճարողների հիմնավոր ընտրությունը իրականացվում է հարկային մարմնի կողմից ներքին և արտաքին աղբյուրներից ստացվող ամբողջ տեղեկատվության բազմակողմանի վերլուծությամբ: Ներքին աղբյուրներից ստացվող տեղեկատվություն է համարվում հարկային ծառայության գործառնությունների շրջանակում հարկային մարմինների կողմից հարկատուների մասին ինքնուրույն ստացված տեղեկատվությունը: Արտաքին աղբյուրներից ստացվող տեղեկատվություն է համարվում մասնավորապես երրորդ անձանցից օրենսդրությամբ սահմանված կարգով հարկային մարմինների կողմից հարկ վճարողների վերաբերյալ ստացված տեղեկությունները, ինչպես նաև այլ տեղեկատվությունը, այդ թվում՝ հանրամատչելի:

Արդյունքում այսօր ընդհանուր մասսայական ստուգումներից անցում է կատարվում ռիսկային չափանիշների հիման վրա թիրախային ստուգումների համակարգին և, ժամանակին հայտնաբերելով հարկային իրավախախտումները, կիրառվում են հարկերից խուսափելու պլանավորված սխեմաներ: Միաժամանակ հարկ վճարողը կարող է օգտվել ռիսկերի ինքնուրույն գնահատման իր իրավունքից և գնահատել հարկերի հաշվարկման ժամանակ թույլ տրված սխալների ինքնուրույն բացահայտման և ճշտման առավելությունները: Ընդհանրապես, 2015 թվականին 2013 թվականի համեմատ ռիսկային չափանիշներով ստուգումների թիվը նվազել է 19 տոկոսով, իսկ 2016 թվականի՝ 2014 թվականի համեմատ ստուգումների քանակի 6.5 տոկոսով աճը պայմանավորված է հարկերի վճարումից խուսափելու և հարկային իրավախախտումների դեմ պայքարի հայեցակարգի շրջանակներում իրականացված հսկողական աշխատանքների ուժեղացմամբ: Ընդհանուր առմամբ, 2017 թվականին, 2007 թվականի համեմատ, ստուգումների քանակը կրճատվել է շուրջ 2 անգամ՝ 281 ստուգում 547 ստուգման դիմաց: Ընդ որում, 2017 թվականին ստուգված հարկ վճարողների մասնաբաժինը գործող հարկ վճարողների մոտ կազմում է մոտ 5 տոկոս՝ 2007 թվականի 17 տոկոսի դիմաց¹:

2016 թվականի ընթացքում ԱՀ պետական բյուջե մուտքագրված հարկային եկամուտները և տուրքերը կազմել են 32384.6 մլն դրամ՝ պլանավորված 31500.0 մլն դրամի դիմաց ցուցանիշը գերազանցելով 2.8 տոկոսով կամ 884.6 մլն դրամով²:

2017 թվականի ընթացքում այդ ցուցանիշները կազմել են համապատասխանաբար՝ 39730.3 մլն դրամ և 37450.0 մլն դրամ, 6.1% և 2280.3 մլն դրամ: Դիտարկվող ժամանակահատվածում այդ ցուցանիշը նախորդ տարվա նկատմամբ գերազանցել է 22.8 տոկոսով կամ 7377.0 մլն դրամով: Ստուգումների արդյունքում հայտնաբերված գումարները, տույժերն ու տուգանքները կազմում են հարկային մուտքերի շուրջ 1.0-3.0%-ը տոկոսը: 2014 թվականին ստուգումներից բյուջե

¹Մշակվել են <http://tax.nk.am/> կայք-էջի տվյալների հիման վրա

² <http://tax.nk.am/>

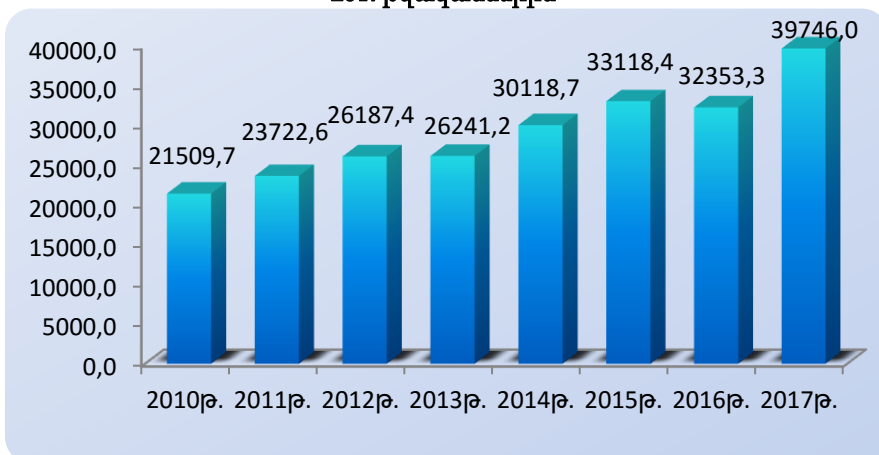
մուտքագրված գումարները նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի համեմատ աճել է 414.1 մլն. դրամով: Կատարված ստուգումների արդյունքներով (այդ թվում՝ նախորդ տարում կատարված ստուգումներից) բյուջե է մուտքագրվել ավելի քան 1 մլրդ 114 մլն դրամ: 2015 թվականին այդ ցուցանիշը նախորդ տարվա համեմատ աճել է 8.4 տոկոսով կամ 86.3 մլն դրամով. ընդամենը բյուջե է մուտքագրվել 1528.4 մլն դրամ: 2016 թվականին բյուջե է մուտքագրվել 505.7 մլն դրամ, որը կազմում է նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի 33.0 %-ը: 2017թ.-ին բյուջե է մուտքագրվել 474.1 մլն դրամ, որը նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի համեմատ նվազել է 31.6 մլն դրամով կամ 6.2 % -ով:

Հարկ վճարողների սպասարկման մակարդակի բարձրացման ուղղությամբ կատարված բարեփոխումների արդյունքում (հաշվետվությունների ներկայացման էլեկտրոնային համակարգի գործարկումը, ինչը հնարավորություն է տալիս հարկ վճարողներին ցանկացած կետից և ցանկացած պահի առանց հարկային մարմին այցելությունների ուղարկել հաշվետվություններ՝ այդպիսով տնտեսելով նաև ժամանակային և ֆինանսական ռեսուրսները), 2018 թվականի հունվարի 1-ի դրությամբ հաշվետվությունների ամբողջական փաթեթը էլեկտրոնային եղանակով ներկայացնողների թիվը կազմում է շուրջ 2200 հարկ վճարող կամ հաշվետվություն ներկայացնող հարկ վճարողների մոտ 50 տոկոսը¹: Ընդ որում, բոլոր հաշվետվությունները էլեկտրոնային եղանակով ներկայացման ենթահամակարգից օգտվողների մեջ ավելի քան 68 տոկոսը կամ 1 500 հարկ վճարողներ կամավոր հիմունքներով են միացել էլեկտրոնային համակարգին:

Կատարված հարկային բարեփոխումների, հետևողական վարչարարության, հսկողական մեխանիզմների արդյունավետության բարձրացման և տնտեսական աճի շնորհիվ պետական բյուջեի հարկային եկամուտների և պետական տուրքի գծով մուտքերը, 2010 թվականի համեմատ, 2017 թվականին աճել են շուրջ 85 տոկոսով (Գծապատկեր 1):

Գծապատկեր 1.

Հարկային եկամուտների և պետական տուրքի գծով կատարողականը 2010-2017թվականներին²

¹ Հարկային բարեփոխումների հայեցակարգ, 2018թ.

² <http://tax.nk.am/>

Հարկային եկամուտների և պետական տուրքի գծով կատարողականները՝ ՀՆԱ-ի հարկվող ճյուղերի նկատմամբ 2010-2017 թվականներին տատանվել են 29,3-33,7 տոկոսի սահմաններում:

Կատարված միջոցառումների արդյունավետությունը կարող են գնահատել նաև ներքոնշյալ տվյալները.

Աղյուսակ 1.

Հարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցությունը ՀՆԱ-ի հարկվող ճյուղերի նկատմամբ 2010-2017 թվականներին¹

Տարեթիվը	Հարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցությունը ՀՆԱ-ի հարկ վողճյուղերի նկատմամբ (%)
2010	29,7
2011	29,6
2012	30,9
2013	29,3
2014	29,3
2015	33,7
2016	29,8
2017	30,3

Չնայած իրականացված հարկային բարեփոխումներին՝ օրենսդրական և վարչարարական դաշտում դեռևս առկա են որոշակի խնդիրներ: Մասնավորապես.

1. հարկային պարտավորությունների կուտակումը: Գործնականում հանդիպում են դեպքեր, երբ կազմակերպությունները փոքր սեփական կապիտալի առկայությամբ կուտակում են այդ կապիտալը մի քանի անգամ գերազանցող պարտավորություններ, ինչը հետագայում դժվարացնում է դրանց գանձումը, քանի որ հիմնադիրներից համապատասխան հարկեր գանձելու կամ նրանց նկատմամբ պատասխանատվության միջոցներ կիրառելու մեխանիզմները սահմանափակ են.

2. հարկային համակարգում կիրառվող տեղեկատվական տեխնոլոգիաների շրջանակների ընդլայնման անհրաժեշտությունը: Ներկայումս հարկային հաշիվների դուրս գրումը, դրամարկղային և առևտրի հարկ վճարողների կողմից եկամուտների և ծախսերի վերաբերյալ գրքերի վարումն իրականացվում է թղթային տարբերակով: Ավտոմատացված կերպով չի իրականացվում նաև հարկային մարմնի կողմից հարկ վճարողների անձնական հաշվի քարտերի վարումը, հարկ վճարողների պարտավորությունների վերաբերյալ ծանուցագրերի պատրաստումն ու տրամադրումը, ստուգման հանձնարարագրերի և ակտերի կազմումը, ռիսկային չափանիշների հիման վրա ստուգման ենթակա հարկ վճարողների ընտրողականությունը, վարչական իրավախախտումների կազմումը և մի շարք այլ գործառնություններ, ինչը բավականին ժամանակատար է և հանդիսանում է հարկային պարտավորությունների կառավարման խոչընդոտ:

¹Հարկային բարեփոխումների հայեցակարգ, 2018թ.

Հարկային բարեփոխումների հայեցակարգում շեշտը դրվում է ոչ միայն նոր պարտավորությունների կուտակումներ թույլ չտալուն, այլ նաև առկա պարտավորությունների նվազեցման օրենսդրական մեխանիզմների հետևողական կիրառությանը: Այս ուղղությամբ անհրաժեշտ է՝

1) կուտակված պարտավորությունների դասակարգում ըստ ռիսկայնության՝ բարձր ռիսկային դասակարգված հարկային պարտավորությունների մասով կիրառելով արգելադրման համակարգը, իսկ սնանկության հատկանիշների դեպքում՝ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով սնանկության հայցերի ներկայացման գործընթացը: Այս ուղղությամբ կոնկրետ քայլեր արդեն ձեռնարկվել են, և 2018 թվականին օրենսդրությամբ հստակեցվել է պարտավորություններ կուտակած հարկ վճարողների դրամարկղի վրա արգելանք կիրառելու գործընթացը:

2) անհուսալի ճանաչված պարտավորությունների կատարման նպատակով անհրաժեշտ գույք կամ եկամուտներ հայտնաբերելու ուղղությամբ միջոցառումների ձեռնարկում: Այս առումով կարևորվում է նաև դատական ակտերի հարկադիր կատարման ծառայության հետ համագործակցության խորացումը¹:

Այս միջոցառումները հնարավորություն կտան կարգավորել հարկային պարտավորությունների կատարման ընթացքը, կրճատել ստվերային շրջանառությունները, սահմանափակել հարկերը թաքցնելու հնարավորությունները, տնտեսության մեջ ապահովել հավասար մրցակցային պայմաններ, նպաստել գործարար ու ներդրումային միջավայրի բարելավմանը:

Գրականություն

1. Նոր ստեղծված հարկ վճարողներին օժանդակության և սպասարկման ծառայությունների այցելությունների կազմակերպման կանոնակարգ
2. Հարկային բարեփոխումների հայեցակարգ, 2018թ.
3. <http://tax.nk.am/>
4. <http://www.arlexis.am/>, ԼՂՀ իրավական տեղեկատվական համակարգ

Հոդվածը տպագրության է ներառվում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, տ.գ.թ., դոցենտ Շ.Շ.Ասրյանը:

¹Հարկային բարեփոխումների հայեցակարգ, 2018թ.

ՀՏԴ 330.3Տնտեսագիտություն

Անյուտա ԳԱՄՊԱԲՅԱՆ

ԱրՊՀ, տնտեսագիտության տեսության և կառավարման ամբիոնի ավագ դասախոս

Արտակ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

Արցախի ներդրումային հիմնադրամի գլխավոր տնօրեն

Միկեր ՄԽԻԹԱԲՅԱՆ

Արցախի ներդրումային հիմնադրամի գլխավոր տնօրենի տեղակալ

ՆԵՐԴՐՈՒՄԱՅԻՆ**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ****ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ****ԱՐՅԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Տնտեսական աճի և արտահանման բարձր տեմպերի ապահովումը կարևոր հիմնախնդիր է զարգացող ցանկացած երկրի համար: Այդ տեսանկյունից առավել կարևորվում է ներդրումային արդյունավետ քաղաքականության իրականացումը և դրան առնչվող հիմնախնդիրների ուսումնասիրությունը, որը դիտարկվում է սույն հոդվածում:

Հոդվածում ներկայացվում են ԱՀ տնտեսական զարգացման առանցքային և առաջնահերթ խնդիրներից մեկի՝ ներդրումների խթանման և աջակցման պայմանները: Հիմնավորվում է, որ ներդրումային քաղաքականության նպատակների իրացումը պահանջում է ոլորտի հիմնարար խնդիրների լուծում, առանց որի հնարավոր չէ ապահովել ներդրումների ծավալների աճը և երկրի տնտեսական զարգացումը:

Հիմք ընդունելով ներդրումների ներգրավման համար անհետաձգելի և մարտավարական խնդիրների շարքում առկա բացթողումների վերլուծությունը՝ առաջարկվում է որդեգրել տնտեսական իրական հաստատուն աճի ապահովման քաղաքականություն:

Բանալի բառեր՝ ներդրումներ, արդյունավետություն, տնտեսական զարգացում, ներդրումային քաղաքականություն, կայուն զարգացում, մարտահրավեր, տնտեսական բարեփոխումներ, ներդրումների մասնաբաժին:

А.Гаспарян, А.Мирзоян, М.Мхитарян

ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В АРЦАХСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Обеспечение высоких темпов экономического роста и экспорта является важной задачей для любой развивающейся страны. С этой точки зрения наиболее важным является осуществление эффективной инвестиционной политики и изучение связанных с ней вопросов, которые рассматриваются в этой статье.

В статье представлен один из ключевых и приоритетных вопросов экономического развития Республики Арцах - условий для продвижения и поддержки инвестиций. Утверждается, что реализация целей инвестиционной политики требует решения фундаментальных вопросов отрасли, без которых невозможно обеспечить рост инвестиций и экономическое развитие страны.

Основываясь на анализе существующих недостатков в срочных и тактических вопросах привлечения инвестиций, предлагается принять политику обеспечения устойчивого экономического роста.

***Ключевые слова:** инвестиции, эффективность, экономическое развитие, инвестиционная политика, устойчивое развитие, вызовы, экономические реформы, доля инвестиций.*

A.Gasparyan, A.Mirzoyan, M.Mkhitaryan

PROBLEMS OF IMPROVING THE INVESTMENT POLICY IN ARTSAKH REPUBLIC

Ensuring high rates of economic growth and exports is an important task for any developing country. From this point of view, the most important is the implementation of an effective investment policy and the study of related issues. These issues are considered in the article.

The article presents one of the key and priority issues of the economic development of the Artsakh Republic - conditions for promoting and supporting investments. It is stated that the implementation of investment policy objectives requires the solution of fundamental issues of the industry, without which it is impossible to ensure the growth of investment and the economic development of the country.

Based on the analysis of existing shortcomings in urgent and tactical issues of attracting investment, it is proposed to adopt a policy of ensuring sustainable economic growth.

***Keywords:** investments, efficiency, economic development, investment policy, sustainable development, challenges, economic reforms, the proportion of investments.*

Արդի պայմաններում ներդրումային քաղաքականությունը Արցախի Հանրապետության կառավարության տնտեսական քաղաքականության կարևորագույն տարրերից և ուղղություններից է: Այն նպատակաուղղված է երկրի մրցակցային առավելությունների բացահայտմանը, ներդրումների անհրաժեշտ ծավալների ներգրավմանը և, վերջինիս հիման վրա, տնտեսական զարգացման ապահովմանը: Ներդրումային նպատակաուղղված քաղաքականության մշակմամբ և նրա արդյունավետ իրականացմամբ է մեծ չափով պայմանավորված երկրի արդյունաբերական և գիտատեխնիկական զարգացման հետագա ընթացքը:

Արցախի Հանրապետության ներդրումային քաղաքականությունը ձևավորվել և իրականացվում է ազատական սկզբունքների հիման վրա, որը ամրագրվել է օրենսդրության մեջ, մասնավորապես՝ Օտարերկրյա ներդրումների մասին ԱՀ օրենքում, 2008թ.-ին հաստատված ԱՀ ներդրումային քաղաքականությանն

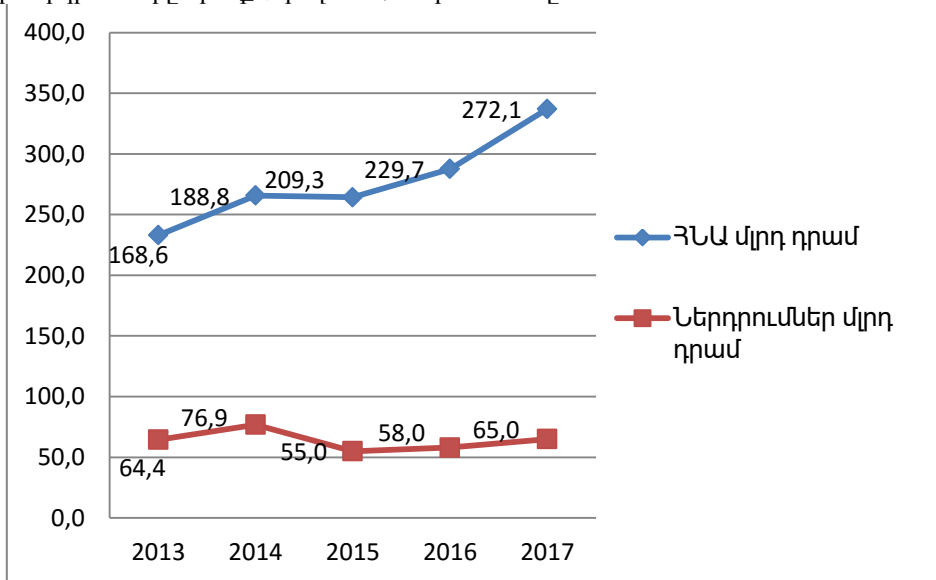
Հայեցակարգում, ԱՀ Կառավարության գործունեության ծրագրում և տնտեսական ոլորտը կարգավորող իրավական ակտերի ներդրումներին վերաբերող այլ դրույթներում:

ԱՀ ներդրումային քաղաքականության հիմնական սկզբունքներն են՝

- ներդրումները կարգավորող օրենսդրության կայունության ապահովումը,
- օտարերկրյա և տեղական ներդրողների համար տնտեսավարման հավասար, ոչ խտրական պայմանների ապահովումը,
- ներդրողների համար արտոնյալ պայմանների սահմանումը,
- ներդրումային ոլորտում տնտեսավարման ազատական սկզբունքների կիրառումը,
- ներդրումների և ներդրողների շահերի պաշտպանության ապահովումը,
- ներդրումները կարգավորող միջազգային իրավական նորմերի և միջազգային ընդունված պրակտիկայի ընդունումը և կիրառումը:

Արցախի Հանրապետության ներդրումային քաղաքականության հիմնական նպատակն է տնտեսական ակտիվության բարձրացման միջոցով տնտեսական կայուն աճի և բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման և շրջակա միջավայրի պահպանության ապահովումը:

Տնտեսական աճը ցանկացած երկրի զարգացման կարևոր գործոն է, սակայն այն ինքնանապատակ չէ: Կարելի է նյութական բարիքների արտադրության աճ գրանցել, սակայն, ի հաշիվ որակի վատթարացման, ռեսուրսների անսահմանափակ օգտագործման և այլն: Տնտեսական աճն իմաստ ունի միայն այն դեպքում, երբ ապահովում է առավելագույն զբաղվածություն, կենցաղային պայմանների եւ պահանջմունքների առավել լիարժեք բավարարում, ապագայի նկատմամբ վստահության բարձրացում, ինչպես նաև սոցիալական կայունություն: Այնուհանդերձ, ինչպես վկայում է արևմտյան երկրների փորձը, տնտեսության կայուն աճ ապահովելու համար ներդրումները պետք է կազմեն ՀՆԱ-ի 20-25%-ը:

Գծապատկեր 1

Կատարելով վերլուծություն, կազմելով վերջի տարիների ներդրումներ/ՀՆԱ հարաբերակցությունը՝ կտեսնենք, որ ՀՆԱ կազմում ներդրումների մասնաբաժինը տատանվում է 20-35% սահմաններում, որը փաստում է այն մասին, որ ներկա որդեգրած ներդրումային քաղաքականությունը ապահովում է և կարող է ապահովել տնտեսության կայուն աճ:

Տնտեսական աճի համար անհրաժեշտ պայմանների ապահովման նպատակով ԱՀ-ում սկսվել է տնտեսության հիմնական ճյուղերի վերակառուցում, ինչպես նաև ձեռնարկվում են անհրաժեշտ միջոցառումներ՝ հիմնական կապիտալի նորացման նպատակով: Արդեն շուրջ 10 տարի է, ինչ հանրապետության կառավարության

ընդունած նորմատիվային ակտերի հիման վրա խրախուսվում է տեղական հումքի վրա աշխատող գյուղատնտեսական շահութաբեր արտադրությունների արտոնյալ վարկավորումը: Հարկազանման ոլորտում արմատական բնույթի փոփոխությունները հանգեցրին հարկային քաղաքականության առավել ճկուն համակարգի, որն էլ իր հերթին նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց ինչպես տեղական, այնպես էլ օտարերկրյա ներդրողների համար: Այսպես, մասնավոր օտարերկրյա ներդրողների կողմից ԱՀ-ում մասնավորեցված ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների տնտեսավարման պրակտիկան վկայում է, որ ժամանակակից պայմաններում օտարերկրյա կապիտալն ի վիճակի է հանգեցնել գիտատեխնիկական առաջընթացի վերջին նվաճումների և կառավարչական առաջավոր փորձի ներդրմանն ու լայն տարածմանը հանրապետությունում: Օտարերկրյա ուղղակի և անուղղակի մի շարք ներդրումների շնորհիվ վերականգնվել և բացվել են ու այսօր հաջողությամբ գործում են մի շարք ձեռնարկություններ:

Առանձնապես պետք է նշել այն հանգամանքը, որ պետական կառավարման բոլոր մակարդակներում իրականացվում է գործարարությանն ու ձեռներեցությանն աջակցման և օժանդակման քաղաքականություն:

Ներկայումս շարունակվում է ներդրումների ակտիվ գործընթացը, հատկապես գյուղատնտեսության և գյուղատնտեսական մթերքի մշակման, այգեգործության, մասնավորապես՝ խաղողագործության, զինեգործության, անասնաբուծության, մսի, կաթնամթերքի արտադրության, տեղական պտուղ-բանջարեղենի հումքային պաշարների վերամշակման, արևածաղկի ու եգիպտացորենի յուղի, մակարոնեղենի և հրուշակեղենի արտադրության, ոսկերչության, շինարարական նյութերի, մասնավորապես՝ տեղական քարերի արդյունահանման ու վերամշակման, էլեկտրաէներգիայի արտադրության և այլ բնագավառներում: Արտահանման խթանումը ներկայումս պետության կարևորագույն հիմնախնդիրն է:

1998-ից ի վեր տնտեսական ան է արձանագրվել ԱՀ տնտեսության տարբեր ոլորտներում: Վերջին 5 տարիների ընթացքում արձանագրվել է միջինում 9 տոկոս տնտեսական աճ:

Ուսումնասիրությունների և վերլուծությունների հիման վրա կարելի է կատարել մի շարք հետևություններ Արցախի Հանրապետությունում իրականացվող տնտեսական բարեփոխումների արդյունքում ներդրումային միջավայրի՝ գործարարության զարգացման, փոքր և միջին ձեռներեցության բարելավման, հարկային քաղաքականության դերի ու նշանակության, հարկային ռազմավարության արդի գերակայությունների և խնդիրների վերաբերյալ.

- ԱՀ պետական կառավարման բոլոր մակարդակներում իրականացվում է գործարարությանն ու ձեռներեցությանն աջակցման և օժանդակման քաղաքականություն: Ներկայումս շարունակվում է ներդրումների ակտիվ գործընթացը, հատկապես՝ խաղողագործության և տեղական զինեգործության, անասնաբուծության, մսի, մեղվաբուծության, կաթնամթերքի արտադրության, գյուղատնտեսական մթերքի վերամշակման, լեռնահանքարդյունահանման, կապի, էներգետիկայի և այլ բնագավառներում:

- Տնտեսական աճի համար անհրաժեշտ պայմանների ապահովման նպատակով ԱՀ-ում սկսվել է տնտեսության հիմնական ճյուղերի վերակառուցում, ինչպես նաև ձեռնարկվում են անհրաժեշտ միջոցառումներ՝ հիմնական կապիտալի նորացման նպատակով: Գյուղատնտեսության բնագավառում հաջողությամբ անցկացված բարեփոխումները դարձան ԱՀ տնտեսության այլ ճյուղերում նմանատիպ բարեփոխումների իրականացման գրավական:

- ԱՀ տնտեսական համակարգի կայունացման, նորացման և զարգացման գործոններն անմիջականորեն կապված են փոքր բիզնեսի բնագավառում ռազմավարական կառավարչական կարևորագույն որոշումների հետ: Հանրապետության տնտեսական զարգացման աղբյուրներից մեկը պետք է դառնա փոքր գործարարության գործոնը: Լավ զարգացած և փոքր ձեռնարկատիրության վրա հիմնված շուկայական ենթակառուցվածքը թույլ կտա հավասարակշռել հակասությունները պետական կառավարման և շուկայի ինքնազարգացման միջև՝ ճկունության ու բազմազանության աճի հաշվին ապահովելով առավել հարմարվող, կայուն, կանխորոշելի և կառավարելի

շուկայական միջավայր: Հենց այս գործոններով են պայմանավորված փոքր գործարարության ոլորտի պետական կարգավորման ձգտումը և այդ ոլորտի հովանավորությունը:

- Ուեստրսների օգտագործման սահմանափակության և առաջնային պահանջմունքների ոչ լրիվ բավարարման պայմաններում անցումային շրջանում գտնվող պետության բարեփոխումների իրականացման արդյունավետությունը մեծապես կախված է օտարերկրյա ներդրումներից, արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման մակարդակից: Ուստի՝ կարծում ենք, որ ԱՀ հարկային համակարգը պետք է կարգավորի ներպետական տնտեսական այն պայմանները, որոնք օժանդակում են օտարերկրյա կապիտալի հոսքին՝ արտասահմանյան կապիտալի մասնակցությամբ արտադրական ձեռնարկությունների համար տարբեր հարկատեսակների գծով արտոնությունների սահմանման (կախված ամբողջ կապիտալի նկատմամբ օտարերկրյա կապիտալի կշռից) և այլ գործիքների միջոցով: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ անցումային ժամանակաշրջան ապրող ԱՀ հարկային համակարգը նպատակահարմար չէ ծանրաբեռնել արտոնությունների բազմաթիվ տեսակներով, որը կարող է ոչ այնքան նպաստավոր, որքան խառնաշփոթ հարուցող գործոն դառնալ: Ուստի՝ ԱՀ առաջնային քայլերից մեկը պետք է լինի օտարերկրյա կապիտալի գործունեության օրենսդրաիրավական կատարյալ բազայի ստեղծումը: Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների աճը ԱՀ-ում մեծապես պայմանավորված է տարածաշրջանում և երկրի ներսում խաղաղության ու կայունության ապահովման հեռանկարով: Սակայն այս հարցում պակաս կարևոր նշանակություն չունի նաև երկրի օրենսդրական դաշտի, ներդրումային համապատասխան ենթակառույցների դերը: Ներդրումային ենթակառույցների ձևավորման և գործունեության ներկա վիճակը դեռևս չի կարելի բավարար համարել: ԱՀ գործարարության զարգացման ոլորտում առ այսօր առկա են մի շարք բացահայտ թերություններ: Արտադրական միջոցների վերականգնման, արտադրության և ծառայությունների վերազինման, գործարարության ոլորտի ըստ ամենայնի խթանման և նոր ձեռնարկություններ ստեղծելու խնդիրն առավել ևս բարդանում է ինչպես հանրապետությունում, այնպես էլ տարածաշրջանում տիրող բարոյահոգեբանական, հատկապես՝ քաղաքական մթնոլորտով, պատերազմական ձգձգվող իրավիճակով, որն ինչ-որ տեղ արտահայտվում է ձեռնարկատիրական նոր նախաձեռնումների նկատմամբ հասարակական ոգևորության ու եռանդի թերզարգացմամբ և նույնիսկ բացակայությամբ: Սույն հիմնախնդիրը, անբարենպաստ այլ գործոնների ազդեցությունից բացի, խորանում է նաև օրենսդրական դաշտի անկատարության, եղած օրենքներում և դրանց կիռարման մեխանիզմներում հանդիպող թերությունների պատճառով: Ներդրումների նկատմամբ վարվող քաղաքականության օրենսդրորեն ամրագրման, ներդրումային միջավայրի բարելավման և ներդրումների խթանման նպատակով պետք է իրականացվեն կազմակերպական բնույթի մի շարք միջոցառումներ, որոնցից են.

- Երկրի տնտեսության տարածքային անհավասարակշիռ զարգացումից խուսափելու համար հարկավոր է իրականացնել համալիր միջոցառումներ՝ երկրի շրջաններում ներդրումների խրախուսման նպատակով:

- Հաշվի առնելով օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ժամանակակից միտումները՝ գիտատար ճյուղերում ներդրումների կշռի առաջընթաց մեծացումը, անհրաժեշտ է էապես փոփոխել երկրի մրցակցային առավելությունների կառուցվածքը, որում աստիճանաբար պետք է նվազեն բնական ռեսուրսների, էժան աշխատուժի առկայության դերը, միաժամանակ որոշիչ դառնան ստեղծված ակտիվները, ինչպես նաև բարձրորակ մասնագետները, ենթակառույցների զարգացվածությունը,

- Անհրաժեշտ է ակտիվացնել և ավելի ուղղորդված դարձնել Հայաստանի Հանրապետության և Սփյուռքի հետ համագործակցությունը՝ ձևավորելով վստահելի ու փոխշահավետ միջավայր:

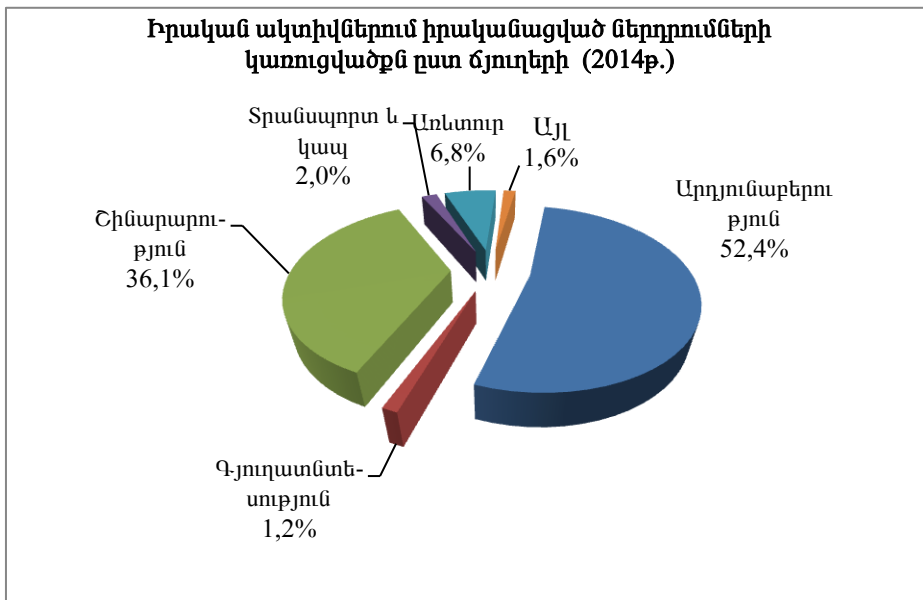
- Պետք է ամրագրել պետության վերաբերմունքը ներդրումների համար գերակա համարվող ոլորտների զարգացմանը և այնտեղ կատարված ներդրումներին:

- Պետք է ընդլայնել արտասահմանյան երկրների միջև գործարար և ֆինանսական տեղեկատվության մատչելիությունն ու փոխանակումը:

• Ներդրումային քաղաքականության նպատակների իրականացումը ենթադրում է ոլորտի հիմնարար խնդիրների լուծում, առանց որի հնարավոր չէ իրականացնել ներդրումային արդյունավետ քաղաքականություն, ապահովել ներդրումների ծավալների աճ և երկրի տնտեսության կայուն զարգացում:

Իրական ակտիվներում իրականացված ընդհանուր ներդրումները, այդ թվում օտարերկրյա 2013-2017թթ. ընթացքում տատանվել է 70-55 մլրդ դրամի սահմաններում: Ընդ որում 2014թ. 2013 թվականի նկատմամբ կտրուկ աճ է արձանագրվել ինչպես օտարերկրյա, այնպես էլ ընդհանուր ներդրումների գծով, ինչը մեծ մասամբ պայմանավորված էր արդյունաբերության ոլորտում ներդրումների ծավալի ավելացման հետ, սակայն 2016թ. ներդրումների ծավալների անկում է արձանագրվել, ինչը կարելի է ասել հիմնականում պայմանավորված է ապրիլյան պատերազմով:

Վերջին հինգ տարիներին իրական ակտիվներում իրականացված ամենամեծ ներդրումների ծավալը արձանագրվել է 2014թ.: Կառուցվածքն ըստ ճյուղերի ուներ հետևյալ տեսքը, որում մեծ տեսակարար կշիռ ունեն արդյունաբերությունը և շինարարությունը:

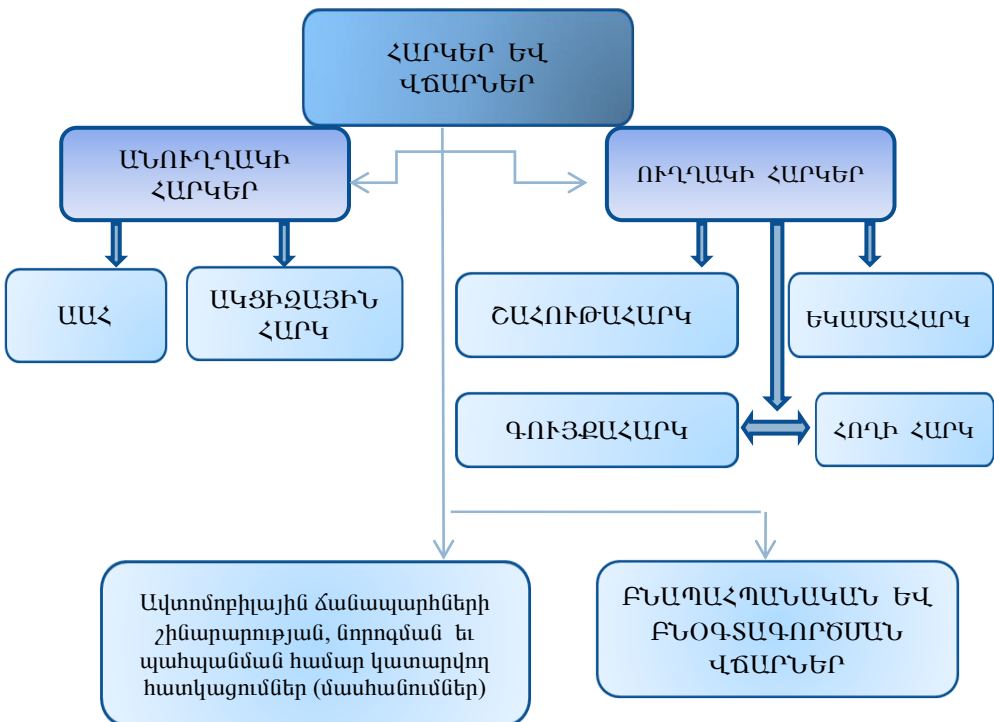
Գծապատկեր 2

ԱՀ-ում 1995 թվականից իրականացվում են տնտեսական բարեփոխումներ, որոնք սկզբնական շրջանում ուղղորդվում էին խորհրդարանի հաստատած հիմնադրույթներով: Բնականաբար կարևորում էին պետական ֆինանսների և մասնավորապես հարկային քաղաքականության ոլորտները, քանի որ հույժ անհրաժեշտություն էր առաջացել հստակեցնելու այն ուղղությունները, որոնցով պետք էր ընթանար հարկադրման ողջ գործընթացը, հատկապես ուղղակի և անուղղակի հարկերի հարաբերակցության, պետական բյուջեում սեփական եկամուտների ավելացման, հարկային բեռի բաշխվածության, նոր հարկատեսակների ներդրման, հարկային բազայի ընդլայնման, հարկերի հավաքագրման մեխանիզմների և հարկային վարչարարության կատարելագործման ու օրենսդրական կարգավորման հիմնախնդիրների նախաձեռնման առումով: Կարելի է ասել, որ արդեն այդ տարիներին սահմանվել էր գոյություն ունեցող հարկային համակարգի հետագա զարգացման նպատակ:

Նշենք, որ մինչ այդ, դեռևս 1992թ. անկախության հռչակումից հետո ԱՀ-ում, չնայած ընթացող պատերազմական ակտիվ գործողություններին, ձևավորվել էր ինքնուրույն հարկման պրակտիկա, այսինքն՝ օրենսդրորեն սահմանվել և գործում էին շահութահարկը, ավելացված արժեքի հարկը, ակցիզային հարկը, եկամտահարկը և մի շարք վճարներ ու տուրքեր: Դրա հիմք էր ծառայում ԱՀ գերագույն խորհրդի 1992թ. հունվարի 6-ի որոշումը, որի համաձայն՝ ԱՀ տարածքում գործողության մեջ դրվեցին այլ

պետությունների գործող օրենսդրական ակտերը: Այդ իրավական հիմքի վրա ԱՀ-ում սկսեցին գործել ՀՀ-ում մտցված վերոհիշյալ հարկատեսակները, և հստակեցվեցին հարկային համակարգի կառուցվածքի, հարկման օբյեկտների ու վճառողների շրջանակները, հարկերի ու տուրքերի վճարման նկատմամբ հսկողության, վերահսկողության իրականացման հարցերը: Չէին կիրառվում գույքահարկը և հողի հարկը, որոնք գործողության մեջ դրվեցին միայն 1995թ. ԱՀ Կառավարության ընդունած օրենքի ուժ ունեցող համապատասխան որոշումներով, քանի որ ԱՀ Գերագույն խորհուրդը տնտեսական բարեփոխումների գործընթացն ապահովելու համար Կառավարությանը իրավունք էր վերապահել մինչև խորհրդարանի կողմից համապատասխան օրենքների ընդունումը առանձին հարցեր ժամանակավորապես կարգավորել Կառավարության որոշումներով:

Ներկայումս ԱՀ հարկային օրենսդրությամբ սահմանվում են հետևյալ հարկատեսակները և պարտադիր վճարները.

Առանձին դեպքերում սահմանվում են ավելացված արժեքի հարկին և շահութահարկին կամ ավելացված արժեքի հարկին ու եկամտահարկին փոխարինող՝

- հաստատագրված վճարներ
- և առևտրի հարկ:

Օտարերկրյա ներդրումներով ընկերությունները տեղական ընկերությունների նման ենթարկվում են նույն հարկային ռեժիմին:

ԱՀ սահմանը չի հանդիսանում մաքսային սահման, մաքսային գործարքները ձևակերպվում են ՀՀ մաքսային սահմանում և կարգավորվում են ՀՀ մաքսային օրենսդրությամբ:

ԱՀ-ում տնտեսական բարեփոխումների համալիր ծրագրերում առաջնային ուղղություններից մեկը մնում է օտարերկրյա ներդրումների ներգրավումը: Աշխարհի մյուս երկրների նման Դարաբաղը օտարերկրյա ներդրումները դիտարկում է որպես տեխնիկական և տնտեսական աճի արագացման հիմնական գործոն, արտադրության նորացում ու արդիականացում, համաշխարհային տնտեսությանը ինտեգրման ուժեղացում ապահովող միջոց: Ստեղծված տնտեսական իրավիճակում, երբ ներքին աղբյուրների հաշվին ներդրումներն անբավարար են, իսկ արտասահմանյան

ֆինանսավորման աղբյուրներին դիմելը (միջազգային կազմակերպություններ, զարգացման ֆոնդեր), ԱՀ-ն միջազգայնորեն չճանաչված լինելու պատճառով անհնար, արտասահմանյան մասնավոր կապիտալի ներգրավումը դառնում է ԱՀ-ի տնտեսական զարգացման հիմնական գրավականը:

Ներդրումների ծավալների ավելացումը խթանելու նպատակով ԱՀ հարկային օրենսդրությամբ սահմանված են որոշակի արտոնություններ, մասնավորապես.

«Շահութահարկի մասին» ԱՀ օրենքով .

- Եթե ռեզիդենտի (բացառությամբ բանկերի, վարկային կազմակերպությունների գրավատների, ապահովագրական և վերաապահովագրական ընկերությունների, արժեթղթերի շուկայի մասնագիտացված անձանց, գրավատների, արտարժույթի առք ու վաճառքի և արտարժույթի դիլերային-բրոքերային առք ու վաճառքի, մետաղական օգտակար հանածոների և մետաղի խտանյութի արտադրության, վառելիքաէներգետիկ հումքի արդյունահանման և արտադրության գործունեություն իրականացնող անձինք, հեռահաղորդակցության բնագավառում լիցենզավորված գործունեություն իրականացնողի, ներդրումային ընկերությունների) պետական գրանցման պահին ու դրան հաջորդող երեք տարիների ընթացքում կանոնադրական կապիտալում հիմնադրի (մասնակցի) փաստացի կատարած ներդրման ընդհանուր արժեքը կազմում է առնվազն 100 մլն դրամ, ապա տվյալ ռեզիդենտի շահութահարկի գումարը նվազեցվում է՝ ներդրման պահին հաջորդող առաջին երեք տարիներին 100 տոկոսի չափով, հետագա երկու տարիներին՝ 50 տոկոսի չափով, բայց ոչ ավելի, քան ներդրման ընդհանուր արժեքի 10 տոկոսը:

- Շահութահարկի վճարումից ազատվում են գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրությամբ զբաղված հարկատուները՝ իրենց կողմից արտադրված գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացումից ստացված եկամտի, ինչպես նաև հիմնական միջոցների և այլ ակտիվների իրացումից ստացված եւ այլ եկամուտների մասով, եթե վերջիններիս տեսակարար կշիռը համախառն եկամտի մեջ չի գերազանցում 10 տոկոսը:

«Շահութահարկի մասին», «Եկամտային հարկի մասին», «Ավելացված արժեքի հարկի մասին» ԱՀ օրենքներով նշված հարկատեսակներից ազատվում են.

- ԱՀ-ում գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրությամբ զբաղված հարկատուները՝ իրենց կողմից արտադրված գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացումից ստացված եկամտի մասով.

- Անմիջական արտադրողի կողմից ԱՀ-ում արտադրված ձեռագործ գորգերի իրացումը.

- ԱՀ տարածքում կառուցվող բազմաբնակարան (այդ թվում՝ բազմաֆունկցիոնալ) կամ ստորաբաժանված շենքի բնակարանների օտարումը մինչև 2013 թվականի հունվարի 1-ը:

- 2015 թվականից մեկնարկել է նոր՝ ԱՀ-ի գումարների փոխհատուցման ծրագիրը, համաձայն որի՝ ԱՀ-ում գյուղատնտեսական մթերքներ վերամշակող իրավաբանական անձանց և անհատ ձեռնարկատերերին այդ արտադրանքի իրացումից ԱՀ պետական բյուջե վճարած ԱՀ-ի գումարները փոխհատուցվում են:

Ֆիզիկական անձանց, այդ թվում՝ օտարերկրյա ֆիզիկական անձանց կողմից ստացված շահաբաժինները հարկման ենթակա չեն:

Այսօրվա իրողությունների հրամայականն է տնտեսական զարգացման և մասնավորապես հարկային քաղաքականության ծրագրերի մշակման, քննարկման և ընդունման անհրաժեշտությունը ինչպես ՀՀ-ում, այնպես էլ ԱՀ-ում երկարատև ժամանակաշրջանի՝ 5-10 տարվա համար: Ընդ որում, երկու հանրապետությունների ընդհանուր տնտեսական տարածքի և միատեսակ հարկատեսակների կիրառման պայմաններում, ելնելով հարկային դաշտերի մերձեցման անհրաժեշտությունից ու ԱՀ տնտեսական առաջանցիկ զարգացման հանգամանքից, դրանք պետք է ունենան ներքին տրամաբանական կապ, իսկ ԱՀ-ի համար պետք է հաշվի առնվի բնակչության թվի կտրուկ աճի ապահովման, վերաբնակեցման, ենթակառուցվածքների զարգացման ու աշխատատեղերի ստեղծման անհետաձգելի խնդիրների լուծման հրատապությունը:

Ընդհանրացնելով վերը նշվածը կարելի է նշել, որ ԱՀ-ում հարկային բարեփոխումների իրականացման համար պետք է կարևորել հետևյալ մոտեցումները.

- ԱՀ հարկային ներուժի իրական չափի որոշում՝ տնտեսական ոլորտների միջև հարկային բեռի տեղափոխման իմաստով,
- հարկային վարչարարության նպատակը պետք է հանդիսանա առաջին հերթին հարկային պարտավորությունների նկատմամբ համալիր մոնիտորինգի և վերահսկողության ապահովումը, որը միտված կլինի նպաստելու պետության և գործարար հատվածի միջև թափանցիկ ու փոխադարձ վստահելի հարաբերությունների հաստատմանը,
- հարկային համակարգի վերափոխման ընթացքում անհրաժեշտ է ապահովել կիրառվող մեխանիզմների որոշակի կայունություն: Այդ բարեփոխումները, դրանցից բխող հարկային մեխանիզմների փոփոխությունները պետք է հաշվի առնեն համակարգի համապատասխան մասնագետների ժամանակին ու ներդաշնակ վերապատրաստման և տնտեսավարող սուբյեկտների կողմից այդ փոփոխությունների բավարար յուրացման խնդիրները:
- պարզեցնել և միասնականացնել հարկային մարմիններ ներկայացվող հաշվետվությունների ձևերը և դրանց լրացման կարգերը (հրահանգները) հարկային մարմիններ, որը կհանգեցնի ներկայացվող հաշվետվությունների քանակների էական կրճատման և պարզեցման:

Բարեփոխումների նպատակը ԱՀ-ում եղել և մնում է տնտեսական աճի ապահովումը, տնտեսական համալիրի ստեղծումը, որը պետք է դառնա պետական բյուջեի եկամուտների հիմնական աղբյուրը: Հարկային ներկա ճկուն քաղաքականությունը շատ արտոնություններ է պարունակում ինչպես տեղական, այնպես էլ արտասահմանյան ներդրողների համար: Վարկային քաղաքականությունը իրականացնում է ՀՀ բանկային համակարգը, որը ներառում է ժամանակակից տեխնիկական միջոցներով և հնարավորություններով զինված մասնագիտացած մի շարք կոմերցիոն բանկեր, որոնք օժանդակում են տնտեսությունների հետ բանկերի կապերի ուժեղացմանը, արտադրության վրա դրամավարկային հարաբերությունների ազդեցությանը, վարկային ներդրումների կառուցվածքի բարելավմանը:

ԱՀ Կառավարության ներդրումային գործունեության ռազմավարական ուղղություններից մեկը տնտեսության զարգացումն ու ամրապնդումն է, դրա հիման վրա էլ՝ բնակչության կենսամակարդակի բարձրացումը: Լինելով դեռևս չճանաչված պետություն՝ Արցախի Հանրապետությունը զրկված է միջազգային ֆինանսական կազմակերպություններից ուղղակի կամ անուղղակի ներդրումներ ստանալու հնարավորությունից: Ուստի, տնտեսական և սոցիալական հիմնահարցերը լուծելու համար ԱՀ-ն պետք է գլխավոր շեշտը դնի սեփական միջոցների, Հայաստանի վարկերի վրա, ինչպես նաև հենվի հայկական սփյուռքի և արտասահմանյան բարեգործողների գորակցության վրա:

Արտաքին ուղղակի և անուղղակի ներդրումների առյուծի բաժինը պատկանում է գինեգործությանը, կաթի և կաթնամթերքների, գյուղատնտեսական արտադրանքի վերամշակմանը, ինչպես նաև լեռնարդյունահանող ճյուղին և գորգագործությանը:

ԱՀ ներդրումային քաղաքականության իրականացման առնչությամբ ցանկանում ենք առանձնակիորեն կանգ առնել ապահովագրության հիմնախնդրի վրա:

Ապահովագրումը որոշակի իրադարձությունների պարագայում տնտեսավարման սուբյեկտների ու քաղաքացիների գույքային և ոչ գույքային շահերի պահպանման կազմակերպումն է՝ նրանց կողմից այդ նպատակով մուծված դրամական միջոցներից գոյացած ֆինանսական ռեսուրսների հաշվին:

Ապահովագրման օբյեկտ կարող են լինել գույքային և ոչ գույքային բոլոր այն շահերը, որոնք չեն հակասում գործող օրենսդրությանը:

Ապահովագրումը, որպես ռիսկի կրճատման և գործավարության ձև, պայմանավորված է ապահովագրական շահերով: Շուկայական հարաբերություններին անցման ներկա պայմաններում ապահովագրության դերը որոշվում է երկու հիմնական գործոնով: Մի կողմից՝ ապահովագրությունը հնարավորություն է ընձեռում իրականացնել ռիսկերի վերաբաշխում և վնասների փոխհատուցում: Իսկ մյուս կողմից էլ ապահովագրական ռիսկի կառավարման նպատակով անհրաժեշտություն է առաջանում ձևավորել ապահովագրական պահուստներ, որոնց մեծությունը, որպես կանոն, պետք է համապատասխանի ապահովագրության պայմանագրերով սահմանված

պարտավորությունների չափին: Ապահովագրողի ստեղծած ապահովագրական պահուստներն ունեն փոխատվական բնույթ, և ապահովագրվողից պահանջվում է խելամիտ ու մտածված ներդրումային քաղաքականության իրականացում, այսինքն՝ ներդրումների իրականացման կոնկրետ ուղղությունների ճիշտ ընտրություն՝ ներդրումների փոխհատուցման ժամկետների հնարավոր կրճատման նպատակով:

ԱՀ-ում ներկայումս ներդրումային քաղաքականության գերակա ճյուղերից է զբոսաշրջությունը: ԱՀ-ն՝ որպես զբոսաշրջության համար գրավիչ, պատմամշակութային և բնական ռեսուրսներով հարուստ երկիր, մեծ ներուժ ունի միջազգային զբոսաշրջության շուկային առաջարկելու բազմաբնույթ, մրցունակ զբոսաշրջային արդյունք, որի համար անհրաժեշտ է որակավորված աշխատուժ, ներդրումներ, բարձրակարգ ենթակառուցվածքներ և ծառայություններ, հետազոտությունների ժամանակակից մեթոդներ և տեխնոլոգիաներ, ինչպես նաև բարենպաստ գործարար միջավայր:

Զբոսաշրջության բնագավառի կայուն զարգացումը պահանջում է բոլոր շահագրգիռ կողմերի՝ պետական կառավարման ու տեղական ինքնակառավարման մարմինների, մասնավոր հատվածի և բնակչության ակտիվ և արդյունավետ համագործակցություն: Միևնույն ժամանակ, զբոսաշրջության կայուն զարգացման անհրաժեշտությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ այդ ոլորտը զարգանում է հիմնական զբոսաշրջային ռեսուրսների հիման վրա (բնական, պատմամշակութային, մարդկային)՝ առանց որոնց պահպանության և վերարտադրության զբոսաշրջության զարգացումն ապահովել հնարավոր չէ:

Վերջին տարիներին ԱՀ կառավարության կողմից զբոսաշրջության ոլորտում իրականացված միջոցառումները հիմնականում ուղղված են եղել այդ բնագավառի օրենսդրական դաշտի ձևավորմանը, ինչպես նաև ՀՀ-ում և արտերկրում ԱՀ զբոսաշրջային ներուժի ներկայացմանը: Իրականացված արդյունավետ քաղաքականության և կատարված մեծածավալ ներդրումների շնորհիվ վերջին 10 տարիների ընթացքում Արցախում մեկ օրվա մեջ հաշվառված հյուրանոցների օրական տարողունակությունը հասցվել է գրեթե 1500-ի, զբոսաշրջային օպերատորների թիվը հասել է 9-ի, տարեկան այցելող զբոսաշրջիկների քանակը քառապատկվել է, ընդ որում 2017 թվականին արձանագրվել է 66 տոկոս աճ՝ 2016 թվականի համեմատ: Արցախ ժամանող տուրիստների աշխարհագրությունը լայն է ավելի քան 80 երկրներից՝ ԵՄ երկրներ, Մեծ Բրիտանիա, ԱՄՆ, ՌԴ, ԱՊՀ երկրներ, Իրան, Սիրիա, Լիբանան, Կանադա, և այլ:

ԱՀ զբոսաշրջային ներուժը գնահատելիս անպայման պետք է հաշվի առնել այն փաստը, որ Արցախի Հանրապետության միջազգային զբոսաշրջության շուկայում նոր երկիր է, ինչը նրան շատ գրավիչ է դարձնում միջազգային զբոսաշրջության հանրության համար: Ունենալով այս զգալի ներուժը և զարգացման հնարավորություն ընձեռող զբոսաշրջության բազմազան տարատեսակներ՝ միաժամանակ առկա են զբոսաշրջությանը խոչընդոտող մի շարք և՛ օբյեկտիվ, և՛ սուբյեկտիվ գործոններ: Արցախը լավագույն ձևով չի ներկայացված միջազգային հանրությանը, չի ձևավորված «Արցախը զբոսաշրջության համար բարենպաստ, գրավիչ և ապահով երկիր» նկարագիրը, չնայած այն բանին, որ այսպիսի պահանջարկ արդեն ձևավորված է: Քաղաքական և տնտեսական ցնցումները, ԱՀ մասնակի շրջափակումը և միջազգային ճանաչման բացակայությունը նույնպես բացասաբար են անդրադառնում տուրիզմի բնագավառի վրա:

Գրականություն

1. www.aif.am
2. www.tax.nk.am
3. www.taxservice.am
4. www.stat-nkr.am

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, տ.գ.թ., դոցենտ Շ.Շ. Ասրյանը:

Ruzan ZAKHARYAN

Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարան

E-mail: ruzanna_zakaryan@mail.ru

Lilit AVSHARYAN

Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարան

E-mail: lilit_avsharyan@mail.ru

ECONOMETRIC METHODS FORECASTING THE IMPROVEMENT OF LIFE QUALITY OF THE ARTSAKH REPUBLIC POPULATION

Time series forecasting is hardly a new problem in data science and statistics. The term is self-explanatory and has been on business analysts' agenda for decades for a long time: The very first practices of time series analysis and forecasting trace back to the early 1920s. The underlying idea of time series forecasting is to look at data of interest to us from the time perspective, define the patterns, and yield short or long-term predictions on how – considering the captured patterns – target variables will change in the future. The use cases for this approach are numerous, ranging from sales and inventory predictions to highly specialized scientific works on bacterial ecosystems. Time series problems are always time-dependent and we usually look at four main components: seasonality, trends, cycles, and irregular components.

Keywords: time series, trend, quality of life of the population, non-stationary time series, forecasting

Р. Захарян, Л.Авшарян

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ УЛУЧШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ

Прогнозирование временных рядов не новая проблема в науке о данных и в математической статистике. Термин не нуждается в пояснениях и за многие годы был на повестке дня бизнес-аналитиков: самая первая практика, анализа временных рядов и прогнозирования приходится на начало 1920-х годов. Основная идея прогнозирования временных рядов заключается в том, чтобы посмотреть на данные, представляющие интерес для нас с точки зрения зависимости от времени, определить закономерности предоставлять краткосрочные или долгосрочные прогнозы о том, как с учетом охваченных закономерностей – целевые переменные

будут меняться в будущем. Примеры использования этого подхода многочисленны - от прогнозов продаж и инвентаризации, до узкоспециализированных научных работ по бактериальным экосистемам. В проблемах временных рядов в качестве аргумента всегда выступает время, и обычно рассматриваются четыре основных компонента: сезонность, тенденции, циклы и случайные компоненты.

Ключевые слова: временной ряд, тренд, качество жизни населения, нестационарный временной ряд, прогнозирование.

Ռ. Զախարյան, Լ. Ավարյան

**ԱՐՅԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԿԱԶՈՒԹՅԱՆ ԿՅԱՆՔԻ
ՈՐԱԿԻ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ ԿԱՆԽԱՏԵՍՄԱՆ
ԷԿՈՆՈՄԵՏՐԻԿԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐ**

Ժամանակային շարքերի կիրառումը տվյալների կանխատեսման համար գիտության ու մաթեմատիկական վիճակագրության մեջ նոր խնդիր չէ: Տերմինը պարզաբանման կարիք չունի և տասնամյակների ընթացքում երկար ժամանակ եղել է բիզնես վերլուծաբանների օրակարգում: Ժամանակային շարքերի վերլուծության և կանխատեսման առաջին փորձը սկսվել է 1920-ականներին: Ժամանակային շարքերի կանխատեսման հիմնական գաղափարը կայանում է հետևյալում. դիտարկել տվյալները, որոնք, կախված ժամանակից, հետաքրքրություն են ներկայացնում, որոշել օրինաչափություն, և տալ կարճաժամկետ կամ երկարաժամկետ կանխատեսումներ այն մասին, թե ինչպես են օրինաչափությունների գրավմամբ հետագայում փոխվում նպատակային փոփոխականները: Այս մոտեցման օգտագործման օրինակները բազմաթիվ են՝ սկսած վաճառքի և գույքագրման կանխատեսումներից մինչև բակտերիային էկոհամակարգերի վերաբերյալ նեղ մասնագիտացում ունեցող գիտական աշխատանքները: Ժամանակային շարքերում որպես արգումենտ հանդես է գալիս ժամանակը, և սովորաբար դիտարկվում են չորս հիմնական բաղադրիչներ՝ թրենդ, սեզոնայնություն, ցիկլիկ և ստոխաստիկ բաղադրիչներ:

Բանալի բառեր: ժամանակային շարքեր, թրենդ, բնակչության կյանքի որակ, ոչ ստացիոնար ժամանակային շարքեր, կանխատեսում:

Introduction

The average monthly nominal wage and per capita incomes are the most common among all indicators of the socioeconomic sphere by which life quality of the population can be assessed.

The choice of these indicators is not accidental, since the indicators studied reflect many important economic processes taking place in the economy of the Artsakh Republic.

The main goal of the work is statistical analysis, modeling of dynamics and main indicators forecasting.

Forecasting of time series data is an important component of operations research, since these data often provide the basic for decision making models. The inventory model requires

estimates of future demands, the model of course scheduling and staffing for a university requires estimates of future student inflow, while the model of river flows for the nearest future. Time series analysis provides tools for selecting a model that can be used to predict future events. Time series modeling is a statistical problem. Predictions are used in computational procedures to estimate the model parameters. The latter are used for the allocation of limited resources or for the description of random processes such as those mentioned above. Time series models assume that observations vary according to some probability distribution that lies in the basic of time function.

Time series analysis is not the only way of obtaining predictions. Expert judgment is often used to predict long-term changes in the structure of the system. For example, qualitative methods such as the Delphi technique may be used to predict major technological innovations and their effects. Causal regression models try to predict dependent variables as a function of other independent variables that have been observed and correlated to them.

Statement of the problem

Traditional forecasting methods strive to bring stationarity into time series, i.e. make a number of statistical properties repeat constantly over time. Raw data doesn't usually provide enough stationarity to yield confident predictions. For instance, to the graph of improvement of life quality of the population, we must apply multiple mathematical transformations to render non-stationary time series at least approximately stationary. Then we'll be able to find patterns and make predictions that are more accurate than coin tossing, which is right in 50 percent of cases.

In the time series of dependent variables, there is a relationship between the values of the same random process. The identification of such a connection is of great importance in analyzing the dynamics of time series. A single trend model is constructed, the significance of the regression equation is evaluated, the adequacy of the model is checked, and the significance of the regression parameters is estimated by the Fisher criterion.

Structural model of time series:

$$Y(t) = f(t) + S(t) + C(t) + \varepsilon(t) \quad (1)$$

$f(t)$ - trend - a smoothly changing component, a long trend of change in the trait;

$S(t)$ - seasonal component - regular fluctuations that are periodic or close to it and end in a year;

$C(t)$ - cyclic component - long periods of relative rise and fall, cycles of variable duration and amplitude;

$f(t), S(t), C(t)$ are regular components of the time series;

$\varepsilon(t)$ is a random component, the influence of random factors that are not accountable and recorded.

Below is a table of basic socio-economic indicators.

As time series, we consider the indicators of socio-economic sphere of the Artsakh Republic, in order to predict the improvement of the quality of life of the population of the Republic.

The dynamics of socio-economic indicators

Time	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	Y ₁	X ₅	X ₆	X ₇	X ₈	X ₉	X ₁₀	X ₁₁	X ₁₂	X ₁₃	X ₁₄	X ₁₅	X ₁₆	X ₁₇	X ₁₈	Y ₂
1995	126	602	36345	3103	4126		1640	7854	4060	3724	2107	27503	341		1744	4222	2478	307		52,6
1996	131	641	36965	4055	7984	14221	3201	11360	7102	3976	2352	27768	376		1556	6179	4624	310		70,4
1997	135	682	36637	5107	12261	19796	2564	9692	4701	4354	3533	28483	488		1931	8247	6317	552		93,3
1998	137	690	33975	3630	16170	17697	4275	11631	8249	9021	3963	29529	484		2514	9247	6733	1352		113,1
1999	139	541	47015	3189	24828	20999	3893	11817	8352	5517	4216	32571	205		2303	12171	8247	1081	28000	128
2000	134	1037	47794	3541	27222	23149	4855	13452	7424	7960	4421	32502			2495	11904	9409	1560	30325	176,1
2001	136	1231	48862	3461	28178	23881	5904	13906	6404	6416	4584	43688			2395	11421	9026	3633	52646	196,7
2002	137	948	49768	3403	29673	26478	8083	15176	6734	4323	5286	44343	84	9262	2564	11686	9121	5093	62205	215,1
2003	137	826	50123	3314	33661	33884	11125	21160	8694	4982	5936	48614	284	10018	3536	12678	9141	4152	83644	251,2
2004	137	789	51404	3278	41170	42830	18579	21715	9139	6704	6463	50505	427	9167	4973	14881	9908	6651	115582	313,9
2005	138	744	52860	3515	51127	51379	17773	21055	12597	7623	8316	53886	168	7298	7074	20687	13613	9732	133118	376,4
2006	138	867	54599	3560	56700	61886	24204	20736	17602	10530	9171	58481	159	11914	10008	26663	15414	7814	158511	420,5
2007	139	918	56112	3004	68610	70791	22437	23813	17602	14694	13364	69809	361	11818	12459	31928	19469	10178	277393	497,9
2008	140	1101	58503	3464	80480	87148	25346	31157	20810	14130	19432	98789	585	21108	21045	51706	30661	17334	305064	577,3
2009	141	1555	58792	3531	88768	102339	34092	30657	25836	1680	25327	127056	875	39570	22185	56244	34059	28995	293967	624,9
2010	144	1353	58028	3445	92736	118187	42992	32130	34481	26732	28621	137349	683	46418	24665	63244	38580	42229	348235	674,8
2011	145	1289	60064	3313	98453	35499	45823	39920	42769	20079	33451	147788	1008	50214	26563	68267	41703	59437	92707	780,5
2012	147	1268	60865	2915	102777	150016	40872	50313	43360	18249	35812	161085	876	74708	29619	68224	38605	78927	349012	853,6
2013	144	1027			128621	168564	44339	55172	45220	18673	39548	164216	206	56163	28834	70584	41750	82162	328470	921,4
2014	145	1119			141193	188840	52047	57647	49670	26303	40141	170429	367	59477	32323	79130	46807	97536	366651	1013,4
2015	145	1292			151058	209346	53541	64310	50145	53043	42837	178256	675	68005	35309	84480	49171	99806	314557	1053,1
2016	146	1249			152707	229652	59000	68468	45656	23485	43768	197929	1027	39245	34687	85716	51028	117736	337966	1076,2

□

Variables in Table 1:

- X_1 - Population size (at the end of year), thsd. persons
- X_2 - Natural growth of population: persons
- X_3 - Average number of employed in the economy, persons
- X_4 - Total number of officially registered unemployed, persons
- Y_1 - Average monthly nominal wage of persons engaged in the economy, drams
- X_5 - Gross Domestic Product: total, mln. drams
- X_6 - Industrial output, mln. drams
- X_7 - Agricultural output, mln. drams
- X_8 - Capital construction, mln. drams
- X_9 - Commissioning of fixed assets in construction, mln. drams
- X_{10} - Goods turnover of general purpose transport, thsd. t-km
- X_{11} - Passenger turnover of general purpose transport, thsd. passenger-km
- X_{12} - Humanitarian relief of the Republic of Nagorno-Karabakh, thsd. USD
- X_{13} - Investments, mln. drams
- X_{14} - Receipts of state and regional budgets, mln. drams
- X_{15} - Outlays of state and regional budgets, mln. drams
- X_{16} - Deficit of state and regional budgets, mln. drams
- X_{17} - Credit investments in the economy of residents of NKR, mln. drams
- X_{18} - External trade turnover, thsd. US dollars
- Y_2 - Money incomes of population per capita, thsd. Drams

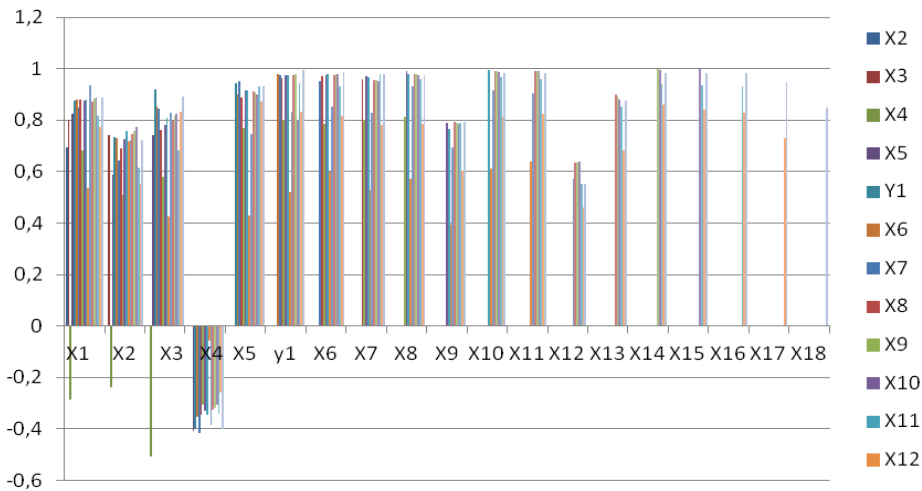

Fig.1. Correlation coefficient diagram

Analysis of the dynamics of the average monthly nominal wage and income per capita with the help of graphical analysis in the period from 1995 to 2016.

Analysis of the autocorrelation function (ACF) helps to identify the structure of the time series, namely, determines the lag at which the autocorrelation coefficient is the highest, i.e. lag, in which the relationship between the current and previous values of the series is the closest.

The coefficient of autocorrelation is calculated by the formula:

$$r(k) = \frac{\sum_{t=2}^n (Y_t - \bar{Y}_t)(Y_{t-k-1} - \bar{Y}_{t-k-1})}{\sqrt{\sum_{t=2}^n (Y_t - \bar{Y}_t)^2 \sum_{t=2}^n (Y_{t-k-1} - \bar{Y}_{t-k-1})^2}}, \quad (2)$$

where $\bar{Y}_t = \frac{\sum_{t=k+1}^n Y_t}{n-1}$, $\bar{Y}_{t-1} = \frac{\sum_{t=k+1}^n Y_{t-1}}{n-1}$, n -number of observations, k -lag.

Having built in the Minitab 16.0 application, we can conclude that the series under investigation contain a linear or near-linear trend or a relationship between the current and previous levels of the series. This conclusion is based on the fact that the first coefficient of autocorrelation turned out to be significant and the highest $r(1) = 0.88$.

Modeling the trend of time series

It was found out that the time series under consideration contains a near-linear trend. Therefore, the general form of the additive model of the time series under investigation can be represented in the following form:

$$Y_t = T + E_t, \quad (3)$$

where T is the trend value, and E_t is the error, i.e. deviation of the actual values of the series from the trend.

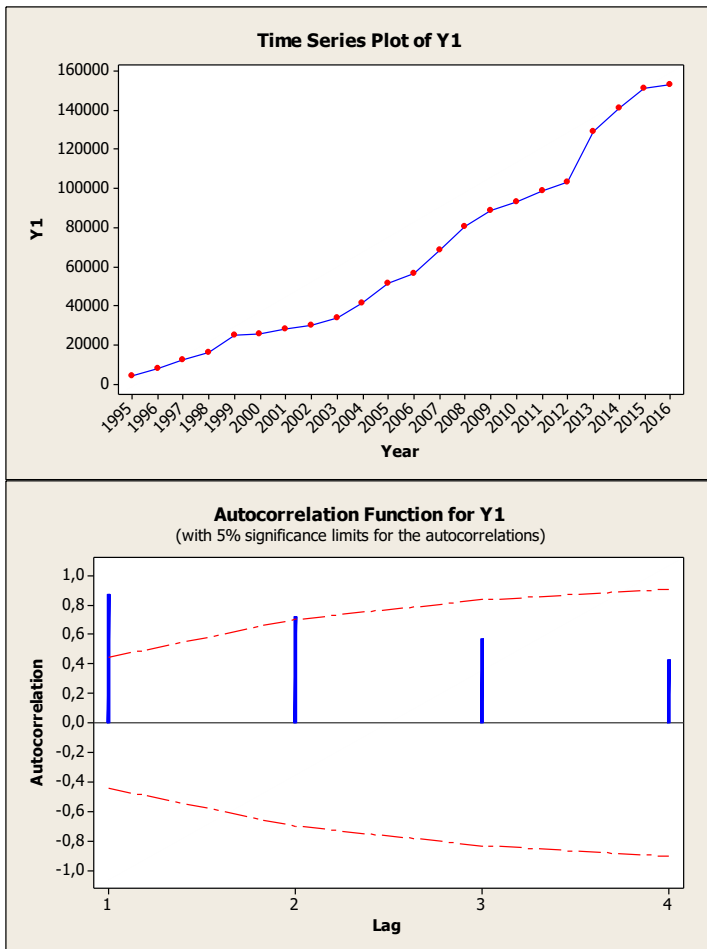
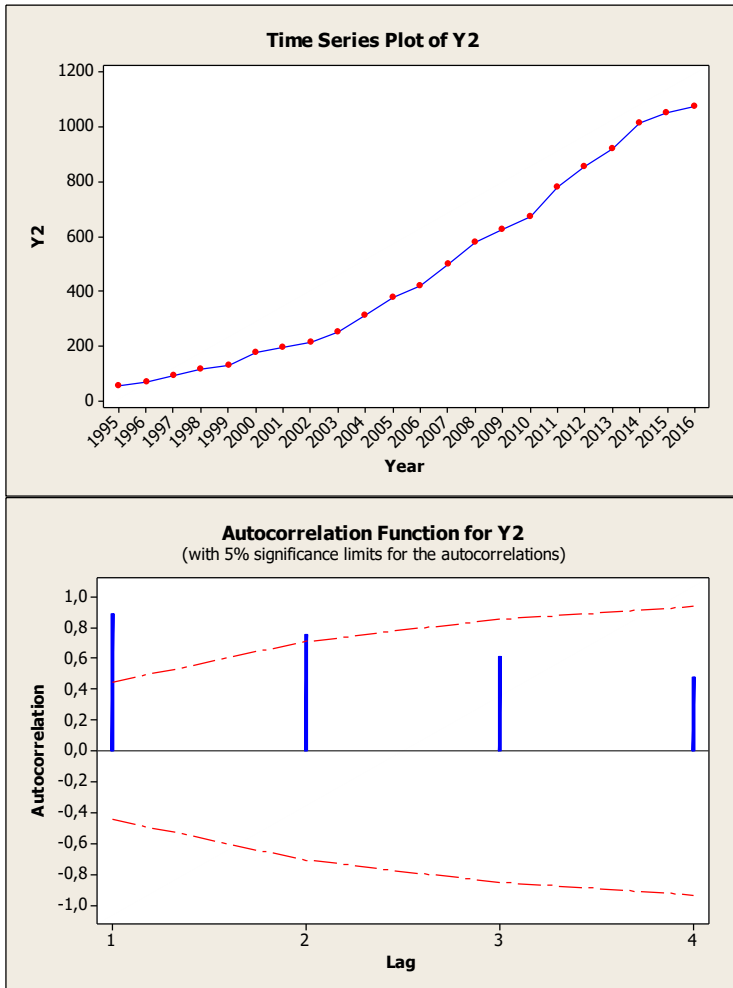

Fig.2. Time series of Y_1

Fig.3. Autocorrelation Function: Y_1

Lag	ACF	T	LBQ
1	0,866146	4,06	18,86
2	0,715317	2,12	32,37
3	0,565896	1,41	41,27
4	0,427830	0,98	46,64

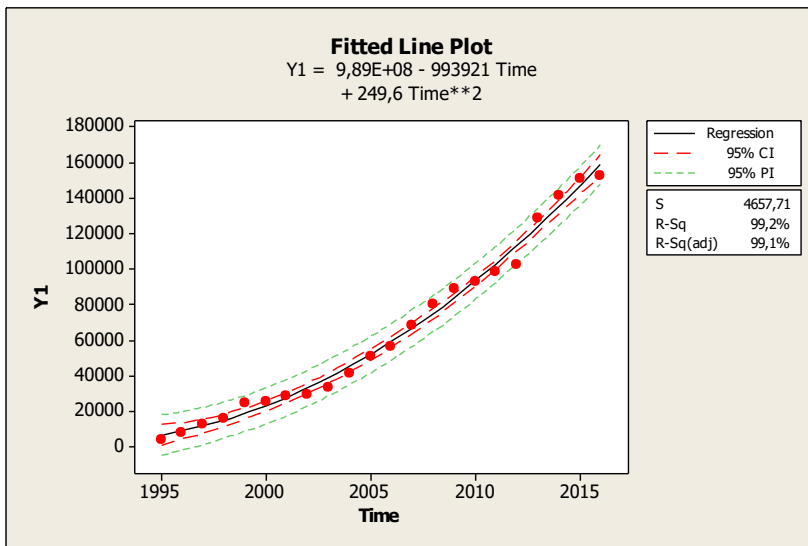
Fig.4. Time series of Y_2 Fig.5. Autocorrelation Function: Y_2

Lag	ACF	T	LBQ
1	0,881949	4,14	19,56
2	0,749849	2,20	34,40
3	0,610079	1,49	44,74
4	0,474428	1,06	51,35

The construction of functions characterizing the dependence of the values of the series under study on time is the main way of modeling the trend of the time series. For the construction of trends, linear and continuous trend models are used.

The adjusted determination coefficient for the linear model turned out to be quite high, more than 0.75, which indicates a strong approximation (it is generally considered sufficient) for the quality of the model $R^2 = 0.75$. Therefore, it is desirable to use these models for the forecast, since it can prove to be reliable.

Linear models for the average monthly nominal wage and per capita income are as follows:

Fig.6. Residual Plots for Y_1

Polynomial Regression Analysis: Y_1 versus Time

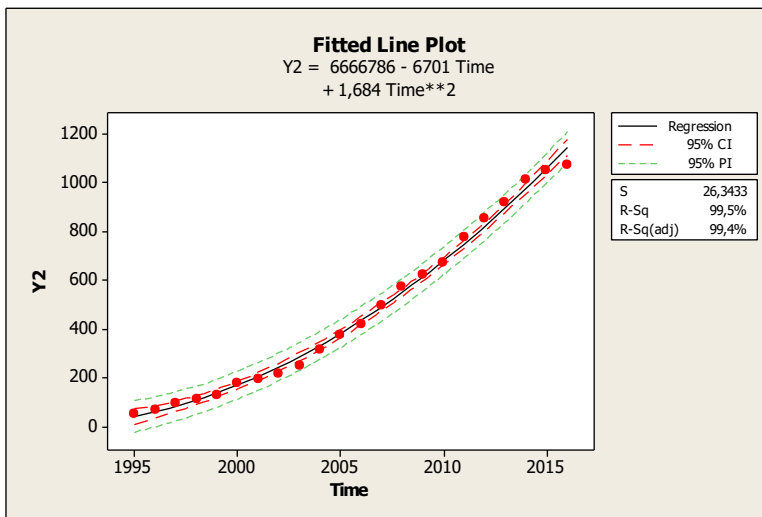
The regression equation is

$$Y1 = 9,89E+08 - 993921 \text{ Time} + 249,6 \text{ Time}^2$$

$$S = 4657671 \quad K\text{-Ый} = 9962\% \quad K\text{-Ый}(\phi\text{BO}) = 9961\%$$

Analysis of Variance

	F	P
Regression	1115	0,000

Polynomial Regression Analysis: Y_2 versus Time

The regression equation is

$$Y2 = 6666786 - 6701 \text{ Time} + 1,684 \text{ Time}^2$$

$$S = 26,3433 \quad R\text{-Sq} = 99,5\% \quad R\text{-Sq}(\text{adj}) = 99,4\%$$

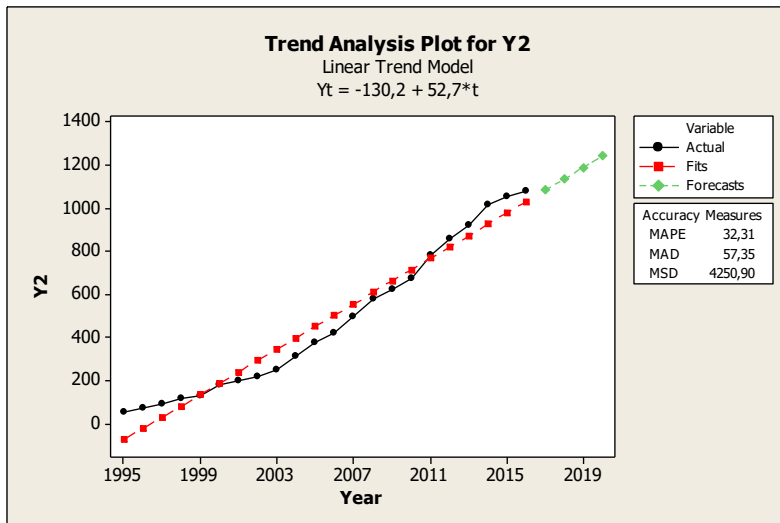
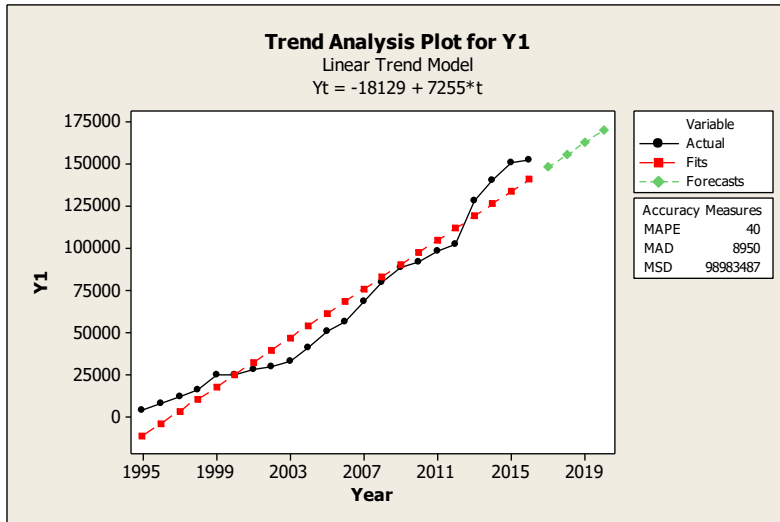
Analysis of Variance

F P

Regression 1832,85 0,000

Having constructed polynomial models, we obtained that for all trend models the corrected determination coefficient is significantly high ($R^2 = 0.95$).

Analyzing the remains, they revealed that all prerequisites for regression analysis are met. Therefore, we can conclude that the theoretical values are close to the actual values.

You can see that the forecast values do not match the actual values. However, the forecast caught the trend of further development. You cannot build a model that has the same forecast as the actual data. This is due to the fact that the investigated indicator is annually affected by many external factors.

Conclusions

To conclude with, we can state that two models were constructed, during the study of the dynamics of the main indicators.

In dynamics, there was a change in the trend for the period from 1995 to 2016, which was caused by the instability of Artsakh's economy. After checked the structural stability of the investigated indicators, it has been found out that it is necessary to build a piecewise-continuous model. Therefore, polynomial models were constructed. The models approximate the investigated indicators fairly well.

Making predictions for the best models led us to the idea that all the models constructed guessed the development trend. However, the predicted values do not coincide with the actual ones.

Summing up, we can say that it is very difficult to predict the behavior of the indicators under study, since external factors influence economic indicators as well.

References

1. Бокс Дж. Дженкинс Г. Анализ временных рядов, прогноз и управление. М.: Изд-во Мир, 1974.
2. Ayvazyan S.A., Mkhitarian V.S. Applied Statistics and the Basics of Econometrics 1998. 1022 p.
3. Barsky A. Neural networks: recognition, management, decision-making. 2004, 176 c.
4. Box G. & Jenkins G.. Time series analysis, forecasting and control, Holden-Day, San Francisco, California. (1970)
5. Dougherty K. Introduction to Econometrics. M.: 2009, 465 p.
6. Factor, discriminant and cluster analysis: Trans. from the English / J.-O. Kim, Ch.W. Muller, W. R. Klecka and others; Ed. I.S. Yenyukova. Moscow: Finance and Statistics, 1989, 215 p.
7. Kuznetsov Yu..N., Kuzubov V.I.Voloshchenko A.B. Mathematical programming. Moscow: Higher Education. school, 1980 302p.
8. www.stat-nkr.am

Հոդվածը տպագրության են նրաշխափորել խմբագրական կոլեգիայի անդամներ, տ.գ.թ., դոցենտ Շ.Շ. Ասրյանը և ֆ-մ.գ.թ., դոցենտ Գ.Հ.Սահակյանը:

ՀՏԴ 519.7

էկոնոմետրիկա

Ժամեն ԶԱՔԱՐՅԱՆ

ԱրՊՀ., կիրառական մաթեմատիկայի և ինֆորմատիկայի ամբիոնի
ավագ դասախոս

E-mail: O-Zhasmen@yandex.ru

ՀՆԱ-ի և ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏՆԵՐԻ ՓՈԽԿԱՊՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԿՈՌԵԼՅԱՅԻՈՆ-ՌԵԳՐԵՍԻՍԻՈՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ցանկացած երկրի տնտեսական կյանքը բնութագրվում է համախառն ներքին արդյունքով, որը, չնայած ունեցած բազում թերություններին, եղել և մնում է երկրի տնտեսական զարգացումը բնութագրող կարևորագույն ցուցանիշը: Հաշվի առնելով նշված հանգամանքը՝ հողվածում ներկայացվել է ՀՆԱ-ի և տնտեսության հիմնական ոլորտների միջև առկա փոխկապվածությունը, ի հայտ են բերվել ՀՆԱ-ի և ոլորտների, ինչպես նաև առանձին ոլորտների՝ իրար վրա ունեցած ազդեցության քանակական տվյալները՝ իրականացնելով կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն վերլուծություն:

Բանալի բառեր՝ կոռելյացիա, ռեգրեսիա, վերլուծություն, ցուցանիշներ, գործոններ, ազդեցություն, գործակից, ՀՆԱ, վերջնական արդյունք, կապի խտություն:

Ж. Захарян

КОРРЕЛЯЦИОННО-РЕГРЕССИОННЫЙ АНАЛИЗ ВЗАИМОСВЯЗИ ВВП И ОСНОВНЫХ ОТРАСЛЕЙ ЭКОНОМИКИ

Экономическая жизнь любой страны характеризуется валовым внутренним продуктом, который, несмотря на многочисленные недостатки, был и остается важнейшим показателем, характеризующим экономическое развитие страны. Учитывая указанное обстоятельство, в статье представлена взаимосвязь ВВП и основных отраслей экономики, выявлены количественные данные влияния ВВП и отраслей, а также влияния друг на друга отдельных отраслей при помощи корреляционно-регрессионного анализа.

Ключевые слова: корреляция, регрессия, анализ, показатели, факторы, влияние, коэффициент, ВВП, конечный продукт, теснота связи.

Zh. Zakarian

CORRELATION AND REGRESSION ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN GDP AND THE MAIN SECTORS OF THE ECONOMY

The economic life of any country is characterized by gross domestic product, which, despite all its many shortcomings, has been and remains the most important indicator of the country's economic development. Given this circumstance, the article presents the relationship of GDP and the main sectors of the economy, identified quantitative data on the impact of GDP and sectors, as well as the impact on each other by individual sectors using correlation and regression analysis.

Keywords: correlation, regression, analysis, indicators, factors, influence, coefficient, GDP, final product, closeness or/ of the connection.

Կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն վերլուծությունը տնտեսական գործունեության ստոխաստիկ մոդելավորման դասական մեթոդ է: Այն ուսումնասիրում է տնտեսական գործունեության ցուցանիշների փոխկապվածությունը, երբ նրանց միջև կախվածությունը խիստ ֆունկցիոնալ չէ և խեղաթյուրված է կողմնակի պատահական գործոնների ազդեցությամբ: Կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն վերլուծության ընթացքում կառուցում են տնտեսական գործունեության կոռելյացիոն և ռեգրեսիոն տարբեր մոդելներ: Այդ մոդելներում առանձնացնում են գործոնային և արդյունքային ցուցանիշներ:

Կոռելյացիոն վերլուծության արդյունքում հնարավորություն ենք ունենում չափել ընտրված փոփոխականների միջև կապի խտությունը և գնահատել այն գործոնները, որոնք իրենց ամենամեծ ազդեցությունն են թողնում արդյունքային ցուցանիշի վրա:

Ռեգրեսիոն վերլուծությունը նախատեսված է մոդելի տեսակի և կապի ձևի ընտրության համար, որը հնարավորություն է տալիս որոշելու կախյալ գործոնի հաշվարկային արժեքները:

Վերլուծության համար անհրաժեշտություն է առաջանում հաշվարկել մի քանի ցուցանիշ, որոնցից են կոռելյացիայի գործակիցը, Ստյուդենտի t-չափանիշը անկախության աստիճանների տվյալ քանակի դեպքում, դետերմինացիայի գործակիցը, ապրոքսիմացիայի միջին սխալը:

Կոռելյացիայի գործակիցը հաշվարկում ենք հետևյալ բանաձևով.

$$r = \frac{\sum_{i=1}^n y_i x_i - n \bar{y} \bar{x}}{\sqrt{(\sum_{i=1}^n x_i^2 - n \bar{x}^2)(\sum_{i=1}^n y_i^2 - n \bar{y}^2)}}; \text{որտեղ } -1 \leq r \leq 1 \quad [3]:$$

Գործակիցը ներկայացնում է 2 փոփոխականների միջև գոյություն ունեցող կապը: Կապի որոշման համար օգտագործվում է Չեդոկի սանդղակը: Ըստ սահմանված սանդղակի՝ եթե գործակիցը գտնվում է (0.1;0.3) միջակայքում, ապա կապը թույլ է, (0.3;0.5)՝ չափավոր, (0.5;0.7)՝ նկատելի, (0.7;0.9)՝ բարձր, (0.9;1)՝ շատ բարձր:

Ստյուդենտի t-չափանիշի հիման վրա ստուգվում է կոռելյացիայի գործակցի նշանակությունը: Չափանիշը հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով.

$$t_p = \sqrt{\frac{r^2}{1-r^2}} (n-2) = \frac{|r|}{\sqrt{1-r^2}} \sqrt{n-2} \quad [2],$$

որտեղ r-կոռելյացիայի գործակիցն է, n-դիտարկումների քանակը:

Եթե $t_p > t_{kp}$, ապա հատկանիշների կախվածությունը վիճակագրորեն նշանակալից է, հակառակ դեպքում՝ ոչ նշանակալից:

Դետերմինացիայի գործակիցը հաշվարկվում է $d = r^2$ բանաձևով, որը ցույց է տալիս, թե քանի %-ով է արդյունքային ցուցանիշը կախված ուսումնասիրվող գործոնից:

Ապրոքսիմացիայի միջին սխալը հաշվարկային և փաստացի արժեքների միջին շեղումն է, որը ներկայացնում է ընտրված մոդելի որակը: Այն հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով.

$$\bar{A} = \frac{\sum |y_i - y_x| : y_i}{n} * 100\%,$$

որտեղ y_x հաշվարկային արժեքն է: Եթե ապրոքսիմացիայի միջին սխալը 7%-ից փոքր է, ապա հավասարման մոդելը հաջող է ընտրված:

Կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն վերլուծությունը կարևոր նշանակություն ունի տնտեսության մեջ տարբեր երևույթների բնութագրման և իրար վրա ազդող գործոնների միջև կապի հայտնաբերման համար: Ուստի կարևոր ենք համարում իրականացնել կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն վերլուծություն տնտեսական աճը բնութագրող հիմնական ցուցանիշի՝ ՀՆԱ-ի և տնտեսության հիմնական ոլորտներում արտադրված վերջնական արդյունքների, ինչպես նաև առանձին ոլորտների միջև փոխկապվածություն բացահայտելու համար: Վերլուծության համար անհրաժեշտ են որոշ ելակետային տվյալներ, որոնք ներկայացված են աղյուսակ 1-ում, ընդ որում՝

- Y-համախառն ներքին արդյունք,
- X₁-արդյունաբերություն ոլորտում արտադրված վերջնական արդյունք,
- X₂-գյուղատնտեսություն ոլորտում արտադրված վերջնական արդյունք,
- X₃-շինարարություն ոլորտում արտադրված վերջնական արդյունք,
- X₄-առևտրի և ծառայությունների ոլորտում արտադրված վերջնական արդյունք:

Աղյուսակ 1. ՀՆԱ-ի և տնտեսության հիմնական ոլորտներում արտադրված վերջնական արդյունքները ԱՀ-ում /մլն դրամ/ [4]

Տարի	Y	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄
2008	87 148.1	12 076.9	14 005.0	8 585.7	47 084.9
2009	102 338.7	16 788.7	14 179.2	11 343.7	54 983.7
2010	118 187.2	20 353.5	13 296.1	14 637.3	65 059.6
2011	135 498.5	21 980.8	17 307.2	14 885.0	77 763.0
2012	150 015.7	20 393.6	21 742.2	13 092.5	91 825.6
2013	168 563.6	22 455.0	23 883.4	15 477.2	105 796.0
2014	188 840.3	31 786.8	24 889.2	27 354.2	102 764.4
2015	209 345.7	34 361.8	27 925.1	27 749.0	118 938.2
2016	229 651.6	38 701.2	30 302.5	26 437.2	135 485.8
2017	272 070.8	67 873.0	33 539.2	26 640.2	143 931.0

Վերլուծելով աղյուսակ 1-ում ներկայացված տվյալները՝ կարող ենք եզրակացնել, որ վերջին 10 տարվա կտրվածքով ՀՆԱ-ն ունեցել է աճի կայուն տեմպեր՝ նշված ժամանակահատվածում ապահովելով 10.4% միջին հավելաճի տեմպ: Արդյունաբերության ոլորտում արտադրված վերջնական արդյունքները 2008-2017թթ. ընթացքում ևս աճել են՝ փոքր-ինչ նվազելով 2012թ., սակայն 2017թ. արտադրանքը աճել է 2008թ.-ի համեմատ մոտ 5.6 անգամ: 2017թ. արդյունաբերությունը ապահովել է 75.4%-ի անվանական արտահայտությամբ հավելաճի տեմպ 2016թ.-ի համեմատ, ինչը հիմնականում ապահովվել է <<Հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի կառավարում>> ճյուղում 3.1 անգամ աճի շնորհիվ: Գյուղատնտեսությունը, հանդիսանալով ռազմավարական նշանակություն ունեցող ոլորտ ԱՀ-ի համար, ևս ապահովում է հավելաճի բարձր տեմպեր՝ 2017թ.-ին 2016թ.-ի համեմատ աճելով 10.7%-ով անվանական արտահայտությամբ, իսկ 2008թ.-ի համեմատ՝ 2.4 անգամ: Ոլորտի զարգացման համար ընդունվել է նաև ԱՀ գյուղատնտեսության զարգացման հայեցակարգ: Հայեցակարգը նպատակ ունի իրատեսորեն գնահատել գյուղատնտեսության հիմնախնդիրները, սահմանել գյուղատնտեսության զարգացման հեռանկարային նպատակները, հստակեցնել կենսագործման հիմնական ուղղություններն ու միջոցները, մասնավորապես գյուղացիական տնտեսություններին պետական աջակցության տրամադրման պայմանները, մեխանիզմներն ու գործիքակազմը: Շինարարության ոլորտում բուռն վերելք է նկատվում 2014թ.-ից, երբ նախորդ տարվա համեմատ նրա ծավալները աճել են 1.8 անգամ, սակայն 2016թ.-ից ծավալները սկսել են նվազել՝ պայմանավորված ապրիլյան քառօրյա պատերազմով: 2017թ.-ի շինարարության ծավալները գերազանցել են 2008թ.-ի ծավալները 3.1 անգամ: Առևտրի և ծառայությունների ճյուղում 2017թ.-ի աճը 2008թ.-ի համեմատ կազմել է 205.7%, իսկ 2016թ.-ի համեմատ՝ 6.2%:

Աղյուսակ 1-ի տվյալներից փորձենք ներկայացնել, թե ինչպես են քննարկվող ոլորտների արդյունքները իրենց ազդեցությունը ունենում ՀՆԱ-ի, ինչպես նաև միմյանց վրա: Դրա համար մեզ անհրաժեշտ է հաշվարկել զույգային կոռելյացիայի և ռեգրեսիայի գործակիցները: Դրա համար օգտվում ենք հետևյալ բանաձևերից.

- $r_{yx_i} = \frac{y\bar{x}_i - \bar{y} \cdot \bar{x}_i}{\sigma_y \cdot \sigma_{x_i}}$, որտեղ r_{yx_i} -ը՝ y-ի և x_i -երի միջև զույգային կոռելյացիայի գործակիցն է,
- $r_{x_i x_j} = \frac{x_i \bar{x}_j - \bar{x}_i \cdot \bar{x}_j}{\sigma_{x_i} \cdot \sigma_{x_j}}$, որտեղ $r_{x_i x_j}$ -ը՝ ոլորտների վերջնական արդյունքների միջև զույգային կոռելյացիայի գործակիցներն են,
- $dy_{x_i} = (r_{yx_i})^2 * 100\%$, որը y-ի և x_i -երի միջև զույգային ռեգրեսիայի գործակիցն է,
- $dx_i x_j = (r_{x_i x_j})^2 * 100\%$, որը ոլորտների վերջնական արդյունքների միջև զույգային ռեգրեսիայի գործակիցներն են [1]:

Ըստ ներկայացված բանաձևերի կատարելով հաշվարկներ՝ ստանում ենք աղյուսակ 2-ում և 3-ում ստացված արդյունքները:

Աղյուսակ 2. y -ի և x_i -երի միջև կոռելյացիայի գործակիցները

	Y	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄
Y	1				
X ₁	0.925105	1			
X ₂	0.97899498	0.8589218	1		
X ₃	0.8954532	0.7812158	0.86029527	1	
X ₄	0.98392937	0.8524784	0.98385259	0.8626937	1

Աղյուսակ 3. y -ի և x_i -երի միջև ռեգրեսիայի գործակիցները

	Y	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄
Y	1				
X ₁	0.85581926	1			
X ₂	0.95843117	0.7377466	1		
X ₃	0.80183643	0.6102981	0.74010796	1	
X ₄	0.968117	0.7267194	0.96796592	0.7442404	1

Ինչպես երևում է աղյուսակի 2-ի արդյունքներից, կոռելյացիայի գործակիցները ՀՆԱ-ի և դիտարկվող ոլորտների վերջնական արդյունքների միջև շատ բարձր են ըստ Չեդոկի սանդղակի: Քննարկված գործակիցների մեջ նվազագույն գործակիցը շինարարությանն է, որը կազմել է 0.895, ինչը ևս բավականին բարձր ցուցանիշ է: Դրա ռեգրեսիայի գործակիցը ևս նվազագույնն է հաշվարկվածների մեջ՝ 0.802 (աղյուսակ 3): Փաստորեն ստացվում է, որ ՀՆԱ ցուցանիշի ձևավորման վրա շինարարությունը ունենում է 80.1%-ի ազդեցություն, արդյունաբերությունը՝ 85.6%, գյուղատնտեսությունը՝ 95.8%, իսկ առևտուրը և ծառայությունները՝ 96.8%: Բարձր է նաև ոլորտների միջև կապը, ինչի մասին վկայում են աղյուսակ 2-ում ներկայացված հաշվարկման արդյունքները: Ամենամեծ փոխկապվածությունը նկատվել է առևտրի և ծառայությունների ու գյուղատնտեսության միջև, ինչը կարելի է բացատրել գյուղատնտեսական արտադրանքի բարձր իրացվելիությամբ, ինչը նաև իր դրական ազդեցությունն է ունենում ֆինանսական համակարգի վրա՝ ապահովելով կայուն ֆինանսական ներհոսք:

Հաշվարկների արդյունքում պարզում ենք նաև, որ ընդհանուր կոռելյացիայի գործակիցը կազմում է 0.999981671, իսկ ընդհանուր ռեգրեսիայի գործակիցը՝ 0.999963341, ինչը վկայում է նրա մասին, որ ՀՆԱ-ի վրա 99.9%-ից էլ ավելի իրենց ազդեցությունն են ունենում վերը քննարկված գործոնները, իսկ մնացած շատ չնչին մասը այլ գործոններ են:

Իրականացրել ենք նաև ՀՆԱ-ի և առանձին ոլորտների միջև փոխկապվածության ուսումնասիրության ավելի խորը վերլուծություն՝ գտնելով նրանց միջև կախվածության գործակիցները: Կատարված հաշվարկների արդյունքները ներկայացված են աղյուսակ 4, 5, 6, 7-ում:

Աղյուսակ 4. Y -ի և x_i -ի կախվածության գործակիցները

Կոռելյացիայի գործակիցը (r)	0.925
Հատկանիշների միջև կապը	Ուղիղ
Կապի խտությունը (ուժը) ըստ Չեդոկի սանդղակի	Շատ բարձր
Անկախության աստիճանների քանակը (f)	8
Ստյուդենտի t-չափանիշը	6.891
Ստյուդենտի t-չափանիշը անկախության աստիճանների տվյալ քանակի դեպքում	2.306
Հատկանիշների կախվածությունը	Վիճակագրորեն նշանակալից
Գծային ռեգրեսիայի հավասարումը	$Y=68426.05789+3.4082 \cdot x$
Դետերմինացիայի գործակիցը (r^2)	0.856
Ապրոքսիմացիայի միջին սխալը	13.4%

Աղյուսակ 5. Y-ի և x₂-ի կախվածության գործակիցները

Կոռելյացիայի գործակիցը (r)	0.979
Հատկանիշների միջև կապը	Ուղիղ
Կապի խտությունը (ուժը) ըստ Չեդոկի սանդղակի	Շատ բարձր
Անկախության աստիճանների քանակը (f)	8
Ստյուդենտի t-չափանիշը	13.581
Ստյուդենտի t-չափանիշը անկախության աստիճանների տվյալ քանակի դեպքում	2.306
Հատկանիշների կախվածությունը	Վիճակագրորեն նշանակալից
Գծային ռեգրեսիայի հավասարումը	$Y=-10520.59711+7.99237 \cdot x$
Դետերմինացիայի գործակիցը (r^2)	0.958
Ապրոքսիմացիայի միջին սխալը	6.5%

Աղյուսակ 6. Y-ի և x₃-ի կախվածության գործակիցները

Կոռելյացիայի գործակիցը (r)	0.895
Հատկանիշների միջև կապը	Ուղիղ
Կապի խտությունը (ուժը) ըստ Չեդոկի սանդղակի	Բարձր
Անկախության աստիճանների քանակը (f)	8
Ստյուդենտի t-չափանիշը	5.690
Ստյուդենտի t-չափանիշը անկախության աստիճանների տվյալ քանակի դեպքում	2.306
Հատկանիշների կախվածությունը	Վիճակագրորեն նշանակալից
Գծային ռեգրեսիայի հավասարումը	$Y=35091.17753+7.0393 \cdot x$
Դետերմինացիայի գործակիցը (r^2)	0.802
Ապրոքսիմացիայի միջին սխալը	12.4%

Աղյուսակ 7. Y-ի և x₄-ի կախվածության գործակիցները

Կոռելյացիայի գործակիցը (r)	0.984
Հատկանիշների միջև կապը	Ուղիղ
Կապի խտությունը (ուժը) ըստ Չեդոկի	Շատ բարձր

սանդղակի	
Անկախության աստիճանների քանակը (f)	8
Ստյուդենտի t-չափանիշը	15.586
Ստյուդենտի t-չափանիշը անկախության աստիճանների տվյալ քանակի դեպքում	2.306
Հատկանիշների կախվածությունը	Վիճակագրորեն նշանակալից
Գծային ռեգրեսիայի հավասարումը	$Y=508.49797+1.75553 \cdot x$
Դետերմինացիայի գործակիցը (r^2)	0.968
Ապրոքսիմացիայի միջին սխալը	4.7%

Ըստ ստացված արդյունքների՝ ևս մեկ անգամ ապացուցում ենք, որ բոլոր գործոնների ազդեցությունը ՀՆԱ-ի վրա վիճակագրորեն նշանակալից է, և կապի խտությունը ունի շատ բարձր ցուցանիշներ: Եթե հաշվի առնենք նաև ապրոքսիմացիայի միջին սխալի արժեքի տվյալները, ապա կարող ենք ասել, որ ներկայացվածներում ամենահաջող ընտրված մոդելներ են ՀՆԱ-ի և գյուղատնտեսության, ՀՆԱ-ի և առևտրի ու ծառայությունների միջև փոխկապվածությունը, որոնք ապրոքսիմացիայի միջին սխալները կազմում են համապատասխանաբար 6.5% և 4.7%: Դիտարկված բոլոր ցուցանիշների միջև կապը ուղիղ է, ինչը նշանակում է, որ մեկի աճի դեպքում մյուսը ևս աճում է, և հակառակը. մեկի նվազման դեպքում մյուսը ևս նվազում է: Սակայն մեկ ոլորտի բասացական աճի տեմպը միշտ չի վկայում նաև ՀՆԱ-ի աճի տեմպի բացասական լինելու մասին, քանի որ մեկ ոլորտի աճը կարողանում է փակել մյուսի բացասական ազդեցությունը, ինչն էլ հաճախ նկատվում է Արցախի Հանրապետության տնտեսության մակարդակով:

Այսպիսով՝ կատարված վերլուծության արդյունքում փորձել ենք ներկայացնել արդյունքային ցուցանիշի՝ ՀՆԱ-ի վրա գործոնային ցուցանիշների ազդեցության քանական պատկերը, վերհանել մեծ ազդեցություն ունեցող ոլորտները, ինչպես նաև նմանատիպ փոխկապվածություն ենք դիտարկել քննարկվող ոլորտների միջև: Արդյունքում կարող ենք փաստել, որ ՀՆԱ-ի վրա դիտարկված բոլոր ոլորտները ունենում են մեծ ազդեցություն, նրանց մեջ ամենաքիչ, սակայն, միևնույն ժամանակ նաև մեծ ազդեցություն ունեցող ոլորտներից է շինարարությունը, որը աճի անկայուն տեմպեր է ունեցել: Արցախի Հանրապետությունը ի սկզբանե ագրարային ուղղվածություն ունեցող երկիր է: Մինչև հիմա էլ գյուղատնտեսության ճյուղը ռազմավարական է Արցախում երկարաժամկետ տնտեսական աճի ապահովման գործում, ինչի վառ ապացույցն են նաև կատարված վերլուծության արդյունքները:

Գրականություն

- 1- Բայադյան Ա.Հ., Ֆինանսական վերլուծություն, Եր., 2013, էջ 132-133:
- 2- Потемкина Н.С., Математические методы исследования экономики, Юнита 1, стр. 56-57
- 3- Хемди А. Таха, Введение в исследование операций, 2005, стр. 545
- 4- www.stat-nkr.am

Հոդվածը տպագրության են նրաշխարհում խմբագրական կոլեգիայի անդամներ, տ.գ.թ., դոցենտ Շ.Շ. Ասրյանը և ֆ-մ.գ.թ., դոցենտ Գ.Հ.Սահակյանը::

Շուշան ԶԻՐՈՅԱՆ

ՀՊՏՀ, կոմերցիայի և բիզնեսի կազմակերպման ամբիոնի ասպիրանտ

ԵՐԿՐԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ, ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՂ ԴԵՐԸ

Տնտեսական զարգացման մեջ պետության դերը և դրա կարգավորման գործիքներն ընտրելուց առաջ նախ պետք է ուսումնասիրել այն բոլոր նախադրյալները, որն ունի տվյալ երկիրը, վերլուծել զարգացման հեռանկարները, մշակել հստակ մեխանիզմներ, որոնք երկրի համար կապահովեն դինամիկ աճ: Զարգացող երկրների տնտեսության աճի հիմնական հնարավորությունները ուսումնասիրելու նպատակով այս հոդվածում քննարկել ենք կառուցվածքային փոփոխությունների կարևորությունը, երկրի ազգային հնարավորությունները և դրա բարելավման հնարավորությունները, ինչպես նաև պետության դերի կարևորությունը և մասնակցության ձևը՝ տնտեսական զարգացում ապահովելու գործընթացում:

Բանալի բառեր- ազգային հնարավորություններ, ենթակառուցվածքներ, տնտեսական զարգացում, արդյունաբերություն, զարգացող երկրներ, պետության դեր, կառուցվածքային փոփոխություններ:

Ш. Зироян

РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ, СТРУКТУРНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ И РЕГУЛИРУЮЩАЯ РОЛЬ ГОСУДАРСТВА

Прежде чем выбрать роль государства в экономическом развитии и инструменты его урегулирования, государство должно изучить все имеющиеся предпосылки, проанализировать перспективы развития, разработать четкий механизм, который обеспечит динамичный рост страны. В этой статье мы обсудили важность структурных изменений национальных возможностей страны, а так же важную роль государства в процессе экономического развития.

Ключевые слова: потенциал страны, инфраструктура, экономическое развитие, промышленность, развивающиеся страны, роль государства, структурные изменения.

Sh. Ziroyan

**DEVELOPMENT OF ECONOMY OF THE COUNTRY,
STRUCTURAL CHANGES AND THE REGULATORY ROLE OF
THE STATE**

Before choosing the role of government in the developing of economy and instruments of its regulation we should study all the preconditions that the country has, analyze the development prospects, develop clear mechanisms that will ensure dynamic growth for the country. In this article we have discussed the importance of structural changes, endowments of the country and opportunities for its improvement, as well as the importance and role of the state in the process of economic development.

Key words: Endowments, infrastructures, economic development, industry, developing countries, the role of the state, structural changes.

Տնտեսական կարգավորման մեխանիզմներ ընտրելիս նախ կարևոր է հասկանալ, թե առևտրի որ քաղաքականություններն ու գործոններ են հնարավորություն տալիս որոշ երկրների հասնելու կայուն և ընդգրկուն աճի, և որոնք են հանդիսանում ձախողման պատճառ: Տնտեսական զարգացման հենց կենտրոնում գտնվող այս հարցին պատասխանելու համար սկսենք այն դիտարկումից, որ ամբողջ պատմության ընթացքում տնտեսությունը շարժվել է գյուղատնտեսական տնտեսությունից դեպի արդյունաբերություն, այդուհետ ծանր արդյունաբերություն, բարձր տեխնոլոգիաների արդյունաբերություն և վերջապես հետինդուստրիալ փուլ: Այս զարգացումը թույլ է տալիս մեկնաբանելու տնտեսական զարգացումը որպես.

ա) շարունակական տեխնիկական նորարարության գործընթաց, որը բերում է որակապես բարելավված և ավելի ցածր ինքնարժեքով ապրանքների արտադրության,

բ) արդյունաբերական նորարարության և կառուցվածքային փոփոխությունների դինամիկ գործընթաց՝ նոր և տարբեր արտադրանքների շարունակական արտադրությամբ:

Երկրի կառուցվածքային առանձնահատկությունները պետք է լինի առաջին հարցադրումը՝ տնտեսական զարգացման մոդել մշակելիս: Կարևոր է հաշվի առնել, որ զարգացման տարբեր մակարդակներում գտնվող երկրները ունեն տարբեր տնտեսական կառուցվածքներ՝ ելնելով իրենց տարբեր ազգային հնարավորություններից: Տնտեսության հիմնային ազգային հնարավորությունները յուրաքանչյուր տրված ժամանակատվածում՝ բնութագրում են բյուջեի մակարդակը և հարաբերական գործունային գները՝ երկու կարևոր տնտեսական չափորոշիչներ՝ յուրաքանչյուրը՝ տրված ժամանակահատվածի համար:

Աճի դինամիկայի վերլուծությունը պետք է սկսել տնտեսության ազգային հնարավորությունների ուսումնասիրումից և գնահատումից: Ազգային հնարավորություններ են համարվում երկրի հողը /կամ ռեսուրսները/, աշխատուժը և կապիտալը /ֆիզիկական և մարդկային/: Մյուս կողմից հիմնական ազգային հնարավորություններն են, որոնք կազմակերպությունները կարող են օգտագործել արտադրության համար: Հայեցակարգային առումով հարկ է ավելացնել նաև ենթակառուցվածքները՝ որպես տնտեսության ազգային

հնարավորությունների ևս մեկ բաղկացուցիչ¹: Ենթակառուցվածքները կարող են լինել կոշտ և փափուկ /շոշափելի և ոչ շոշափելի/: Կոշտ ենթակառուցվածքների օրինակներ են հանդիսանում ճանապարհները, նավահանգստային հարմարավորությունները, օդանավակայանը, տեղեկումնիկացիոն համակարգերը և այլ հասարակական ծառայություններ: Փափուկ ենթակառուցվածքները բաղկացած են ինստիտուտներից / օրինակ՝ կարգավորող, քաղաքական, պաշտպանական, վերահսկողական և այլն/, օրենքներն ու կարգավորումները, սոցիալական կապիտալը, մշակույթը արժեհամակարգը և այլն: Ենթակառուցվածքների այս երկու տեսակներն էլ կարևոր են տեղական կազմակերպությունների կենսունակության համար: Դրանք ազդում են ընկերությունների գործառնական ծախսերի և ներդրումներից ստացվող կամուտների մարջինալ տոկոսի վրա:

Քանի որ արդյունաբերական կառուցվածքը տնտեսության ազգային հնարավորությունների համար էնդոգեն գործոն է, զարգացող երկրներում այն բարելավելու համար պետք է առաջին հերթին բարելավել ազգային հնարավորությունների կառուցվածքը, մասնավորապես ֆիզիկական և մարդկային կապիտալը²: Օրինակ՝ զարգացող երկրները կարող են բարելավվել՝ մեծացնելով իրենց հարաբերական մասնաբաժինը մարդկային կապիտալում: Սա անելու լավագույն տարբերակը զարգացող երկրներում արդյունաբերության զարգացումն ու նոր տեխնոլոգիաների /որոնք համահունչ կլինեն իրենց համեմատական առավելություններին և տնտեսական զարգացման մակարդակի հետ/ ներգրավումն է: Երբ ֆիրման ընտրում է արդյունաբերության ոլորտը և համապատասխան տեխնոլոգիաները, համաձայն տեղական ազգային հնարավորությունների համեմատական առավելությունների, տնտեսությունը ամենամրցակցայինն է³: Քանի որ արդյունաբերություններն ու կազմակերպությունները աճում են, նրանք զբաղեցնում են ավելի մեծ շուկայի մասնաբաժիններ և ստեղծում են հնարավոր ամենամեծ արդյունքը /ավելցուկը/՝ շահույթի կամ աշխատավարձի տեսքով: Այս վերամիավորված ավելցուկներն էլ բերում են հնարավոր ամենամեծ եկամուտը: Քանի որ կապիտալը դառնում է ավելի առատ և հետևաբար ավելի էժան, սկսվում է ավելի կապիտալախնտենսիվ /կապիտալահենք/ ապրանքների արտադրությունը՝ աշխատահենք ապրանքների արտադրության փոխարեն: Այս գործընթացը ձևավորում է հավերժական արդյունաբերական V-աձև դինամիկան, այսպես կոչված «թռչող սագեր» տնտեսական զարգացման օրինակը⁴: Որպեսզի կազմակերպությունները հետևեն տնտեսության մրցակցային առավելություններին իրենց արդյունաբերության և տեխնոլոգիաների ընտրության հարցում վերոնշյալ ձևով, անհրաժեշտ է գնային համակարգ, ըստ որի գների հարաբերական գործոնը արտահայտում է ազգային հնարավորությունների հարաբերական առատությունը: Միայն մրցակցային շուկան կարող է ունենալ նման գնագոյացման համակարգ: Այդ իսկ պատճառով,

¹ The difference between factors of production and infrastructures is that in a market economy the former are supplied mostly by individual households, whereas the latter are supplied by the community or the state.

² Ju J., J., Lin J.Y., and Wang Y., “**Endowment Structures, Industrial Dynamics, and Economic Growth**,” World Bank Policy Research Working Paper, No. 5055, 2009

³ Porter M.E. made the notion of ‘competitive advantage’ popular in his book **The Competitive Advantage of Nations**. New York, Free Press, 1990.

⁴ Ju J., J., Lin J.Y., and Wang Y., “**Endowment Structures, Industrial Dynamics, and Economic Growth**,” mimeo, 2009

միայն շուկայի ներգրավումը և ռեսուրսների տեղաբաշխման մեխանիզմը կարող են երաշխավորել զարգացող երկրներին, որ գնային ազդակները առկա են և վստահություն հաղորդել կազմակերպություններին ներդրում անել այն արդյունաբերություններում, որոնց զարգացումն օպտիմալ է հենց այդ երկրների համար:

Երբ կապիտալը կուտակվում է, և երբ ազգային հնարավորությունների կառուցվածքը բարելավվում է, ու երկիրը բարձրանում է արդյունաբերական և տեխնոլոգիական սանդուղքով, այլ փոփոխություններ ևս պետք է տեղի ունենան: Առաջին՝ կազմակերպությունների կողմից պահանջվող տեխնոլոգիաները դառնում են ավելի զարգացած և ռիսկային, քանի որ նրանք հասնում են միջազգային զարգացման սահմանին ավելի մոտ: Երկրորդ՝ կապիտալի պահանջները դառնում են ավելի կարևոր այնպես, ինչպես արտադրության մասշտաբները և շուկայի չափերը: Այնուհետ պարզ է դառնում, որ տեխնոլոգիական բարելավման ճկուն և նուրբ գործընթացները պահանջում են նաև բարելավումներ կրթության, ֆինանսական, օրինական կարգավորումների, ինչպես նաև այլ ենթակառուցվածքներում: Մինչդեռ մասնավոր ընկերությունները չեն կարող արդյունավետ ձևով իրականացնել այս բոլոր փոփոխությունները՝ ելնելով պահանջվող մեծ ծախսերից: Այս տեսանկյունից միակ սուբյեկտը, որը կարող է կոորդինացնել ցանկալի ներդրումները կամ փոփոխությունները, պետությունն է: Այն պետք է խաղա հեշտացնող դեր արտաքին շուկայի հետ հարաբերություններում:

Այժմ կառուցողական մոտեցումից անցում կատարենք զարգացման որոշ բանալի դասերի, որոնք հետագայում կլինեն մեր ուղեցույցը կայուն և ներառական աճի համար: Առաջին և ամենակարևոր քաղաքականությունը վերաբերում է շուկայի և պետության պարտականություններին՝ պահպանել կառուցողական փոփոխությունների դինամիկան: Շուկայի դերը պարզ է և հաճախ հեշտ ընկալելի: Կազմակերպությունների համար ապահովել շուկա մուտք գործելու, շահութաբեր արդյունաբերություն ունենալու ազատ /այս հարցում կարևորվում է նաև պետության դերը՝ որպես երկրի ներսում տնտեսվարողների համար ազատ մուտքի, մրցակցության և օրինական ու հավասար պայմաններ ապահովելու երաշխավոր/ և համապատասխան տեխնոլոգիաներ ընտրելու հնարավորություն, շուկան պետք է ցույց տա հարաբերական գները, որոնք արտացոլում են երկրի ազգային հնարավորությունների գործոնների հարաբերական սակավությունը: Սա կարող է տեղի ունենալ միայն մրցակցային շուկայի պայմաններում¹: Այդ իսկ պատճառով, մրցակցային շուկան պետք է լինի ռեսուրսների տեղաբաշխման համար տնտեսության ֆունդամենտալ մեխանիզմը:

Որպես հակադրություն, պետության դերը թվում է ավելի բարդ և հանդիսանում է հակասությունների առարկա: Մինչդեռ, այն ավելի ակնհայտ է դառնում, երբ կենտրոնանում ենք ենթակառուցվածքների զարգացման կայունացման վրա: Գործոնային ազգային հնարավորությունների և արդյունաբերական կառուցվածքի բարելավման հետ մեկտեղ, ենթակառուցվածքները և այլ սոցիալական և տնտեսական ինստիտուտները պետք է

¹ Lin J.Y., *Economic Development and Transition: Thought, Strategy, and Viability*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009; and Lin J.Y. and Chang H., 2009. “*DPR Debate: Should Industrial Policy in Developing Countries Conform to Comparative Advantage or Defy It?*”, Development Policy Review, Vol. 27, No. 5, pp. 483-502

ևս համապատասխանեցվեն բարելավումներին՝ տնտեսությունը որևէ X արդյունավետության հասցնելու համար: Ընկերությունները, որոնք ժամանակին կենսունակ էին¹, նախորդ ազգային հնարավորությունների օրոք, կարող են դառնալ ոչ կենսունակ: Որպեսզի վերջիններս նորից կենսունակ դառնան, կազմակերպությունները պետք է բարելավվեն՝ հասնելով բարձր ինտենսիվությամբ կապիտալով արդյունաբերության: Եվ ինչպես նշցինք, այս բարելավման գործընթացը ինովացիոն և անխուսափելի ռիսկային գործունեություն է: Հաջող բարելավման գործընթացը ենթադրում է, որ կազմակերպությունները հաղթահարում են տեղեկատվության սահմանափակության հետ կապված խնդիրները՝ համաձայն որի էլ արդյունաբերությունները կենսունակ են: Այն նաև պահանջում է կոորդինացված ներդրումներ՝ այլ ընկերությունների կողմից ևս: Մյուս կողմից էլ՝ տեղեկատվության սակավությունը կարող է բարձրացնել հաջողելու կամ ձախողելու հավանականությունը սկսնակ կազմակերպությունների համար, քանի որ ոչ ոք չի ուզում առաջին քայլ անողը լինել: Պետության և շուկայի դերերի համապատասխանության այդ լայն կատեգորիզացիայի շրջանակներում, հատուկ քաղաքականություններ պետք է մշակվեն՝ հաշվի առնելով երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակը: Զարգացման նախնական փուլում գտնվող երկրների համար ազգային հնարավորություններին հատուկ է կապիտալի համեմատական սակավությունը և ռեսուրսների ու աշխատուժի համեմատական առատությունը: Այն արդյունաբերությունները, որոնք կունենան մրցակցային առավելություններ բաց, մրցակցային շուկաներ՝ միտում ունեն լինելու ինտենսիվ աշխատուժով և ռեսուրսներով ապահովված /հիմնականում գյուղատնտեսության մեջ և նմանատիպ սեկտորներում/ և հիմնականում հիմնվել հասարակ և հասուն տեխնոլոգիաների վրա և արտադրել «հասուն», լավ հայտնի արտադրանք:

Զարգացման մյուս ծայրահեղության դեպքում բարձր եկամուտներով երկրները բնութագրվում են ամբողջապես տարբեր ազգային հնարավորությունների կառուցվածքով: Դրանց համեմատական առատ գործոնը հիմնականում կապիտալն է և ոչ բնական ռեսուրսները կամ աշխատուժը: Այդ իսկ պատճառով այս երկրների մրցակցային առավելություն է հանդիսանում կապիտալ ինտենսիվ արդյունաբերությունը՝ արտադրության լայն մասշտաբով: Քանի որ դրանք գտնվում են գլոբալ տեխնոլոգիական զարգացման սահմանին, դրանց տնտեսությունները հենվում են նոր տեխնոլոգիաների և արտադրանքի հայտնագործման վրա: Դրանց ընկերությունները պետք է ներգրավեն ռիսկային R&D գործողություններ /Եվրոպայում հայտնի ուսումնասիրությունների և տեխնոլոգիաների զարգացմանն ուղղված ինովատիվ գործողություններ, որոնք իրականացվում են կառավարության կամ կորպորացիաների կողմից՝ նոր ծառայություններ կամ արտադրանք ստեղծելու, կամ առկաները բարելավելու նպատակով/: Այս կոնտեքստում պատշաճ ֆինանսական գործընկերներ են մեծ բանկերը և զարգացած մրցակցային շուկաները, որոնք կարող են մոբիլիզացնել կապիտալի մեծ չափեր և ունակ են դիվերսիֆիկացնել ռիսկերը: Կոշտ ենթակառուցվածքի տեսակները, ինչպիսիք են ճանապարհները ու

¹ A firm is viable if with a normal management it can survive in a competitive market without external subsidies. Lin (2003, 2009) shows that a firm will be viable if it is operated in the optimal industry determined by the economy's endowment structure

օդանավակայանի հարմարությունները և փափուկ ենթակառուցվածքները, ինչպիսիք են կարգավորումը ու օրինական դաշտը, պետք է համապատասխանեցվեն ազգային և միջազգային շուկաների պահանջներին, որտեղ բիզնես գործառնությունները կապված են մեծ հեռավորությունների, մեծ քանակությունների և արժեքների հետ և հիմնված են խստորեն մշակված և կիրառվող պայմանագրերի վրա: Ջարգացած երկրներում, որտեղ արդյունաբերությունն արդեն զրոյալ զարգացման սահմանին է հասել, որն է հաջորդ սահմանը՝ դժվար է ասել: Այդ իսկ պատճառով կառավարության քաղաքականությունը պահպանում է արդյունաբերության բարելավումը կամ ուղղահայաց ինովացիան¹, որը հիմնականում իրականացվում է համալսարաններին հետազոտությունների կատարման աջակցմամբ, որը բնորոշվում է մասնավոր կազմակերպություններում R&D-I կիրառմամբ, կապիտալ ներդրողների համար արտոնյալ հարկերի տրամադրմամբ, պայմանագրերի պաշտպանվածությամբ:

Արդյունաբերական աստիճանով բարձրանալիս զարգացող երկրները պետք է բարելավեն իրենց արտադրության մասշտաբները: Ավելի մեծ կազմակերպությունները տարածվում են և հետզհետե առաջանում է պահանջ ավելի մեծ շուկաների: Այսպիսի դեպքերում ենթակառուցվածքների դեֆիցիտները հաճախ տնտեսական զարգացման արգելք են հանդիսանում: Ենթակառուցվածքներում փոփոխությունները պահանջում են կոլեկտիվ գործողություններ և հաճախ ձախողվում են միահեծանության խնդրի՝ պատճառով²: Այդ իսկ պատճառով պետությունը պետք է խաղա գերակտիվ դեր՝ ժամանակին ներագդելով կոշտ, փափուկ ենթակառուցվածքների բարելավման վրա:

Իրենց զարգացման յուրաքանչյուր մակարդակում զարգացող երկրների ընկերությունները կարող են ձեռք բերել տեխնոլոգիաներ և գործարկել արդյունաբերությանն այն ոլորտներում, որոնք համապատասխանում են իրենց ազգային հնարավորությունների կառուցվածքին և ստիպված չեն «վերահայտնագործել անիվը նորից»: Երբ կապիտալի կուտակումը անհրաժեշտ է դարձնում արդյունաբերական կառուցվածքի բարելավումը, պետությունը կարող է կարևոր դեր խաղալ գործընթացը հեշտացնելու համար՝

- տրամադրելով տեղեկատվություն՝ համեմատական առավելությունների համեմատաբար նոր արդյունաբերությունների մասին,

- ներդրումներ իրականացնելով համապատասխան արդյունաբերությանն ոլորտում և կատարելով անհրաժեշտ բարելավումներ կոշտ և փափուկ ենթակառուցվածքներում,

- կատարելով անհրաժեշտ ոլորտների սուբսիդավորում,

- խթանելով արդյունաբերության նոր ոլորտների զարգացումը՝ ինկուբացիայի կամ օտարերկրյա ներդրումներ ներգրավելու միջոցով,

Կարողությունը՝ օգտագործել արդեն առկա տեխնոլոգիաները /off-the-shelf technology/, ու կիրառել գործող արդյունաբերության մեջ, և պետության կարողությունը հեշտացնել արդյունաբերական բարելավման գործընթացը՝

¹ Acemoglu D., Aghion P., Griffith R., and Zilibotti F., “**Vertical Integration and Technology: Theory and Evidence**,” forthcoming in the Journal of the European Economic Association, 2009

² Lin J.Y., “**An Economic Theory of Institutional Change: Induced and Imposed Change**”, Cato Journal, vol. 9, No. 1, Spring/Summer, 1989, pp. 1-32

հնարավոր դարձրին ապահովել դինամիկ տարեկան 8-10 տոկոս ՀՆԱ-ի աճ Արևելիան Ասիայի «Ասիական վազրեր»-ի համար:

Կառուցվածքային փոփոխության վրա հիմնված տնտեսական զարգացման մոտեցումը կարող է ունենալ նաև այլ տարբեր հետևանքներ դրանց լրացուցիչ ազդեցությունների շնորհիվ: Դրանք սերտ կապված են պետության և շուկայի հարաբերական դերի և իրականացրած մոտեցման ու քաղաքականության հետ: Անդրադառնալով մի քանի իրականացվող քաղաքականությունների լրացուցիչ ազդեցությունների, որոնք հիմնականում չեն համարվում կառուցողականության փոփոխության մասը:

Մակրոտնտեսական կառավարում

Երբ զարգացող երկրի ղեկավարությունը կատարում է հեշտացնող դեր պետության արդյունաբերական զարգացման խթանման համար, այն է՝ հետևողական է իր մրցակցային առավելությունների հարցում, երկրի ֆիսկալ դիրքը և արտադրության հաշիվը սպասվում է, որ ուժեղ կլինի: Դա կարող է լինել տնտեսության արագ զարգացման հնարավորության շնորհիվ, առևտրի զարգացման միջոցով, ոչ կենսունակ ընկերություններին սուբսիդավորման դադարեցումով: Ուժեղ ֆինանսական համակարգը և ընթացիկ հաշիվները փափուկ բարձի դեր կարող են կատարել տնտեսական անկման ժամանակաշրջանում: Ճգնաժամային իրավիճակում պետությունը կարող է դուրս գալ իր նեյտրալ մակրոկարգավորողի դերից և իրականացնել տնտեսության պարբերաշրջանի համապատասխան գործողությունների ամբողջություն: Լավ ֆիսկալ և արտաքին դիրքը թույլ կտան ֆիսկալ ազդակներին ներդրումներ իրականացնել ենթակառուցվածքներում և սոցիալական ծրագրերում, որոնք հիմնականում բարելավման մեծ կարիք ունեն: Այսպիսի ներդրումները կարող են բարձրացնել տնտեսական աճի պոտենցիալը, իջեցնել մասնավոր սեկտորի գործառնական ծախսերը, մեծացնել ներդրումներից եկամուտները, և հավաքագրել անհրաժեշտ հարկեր՝ հետագա ներդրումները ֆինանսավորելու համար¹:

Ֆինանսական կառուցվածքը

Զարգացող երկրները իրենց առատ աշխատուժով և համեմատաբար սակավ կապիտալով մրցակցային առավելություն ունեն ակտիվ աշխատուժ պահանջող արդյունաբերության ոլորտներում, որոնք և հիմնականում գերիշխող են լինում այդպիսի տնտեսությունների մեջ: Այսպիսի սեկտորներում բիզնեսները հիմնականում փոքր են և տիրապետում են փոքր ֆինանսների: Այսպիսի ընկերությունները հիմնականում ընտրում են հասուն արտադրական տեխնոլոգիաներ, որոնք ավելի արդարացված և քիչ ռիսկային են: Ֆինանսական տեղեկատվության ոչ հասանելիությունը դրանց դարձնում է ավելի ոչ թափանցիկ: Այս ֆիրմաների սկանավորումը և կառավարման մշտադիտարկումը, թերևս, հանդիսանում է արտաքին ներդրողների հիմնական մտահոգությունը: Այսպիսի միջավայրում ֆինանսական ծառայություններ մատուցելու, հատկապես

¹ Lin J.Y., “*Beyond Keynesianism*”, Harvard International Review, June 2009. This approach also recognizes that active fiscal policies tend to yield different outcomes depending on the structure and size of the economy, the initial fiscal balance, the exchange rate regime in place, the rational expectations of private agents and their view of intergenerational concerns, interest rate premiums, policy credibility and uncertainty. If the country has a large fiscal deficit, either because the government has deviated from the role of a facilitating state or for other reasons, its ability to apply counter cyclical fiscal policies will be limited. This will particularly be the case in situations of prolonged recessions.

վարկավորելու համար բանկերը՝ հիմնականում տեղական փոքր բանկերը, ավելի ուժեղ են և ավելի հարմարեցված, քան արժեթղթերի շուկան: Երբ երկրի տնտեսությունը զարգանում է և կապիտալն սկսում է կուտակվել, ազգային հնարավորությունների կառուցվածքը ևս սկսում է բարելավվել, արդյունաբերությունը կդառնա ավելի ինտենսիվ կապիտալով և տնտեսությունում կիրառվող տեխնոլոգիաները կմոտենան աշխարհում կիրառվող լավագույն տեխնոլոգիաների մակարդակին: Որպես արդյունք, կենսունակ ընկերությունները միտում կունենան մեծանալ և դառնալ ավելի կապիտալ-ինտենսիվ և ներգրավել աշխարհում առկա լավագույն տեխնոլոգիաները: Մեծ բանկերը և ներդրողները, որոնք պատրաստ են կապիտալատար ներդրումներ կատարել և վերատեղափառել ռիսկերը, ավելի «հարմար» կդառնան այսպիսի կազմակերպությունների համար: Այսպիսով, տարբեր զարգացման մակարդակում գտնվող տարբեր երկրներ պետք է կիրառեն տարբեր, համապատասխան ֆինանսական կառուցվածքներ:

Կապիտալ հոսքեր

Զարգացող և զարգացած երկրների միջև կառուցվածքային փոփոխությունները հասկանալու համար անհրաժեշտ է հասկանալ այսպես կոչված «Լուկասի պարադոքսը»: Դիտարկելով այն կենտրոնական գաղափարը, որ հետպատերազմական զարգացած քաղաքականությունները ձգտում են խթանել աղքատ երկրներին՝ հարուստ երկրներից տրամադրվող կապիտալ ապրանքների, տրանսֆերտների տեսքով, հակասում է այն փաստին, որ աղքատ երկրները շարունակում են ունենալ մեկ աշխատակցին բաժին ընկնող կապիտալի ցածր մակարդակ¹: Այս գլուխկոտրուկի տեսական պատասխանը հիմնականում մեկնաբանվում է ֆունդամենտալ տարբերություններով, որոնք կարող են անդրադառնալ արտադրական գործընթացի վրա /պետության քաղաքականությունը, արտադրության բացակայող գործոններ, տեխնոլոգիական ճեղքեր/ կամ միջազգային կապիտալի շուկայի անկատարությունները /թերությունները/²: Կենտրոնանալով կառուցվածքային փոփոխությունների դինամիկայի վրա՝ կարելի է տալ ավելի բնութագրական բացատրություն այս գլուխկոտրուկին. Տնտեսական գործընթացը, որպես արդյունաբերական բարելավման գործընթաց, պահանջում է շարունակական բարեկարգումներ կոշտ և փափուկ ենթակառուցվածքներում: Երկրները, որտեղ այս երկու ենթակառուցվածքները միաժամանակ չեն թարմացվում, հակված են նվազեցնել կապիտալից ստացվող եկամուտները, որոնք էլ խոչընդոտում են հնարավոր ֆինանսական հոսքերը տվյալ երկիր:

Կառուցվածքների փոփոխության վրա կենտրոնացումը կարևորում է նաև զարգացող երկրներում օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ներգրավման անհրաժեշտությունը: Դրանք, ի համեմատ բանկերի և պորտֆելային ներդրումների, ավելի քիչ են հակված միանգամից վերադարձների և չեն զգնեցնում նույն սուր խնդիրները՝ կապված ֆինանսական ճգնաժամների հետ՝

¹ Lucas R.E., “*Why Doesn’t Capital Flow from Rich to Poor Countries?*”, American Economic Review, vol. 80, no. 2, May 1990, pp. 92-96

² Alfaro L. et al, “*Capital Flows in a Globalized World: The Role of Politics and Institutions*,” in: S. Edwards (ed.), Capital Controls and Capital Flows in Emerging Economies: Policies, Practices, and Consequences, Chicago, The University of Chicago Press, 2007

ինչպես տեղի են ունենում բանկերի և պորտֆելային ներկրողի կողմից դրամական հոսքերի արագ վերադարձման պահանջի ժամանակ: Բացի այդ, ՕՈԻՆ-երը, որպես կանոն, իրենց հետ բերում են նաև նոր տեխնոլոգիաներ, կառավարման նոր փորձ, հասանելիություն նոր շուկաների, սոցիալական նոր ցանց, որոնք հենց հիմնականում պակասում են զարգացող երկրներում և շատ կարևոր են դրանց տնտեսական զարգացման համար: Ի հակադրություն դրա, պորտֆելային ներդրումները հաճախ թիրախավորում են սպեկուլյատիվ գործողություններ /հիմնականում բաժնետոմսերի շուկայում կամ շինարարության ոլորտում/, որը բերում է ֆինանսական փուչիկների ստեղծմանը և տատանումների: Այդ իսկ պատճառով դրանք զարգացող երկրների համար այնքան արդյունավետ չեն, որքան ՕՈԻՆ-երը:

Մարդկային կապիտալ

Տնտեսական աճը բնութագրվում է որպես նոր գիտելիքների և մարդկային կապիտալի միջև սիներգետիկայի արդյունք, այդ իսկ պատճառով գիտության ոլորտում մեծ նվաճումները ուղեկցվում են հաջողակ երկրներում տեխնոլոգիական գիտելիքների բարելավմամբ: Բայց մինչև միկրոտնտեսափրությունները ցույց են տալիս դրական կապ աշխատանքի շուկայում անհատների կրթական մակարդակի և նրանց աշխատանքային վարձատրության միջև, անցումային երկրների ուսումնասիրությունների արդյունքները անհամատեղելի են վերոնշյալ երևույթի հետ¹: Շատ զարգացող երկրներ բավականին մեծ գումարներ են ծախսում սերունդներին կրթելու և պրակտիկա անցկացնելու վրա: Բայց, առանց արդյունավետ արդյունաբերական կառուցվածքի, աշխատուժի կրթված շատ ներկայացուցիչներ հաճախ կա՛մ գործազուրկ են, կա՛մ էլ ստիպված են լինում լքել երկիրը:

Լուկասը ամփոփել է իր 1985 Մարշալյան դասախոսությունները ասելով. «Տնտեսական զարգացման արդյունավետ տեսությունը առաջին հերթին կարիք ունի մեխանիկների, որոնք հետևողական են եկամտի մակարդակների աճի և դիվերսիֆիկացիայի պահպանման հարցում»²:

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, տ.գ.թ., դոցենտ Շ.Շ. Ասրյանը:

¹ Pritchett L., Where Has all the Education Gone?, Policy Research Working Paper no. 1581, Washington, D.C., World Bank, 1996

² Lucas R.E., “On the mechanics of Economic Development,” Journal of Monetary Economics, vol. 22, 1988, p. 41.

ՀՏԴ 479.243

Տնտեսագիտություն

Հակոբ ՂԱՀՐԱՄԱՆՅԱՆ
տ.գ.թ., դոցենտ, ԱՀ հանրային ծառայությունները և տնտեսական
մրցակցությունը կարգավորող պետական հանձնաժողովի նախագահ

**ՄՐՑԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ,
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ
ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Հողվածում ներկայացված են մրցակցության վերաբերյալ խնդիրները, մրցակցության միջավայրի ձևավորման անհրաժեշտությունը, մենաշնորհների հնարավոր տեսակները և դրանց թույլատրելի չափերը, ինչպես նաև դրանց լուծման ուղիները ազգային և միջազգային հարթություններում:

Մրցակցության պայմաններում ակնառու է դրսևորվում դրա ներգործությունը գների նվազեցման վրա, և, ընդհակառակը, մրցակցության թուլացումը, մանավանդ մենաշնորհային և գերիշխող դիրքի առկայությունը, հող են ստեղծում գների արհեստական, պարտադիր բարձրացման համար:

Մրցակցությունը տնտեսական գործունեության շարժիչ ուժն է, և նրա միջոցով է երաշխավորվում ազատ տնտեսական գործունեության իրականացումը:

Այսօր համաշխարհային տնտեսության մեջ գոյություն չունի մի այնպիսի նշանակալի գործընթաց, որը կընթանա առանց մրցակցության: Այդ գործընթացներում մրցակցությունն իրականացվում է մրցակցության ազգային պետական և մրցակցության միջազգային ինտեգրացիոն կարգավորման մակարդակներում:

Մրցակցության շնորհիվ են աշխարհում ձևավորվել գերհզոր անդրազգային տնտեսություններ, որոնք այսօր վերածվել են հզոր ուժի, որը կանխորոշում է ժամանակակից ու ապագա տնտեսության կառուցվածքը և հաճախ էլ ուղղորդում համաշխարհային և տարբեր երկրների քաղաքական գործընթացները:

Այնուամենայնիվ, գոյություն ունեն մրցակցության գլոբալ խնդիրներ, ինչպես ազգային, այնպես էլ միջազգային մակարդակներում և դրանց լուծումը կհանգեցնի արդյունավետության և բնակչության կենսամակարդակի բարձրացմանը:

Բանալի բառեր. տնտեսական մրցակցություն, կատարյալ մրցակցություն, անբարեխիղճ մրցակցություն, հակամրցակցային համաձայնություն, համակենտրոնացում, պետական օժանդակություն, գերիշխող և մենաշնորհ դիրքի չարաշահում, մրցակցային իրավունք, գլոբալ մրցակցություն:

*А. Казрамян***КОНКУРЕНТНАЯ СИТУАЦИЯ, ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РАЗРЕШЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ АРЦАХ**

В статье представлены проблемы конкуренции, необходимость формирования конкурентной среды, возможные виды монополии, их допустимые размеры и способы разрешения на национальном и международном уровне.

В условиях конкуренции особенно проявляется его воздействие на уменьшение цен и наоборот ослабление конкуренции, в особенности наличие монопольных и доминантных позиций способствует искусственного, обязательного роста цен.

Конкуренция движущая сила экономики и она гарантирует реализацию свободной экономической деятельности.

На сегодняшний день в мировой экономике не существует такого процесса, которая происходила бы без конкуренции. В этих процессах конкуренция осуществляется на национальном государственном и международном интеграционном уровне регулирования конкуренции.

Благодаря конкуренции в мире сформировались сверхмощные транснациональные компании, которые превратились в мощную силу, определяющую современную и будущую структуру экономики, а иногда направляют мировые политические процессы разных стран.

Тем не менее, существуют глобальные проблемы конкуренции на национальном и международном уровне, решение которых приведет к повышению эффективности уровня благосостояния населения.

Ключевые слова: экономическая конкуренция, совершенная конкуренция, недобросовестная конкуренция, антиконкурентное соглашение, концентрация, государственное содействие, злоупотребление доминантным и монопольным положением, конкурентное право, глобальная конкуренция.

*H.Ghahramanyan***COMPETITIVE SITUATION, MAIN PROBLEMS AND WAYS OF THEIR RESOLUTION IN ARTSAKH REPUBLIC**

The article deals with the problems of competition, the necessity creation of competitive environment, possible types of monopoly, their allowed sizes, as well as ways of solving these problems at the national and international levels.

In condition of competition it influences on price decline which is obvious and on contrary of the weakness of competition, especially the existence monopoly and dominant position create a ground for artificial, obligatory raise of prices.

Competition is the driving force of the economy and it guarantees the implementation of free economic activity.

Nowadays there is no any significant process in the world economy that will proceed without competition.

In these processes competition implemented in national state and international integrational regulation levels of competition.

Due to competition super-powerful supranational economies are formed that predetermining the present and future structure of the economy and very often lead global and political processes of different states.

However there are global problems of competition both on national and international levels and their resolution will lead to an increase in the efficiency and well-being of the population.

Key words: economic competition, perfect competition, unfair competition, anticompetitive agreement, concentration, state promotion, abuse of dominant and monopoly position, competition law, global competition.

Մրցակցության սահմանափակումը, մենաշնորհների հնարավոր տեսակները և դրանց թույլատրելի չափերը կարող են սահմանվել միայն օրենքով՝ հանրային շահերի պաշտպանության նպատակով (**ԱՀ Սահմանադրություն, հոդված 59**):

Մրցակցության առանձնահատկությունն այն է, որ շահույթի ստացումը հավանական է, բայց երաշխավորված չէ, իսկ վնասը՝ հնարավոր է, բայց ոչ անխուսափելի (**անանուն հեղինակ**):

Համաշխարհային տնտեսության զարգացման արդի փուլում և շուկայական տնտեսավարման պայմաններում, ինչպես ազգային տնտեսությունների մակարդակներում, այնպես էլ համաշխարհային առևտրատնտեսական հարաբերությունների շրջանակում սահմանափակ ռեսուրսների բաշխման և դրանց արդյունավետ օգտագործման հարցում էական առաջնահերթություն է ստանում մրցակցային միջավայրի ձևավորումը, և կարևորվում են միջազգային գործարարության, մրցակցության պաշտպանության և միջազգային գների կարգավորման ժամանակակից մեթոդները և ձևերը: Համաշխարհային առևտրատնտեսական հարաբերությունների շարունակական ընդլայնումը նշանակում է ավելի շատ խելամիտ մրցակցություն, որը մշտական նորաստեղծությունը և նորարարությունը դարձնում է վճռորոշ՝ հաջողության հասնելու համար: Առավել ևս, որ մրցակցության մեջ այսօր վճռորոշ են ոչ թե հումքի պաշարները, այլ գիտելիքների անսահմանափակ ռեսուրսներն ու շուկայի ազդակներին արագ արձագանքելու ունակությունը: Երբ կա մրցակցություն, տնտեսությունը կարող է շահել, քանի որ դրա հետևանքով գները նվազում են, և հաղթում է ավելի բարձր որակով ապրանք կամ ծառայություն մատուցող ընկերությունը, և, որ ամենակարևորն է, շահում է սպառողը: Լինելով շուկայական տնտեսության առանցքային տարր՝ մրցակցությունն էական դեր է խաղում գնագոյացման մեխանիզմում: Որքան մրցակցությունը սաստիկ է, այնքան ակնառու է դրսևորվում դրա ներգործությունը գների իջեցման վրա: Եվ ընդհակառակը, մրցակցության թուլացումը, մանավանդ մենաշնորհային և գերիշխող դիրքի առկայությունը հող են ստեղծում գների արհեստական, պարտադիր բարձրացման համար:

Արցախի Հանրապետությունում մրցակցությունը տեսանելի է գյուղատնտեսական և գինեգործական արտադրանքի ապրանքային շուկաներում, որտեղ բազմաթիվ մասնակիցների առկայությունը հնարավորություն չի տալիս

գնային համաձայնություններ կնքել և մեծացնել կենտրոնացվածության աստիճանը:

Մրցակցությունը գների իջեցման, եկամուտների առավել համաչափ բաշխման, մենաշնորհների և գերիշխող դիրքի արգելակման, անբարեխիղճ մրցակցության դեպքերի բացահայտման գործառույթներից բացի, համարվում է տնտեսական գործունեության շարժիչ ուժը, որովհետև մրցակցության միջոցով է երաշխավորվում ազատ տնտեսական գործունեության իրականացումը: Մրցակցությունը տնտեսական ռեսուրսների բաշխման գործառույթի միջոցով խրախուսում է արտադրական գործունեների ռացիոնալ օգտագործումը և դրանով կատարում սպառողների ցանկությունները: Մրցակցության դերի կարևորությունը ապացուցել է նաև վերջին տարիների ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը, որը ստիպել է պետություններին և Եվրամիությանը տնտեսական մրցակցության պաշտպանությանն ուղղված քաղաքականությունը դնել ավելի բարձր իրավական հիմքերի վրա:

Ըստ շոտլանդա-ամերիկյան բանկի ղեկավար Ջեյն Ֆրեյզերի և համաշխարհային առաջատար ֆինանսական կազմակերպության ֆինանսիստ, անգլիացի Ջերեմի Օպենհեյմի՝ մենք գտնվում ենք համաշխարհային տնտեսության գլխավոր՝ երկարատև վերափոխման եզրին՝ մի շարք ազգային տնտեսությունների տեղական արդյունաբերության ճյուղերից մինչև միջազգային խաղացողների կողմից վիճարկվող ինտեգրված խոշոր շուկաները: Մրցակցության դերը վճռորոշ է տեղի ունեցող վերափոխումներում և գործարար միջավայրի բարելավման գործընթացներում: Հանդիսանում է մասշտաբային գիտական ու տնտեսական հետազոտությունների օբյեկտ, երկարատև երկխոսությունների, պաշտոնական քննարկումների թեմա գործադիր և օրենսդիր մարմիններում, ինչպես դա տեղի է ունեցել, օրինակ, ԱՄՆ-ում 80-ական թվականներին, որտեղ արդյունքում 1988 թվականին ընդունվել է մրցունակության և առևտրի մասին հատուկ Համալիր օրենք, չնայած որ, 1890-1914 թվականներին ԱՄՆ-ն արդեն ուներ Շերմանի և Կլեյտոնի «հակատրեստային» և «հակամրցակցային» օրենքները: Նմանատիպ օրենքներ են ընդունվել նաև աշխարհի տարբեր երկրներում (մոտ հարյուր երկրում), որը միաժամանակյա չի եղել և կրում է շարունակական բնույթ: Իսկ Եվրոպայում՝ Գերմանիայի տարածքում, որտեղ վերահսկում էին բրիտանական և ամերիկյան իշխանությունները, 1947 թվականին է ուժի մեջ մտել թիվ 56 օրենքը, որը փաստորեն ուղղված էր համակենտրոնացումների դեմ՝ արգելելով կարտելների ստեղծումը: Հետագա փոփոխություններով (1950թ., 1951թ., 1952թ.), այնուհետև 1957 թվականին եվրոպական տնտեսական միության ստեղծման պայմանագրով է կարգավորվել ԵՄ-ի հակամենաշնորհային իրավունքը: Հակամենաշնորհային քաղաքականության և հակամենաշնորհային իրավունքի առկայությունը Եվրամիության մակարդակում չի խոչընդոտել, որպեսզի Եվրամիության անդամ պետությունները ունենան տնտեսական մրցակցությունը կարգավորող ազգային հակամենաշնորհային օրենքներ: Ավելին, եթե ուսումնասիրենք Եվրամիության և պետությունների ազգային հակամենաշնորհային իրավունքների միջև կապի պատմությունը, ապա տեսանելի կլինի, որ շատ դեպքերում հենց Եվրամիության հակամենաշնորհային իրավունքի առկայությունն է ստիպել, ԵՄ-ին անդամագրվող երկրները ունենան ազգային հակամենաշնորհային օրենսդրություն: Ավելին, վերջին տասնամյակներում «մոդայիկ» են դարձել մրցակցության մասին ազգային օրենքների ընդունումը:

Օրինակ, Իտալիայում համապատասխան օրենք ընդունվել է 1990 թվականին, որի համար հիմք է ընդունվել Եվրամիության հակամենաշնորհային իրավունքի դրույթները: Արցախի Հանրապետությունը, բարեփոխումներին զուգահեռ, 2006 թվականի մայիսի 12-ին նույնպես ընդունել է «Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության մասին» ԱՀ օրենքը, որը հիմնված է ԱՀ Սահմանադրության վրա, իսկ օրենսդրությունը բաղկացած է ԱՀ քաղաքացիական օրենսգրքից և այլ իրավական ակտերից: Այնուամենայնիվ, շատ երկրներ առ այսօր չունեն մրցակցային միջավայրը և հակամենաշնորհային գործընթացները կարգավորող իրավական ակտեր կամ օրենքներ (Աֆղանստան, Բոլիվիա, Արաբական Միացյալ Էմիրություններ, Քաթար, Հոնկոնգ, Պարագվայ և այլն):¹

Մրցակցային հարցերի և գների կարգավորման համար շատ երկրներում ստեղծվել են, բնագավառը կարգավորող հանձնաժողովներ, խորհուրդներ և այլ ազգային մարմիններ, կառույցներ:

Մրցակցությունը և մրցակցային միջավայրը կարգավորող օրենքները տարբեր երկրներում տարբեր են և դա կախված է տվյալ երկրի տնտեսական պայմաններից ու մրցակցության նկատմամբ պետական մարմինների վերաբերմունքից:

Գործող կոնվենցիայի համաձայն, եթե անհամաձայնություններ են առաջանում ԵՄ և ազգային օրենսդրությունների միջև, առավելությունը տրվում է այն օրենսդրությանը, որտեղ ավելի խիստ դրույթ է նախատեսված: Սակայն հակասությունների դեպքում դատարանները հաճախակի են գերակա համարում Եվրամիության օրենսդրությունը՝ առանց հաշվի առնելու, թե որ օրենսդրությունն է պարունակում խիստ դրույթներ:

ԵՄ-ում մրցակցային իրավունքի նորմերով են որոշվում շուկայում մրցապայքարի շրջանակները, կարգերը և կանոնները: Ըստ աշխարհագրական տարածքի՝ մրցակցությունը տարբեր շուկաներում ընթանում է տարբեր ձևերով: Գոյություն ունեցող տեղական, տարածքային և ազգային շուկաներին զուգահեռ՝ աշխարհում ավելանում են այնպիսի գոբալ (անդրազգային) շուկաներ, որոնք դուրս են գալիս երկրի սահմաններից: Կարծես տրամաբանական հարց է ծագում. ի՞նչ չափով է մրցակցային իրավունքը ի վիճակի հետևել տնտեսական գործընթացների և շուկաների գլոբալացմանը: Արդյո՞ք կարելի է ասել, որ տեղի է ունենում նաև մրցակցության գլոբալացված կարգավորում:

Այսօր համաշխարհային տնտեսության մեջ գոյություն չունի մի այնպիսի նշանակալի գործընթաց, որը կընթանա առանց մրցակցության: Այդ գործընթացներում մրցակցությունը իրականացվում է տարբեր մակարդակներում:

Առաջին մակարդակը (մրցակցության պետական կարգավորում) պետությունների ազգային սահմաններում հակամենաշնորհային կարգավորումն է: Մրցակցության կարգավորումը ազգային մակարդակներում գոյություն ունի այն երկրներում, որոնք ԵՄ և տնտեսական համագործակցության ու զարգացման կազմակերպության անդամ են, ինչպես նաև այն երկրներում, որոնք ցանկանում են միանալ Եվրամիությանը:

Հաջորդ մակարդակը (մրցակցության ինտեգրացիոն կարգավորում) մի քանի երկրները ընդգրկող տնտեսությունների մրցակցության կարգավորումն է և

¹ Конкурентное право, Материал из Википедии — свободной энциклопедии

կախված է, թե ինչ տարբեր խորությամբ են այդ երկրները տնտեսապես ինտեգրված:

Գոյություն ունեցող ազատ առևտրի մասին յուրաքանչյուր համաձայնագիր պարունակում է մրցակցության մասին դրույթներ. ազատ առևտրի մասին հյուսիսամերիկյան համաձայնագիրը (NAFT)¹, ազատ առևտրի մասին կենտրոնական եվրոպական համաձայնագիրը (CEFTA)²: Համաձայն առկա տեղեկատվության միակ իսկական, էֆեկտիվ գործող ակտը մրցակցության կարգավորման ոլորտում համարվում է ԵՄ հակամենաշնորհային և եվրոպական տնտեսական գոտու (ԵՏԳ) հակամենաշնորհային իրավունքը: ԵՄ-ի հակամենաշնորհային իրավունքը չի համարվում ընդունված պետական ակտ, այլ ինտեգրացիոն գործընթացների արդյունք է և տանում է շուկայի ունիֆիկացմանը: Դրանով է մեկնաբանվում, թե ինչու Հռոմի պայմանագիրը³ արգելում՝ ազգային կարգավորող օրենսդրություններով թույլատրված մրցակցությունը սահմանափակող առանձին համաձայնություններ:

Այսօր միջազգային մրցակցության գլոբալ խնդիրներից է.

-տնտեսապես ինտեգրված անդրազգային շուկաների համար նոր մակարդակին համապատասխանող մրցակցության կարգավորման իրավական նորմի բացակայությունը և գործող իրավական նորմերի ու դատարանների կողմից ընդունվող որոշումների հակասությունները:

Այսպես, միննույն գործարքի շուրջ տարբեր երկրների կողմից կարող են ընդունվել իրար հակասող որոշումներ (ինչն էլ տեղի է ունեցել 2009 թվականին ԱՄՆ-ի և ԵՄ-ի միջև՝ ստեղծելով լուրջ դիվանագիտական տարաձայնություններ):

- Շուկայի մասնակիցների (տնտեսավարող սուբյեկտների) վարքագծին վերաբերող նորմերի բացակայությունը:

Շուկայում դժվար լուծելի խնդիր կարող է հանդիսանալ բազմաթիվ միջազգային «համազարկը», օրինակ, գերիշխող դիրքի չարաշահմամբ: Դրա վառ օրինակն է AMD-ի հայտը INTEL-ի դեմ. AMD ընկերությունը մի քանի երկրներում INTEL-ի դեմ հակամենաշնորհային հայց է ներկայացրել, մրցակցին մեղադրելով գերիշխող դիրքի չարաշահման մեջ և պնդելով, որ INTEL-ը շանտաժի և կաշառակերության միջոցով ստիպել է անձնական համակարգիչների խոշոր արտադրողներին իրենց համակարգիչներում չօգտագործել մրցակիցների պրոցեսորները:

Վերջին ժամանակահատվածում ապրանքային շուկաները և արտադրանքը դարձել են ավելի մրցունակ, մանավանդ, որ չի մնացել որևէ ազգային տնտեսություն, որը գերծ լինի գլոբալ զարգացումների ազդեցությունից, որն էլ իր հերթին հանգեցրել է գլոբալ մրցակցության ուժեղացմանը համաշխարհային մասշտաբով և էական ազդեցություն է թողել գրեթե բոլոր երկրների տնտեսությունների զարգացման վրա:

Գլոբալ մրցակցությունը ներխուժել է գրեթե բոլոր ազգային տնտեսությունները՝ ստիպելով վերափոխվել, զարգանալ ու կատարելագործվել՝ ստեղծված հնարավորություններից օգտվելու և մշտապես սրվող մրցակցության մարտահրավերներին պատասխանելու համար:

¹ Тихамер Тотем, *Антимонопольное право Европейского Союза*, 2014, էջ 48

² Տե՛ս նույն տեղը

³ Տե՛ս նույն տեղը

Տնտեսական մրցակցությունը ապրանքների իրացման կամ ձեռքբերման առավել նպաստավոր պայմանների ապահովմանն ուղղված տնտեսական գործունեություն է, որի արդյունքում օբյեկտիվորեն սահմանափակվում են տվյալ ապրանքային շուկայում ապրանքների շրջանառության ընդհանուր պայմանների վրա մրցակիցներից յուրաքանչյուրի միակողմանի ազդելու հնարավորությունները ու հանդիսանում է շուկայական տնտեսական քաղաքականություն վարող ցանկացած պետության կարևոր բաղադրիչներից և մենաշնորհային ու գերիշխող դիրքի ստեղծման, համակենտրոնացման, անբարեխիղճ մրցակցության դրսևորումների կանխման և կենտրոնացվածության աստիճանի մեծացման դեմ պայքարի կարևոր միջոց:

Արցախի Հանրապետությունում մրցակցային շուկաներում առկա են մենաշնորհային և գերիշխող դիրք ունեցող չորս բնական մենաշնորհներ՝ գազի, էլեկտրաէներգիայի, ջրի, հեռահաղորդակցության ծառայությունների մատուցման ապրանքային շուկաներում, ինչի պատճառով էլ այդ ոլորտները դուրս են մնացել մրցապայքարից և այդ ապրանքային շուկաներում բացակայում է մրցակցությունը:

Մենաշնորհային և գերիշխող դիրք ունեցող ապրանքային շուկաները Արցախի Հանրապետությունում գտնվում են լիազոր մարմնի և ԱՀ հանրային ծառայությունները և տնտեսական մրցակցությունը կարգավորող պետական հանձնաժողովի ուշադրության կենտրոնում, և որոշ սակագներ կարգավորվում են՝ «Հանրային ծառայությունները և տնտեսական մրցակցությունը կարգավորող մարմնի մասին», Արցախի Հանրապետության ջրային օրենսգրքով, «Էներգետիկայի մասին», «Էլեկտրոնային հաղորդակցության մասին», «Հեռուստատեսության և ռադիոյի մասին», «Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության մասին», «Փոստային կապի մասին», «Տեխնիկական արատորոշման միջոցներով տրանսպորտային միջոցների պարտադիր տեխնիկական զննության անցկացման ծառայությունների մատուցման սակագների սահմանման և վերանայման մասին», «Հանրային ծառայությունների կարգավորման պարտադիր վճարների մասին» ԱՀ օրենքների պահանջների համաձայն:

«Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության մասին» ԱՀ օրենքի նպատակն է պաշտպանել և խրախուսել ազատ տնտեսական մրցակցությունը, ապահովել բարեխիղճ մրցակցության համար անհրաժեշտ միջավայր, նպաստել ձեռնարկատիրության զարգացմանը և սպառողների շահերի պաշտպանությանը:

«Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության մասին» նշված օրենքը կարգավորում է տնտեսավարող սուբյեկտների, պետական մարմինների, ինչպես նաև դրանց պաշտոնատար անձանց այն գործողությունները, որոնք կարող են հանգեցնել տնտեսական մրցակցության սահմանափակմանը, կանխմանը, արգելմանը կամ անբարեխիղճ մրցակցությանը:

Օրենքի առանձնահատկությունն այն է, որ ներառում է.

- հակամրցակցային համաձայնությունների, մենաշնորհ կամ գերիշխող դիրքի համակենտրոնացման, անբարեխիղճ մրցակցության, պետական օժանդակության և իրավական ակտերի ու ստորագրված պայմանագրերի փորձաքննության, պետական մարմինների և դրանց պաշտոնատար անձանց հակամրցակցային գործողությունների, տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական մարմնի, օրենքը խախտելու համար պատասխանատվությանը վերաբերող

հասկացությունները, դրանց կիրառման շրջանակները, կարգավորման ձևերը և տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական մարմնի (Արցախի Հանրապետության հանրային ծառայությունները և տնտեսական մրցակցությունը կարգավորող պետական հանձնաժողով) պատասխանատվությունն ու լիազորությունները:

- Արցախի Հանրապետության կառավարության կողմից սահմանված առաջին անհրաժեշտության (ռազմավարական) պարենային և ոչ պարենային ապրանքային շուկաներում իրացման կամ ձեռքբերման չհիմնավորված գների կարգավորման վերաբերյալ որոշումներ ընդունելու իրավասությունը:

- Ի տարբերություն մյուս երկրների՝ Արցախի Հանրապետությունում գերիշխող դիրքը բացահայտելու համար օրենսդրորեն կիրառվում են այլ չափանիշներ և չափորոշիչներ:

Օրինակ՝ ՀՀ-ում տնտեսավարող սուբյեկտը ապրանքային շուկայում համարվում է գերիշխող դիրք ունեցող, եթե՝

- տվյալ ապրանքային շուկայում ունի շուկայական իշխանություն, մասնավորապես, որպես իրացնող կամ ձեռք բերող չի հանդիպում էական մրցակցության և (կամ) իր ֆինանսական կարողությունից կամ այլ հատկանիշներից ելնելով՝ հնարավորություն ունի որոշիչ ազդեցություն ունենալու տվյալ ապրանքային շուկայում ապրանքների շրջանառության ընդհանուր պայմանների վրա և (կամ) դուրս մղելու այլ տնտեսավարող սուբյեկտին տվյալ ապրանքային շուկայից և (կամ) խոչընդոտելու տվյալ ապրանքային շուկա մուտք գործելուն, կամ

- որպես իրացնող կամ ձեռք բերող իրացման կամ ձեռքբերման ծավալներով գրավում է տվյալ շուկայի առնվազն մեկ երրորդը, կամ

- ապրանքային շուկայում իրացման կամ ձեռքբերման առավել մեծ ծավալներ ունեցող երկու տնտեսավարող սուբյեկտներից յուրաքանչյուրը տվյալ ապրանքային շուկայում համարվում է գերիշխող դիրք ունեցող, եթե նրանք, որպես իրացնող կամ ձեռք բերող, իրացման կամ ձեռքբերման ծավալներով միասին գրավում են տվյալ շուկայի առնվազն մեկ երկրորդը, կամ

- ապրանքային շուկայում իրացման կամ ձեռքբերման առավել մեծ ծավալներ ունեցող երեք տնտեսավարող սուբյեկտներից յուրաքանչյուրը տվյալ ապրանքային շուկայում համարվում է գերիշխող դիրք ունեցող, եթե նրանք, որպես իրացնող կամ ձեռք բերող, իրացման կամ ձեռքբերման ծավալներով միասին գրավում են տվյալ շուկայի առնվազն երկու երրորդը, ապա Արցախի Հանրապետությունում տնտեսավարող սուբյեկտն ապրանքային շուկայում համարվում է գերիշխող դիրք ունեցող, եթե՝

- տվյալ ապրանքային շուկայում ունի շուկայական իշխանություն, մասնավորապես, որպես իրացնող կամ ձեռք բերող չի հանդիպում էական մրցակցության և (կամ) իր ֆինանսական կարողությունից կամ այլ հատկանիշներից ելնելով՝ հնարավորություն ունի որոշիչ ազդեցություն ունենալու տվյալ ապրանքային շուկայում ապրանքների շրջանառության ընդհանուր պայմանների վրա և (կամ) դուրս մղելու այլ տնտեսավարող սուբյեկտին տվյալ ապրանքային շուկայից և (կամ) խոչընդոտելու տվյալ ապրանքային շուկա մուտք գործելուն, կամ

- որպես իրացնող կամ ձեռք բերող իրացման կամ ձեռքբերման ծավալներով գրավում է տվյալ շուկայի առնվազն մեկ չորրորդը, կամ

- ապրանքային շուկայում իրացման կամ ձեռքբերման առավել մեծ ծավալներ ունեցող ոչ ավելի, քան երեք տնտեսավարող սուբյեկտներից յուրաքանչյուրը տվյալ ապրանքային շուկայում համարվում է գերիշխող դիրք ունեցող, եթե նրանք, որպես իրացնող կամ ձեռք բերող, իրացման կամ ձեռքբերման ծավալներով միասին գրավում են տվյալ շուկայի առնվազն մեկ երկրորդը, կամ

- ապրանքային շուկայում իրացման կամ ձեռքբերման առավել մեծ ծավալներ ունեցող ոչ ավելի, քան չորս տնտեսավարող սուբյեկտներից յուրաքանչյուրը տվյալ ապրանքային շուկայում համարվում է գերիշխող դիրք ունեցող, եթե նրանք, որպես իրացնող կամ ձեռք բերող, իրացման կամ ձեռքբերման ծավալներով միասին գրավում են տվյալ շուկայի առնվազն երկու երրորդը:

Համեմատելով ներկայացված կարգավորումների մասնաբաժինները՝ կարող ենք փաստել, որ Արցախի Հանրապետությունում գերիշխող դիրքի բացահայտման չափանիշները ավելի կոշտ են և ավելի են ընդլայնում կարգավորման դաշտը:

Ինչ վերաբերում է տնտեսական մրցակցության բնագավառում առկա խոչընդոտներին, ապա դա առավել նկատելի է դառնում միջազգային տնտեսության ներկա իրավիճակի ֆոնին: Մասնավորապես, մրցակցության զարգացման մակարդակը, գնաճի արագ տեմպերը, մատուցվող ծառայությունների ցածր մակարդակը և սպառողական ընտրության սահմանափակությունը հանգեցնում են ոչ կատարյալ մրցակցության և բերում են անհիմն կամ համաձայնեցված գների կիրառման:

ԱՀ-ում առանձնացվում են մրցակցության զարգացումը խոչընդոտող հետևյալ հիմնական գործոնները.

- «Ոչ խաղաղություն, ոչ պատերազմ» վիճակը: Չհաշված այն հանգամանքը, որ 1991-1994թթ. հակամարտությունը ամբողջությամբ քայքայել է ԱՀ տնտեսությունը և արտադրական պոտենցիալը, ներկա վիճակը ԱՀ տնտեսությունը դարձնում է ռիսկային և հնարավորություն չի տալիս ներգրավելու օտարերկրյա ուղղակի ներդրումներ:

- Արտաքին տնտեսական (բացի ՀՀ-ից) կապերի բացակայությունը: Արցախի աշխարհաքաղաքական դիրքը (եռակողմ շրջափակում) հնարավորություն չի տալիս ԱՀ տնտեսությանը լիարժեք մասնակցել և ինտեգրվել գլոբալ տնտեսական գործընթացներին: Մասնավորապես, անկախության ամբողջ ժամանակաշրջանում տնտեսական կապերը Ադրբեյջանի և Թուրքիայի հետ բացակայում են, իսկ Իրանին մի շարք երկրների կողմից հայտարարված է արտահանման և ներմուծման էմբարգո, ինչը այդ երկրի տարածքով բեռնափոխադրումը դարձնում է անարդյունավետ:

- Շուկայի փոքր ծավալը: Խոսքը վերաբերում է ոչ միայն համախառն պահանջարկին, այլ նաև տնտեսավարող սուբյեկտների քանակին: Շատ դեպքերում տնտեսավարողների փոքրաթիվ քանակը չի նպաստում մրցակցության զարգացմանը և հանգեցնում է գների անհիմն կիրառմանը:

ԱՀ-ում գործում են **513¹** ապրանքային շուկաներ, իսկ կարգավորվում են ընդամենը **30** ապրանքային շուկաներ, որից՝ մենաշնորհներ՝ **7** ապրանքային շուկաներ, գերիշխողներ՝ **27** ապրանքային շուկաներ, համակենտրոնացումներ չկան, այն դեպքում, երբ մրցակցություն ապահովելու համար ապրանքային շուկաներում պետք է գործեն հազարից ավելի տնտեսավարող սուբյեկտներ, իսկ կատարյալ

¹ ԱՀ ֆինանսների նախարարության պաշտոնական տեղեկատվություն

մրցակցության դեպքում անհրաժեշտ է շուկայի մասնակիցների թիվը լինի ոչ պակաս հինգ հազարից, չնայած «կատարյալ» մրցակցություն փաստացի գոյություն չունի, և դա կարելի է կոչել «վերացական» մրցակցություն:

● Տնտեսավարող սուբյեկտների և հասարակության իրազեկվածության ցածր մակարդակը: Առկա գիտակրթական պոտենցիալը և SS համակարգը ներդաշնակ չեն միջազգային շուկայի ներկա պահանջներին:

● Միջազգային և անդրազգային ֆինանսական և վարկային կազմակերպությունների կողմից ցածր տոկոսադրույթներով տրամադրվող վարկերից օգտվելու հնարավորության բացակայություն: ԱՀ-ի միջազգայնորեն չճանաչվածությունը հնարավորություն չի տալիս վարկեր և փոխառություններ ձեռք բերել միջազգային ֆինանսավարկային կազմակերպություններից:

Ներկա իրավիճակը ԱՀ տնտեսավարող սուբյեկտներին հնարավորություն չի տալիս ինտեգրվել ՀՀ սահմաններից դուրս գործող ապրանքային շուկաներին, մասնակցելու միջազգային գլոբալ տնտեսական գործունեությանը և մրցակցելու արտաքին շուկաներում սեփական էկոլոգիապես մաքուր արտադրանքը իրացնելու ու բարձրորակ ծառայություններ մատուցելու համար: Դա խաթարում է առավելության հասնելու, որակ ապահովելու ձգտումը, և դանդաղեցնում է նոր տեխնոլոգիաների ներդրման, առաջատար փորձի կիրառման, զարգացման և մրցակցային գործընթացները:

Անկախ առկա խնդիրներից՝ Արցախի Հանրապետության տնտեսությունը բաց է մրցակցության համար, ինչն ամրագրված է Սահմանադրությամբ ու ապահովված է գործող օրենսդրությամբ:

Չնայած օրենքը լրիվությամբ համահունչ է պետության վարած տնտեսական քաղաքականությանը, այնուհանդերձ, կարելի է իրականացնել որոշ դրույթների հստակեցման աշխատանքներ՝ կապված հակամրցակցային համաձայնությունների բացահայտման և համակենտրոնացմանը վերաբերող հասկացություններին: Գործող օրենսդրությամբ հակամրցակցային համաձայնությունների բացահայտումը և դրա ապացուցողական բազան թույլ է և հիմնականում հնարավոր չի լինում ապացուցել համաձայնությունների փաստը:

Ներկայիս տնտեսավարման պայմաններում նորմալ մրցակցություն ապահովելու և այն պաշտպանելու համար անհրաժեշտ է.

● հստակեցնել տնտեսական բլոկում ներառված օրենսդրության մեջ կիրառվող մրցակցությանը վերաբերող հասկացությունները,

● ընդլայնել լիազոր մարմնի իրավասությունները հակամրցակցային համաձայնությունների և համակենտրոնացումների բացահայտման և ապացուցման մասով,

● հիմք ընդունելով զարգացած որոշ երկրների փորձը՝ կիրառել գնային քաղաքականության կարգավորման մեխանիզմներ սահմանային գների, շահույթի և շահութաբերության նորմաների, ֆիքսված գների համար,

● օրենսդրորեն սահմանել.

-առաջին անհրաժեշտության ապրանքների և ծառայությունների (այդ թվում՝ դեղերի) ցանկը ու դրանց գնային քաղաքականության մոտեցումները,

-մենաշնորհ և գերիշխող դիրք ունեցողների կողմից կիրառվող գների գնագոյացմանը վերաբերող չափորոշիչներ,

● սահմանափակել մենաշնորհային կամ գերիշխող դիրք ունեցող տնտեսավարող սուբյեկտների մասնակցությունը պետական ծրագրերին և օժանդակությանը:

Տնտեսական մրցակցության բարենպաստ միջավայրի ստեղծման նպատակով անհրաժեշտություն է առաջանում հնարավորինս կանխել ապրանքային շուկաներում կենսորոնացվածության մակարդակի մեծացումը, որը կարող է որպես վերջնարդյունք հանգեցնել մրցակցության թուլացմանը, հնարավոր չարաշահումների կատարմանը, անբարեխիղճ մրցակցության դեպքերի դրսևորմանը և անհիմն գների կիրառմանը:

Աշխարհում մրցակցության շնորհիվ ձևավորվել են գերհզոր անդրազգային տնտեսություններ, որոնք այսօր վերածվել են մի այնպիսի հզոր ուժի, որ կանխորոշում են ժամանակակից և ապագա աշխարհի տնտեսության կառուցվածքն ու հաճախ էլ ուղղորդում համաշխարհային և տարբեր երկրների քաղաքական գործընթացները:

Այսօր իշխող տնտեսագիտական դպրոցները և հանրությունը ակնկալում են արդյունավետություն և բնակչության կենսամակարդակի բարձրացում մրցակցությունից և դրան պաշտպանող հակամենաշնորհային իրավունքի քաղաքականությունից (օրենսդրությունից): Այսօրվա դրությամբ մրցակցությունը և դրան պաշտպանող օրենսդրությունը այլ հավասար պայմաններում այն հիմնական չափորոշիչներից են, որոնց միջոցով որոշվում է ազդում է արդյո՞ք մրցակցային քաղաքականությունը (օրենսդրությունը) շուկայի վարքագծի վրա: Եթե դա փաստացի բերել կամ ապագայում բերելու է կենսամակարդակի իջեցման (վատթարացման), ապա մրցակցային քաղաքականությունը (օրենսդրությունը) ենթակա է վերանայման և (կամ) փոփոխման:

Գրականություն

1. Վարդանյան Գ. Ի. «Գիտելիքահենք տնտեսություն», Եր., 2008թ.
2. Կիրակոսյան Վ. Լ. «Միջազգային բիզնես», Եր., 2012թ.
3. «Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության մասին» ԱՀ օրենք
4. Мальцева О. В. «Анализ проблем и оценка уровня развития конкуренции в России»
5. Тихамер Т., «Антимонопольное право Европейского Союза» 2014

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, տ.գ.թ. դոցենտ Շ.Շ. Ասրյանը:

ՀՏԴ 330.3

Տնտեսագիտություն

Մանուշ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԱրՊՀ, տ.գ.թ, տնտեսագիտության տեսության և կառավարման ամբիոնի դոցենտ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԵՐԻ ԱՆԽՈՒՍԱՓԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԱՐԳԱՑԱԾ ՇՈՒԿԱՑԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Տնտեսական ճգնաժամը զարգացած շուկայական տնտեսության ուղեկիցն է: Հոդվածում ներկայացված է վարկի անսահմանափակ զարգացման և մարդկանց՝ իրենց կենսամակարդակի անընդհատ բարձրացման օբյեկտիվ ցանկության հետևանքները: Վարկային հարաբերությունները ապակոդմնորոշում են ամբողջ վերարտադրության գործընթացը, ուստի դրա օղակներից մեկում շեղումը հանգեցնում է տնտեսության համար բացասական հետևանքների և անխուսափելիորեն ծնում տնտեսական ճգնաժամ: Տնտեսական ցիկլի սկզբում տոկոսադրույքները ցածր են, և տնտեսական հարաբերությունների մասնակիցները ակտիվորեն վարկեր են վերցնում: Ընդհանուր լավատնտեսությունը պահպանվում է նոր վարկերով: Իրավիճակը փոխվում է, երբ տնտեսությունը մոտենում է վերելքի էտապին: Վարկային շղթան սարդոստայնի բնույթ է ստանում՝ թափանցելով ամբողջ տնտեսական օրգանիզմը: Տնտեսական վերելքի զագաթնակնտին վարկային բնոր կրիտիկական մակարդակ է ձեռք բերում, վրա է հասնում ճգնաժամը: Միայն կապիտալիզմն է իր ինովացիոն բնույթով վարկը հասանելի դարձնում ցանկացած տնային տնտեսության և կազմակերպության համար: Վարկը ստեղծարար ուժ ունի, երբ կարճ ժամկետում ապահովում է լայնամասշտաբ ծրագրերի ֆինանսավորման համար անհրաժեշտ ռեսուրսներ, սակայն տնտեսական կայունության համար ճնշվորում է ապառնալիքներ: **Բանալի բաներ.** շուկայական տնտեսություն, տնտեսական ճգնաժամ, վարկ, ավստրիական դպրոց :

М.Минасян

НЕИЗБЕЖНОСТЬ ЭКОНОМИЧЕСКИХ КРИЗИСОВ В РАЗВИТОЙ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Экономический кризис сопутствует развитой рыночной экономике.

В статье представлены последствия неограниченного развития кредита и объективного желания людей периодически улучшать свое благосостояние.

Кредитные отношения опосредуют весь воспроизводственный процесс, поэтому нарушение в одном из его звеньев провоцирует негативные последствия для экономики и неизбежно ведет к экономическим кризисам. В начале экономического цикла процентные ставки являются низкими, и участники экономических отношений активно берут кредиты. Общий оптимизм поддерживается новыми кредитами. Ситуация меняется, когда экономика приближается к стадии бума. Кредитные цепочки

приобретают характер паутины, пронизывая весь экономический организм. На пике экономического бума кредитная нагрузка достигает критического уровня и наступает кризис. Только капитализм с его инновационным характером открывает доступ к кредиту практически любому домашнему хозяйству и предприятию. Кредит обладает созидательной силой, когда в короткие сроки позволяет получить необходимые ресурсы для финансирования масштабных проектов, однако создает угрозу экономической стабильности.

Ключевые слова: рыночная экономика, экономический кризис, кредит, австрийская школа.

M.Minasyan

INEVITABILITY OF ECONOMIC CRISES IN THE DEVELOPED MARKET ECONOMY

Economic Crisis is accompanied by the Developed Market Economy. The article deals with the consequences of unlimited credit expansion and the natural desire of people to improve their well-being systematically.

Credit relations mediate the entire reproduction process and thus a violation in one of its links provokes negative consequences for the economy and inevitably leads to an economic crisis. At the beginning of an economic cycle, interest rates are low, and economic agents actively take loans. General optimism is supported by new loans. The situation changes when the economy approaches a boom phase. Credit chains take form of a web permeating the entire economic organism. At the peak of the economic boom, the credit load reaches a critical level and a crisis begins. Only capitalism, with its innovative nature, opens access to credit for almost any household and firm. Credit has creative power because in a short time it allows to get the necessary resources to finance large-scale projects, but it creates a threat to economic stability.

Key words: market economy, economic crisis, credit, Austrian school.

Ցանկացած տնտեսական համակարգ գոյություն ունի միայն այն հիմքով, որ գոյություն ունեն շրջակա աշխարհը վերափոխելու ձգտումով մարդիկ: Պատմականորեն տնտեսավարման ձևերը տարբեր են եղել և փոխարինել են իրար տնտեսական համակարգի զարգացմանը զուգահեռ, ինչն էլ մարդու կարողությունների և հատկությունների իրացման համար նոր հնարավորություններ է բացել: Որպեսզի հասկանանք տնտեսության գործունեության օրենքները, անհրաժեշտ է նախ ընկալել մարդու էության և բնույթի հիմնարար առանձնահատկությունները, քանզի հենց նա է կանխորոշում տնտեսավարման համակարգի զարգացման ուղղությունը:

Հարցի նման մեկնաբանությունը նոր չէ, քանզի մարդու կողմից որոշումների ընդունման գործընթացում նրա բնույթին անդրադառնալը տնտեսական գիտությունների շրջանակում ավանդական մոտեցում է: Դա homo economicus մոդելն է և, ընդհանուր առմամբ, վարքագծային տնտեսագիտությունը:

Հոդվածում դիտարկվում է մարդու հիմնարար հատկություններից մեկը, որն ավելի լիարժեք է դրսևորվում շուկայական տնտեսությունում, քանզի վերջինս դրա զարգացման համար ակտիվորեն նոր գործիքակազմ է ստեղծում:

Նախորդ տնտեսական համակարգում այս գործիքակազմը սահմանափակվել է որոշակի շրջանակներով, ինչն էլ խոչընդոտել է

տնտեսավարման համակարգերի գործունեության օրնաչափությունների ձևավորմանը: Յուրաքանչյուր ոք ձգտում է հնարավորինս արագ բարելավել իր կեցությունը: Մեծամասնության համար այդ նպատակին հասնելու ուղին աշխատանքն է: Երիտասարդ տարիքում մարդկանց գերակշիռ մասի հմտություններն ու կարողությունները թույլ չեն տալիս շատ վաստակել, սակայն տարիների հետ նրանց փորձը, որակական մակարդակը աճում է, ընդլայնվում է բիզնեսը, ծառայողական աճ է արձանագրվում, որոնց զուգահեռ էլ աճում են եկամուտները: Սակայն տնտեսության զարգացմանը զուգընթաց՝ իրավիճակը փոխվում է արմատապես, քանզի ի հայտ է գալիս մի գործիք, որը կոչվում է «վարկ»: Այն թույլ է տալիս տնային տնտեսություններին սպառումը վերաբաշխել ժամանակի մեջ: Արդեն այսօր կարելի է փոխառություն անել ապագա եկամուտների կանխատեսումով և բարձրացնել բարեկեցության մակարդակը ոչ թե մի քանի տարի հետո, այլ անմիջապես:

Սպառման մակարդակի աճը հենց այսօր մարդու բնական գանկությունն է, սակայն միայն կապիտալիզմն է մարդուն այն իրականացնելու գործիք տալիս: Վարկը ձեռք է բերում զարգացման այնպիսի մակարդակ ու տարածում, որ դրանով ապրելը զարգացած կապիտալիզմի ժամանակ դառնում է տնտեսական մշակույթ, նորմ: Եվ հենց վարկի զարգացումը, տնային տնտեսությունների ամրապնդվող գանկությունը ընդլայնել իրենց սպառումը, հանգեցնում է շուկայական տնտեսության պարբերական ճգնաժամերի անխուսափելիությանը:

Նոր տնտեսական ցիկլի սկզբում ընթանում է կազմակերպությունների և տնային տնտեսությունների վարկային պարտավորությունների աճ: Պարտավորությունների աճը խթանվում է ընդհանուր լավատեսությամբ, որը ձևավորվում է ձեռքբերված վարկերի հիմքի վրա իրականացվող տնտեսական քաղաքականության համապատասխան քայլերով: Դրանք իրենց հերթին բարձրացնում են վճարունակ պահանջարկը և պարարտ հող են ստեղծում հաջորդ՝ նոր վարկերի ձեռքբերման համար: Ձևավորվում է վարկային պարույր:

Զարգացած ֆինանսական շուկայի պայմաններում այս գործընթացը էականորեն ուղեկցվում է կազմակերպությունների և տնային տնտեսությունների ֆինանսական ակտիվների արժույթային արժեքների աճով: Տնային տնտեսությունները հնարավորություն են ստանում ԱԹ-ի և անշարժ գույքի ապահովմամբ նոր փոխառություններ ներգրավվել: Ինչքան բարձրանում է դրանց գինը, այնքան աճում է նոր վարկերի ստացման հնարավորությունը: Ֆինանսական ոլորտում նորարարությունները թույլ են տալիս ընդլայնել վարկավորման գործիքակազմը և արագ կենտրոնացնել այդ նպատակի համար տնային տնտեսությունների և կազմակերպությունների ազատ ռեսուրսները: Վարկը գրավում է ողջ տնտեսությունը: Տնտեսական վերելքի գագաթնակետին վարկային բեռը հասնում է որոշակի ծայրահեղ մակարդակի և ամբողջ համակարգը փլուզվում է, վրա է հասնում ճգնաժամը: Պայթյունի դեռ խաղում են տնտեսավարող սուբյեկտները այն շուկայում, որտեղ ձևավորվել է ֆինանսական փուչիկը: Օրինակ, ինչպես նշվել է արժեթղթերի շուկայի կործանումը 1929թ. «ծագել է առևտրային բանկերի կողմից ներդրումային փաստաթղթերի վաճառքով այն նպատակով, որպեսզի ընդլայնվի անշարժ գույքի և ԱԹ-ի հետ կապված վարկավորման ծավալները»¹:

Այն գաղափարը, համաձայն որի տնտեսության զարգացման և ճգնաժամերի ցիկլայնության հիմքում ընկած է վարկը, նոր չէ: Մասնավորապես, այս դրույթը հանդիսանում է ավստրիական տնտեսական դպրոցի բիզնես-պարբերաշրջանի

¹ *St'u Sieron A. Disaggregating the Credit Expansion: The role of changes in Banks' Asset Structure in the Business Cycle. The Quarterly journal of Austrian Economics 2015. Vol 18. №3. P.247-271*

տեսական կարևոր հիմնադրույթ: Վարկի լայն զարգացումը խթանում է կենտրոնական բանկի մեղմ դրամավարկային քաղաքականությունը, որը հանգեցնում է տնտեսությունում տոկոսադրույքի բնական մակարդակից իջեցմանը: Արդյունքում տնտեսական հարաբերությունների մասնակիցները ստանում են ոչ ճիշտ գնային ազդակներ: Ձեռնարկատերերը սկսում են ակտիվորեն փոխառել միջոցներ և կատարել ներդրումներ: Այդ թվում ծագում են այսպես կոչված վատ ներդրումներ, որոնք հետագայում բարձր տոկոսադրույքի պայմաններում կդառնան ոչ շահութաբեր, երբ կենտրոնական բանկը սկսի պայքարել տնտեսական վերելքի դեմ (կոշտացնի դրամավարկային քաղաքականությունը): Տնային տնտեսությունները ևս կսկսեն ակտիվորեն միջոցներ փոխառել և ընդլայնել իրենց սպառումը: Ընդհանուր առմամբ ավստրիական դպրոցի բիզնես-պարբերաշրջանի տեսությունը ենթադրում է, որ կառավարության մոնետար ու ֆիսկալ ներարկումներն են կեղծում ներդրումները, սպեկուլյացիան ու հարաբերական գները:

Այսպիսով՝ ավստրիական դպրոցի բիզնես-պարբերաշրջանի տեսությունը ենթադրում է, որ եթե կենտրոնական բանկը թույլ տա տոկոսադրույքին համապատասխանել բնական տոկոսադրույքին և կառավարությունը չմիջամտի տնտեսության մեջ, կարելի է խուսափել ճգնաժամից: Կարծում ենք՝ տնտեսական ճգնաժամերը, սակայն, անխուսափելի են: Այս փաստը բացատրվում է նրանով, որ շուկայական տնտեսությունը հիմնված է վարկի վրա, որի ընդլայնումը պարտադիր կհանգեցնի ֆինանսական փուչիկների ձևավորմանն անգամ բնական տոկոսադրույքի գերակայության պայմաններում: Կենտրոնական բանկի գործողությունները կամ կառավարության տնտեսական այլ քայլերը կարող են խթանել կամ խաթարել վարկավորման սահմանային աստիճանի հասցված գործընթացը՝ դրանով ազդելով տնտեսական ցիկլի տևականության, հետագա անկման խորության և ռեցեսիայի վրա: Դրանք, սակայն, ի վիճակի չեն փոխելու մարդու լավ ապրելու մարդու ձգտումը, ինչն իր դրսևորումն է գտնում վարկավորման միջոցով օրվա սպառումն ընդլայնելու մեջ, մյուս կողմից հնարավոր չէ ֆինանսավորման նոր աղբյուրների և գործիքակազմի որոնման հարցում արգելափակել բանկերի ներդրումային ոգին:

Սույն վերլուծության շրջանակում վարկի տարբեր ձևերից կոդիտարկվի բնակչությանը և կազմակերպություններին տրվող վարկերը: Եթե բանկը կազմակերպությանը վարկ է տրամադրում, իսկ բնակչությունը վարկ չի վերցնում, այլ հավասար պայմաններում, տնտեսական համակարգը պետք է հարաբերականորեն կայուն լինի, քանի որ ապրանքների ու ծառայությունների վերջնական սպառողը՝ տնային տնտեսությունը, դրանք ձեռք է բերում առանց վարկի, ի հաշիվ իր աշխատանքային գործունեության: Տնտեսության հիմքը կսկսի խաթլվել, երբ տնային տնտեսությունների սպառումը գերազանցապես ստանա վարկավորումից կախվածություն: Խնդիրն այն է, որ վարկը հիմնվում է դեռևս չվաստակած միջոցների վրա: Ապագան հստակ չի կանխորոշված, ուստի եթե տնային տնտեսությունները ապագա եկամուտների հույսով են ավելացնում իրենց ներկա սպառումը, ապա հավանականությունը մեծ է, որ դրանք չեն իրագործվի: Եվ ինչքան աճում է ապագա եկամուտների ակնկալիքով ներկա սպառումն ընդլայնող տնային տնտեսությունների թիվը, այնքան ավելի շատ մարդիկ են սկսում ռիսկի ենթարկվել, և որպեսզի առանձին տնային տնտեսությունների տնտեսական գործունեության ձախողումը հանգեցնի տնտեսական անկման, անհրաժեշտ է վարկային բեռի որոշակի սահմանային մակարդակ:

Ներկայումս վարկը թափանցել է հասարակական կյանքի բազմաթիվ ոլորտներ՝ սկսած ուսանողական վարկերից մինչև պետական վարկավորում: Այստեղ կարելի է վկայակոչել այնպիսի «առաջանցիկ», ինչպիսին Իսլանդիան է, որի արտաքին պարտքը նախաճգնաժամային 2007թ. կազմել է ՀՆԱ-ի 550%-ը: 2004-2007թթ. երկիրը ունեցել է օտարերկրյա կապիտալի մեծ ներհոսք: Իսլանդական կրոնը ԱՄՆ դոլարի նկատմամբ թանկացել է 64%-ով: Երկրում վերելք է արձանագրվել, ինֆլյացիան զարգացած բոլոր երկրների ցուցանիշներից բարձր էր: Սակայն 2008թ. Իսլանդիան բախվել է լուծարայնության բարձր ճգնաժամի, իսլանդական կրոնը զգալիորեն արժեզրկվել է, նրա երեք խոշոր բանկերը սնանկացել են¹:

Վարկը շարունակում է նորանոր բնագավառներ գրավել, որոնք բավական հեռու էին թվում վարկային հարաբերություններից: Այսպես ձևավորվեցին միկրոֆինանսական կազմակերպություններ: Բիզնեսի այս բնագավառի վարկավորման հնարամտությունը դրսևորվեց նրանում, որ այն գտավ գոյատևելու և ընդլայնվելու նոր մեթոդ՝ փաստացի վարկավորելով անվճարունակ փոխառուների: Կարճաժամկետ վարկերի տոկոսադրույքի բարձր մակարդակը թույլ է տալիս փոքր քանակի վճարման հաճախականության հաշվին ծածկել նշանակալի փոխառությունների գծով վնասը, եթե դրանք չմարվեն:

Անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև վարկային քարտեզի միջոցով վարկավորման գործընթացին: Դրանց պայմանները առաջին հայացքից հակասում են ֆինանսական տրամաբանությանը, փոխառուն վարկից կարող է օգտվել անվճար, եթե բանկին վերադարձնի ծախսած գումարը ժամանակի որոշակի հատվածում, օրինակ 50 օրում: Այս փաստը կարծես թե հակասում է ֆինանսական գործունեության նպատակին՝ շահույթի ստացմանը: Սակայն, բանկը, թերևս, հույս ունի, որ հաճախորդը, տարվելով «հեշտ» վարկերով, ինչ որ պահ չի կարողանա վարկը վերադարձնել արտոնյալ ժամանակահատվածում: Այս դեպքում բանկն արդեն կգանձի բավական բարձր տոկոսադրույք:

Հայտնի է, որ նույն դեղը, կախված դրա օգտագործման չափաքանակից, կարող է օգուտ կամ վնաս տալ: Նմանօրինակ պնդումը տեղ ունի նաև վարկի առումով. դրա ստեղծարար շնորքին զուգահեռ, երբ կարճաժամկետում մասսայական նախագծերի ֆինանսավորման համար անհրաժեշտ են ռեսուրսներ, այն կարող է երկրի տնտեսական կայունության համար վտանգ ներկայացնել, եթե հասնի մեծ մասշտաբների:

Ըստ որում, պոտենցիալ վտանգը ծագում է անգամ, երբ վարկային գործունեությունը ժամանակին կարգավորվում է, իսկ առաջատար ֆինանսական կազմակերպությունները հաջողությամբ են հաղթահարել սթրես-թեստավորումը: Վառ օրինակ է հանդիսանում վերջին համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը, որն անսպասելի էր ինչպես կազմակերպությունների ֆինանսական գործունեությունը կարգավորողների, այնպես էլ բազմաթիվ տնտեսագետների և փորձագետների համար: Վարկի հավանական վտանգը այն է նրանում, որ զարգացած տնտեսությունում վարկային հարաբերությունները միջնորդում են ամբողջ վերարտադրության գործընթացը: Ուստի դրա օղակներից մեկի գործունեության խաթարումը կարող է ծնել ամբողջ տնտեսության համար բացասական հետևանքներ: Փորձենք տեսնել օրինակի վրա: Ենթադրենք որևէ ձեռնարկատեր վարկ է վերցնում բանկից գործարանի կառուցման, վարձու

¹ *St'u* Doukas J. A., Zhang H. **The Performance of NDF Carry Trades:** Journal of International Money and Finance. 2013 vol. 36.P.172-190

աշխատողներին աշխատավարձ վճարելու համար: Վարձու աշխատողը, ունենալով աշխատատեղ, ձգտում է բարելավել իր նյութական կացությունը, և ինքը ևս վարկ է վերցնում բանկից: Բանկը նրան վարկ է տրամադրում աշխատավարձի գրավապահովվածությամբ: Սակայն վարկի փաստացի ապահովագրությունը այն փաստն է, որ մինչ այդ ձեռնարկատերն է վարկ վերցրել նրա աշխատավարձը տալու համար:

Ձեռնարկատերը վարկը ստացել է իր արտադրանքի ապագա իրացումից ստացվելիք եկամտի հիմքով, սակայն չմոռանանք, որ այդ արտադրանքի որոշակի մաս էլ կիրացվի վարկավորման միջոցով: Այսպիսով՝ և՛ ձեռնարկատիրոջ, և՛ վարձու աշխատողի վարկի փաստացի ապահովվածությունը այն բանի հույսն է, որ բանկն ապագայում նրանց արտադրանքի սպառողին վարկ կտրամադրի: Դատողությունների այս շղթան կարելի է անվերջ շարունակել:

Այսպես՝ արտադրանքի վարկավորման հիմքը աշխատավարձերն են, որոնք ապագա գնորդներին պետք է վճարեն ձեռնարկատերերը, որտեղ նրանք աշխատում են: Իրենց բիզնեսի զարգացման համար, սակայն, իրենց հերթին նրանք ևս վարկ են վերցնում: Դրանց վերադարձելիության հավանականությունը կախված կլինի այն հանգամանքից, թե այդ կազմակերպության արտադրանքի ապագա գնորդները կստանան վարկեր: Մեր օրինակում հարկ է նաև նշել, որ առաջին ձեռնարկատերը անհրաժեշտ սարքավորումներ է գնել այլ ձեռնարկատերից: Նրանք էլ իրենց հերթին են վարկ վերցրել իրենց արտադրության ընդլայնման համար:

Ստացվում է, որ վարկային հարաբերությունների լայն տարածման պայմաններում մի վարկի ապահովվածությունը ստանձնում են այլ վարկեր, այլ կերպ՝ արտադրանքի արտադրության ամբողջ գործընթացը՝ դրա արտադրության առաջին քայլից մինչև սպառումը, կապված է վարկավորման շղթայով: Ինչքան զարգացած է շուկայական տնտեսությունը, այնքան խորությամբ է գործում վարկավորման գործընթացը: Այլ կերպ՝ վարկն ինքն է վերաարտադրում իրեն՝ նոր վարկի ապահովվածության ձևավորումը իրականացնելով նախկինում տրված կամ ապագայում տրվելիք վարկերի հաշվին: Սակայն եթե այդ շղթան կտրվի, տնտեսությունում վրա կհասնի կոլապսը, ինչն էլ պարբերաբար դիտարկվում է տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում:

Եթե համաձայնվենք ներկայացված դատողությունների հետ, այն կհանգեցնի հետաքրքիր եզրակացություն. վարկավորման ընդլայնման պայմաններում վարկառուի վարկունակության գնահատումը բանկի կամ վարկանիշային գործակալության կողմից իմաստազրկված է: Կարելի է «ստույգ» գնահատել ընկերության հուսալիությունը, որի վարկի ապահովվածությունը փաստորեն նրա արտադրանքի ապագա գնորդի վարկավորումն է, քանի որ վերջիններիս վարկի ստացման հնարավորությունը իր հերթին մեծ մասամբ կախված է ընկերության վարկերի տրամադրման հնարավորությունից, որտեղ նրանք աշխատում են, և այսպես շարունակ: Այստեղից էլ պարզ է, թե ինչու բարձր ներդրումային վարկանիշ ունեցող ընկերությունները կարող են հանկարծ սնանկանալ: Ըստ էության, վարկավորման ընդլայնված այսպիսի համակարգում հնարավոր չէ վստահությամբ գնահատել արտադրանքի ապագա գնորդների վարկունակությունը: Դրա վառ օրինակներից է, ինչպես գրում է հայտնի ամերիկյան բանկային վերլուծաբան Մարկ Մայոն դիտարկելով 2007-2008թթ. ճգնաժամը

«ԱՄՆ-ի 13 հազար բանկերից 12-ը կսնանկանան, եթե կառավարությունը չմիջամտեր»¹:

Տնտեսության մեջ վարկավորման ներկայացված պատկերը իր բնույթով նման է այնպիսի գործիքի ինվեստիցիոն հուսալիությանը, ինչպիսին է CDO,² ինչն էլ իրենից ներկայացնում է ակտիվների **արժեթղթավորման** միջոցով ներգրավված ֆինանսական ռեսուրսներ: Այն ֆինանսական գործիք է, որի բազիսային ակտիվի դերում հանդես է գալիս նրա ապահովվածությունը: CDO-ն թողարկվում է հատուկ ընկերության կողմից՝ SPV ³: Այն բանկից ձեռք է բերում անվանական արժեքով վարկեր և թողարկում CDO: CDO-ի թողարկումը բաժանվում է մի քանի վարկային գծերի, որոնք վաճառվում են վերջնական տերերին: SPV-ի կողմից վարկերի ձեռքբերման գծով ստացված տոկոսները փոխանցվում են CDO վարկային գծերի սեփականատերերին: Վարկային գծերը տարբերվում են վարկավորման ռիսկի մակարդակով և, համապատասխանաբար, ԱԹ-ի գծով վճարումների եկամտաբերությամբ ու աստիճանով: Վարկերի գծով չվճարումների ժամանակ սկզբում տոկոսները չեն վճարվում ցածր վարկանիշով *траншеё*-ների սեփականատերերին:

CDO-ը կարող են միավորել տարաբնույթ վարկերի մեծ քանակություն, ուստի համարվում է, որ բարձր վարկերով վարկային գծերը ներկայացված են հուսալի թղթերով: Սակայն հաճախ **արժեթղթավորման** գործընթացը տվյալ էտապում չի ավարտվում: Թողարկվում են նոր CDO-ներ, որոնք ունենում են CDO-ի բազմապատկիչ: Որպես դրանց ապահովվածություն, հանդես են գալիս արդեն շրջանառվող CDO-ը: Բացի դրանից՝ թողարկվում են նաև սինթետիկ CDO-ներ, որոնց բազիսային ակտիվների դերում հանդես են գալիս այնպիսի գործիքներ, ինչպիսիք են CDS, CLN և TRN ⁴:

Բերված շղթայից պարզ է, որ օրինակ բազմապատկիչ CDO-ի ներդրումային հուսալիության գնահատումը խիստ պայմանական է, քանզի այն փաստացի կախված է վարկերի գծով վճարումներից, որոնք հանդիսանում են սկզբնական CDO-ի ապահովվածությունը: Ավելի բարձր աստիճանի CDO-ն վերաբաշխում է այլ CDO-ի վարկային ռիսկը, որոնք իրենց հերթին վերաբաշխել են այլ ակտիվների գծով վարկային ռիսկերը: Հնարավոր է իրավիճակ, երբ նույն վարկային ռիսկը պայմանականորեն կհայտնվի CDO-ի հերթական թողարկումներում՝ ի հաշիվ տարբեր ԱԹ-ում նմանօրինակ ռիսկերի հատման: Այսպիսով, կառուցվում է վարկային բուրգ, երբ մի CDO-ի գծով չվճարումը իր ետևից տանում է իրար հետ կապված CDO-ի գծով չվճարումների շղթան: Թվում էր, թե դիվերսիֆիկացումը կհանգեցնի ոչ շուկայական ռիսկերի նվազմանը, սակայն հայտնի է, որ այս սկզբունքը աշխատում է միայն նորմալ գործող շուկաներում:

Ճգնաժամի պայմաններում դիվերսիֆիկացիան չի աշխատում: Հերթական տնտեսական ցիկլի սկզբում տոկոսադրույքները ցածր են, իսկ տնտեսական հարաբերությունների մասնակիցները ակտիվորեն վարկեր են վերցնում: Բանկերը հաճույքով են վարկ տրամադրում, քանզի վարկավորման համընդհանուր աճի պայմաններում վարկի տրամադրումը տնային տնտեսություններին և

¹ *St'u Mayo M. Exilio en Wall Street. La lucha de un analista por salvar a los grandes bancos de si mismos Madrid, Ediciones Anaya Multimedia, 2012 P.13*

² Collateralized Debt Obligation-պարտքային գործիքով ապահովված պարտավորություն

³ Special Purpose Vehicle-հատուկ իրավաբանական անձ

⁴ CDS-credit default swap(своп кредитного дефолта, CLN-credit linked note (վարկային վերջնագիր), TRS-total return swap (լրիվ եկամտի սվոպ)

կազմակերպություններին հանգեցնում է համախառն պահանջարկի աճին, և որպես հետևանք, տնտեսական միջավայրի **բարելավմանն** ու ձեռնարկությունների շահութաբերության աճին: Ուստի, տնտեսական ցիկլի տվյալ էտապում մեկ կամ մի քանի վարկավորման շրթանների վնասումը չի կարող ունենալ ճակատագրական հետևանքներ: Եթե այս հարցում շարունակեն համեմատությունները CDO-ի հետ, ապա ինչպես նշում են Դ.Չամբերգը, Մ.Կելլին, Կին Լուն, Ա.Բեյսենբախը, Ա.Կինգը, մինչև նախաձգնաժամային 2007թ. ԱԹ-ի **հետզման** իրավունքից հրաժարման դեպքերի տարեկան տոկոսադրույքը 1-3% է կազմել¹:

Նոր վարկերով ապահովվող պահանջարկի աճն ու ընդհանուր լավատեսությունը հարթում է տնտեսական գործունեության առանձին հետևանքներն ու ձախողումները: Սակայն իրավիճակն արմատապես փոխվում է, երբ տնտեսությունը մոտենում է վերելքի շրջանին: Այս էտապում տնտեսության վարկավորման մակարդակը հասնում է մեծ մասշտաբների: Բացի այդ, վարկային շրթանները իսկական սարդոստայնի բնույթ են ստանում՝ խաչաձև ներթափանցելով ամբողջ տնտեսության օրգանիզմը: Եթե տնային տնտեսությունների վարկավորումն հասնում է այնպիսի մասշտաբների, երբ նրանց համար նոր վարկերի ձեռքբերումը դառնում է անհնար, ապա կարող է առաջանալ ամբողջ վարկային բուրգի կոլլապս, քանզի տնային տնտեսությունները հանկարծ զրկվում են հին պարտավորությունները մարելու համար վարկերի նոր հնարավորություններից: Եթե վարկերով ընդգրկված են բնակչության և գործարար հատվածի մեծ մասը, ապա տնտեսությունը կծածկվի սնանկացումների նոր ալիքով:

Միքայել Պանզները 2007-2008թթ., ճգնաժամին ընդառաջ նշել է. «...ԱՄՆ-ի անձնական խնայողությունների մակարդակը առաջին անգամ Մեծ դեպրեսիայի ժամանակներից ի վեր դարձել է բացասական, տնային տնտեսությունների ընդհանուր պարտքը տնօրինվող եկամուտը գերազանցել է 150%-ով: Ամերիկյան սպառողները ծախսել են ոչ միայն այն, ինչ վաստակել են, այլև չաշխատածի զգալի մասը»²: Նա նաև նշել է. «...ընդահնուր պարտքի հարաբերակցությունը համախառն ներքին արտադրանքին ԱՄՆ-ում 2005թ. աճել է ավելի քան 300%-ով, գերազանցելով ռեկորդը 290%-ով, որը վերջին անգամ դիտարկվել է 1929թ. ֆոնդային շուկայի փլուզումից անմիջապես առաջ»³:

Աշխարհի զարգացած և զարգացող երկրների նախաձգնաժամային և հետձգնաժամային իրավիճակը բնութագրող որոշ ցուցանիշներ ներկայացված են հավելվածներով: Ներկայացված իրավիճակը դիտարկելով տնային տնտեսությունների վարկային բեռի բարձր մակարդակի տեսանկյունից՝ ավստրիական դպրոցի տնտեսագետները այն բացատրում են որպես էժան վարկի հետևանք, որը խթանվել է ԱՄՆ **ՖՈՀ կողմից** ցածր տոկոսադրույքի քաղաքականությամբ: Այստեղից կարելի է եզրահանգել, որ եթե ընդունենք դրամավարկային քաղաքականության իրականացման համապատասխան կանոններ, որի շրջանակում տոկոսադրույքները պետք է համապատասխանեն բնական տոկոսադրույքի մակարդակին, տնտեսությունը կարող է զարգանալ առանց ճգնաժամի, ինչպիսիք դիտարկվեցին 1929թ. կամ 2007թ.: Սակայն խնդիրը

¹ *Sh'u Chambers D. R., Kelly M. A., Lu Q., Biesenbach A., King A., Natsuki K., Sun Q. CDO Squared: The Case of Subprime Mortgages. The Journal of Structured Finance. 2011. Summer P.96-113*

² *Sh'u Panzner M. J. Financial armageddon : Protecting your future from economic collapse. N.Y. Kaplan Publishing 2008 p.*

³ *Sh'u* նույն տնդում էջ 7-8

այն է, որ շուկայական տնտեսության կենտրոնում կանգնած են բանկերն ու ֆինանսական ընկերությունները, իսկ ֆինանսական բնագավառում ինովացիաները նախ և առաջ կախված են վարկային հարաբերություններից: Մյուս կողմից, կապիտալիզմը հասարակարգ է, որը խթանում է տնային տնտեսությունների սպառումը, իսկ ֆինանսական ինովացիաները դրա համար աճող պարզունակությամբ ու մասշտաբներով հնարավորություններ են բացում:

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, արևմտյան երկրներում հասարակության զարգացման արդի էտապում տնային տնտեսությունների ավելցուկային վարկավորման խնդիրը ոչ տեսականորեն, ոչ գործնականորեն լուծման ենթակա չէ: Հակառակը, կարելի է պնդել, որ ֆինանսական շուկաներում ինովացիաների զարգացմամբ այն միայն կսրվի: Ուստի այսուհետև ևս համաշխարհային տնտեսությունը որոշակի պարբերականությամբ ֆինանսական կործանումներ կարձանագրի, երբ վարկավորման մակարդակը հասնի սահմանային ինչ որ կետի: Միակ առաջարկությունը թերևս, այն է, որ տնտեսական գիտության զարգացումը, տնտեսական պատմության վերլուծությունն ու գիտակցումը տնտեսական իշխանություններին թույլ տան որոշակիորեն ավելացնել տնտեսական պարբերաշրջանի տևողությունը և բարձրացնել վարկավորման սահմանային մակարդակը, որից հետո կործանումն անխուսափելի է: Կարելի է որոշակիորեն լավարկել ֆինանսական շուկաների գործունեությունը, եթե հաշվի առնենք այն թերությունները, որոնք ի հայտ են եկել նախորդ էտապներում:

Գոյություն ունեն այլ խնդիրներ ևս, որոնք կարելի է կարգավորել կարգավորող մարմինների կողմից համապատասխան փաստաթղթերի ընդունմամբ: Սակայն դժվար է հուսալ, որ ապագայում տնային տնտեսությունները կնվազեցնեն իրենց հակումը փոխառու միջոցներով սպառման աճ ապահովելու առումով, իսկ բանկերն ու ֆինանսական ընկերությունները կսահմանափակեն իրենց ձգտումը ինովացիաների ֆինանսավորման ուղղությամբ, ինչը մասսայական վարկավորման համար մատչելի ճանապարհ է բացում:

Ժամանակակից գիտության շրջանակում տնտեսության ապագա իրավիճակի կանխատեսման տարրական մոտեցումը հանգեցնում է նախորդ էտապների վիճակագրական տվյալների վերլուծությանը: Սակայն հարկ է խուսափել շատ վաղ շրջանի դիտարկումներից, քանզի այն կարող է պատկերը խեղաթյուրել այն առումով, որ արդի տնտեսությունը ձեռք է բերել նոր որակներ: Վերջին 30 տարում առավել լուրջ համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամերը դիտարկվել են 1987թ., 1997-1998թթ. և 2007-2008թթ. այսինքն դրանց վրա հասնելու պարբերականությունը կազմել է մոտ 10 տարի: Եթե առավել խորը վերլուծության չենթարկենք, կարելի է գալ հետևյալ հետևության. արդի գլոբալ վարկային մեխանիզմը պետության մակրոտնտեսական քաղաքականության միջոցառումների ճշգրտումով գործում է այնպես, որ համաշխարհային տնտեսության վարկավորման սահմանային մակարդակը վրա է հասնում մոտավորապես նշված պարբերականությամբ: Հետևաբար, եթե կիսենք այս դատողությունների տրամաբանությունը, հերթական ճգնաժամը կարելի է սպասել 2017-2018թթ.:

Գրականության

1. Chambers D. R., Kelly M. A., Lu Q., Biesenbach A., King A., Natsuki K., Sun Q. CDO Squared: The Case of Subprime Mortgages. The Journal of Structured Finance. 2011. Summer P.96-113
2. Doukas J. A., Zhang H. The Performance of NDF Carry Trades: Journal of International Money and Finance.2013 vol. 36.P.172-190
3. Mayo M. Exilio en Wall Street.La lucha de un analista por salvar a los grandes bancos de si mismos Madrid, Ediciones Anaya Multimedia, 2012
4. Panzner M. J. Financial armageddon : Protecting your future from economic collapse. N.Y. Kaplan Publishing 2008
5. Sieron A. Disaggregating the Credit Expansion: The role of changes in Banks' Asset Structure in the Business Cycle. The Quarterly journal of Austrian Economics 2015.Vol 18. N₀3. P.247-271

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, տ.գ.թ., դոցենտ Շ.Շ. Ասրյանը:

Հավելվածներ

Աղյուսակ 1

Հիմնական զարգացած երկրներ. Պետական բյուջեի հաշվեկշիռը և պարտքը¹

(ՀՆԱ, %)

	1993 - 2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2014
Հիմնական զարգացած տնտեսություն ներ										
Փաստացի հաշվեկշիռ	-2.7	-4.7	-4.1	-3.3	-2.3	-2.2	-4.6	-10.1	-9.0	-5.7
ՀՆԱ-ի ճնշվածք	-0.4	-1.1	-0.3	0.0	0.5	0.7	-0.6	-4.6	-4.1	0.0
Կառուցվածք ային հաշվեկշիռ	-2.3	-3.3	-2.9	-2.5	-2.0	-1.7	-3.3	-5.2	-5.4	-3.9
ԱՄՆ										
Փաստացի հաշվեկշիռ	-1.6	-4.8	-4.3	-3.2	-2.2	-2.8	-5.9	-12.5	-10.0	-6.7
ՀՆԱ-ի ճնշվածք	-0.6	-1.2	0.1	0.8	0.9	0.7	-0.8	-4.5	-3.9	0.0
Կառուցվածք ային հաշվեկշիռ	-1.0	-2.4	-2.2	-1.7	-1.4	-1.4	-3.4	-5.1	-5.3	-3.1
Զուտ պարտք	45.9	40.8	42.4	42.7	41.8	42.3	47.9	58.2	66.8	84.9
Համախառն պարտք	64.4	60.2	61.2	61.4	60.9	61.9	70.4	84.8	93.6	108.2
Եվրոյի գոտու երկրներ										
Փաստացի հաշվեկշիռ	-2.9	-3.0	-2.9	-2.5	-1.2	-0.6	-1.8	-6.2	-6.6	-3.5
ՀՆԱ-ի ճնշվածք	-0.2	-0.8	-0.6	-0.6	0.7	1.8	1.2	-2.9	-3.1	0.0
Կառուցվածք ային հաշվեկշիռ	-2.7	-2.8	-2.7	-2.6	-2.0	-1.8	-2.5	-4.0	-4.2	-3.2
Զուտ պարտք	59.4	59.7	60.3	60.5	58.6	56.2	59.0	68.6	74.6	83.7
Համախառն պարտք	68.6	68.7	69.1	69.6	67.8	65.7	69.2	80.0	86.3	95.6
Գերմանիա										
Փաստացի հաշվեկշիռ	-2.4	-4.0	-3.8	-3.3	-1.5	-0.5	-0.1	-4.2	-4.6	0.0
ՀՆԱ-ի ճնշվածք	0.0	-1.7	-1.9	-2.3	-0.4	0.9	1.0	-3.6	-3.3	0.0
Կառուցվածք ային հաշվեկշիռ	-2.0	-3.2	-2.8	-2.3	-1.4	-0.7	-0.6	-2.2	-2.7	0.0
Զուտ պարտք	48.9	57.7	60.0	61.8	60.1	56.9	60.5	70.3	76.2	81.6
Համախառն պարտք	56.1	62.8	64.7	66.4	65.9	63.4	67.1	78.7	84.5	89.3
Ֆրանսիա										
Փաստացի հաշվեկշիռ	-3.5	-4.1	-3.6	-2.9	-2.3	-2.7	-3.4	-7.0	-7.1	-4.7
ՀՆԱ-ի ճնշվածք	-0.2	0.1	0.4	0.3	0.8	1.0	0.0	-3.2	-3.2	0.3
Կառուցվածք ային հաշվեկշիռ	-3.3	-4.0	-3.6	-3.4	-2.6	-3.1	-3.3	-4.0	-4.1	-4.7
Զուտ պարտք	46.6	53.2	55.3	56.7	53.9	54.1	57.8	67.0	72.9	82.9
Համախառն	56.0	62.9	65.0	66.4	63.6	63.8	67.5	76.7	82.6	92.6

¹ World Economic Outlook October 2009, Sustaining the Recovery, World Economic and Financial Surveys, International Monetary Fund, p.183

պարտք										
Իտալիա										
Փաստացի հաշվեկշիռ	-4.7	-3.5	-3.5	-4.3	-3.3	-1.5	-2.7	-5.6	-5.6	-5.3
ՀՆԱ-ի ճնդրվածք	-0.3	-0.3	0.0	-0.4	0.8	1.6	-0.1	-3.4	-3.5	0.0
Կառուցվածք ային հաշվեկշիռ	-4.8	-3.5	-3.8	-4.3	-3.8	-2.4	-2.7	-3.7	-3.8	-5.3
Զուտ պարտք	111.1	102.5	102.0	103.8	104.4	101.3	103.6	112.8	117.0	125.7
Համախառն պարտք	115.0	104.4	103.8	105.8	106.5	103.5	105.7	115.8	120.1	128.5
Ճապոնիա										
Փաստացի հաշվեկշիռ	-5.5	-8.0	-6.2	-5.0	-4.0	-2.5	-5.8	-10.5	-10.2	-8.0
Բազառությամբ սոցիալական անվտանգությունը	-6.8	-8.1	-6.6	-5.4	-4.1	-2.4	-4.8	-9.1	-8.9	-6.6
ՀՆԱ-ի ճնդրվածք	-0.8	-2.2	-1.1	-0.8	-0.4	0.2	-1.7	-7.0	-5.5	-0.4
Կառուցվածք ային հաշվեկշիռ	-5.2	-7.1	-5.7	-4.7	-3.8	-2.6	-5.2	-7.6	-8.0	-8.0
Բազառությամբ սոցիալական անվտանգությունը	-6.8	-7.6	-6.4	-5.2	-4.0	-2.4	-4.5	-7.6	-7.7	-6.6
Զուտ պարտք	42.7	76.5	82.7	84.6	84.3	80.4	88.1	104.6	115.0	143.5
Համախառն պարտք	117.2	167.2	178.1	191.6	191.3	187.7	196.6	218.6	227.0	245.6
Միացյալ Թագավորություն										
Փաստացի հաշվեկշիռ	-2.5	-3.3	-3.3	-3.3	-2.6	-2.6	-5.1	-11.6	-13.2	-6.8
ՀՆԱ-ի ճնդրվածք	-0.3	-0.4	0.1	-0.3	0.0	0.4	-0.1	-4.9	-4.7	0.0
Կառուցվածք ային հաշվեկշիռ	-2.2	-2.8	-3.3	-3.0	-2.6	-2.9	-5.5	-9.0	-9.6	-6.2
Զուտ պարտք	37.6	33.7	35.5	37.3	38.0	38.3	45.6	62.1	75.1	91.8
Համախառն պարտք	43.1	38.5	40.2	42.1	43.2	44.1	52.0	68.7	81.7	98.3
Կանադա										
Փաստացի հաշվեկշիռ	-1.8	-0.1	0.9	1.5	1.6	1.6	0.1	-4.9	-4.1	0.0
ՀՆԱ-ի ճնդրվածք	0.0	-0.7	-0.1	0.5	1.0	1.2	-0.5	-4.6	-4.1	0.0
Կառուցվածք ային հաշվեկշիռ	-1.6	0.3	0.9	1.3	1.1	1.0	0.4	-2.2	-1.6	0.0
Զուտ պարտք	58.7	38.7	35.2	30.6	26.5	23.5	22.2	28.2	31.3	29.4
Համախառն պարտք	92.6	76.6	72.6	71.0	68.0	64.2	62.7	78.2	79.3	68.9

Աղյուսակ 2. Անցումային և զարգացող երկրների տնտեսություններ. Չուտ կապիտալ հոսքեր

[illegible]

կան և արևելյան եվրոպա											
Չուտ մասնավոր կապիտալ հոսքեր	28.8	16.1	16.5	39.0	52.3	103.4	118.8	185.5	154.7	6.4	47.1
Չուտ մասնավոր ուղղակի ներդրումներ	15.6	17.7	13.0	15.1	31.7	40.0	64.4	77.1	69.3	31.8	37.4
Չուտ մասնավոր պորտֆելայի ն հոսքեր	2.3	2.2	0.6	5.6	17.0	18.9	-0.4	-2.9	-9.9	-7.5	4.7
Չուտ այլ մասնավոր կապիտալ հոսքեր	10.9	-3.7	3.0	18.3	3.5	44.5	54.7	111.3	95.3	-18.0	5.0
Չուտ պաշտոնական հոսքեր	1.0	-4.2	-15.5	5.1	9.8	3.1	3.8	-6.4	21.1	34.5	14.7
Փոփոխություններ պահուստներում	-7.2	-1.7	-8.0	-10.8	-12.8	-44.1	-32.7	-36.3	-5.7	-1.9	-0.6
ԱՊՀ											
Չուտ մասնավոր կապիտալ հոսքեր	-5.9	-0.8	-1.6	22.9	1.6	22.9	56.2	124.9	-97.4	-98.5	-17.8
Չուտ մասնավոր ուղղակի ներդրումներ	4.2	4.9	5.1	5.4	13.2	11.7	21.4	28.3	49.1	16.6	25.7
Չուտ մասնավոր պորտֆելայի ն հոսքեր	0.1	0.9	0.6	0.8	-0.2	-3.7	12.7	15.8	-31.3	2.6	6.3
Չուտ այլ մասնավոր կապիտալ հոսքեր	-10.2	-6.6	-7.4	16.7	-11.4	14.9	22.1	80.9	-115.2	-117.8	-49.9
Չուտ պաշտոնական հոսքեր	-12.7	2.6	6.6	-13.2	-6.2	-11.9	-30.2	-1.6	-25.7	20.8	17.8
Փոփոխություններ պահուստներում	-4.8	-14.4	-15.1	-32.7	-54.9	-77.1	-127.8	-168.1	33.2	20.8	-78.3
Անցումային Ասիայի երկրներ											
Չուտ մասնավոր կապիտալ հոսքեր	-12.9	30,5	51,0	81,1	143,1	90,2	54,9	200,6	35,7	-54,3	-113,0
Չուտ մասնավոր	53,0	46,3	60,1	58,6	68,0	93,7	84,7	153,1	139,8	93,4	65,6

ուղղակի ներդրումներ											
Չուտ մասնավոր պորտֆելայի ն հոսքեր	-10,1	-18,5	-12,1	23,9	38,9	15,4	-50,9	63,2	7,9	-85,2	-127,5
Չուտ այլ մասնավոր կապիտալ հոսքեր	-55,8	2,7	2,9	-1,4	36,2	-18,9	21,0	-15,6	-112,1	-62,5	-51,1
Չուտ պաշտոնական հոսքեր	8,9	-2,7	-10,2	-17,8	0,8	0,5	-2,4	6,2	-0,3	3,6	5,4
Փոփոխություններ պահուստներում	-21,2	-58,8	-110,8	-166,8	-258,8	-235,2	-322,6	-629,5	-437,5	-329,3	-344,3
Միջին Կրկեր											
Չուտ մասնավոր կապիտալ հոսքեր	3,7	-8,1	-19,7	9,9	-3,7	2,0	-11,6	43,3	-58,9	48,0	25,8
Չուտ մասնավոր ուղղակի ներդրումներ	4,8	9,4	8,5	15,4	12,7	29,3	34,1	34,7	34,5	39,5	38,5
Չուտ մասնավոր պորտֆելայի ն հոսքեր	-5,4	-11,5	-18,3	-15,5	-24,3	-9,0	-22,5	-36,1	-10,7	1,5	-7,4
Չուտ այլ մասնավոր կապիտալ հոսքեր	4,3	-6,0	-9,8	10,0	7,8	-18,4	-23,2	44,7	-82,8	7,0	-5,3
Չուտ պաշտոնական հոսքեր	-11,4	-12,4	-7,8	-30,7	-43,8	-42,2	-74,4	-73,4	-110,2	-51,6	-76,1
Փոփոխություններ պահուստներում	-3,7	-5,9	-15,0	-47,8	-44,9	-108,5	-131,3	-199,3	-161,9	-44,4	-105,4
Արևմտյան աշխարհում ա											
Չուտ մասնավոր կապիտալ հոսքեր	57,9	38,5	6,4	20,9	15,7	50,3	36,9	112,2	67,0	24,8	40,4
Չուտ մասնավոր ուղղակի ներդրումներ	66,6	69,3	51,3	38,1	50,1	53,7	29,5	86,6	90,4	71,1	70,1
Չուտ մասնավոր պորտֆելայի ն հոսքեր	8,0	-13,8	-15,2	-12,5	-24,3	5,1	11,5	38,4	-20,6	-16,5	4,9
Չուտ այլ մասնավոր	-16,7	-16,9	-29,7	-4,8	-10,2	-8,5	-4,1	-12,8	-2,9	-29,7	-34,6

կապիտալ հոսքեր											
Զուտ պաշտոնական հոսքեր	8,6	27,7	16,4	3,5	-9,2	-41,1	-43,6	-0,9	3,6	27,5	7,6
Փոփոխություններ պահուստներում	2,5	1,8	1,5	-33,6	-22,2	-33,5	-50,3	-133,1	-51,5	-19,3	-18,1
Դասակարգումներ											
Վառելիք արտահանող երկրներ											
Զուտ մասնավոր կապիտալ հոսքեր	-6,8	-13,9	-30,0	21,8	-9,0	2,8	8,1	117,9	-223,1	-88,1	-22,3
Այլ երկրներ											
Զուտ մասնավոր կապիտալ հոսքեր	84,7	92,1	82,9	155,7	235,5	282,9	253,9	578,7	352,7	35,6	50,6

Աղյուսակ 3.

Կապիտալի շուկայի չափի վերաբերյալ ցուցանիշներ 2008¹

(մլրդ ԱՄՆ դոլարներով մինչև իրավիճակների փոփոխությունը)

	ՀՆԱ	Ընդհանուր պահուստներ	Արժեթղթերի շուկայի կապիտալիզացիա	պարտքի պարտատոմսներ			Բանկերի ակտիվներ	պարտատոմսներ, բաժնետոմսներ և բանկերի ակտիվներ	պարտատոմսներ, բաժնետոմսներ և բանկերի ակտիվներ (ՀՆԱ%)
				Հանրային	Մասնավոր	Ընդամենը			
Աշխարհ	60,917.5	6,787.8	33,513.1	31,665.9	51,863.7	83,529.6	97,381.4	214,424.0	352.0
Եվրոպական Միություն	17,037.4	278.4	7,262.8	8,845.3	20,291.7	29,137.0	46,802.4	83,202.1	488.3

¹ Global Financial Stability Report October 2009, Navigating the Financial Challenges Ahead, World Economic and Financial Surveys, International Monetary Fund, p.191

Եվրոյի գրտու երկրներ	13,538.4	167.7	4,984.7	7,781.1	16,012.2	23,793.3	32,510.8	61,288.8	452.7
Հյուսիսային Ամերիկա	15,941.0	110.4	12,771.1	8,642.9	23,521.3	32,164.2	16,528.7	61,464.0	385.6
Կանադա	1,499.6	43.8	1,033.4	750.9	755.7	1,506.6	2,532.2	5,072.2	338.2
ԱՄՆ	14,441.4	66.6	11,737.6	7,892.1	22,765.6	30,657.7	13,996.5	56,391.8	390.5
Հաարնիա	4,910.7	1,009.4	3,209.0	9,116.3	2,362.1	11,478.4	10,027.0	24,714.4	503.3
Թվարկված երկրներ									
ԵՄ երկրներ									
Ավստրիա	414.8	8.9	76.3	216.4	480.1	696.5	719.5	1,492.4	359.8
Բնիգիա	506.2	9.3	167.4	501.0	612.2	1,113.2	1,908.8	3,189.5	630.1
Դանիա	340.0	40.5	140.0	100.4	631.4	731.8	1,333.5	2,205.3	648.6

Ֆինանսիա	271.9	7.0	157.5	119.0	123.5	242.5	410.5	810.5	298.1
Ֆրանսիա	2,867.0	33.6	1,490.6	1,481.6	3,052.8	4,534.3	10,469.0	16,494.0	575.3
Գերմանիա	3,673.1	43.1	1,110.6	1,646.7	3,842.9	5,489.6	6,540.9	13,141.0	357.8
Հունաստան	357.5	0.3	90.9	478.6	162.2	640.9	556.3	1,288.1	360.3
Իռլանդիա	267.6	0.9	49.5	106.5	488.8	595.3	1,360.0	2,004.8	749.3
Իտալիա	2,313.9	37.1	522.1	1,998.7	2,495.2	4,493.9	3,295.3	8,311.3	359.2
Լյուքսեմբուրգ	55.0	0.3	66.6	0.0	107.1	107.1	776.4	950.1	1,728.3
Նիդերլանդներ	877.0	11.5	206.6	402.8	1,655.1	2,057.9	3,044.0	5,308.5	605.3
Պորտուգալիա	244.6	1.3	74.8	188.9	292.7	481.6	277.2	833.5	340.7
Իսպանիա	1.602.0	12.4	948.4	634.0	2,692.4	3,326.4	2,954.5	7,229.2	451.3

Շվեդիա	479.0	25.9	270.0	128.6	512.8	641.4	616.5	1,527.9	319.0
Միացյալ Թագավոր- ություն	2,680.0	44.3	1,868.2	835.1	3,135.2	3,970.3	12,341.6	18,180.1	678.4
Զարգացող երկրներ	20,605.9	4,286.8	8,558.9	4,712.2	3,103.2	7,815.4	18,020.0	34,394.2	166.9
Այդ թվում՝									
Ասիա	8,902.0	2,356.3	5,326.7	2,735.7	2,097.2	4,832.9	11,708.4	21,868.0	245.7
Լատինա- կան Ամերիկա	4,209.0	497.2	1,456.6	1,153.8	654.3	1,808.1	2,189.8	5,454.4	129.6
Միջին Արևելք	2,087.0	320.8	689.6	44.8	76.3	121.1	1,363.6	2,174.2	104.2
Աֆրիկա	1,282.4	332.9	444.5	72.7	82.3	155.0	693.1	1,292.6	100.8
Եվրոպա	4,125.5	779.6	641.6	705.1	193.2	898.3	2,065.2	3,605.1	87.4

Աղյուսակ 4.

Համաշխարհային միջերկրային դերիվատիվների (արժեթղթերի ածանցյալների) շուկաներ.

Ենթադրյալ գումարների և համախառն շուկաներում կնքվող գործարքների ծավալը¹

(մլրդ ԱՄՆ դոլար)

	Ենթադրյալ գումարների շուկայի մեծություն/ծավալը/							Համախառն շուկայի մեծություն /ծավալը/		
	Դեկտեմբերի վերջ	Հունիսի վերջ	Դեկտեմբերի վերջ	Հունիսի վերջ	Դեկտեմբերի վերջ	Դեկտեմբերի վերջ	Հունիսի վերջ	Դեկտեմբերի վերջ	Հունիսի վերջ	Դեկտեմբերի վերջ
	2006	2007	2007	2008	2008	2006	2007	2007	2008	2008
Ընդամենը	418,131	516,407	595,341	683,726	591,963	9,791	11,140	15,813	20,353	33,889
Լծրաձևային կուրս	40,271	48,645	56,238	62,983	49,753	1,266	1,345	1,807	2,262	3,917
Փոխարժեքների փոխանցումներ	19,882	24,530	29,144	31,966	24,562	469	492	675	802	1,732
Արժույթային սվոփներ	10,792	12,312	14,347	16,307	14,725	601	619	817	1,071	1,588
Օպցիոններ	9,597	11,804	12,748	14,710	10,466	196	235	315	388	597
Տոկոսադրույք	291,581	347,312	393,138	458,304	418,678	4,826	6,063	7,177	9,263	18,420
Ֆյուչարային համաձայնագրեր	18,668	22,809	26,599	39,370	39,262	32	43	41	88	153

¹ Global Financial Stability Report October 2009, Navigating the Financial Challenges Ahead, World Economic and Financial Surveys, International Monetary Fund, p.192

Սլոփներ	229,693	272,216	309,588	356,772	328,114	4,163	5,321	6,183	8,056	16,573
Օպերիաններ	43,221	52,288	56,951	62,162	51,301	631	700	953	1,120	1,694
Բաժնետոմսերով կապված	7,488	8,590	8,469	10,177	6,494	853	1,116	1,142	1,146	1,113
Ֆորվարդներ և սլոփներ	1,767	2,470	2,233	2,657	1,632	166	240	239	283	338
Օպերիաններ	5,720	6,119	6,236	7,520	4,862	686	876	903	863	775
Ապրանքային	7,115	7,567	8,455	13,229	4,427	667	636	1,899	2,209	955
Ոսկի	640	426	595	649	395	56	47	70	68	65
Այլ	6,475	7,141	7,861	12,580	4,032	611	589	1,829	2,142	890
Ֆորվարդներ և սլոփներ	2,813	3,447	5,085	7,561	2,471					
Օպերիաններ	3,663	3,694	2,776	5,019	1,561					

Վարկային սկզբների սկզբառումներ	28,650	42,581	57,894	57,325	41,868	470	721	2,002	3,172	5,652
Նույնանուն գործիքներ	17,879	24,239	32,246	33,334	25,730	278	406	1,143	1,889	3,695
Բազմանուն գործիքներ	10,771	18,341	25,648	23,991	16,138	192	315	859	1,283	1,957
Երկարաշխատ տեղաբաշխված	43,026	61,713	71,146	81,708	70,742	1,709	1,259	1,788	2,301	3,831
Թվարկված տարրեր										
Համախառն վարկային նույնանուն	տ/չ	տ/չ	տ/չ	տ/չ	տ/չ	2,036	2,672	3,256	3,859	5,004
Նվազանակառավար ստորակառավար առնչություններ	69,390	95,091	79,078	82,008	57,860					

Արցախի պետական համալսարանի
ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ

Арцахского государственного университета

Artsakh State University's

PROCEEDINGS

1/2018

Հանձնված է տպագրության՝ 01.10.2018թ.:

Ստորագրված է տպագրության՝ 14.12.2018թ.:

Ծավալը 16 տպ. մամուլ: Տպաքանակ 100:

Հիմնադիր՝ Արցախի պետական համալսարան, Ստեփանակերտ, Մ. Գոշի փ. 5
հեռ. (0749) 4-04-91, ֆաքս (0479) 7-12-14

E-mail: rector@asu.am

ԱրՊՀ հրատարակչություն, e-mail: printery.asu@mail.ru,

կայք: www.asu.am – Գիտական Հրապարակումներ – Գիտական տեղեկագիր

Основатель – Арцахский государственный университет
г.Степанакерт, ул. Мхитара Гоша 5,

тел. (0749) 4-04-91, факс (0479) 7-12-14

Издательство АрГУ, e-mail: printery.asu@mail.ru,

сайт: www.asu.am – Научные публикации – Ученые записки.

Founder - Artsakh State University, 5 Mkhitar Gosh st., Stepanakert

Tel.: (0749) 4-04-91, Fax: (0479) 7-12-14

ASU Publishing house, e-mail: printery.asu@mail.ru,

website: www.asu.am – Scientific publications – Proceedings.

Տպագրված է «Էդիթ Պրինտ» ՍՊԸ տպարանում:

ԷԴԻԹ ՊՐԻՆՏ
Երևան, Բումանյան 12
հեռ.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

EDIT PRINT
12 Tumanyan str., Yerevan
Tel.: (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am